ПРЕСЛАВ

Сборник

7

Посвещава се на 1120-годишнината от обявяването на Велики Преслав за столица на България

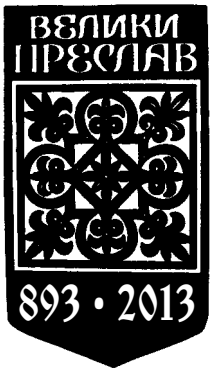

© Авторски колектив, 2013
© Северина Йоргова – преводач, 2013
© Издателство „Фабер“, 2013

ISBN 978-954-400-946-5

Национален Археологически институт с музей при БАН
Филиал Шумен

ПРЕСЛАВ

Сборник

т. 7

•

Редактори:

доц. д-р Стойчо Бонев
доц. д-р Стела Дончева

Преводач: *Северина Йоргова*

•

Формат 70x100/16
Печатни коли 16

•

Книгата е подготвена за печат и отпечатана от:
ФАБЕР – (062) 600 650
В. Търново, ул. „Ген. Сава Муткуров“ 8
www.faber-bg.com

На корицата: Югът на Царския дворец във Велики Преслав. Реконструкция. (Автори: Свилен Русев, Стойчо Бонев)

ОБЩИНА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ
НАИМ ПРИ БАН – ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПРЕСЛАВ

7

Сборник

Отговорен редактор:
доц. д-р Стойчо Бонев

Издателство „Фабер“
Велико Търново, 2013

© Individual authors, 2013
© Severina Yorgova – translator, 2013
© Faber Publishers, 2013

ISBN 978-954-400-946-5

National Institute of Archeology with Museum
at Bulgarian Academy of Sciences
Departament of Shoumen

PRESLAV
Collection
Vol. 7

•

Compiled and edited by:

Assoc. Prof. Dr. Stoycho Bonev
Assoc. Prof. Dr. Stela Doncheva

Translation: *Severina Yorgova*

•

Format: 70x100/16
Printer's sheets: 16

•

FABER Publishers
Veliko Tarnovo, Bulgaria
+359 62 600 650
www.faber-bg.com

On the cover: The South of Royal Palace in Veliki Preslav. Reconstruction. (Authors: Svilen Rusev, Stoycho Bonev)

VELIKI PRESLAV MUNICIPALITY
NIAM AT BAS – SHOUMEN

PRESLAV

7

Collection of essays

Editor in chief:
Assoc. Prof. Stoycho Bonev

Faber Publishers
Veliko Tarnovo, 2013

Книгата е издадена с изключителната финансова подкрепа на Община Велики Преслав и със съдействието на НАИМ при БАН – филиал Шумен

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР – *Александър Горчев*.....11

Павел Георгиев
„Тухленият“ Преслав – реален или въображаем?
(Към проблема за ареала на мегаполиса Велики Преслав).....13

Стойчо Бонев
Личният дворец на преславските владетели 29

Казимир Попконстантинов, Росина Костова
Манастирът на Георги, синкел български в Преслав:
Историята на една българска аристократична фамилия от X в. 44

Христо Харитонов
Погребален обредно-обичаен текст от столицата Преслав.....63

Гергана Илиева
Ново сведение за Преслав.....76

Emilia Corbu
Historical Danube Influence on Early-Medieval History.....85

Cristina Paraschiv-Talmațchi
Considerations Regarding the Early-Medieval Habitation (9th – 10th Century)
from Pantelimonu De Sus, Constanța County (Campaigns 2010–2012).....96

Радостина Георгиева
Сребърен обков от архитектурния комплекс в югозападната част
на царския дворец във Велики Преслав.....112

Тонка Михайлова
Медна апликация с клетъчен емайл от Преслав.....116

Константин Тотев
Средновизантийски оловен талисман от Преслав.....124

Георги Атанасов
Бронзова ръка – държател на масивен свещник (ламна, козметариция?)
от средновековния катедрален храм на Дръстър (Силистра).....132

Кристина Рау
Корона или „палмови клонки“. За стилизираните мотиви върху една част от реликварните кръстове с изображения на Богородица Оранта 146

Стела Дончева
Реконструкция на колании гарнитури по материали от ранносредновековния център за металопластика при с. Златар, Преславско 152

Светлана Рябцева
О балканских связах населения Пруто-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки 171

Ангел Конаклиев
Инструмент от работилница за металообработка край село Надарево, Търговищко 184

Константин Константинов
Комплект занаятчийски инструменти от старобългарското селище при с. Хърсово, община Никола Козлево 191

Patrick Lecaque
Notes on the Iconography of the Paintings of the St Demetrius Church in Patalenica, Bulgaria 199

Цветанка Бонева
Нови находки керамика със сграфито украса от Преслав 215

Мария Манолова-Войкова
Стъклени гривни от владетелската църква на Велики Преслав 225

Сергей Сорочан
Об эволюции торгово-экономической политики Византии в нижнем Подунавье в VII–X вв. 240

Николай Николов
Нов моливдовул на цар Петър I (927–969) с кирилски надпис 256

Димитър Димитров
Непубликувани печати на Симеон (893–927) и Петър I (927–969) от фонда на АМ „Велики Преслав“ 260

Иван Йорданов
Византийското присъствие в Преслав (971–986).
Приносът на сфрагистиката.....267

Женя Жекова
Велики Преслав през втората половина на XIII в.
Залезът на един царстващ град (По нумизатични данни).....303

Георги Дзанев
Колективна монетна находка от землището на град Цар Калоян,
Разградско.....319

Юрий Могаричев
Крым и Нижнедунайский регион: проблема локализации
позднеантичных и раннесредневековых историко-географических
областей в российской, советской и украинской историографии.....337

Кремена Стоева
Гробна находка от времето на Великото преселение на народите
от раннохристиянска църква № 1 в аула до с. Хан Крум, община
Велики Преслав.....354

Михаил Христов, Кремена Стоева
Съдове от антична пещ за битова керамика до раннохристиянска
църква № 1 в аула до с. Хан Крум, община Преслав.....370

Димчо Момчилов
Колонни украси V–VII в. от Археологическия фонд
на Карнобатския музей.....402

ПРЕДГОВОР

Поредният том седми на сборник „Преслав“ излиза през настоящата 2013 година. Година, в която се навършват 1120 години от обявяването на Преслав за столица на българската държава през 893 г. Събитие, което още през бурния, но много благодатен IX век очертава ясно пътя на развитието на държавата ни – като силна, могъща и християнска империя, със свой език, писменост и култура. Години наред владетели като Борис I, Симеон и Петър изграждат един великолепен Велики Преслав и карат тогавашния средновековен свят да се равнява по него, да го уважават, но и да му завиждат и неистово да желаят неговата гибел и разруха. Близо дванадесет века по-късно „златният век“ на българската държава с неговата столица не престават да изненадват, очароват и предизвикват изследователския дух на археолози, историци, литератори, на неизкушени от науката хора. А научната и утвърдена отдавана поредица на сборник „ Преслав“, чийто пореден том е пред Вас, да представя части от това наше неоценимо наследство. Няма съмнение, че зад представените научни статии и съобщения се крият години теренна работа, безсънни нощи на оформяне на хипотези, доказването им, справянето с хиляди страници литература.

Преди 60 години в 1953 г. гражданите на Преслав са погребали неуморния му изследовател Йордан Господинов, а през годините на „отсъствие“ на сборника редица учени-изследователи, неразривно свързали живота си с проблемите на средновековен Преслав, вече не са между живите. И ако житейската им страница вече е затворена, то всички останали са длъжни да продължат с научните търсения, за да може всяко едно идващо поколение правилно да разчита знаците на историята.

По различни причини разстоянието между последните томове на сборника след 1983 година е все десет години. Някой може да сметне, че тази цикличност вече се превръща в правило. Но десет години са и един период на изкристализиране и съзряване на сериозната научна мисъл, с каквато е създаден и развиван през годините сборника. Затова е много по-важно, че той съществува, живее и ще го има. И ако седем е едно незавършено число според еврейските предания, то бъдещето на сборника можем да сметнем, че е оптимистично.

Продължавайки в същия ред на мисли, 2013 година е и годината, в която се навършват 130 години от указ № 10/71/10.12.1883 г. на княз Александър I Батенберг за възстановяване градския статут на Преслав и 20 години от

указ 206/ 10.09.1993 г. на президента Желю Желев, с който градът е именуван Велики Преслав. Години, които трябва да се помнят.

Позволявам си да изкажа благодарност за неуморния труд на редакционната колегия, на филиала на Археологическия институт с музей при Българска академия на науките Шумен, Археологически музей „Велики Преслав", както и за доброто отношение и разбиране на Общински съвет Велики Преслав.

Александър ГОРЧЕВ
Кмет на Община Велики Преслав

Велики Преслав
2013 година

„ТУХЛЕНИЯТ“ ПРЕСЛАВ – РЕАЛЕН ИЛИ ВЪОБРАЖАЕМ? (Към проблема за ареала на мегаполиса Велики Преслав)

Павел Георгиев

Една от задачите на съвременните изследователи е да съгласуват данните на писмените и археологическите източници за миналото. В изследванията върху историята и културата на Велики Преслав в това отношение има редица постижения. Въпреки това, наред с новите проблеми, едно отдавна известно противоречие между тях остана неразрешено. На него посвещаваме настоящата си работа с убеждение, че то осветлява проблема за ареала на старата българска столица.

Сред немногобройните писмени характеристики за Преслав особено място заема свидетелството на Никита Хониат[1]. По повод на събития, свързани с освободителното движение на българите начело с братята Петър и Асен, той пише, че след прогласяване на Петър за цар, българските войски „*се отправили към Преслав*“. В тази връзка Хониат счел за нужно да поясни: „*това е много стар град, цял направен от печена тухла и по-голямата му част е обкръжена от Хемус*“ (p. 486, 16–18).

Никита Акоминат (Хониат) е съвременник на описаните събития. Нещо повече. Той е пряк участник във втория поход на император Исак II Ангел (1185–1195) против българите и в качеството си на негов личен секретар е бил добре осведомен за тях и тяхната страна[2]. В този смисъл неговите сведения са надеждни, въпреки своята предубеденост по отношение на българското освободително движение и българите като цяло. В интересуващото ни описание на тяхната стара столица Никита Хониат изтъква изрично нейната големина и добра укрепеност. Прави впечатление, че акцентът е, както век преди това у Анна Комнина, върху „*старинността*“ на града, но заявен посредством красноречив епитет.

Наред с това, византийският историк дава кратка, но точна локализация на града, имайки предвид трасето на неговата външна крепостна стена. Реално, от запад и север, тя минава по билата на два хълма пред близката планинска верига на Стара планина, така че това несъмнено е имал предвид авторът като посочва, че „*по-голямата част*“ от града е „*обкръжена от Хемус* “.

---

[1] **ГИБИ,** XI. София, 1983, с. 27–28.

[2] **Пак там,** с. 7 и 34;

Пътешественици, посетили Преслав в края на XVI и началото на XVII в. сочат, че външният отбранителен пръстен е бил видим, дори и тогава. В наскоро публикувано известие на англичанина Едмънд Чишъл от 1702 г. се изтъква, че градът „*е в подножието на Хемус*“ и от него „***са се запазили непокътнати две от стените**: вътрешната квадратна (square) и с обиколка от около миля; външната, описваща почти правилен кръг (almost circular) е с протежение от почти пет мили*“[3]. Повече от век преди това (през 1585 г.) френският учен Якоб Бонгарс отбелязва съвременното село Ески Стамбул, а край него „*кръг от стени от бели четвъртити камъни, почти цял и много пространен*“[4]. Турският пътешественик Хаджи Калфа (преди 1658 г.) отбелязва, че край Шумен се намира голям развален „*зид*“, който е от времето на „*неверниците*“, направен е от четвъртити големи камъни и огражда поле и върхове на пространство по-голямо от Цариград. По същото време, през 1640 г., българският католически епископ Петър Богдан пише: „*На юг, на около 5 мили на юг* (от Шумен – П. Г.) *има град много голям (una citta grandissima), който на турски се нарича Ескистамбул, т. е. старият Цариград (Constantinopoli vecchia); той бил съграден от четвъртити бели камъни (di pietre quadre blanche), но сега е в развалини. На славянски език се нарича Приславан (Prislavan), т. е. град най-славен (citta gloriosissima). Сега всеки ден го събарят турците и взимат тези четвъртити камъни за градене на своите къщи*“[5]. Явно началото на интензивното и целенасочено разрушаване на каменните укрепления на Преслав е започнало едва към средата на XVIII в., като се засилило през първата половина на XIX в., когато строителният материал от тях и особено от Дворците, започнал да се използва за „*каменоломня и варница за крепостните постройки в Шумен*“[6].

Сравнително точна е и „историческата“ справка на Хониат. Данните за „старинността“ на Преслав той е заимствал най-вероятно от византийски автори от X–XI в. Най-ранно сред тях е легендарното свидетелство на Patria Constantinopolis, че „*град Преслав*“ (Περ*σθλάβαν)*, наред с Плискоба (Плиска), Дръстър и Констанция (дн. Кюстенджа, Румъния), е бил възстановен от император Константин Велики (305–336)[7]. Около век покъсно Анна Комнина го определя като „*най-укрепената крепост Голяма-*

---

[3] **Николов, А, Л. Н. Генова.** Едно английско описание на Преслав от 1702 г. и неговият автор Едмънд Чишъл. – В: Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Петър Ангелов. София, 2013, с. 377–378.

[4] **Иречек, К.** Пътувания по България. София, 1974, с. 940, бел. 49.

[5] **Дуйчев, Ив.** Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. – В: Архив за поселищни проучвания, II,2. София, 1939–1940, с. 187; **Дуйчев, Ив.** Проблеми из средновековната история на Преслав. – В: Преслав, 1. София, 1968, с. 32–33, бел. 16.

[6] **Иречек, К.** Пос съч., с. 941, бел. 52 и 53.

[7] **ГИБИ,** V. София, 1964, с. 323.

*та Пристлава“ (*τὴν μεγάλην ἔξομεν Πρισθλάβαν)[8]. Авторката я сочи като „*преславен град, разположен на Истър*“ и обяснява, че преди да получи българското си име *Пристлава* е носила „гръцко“ название *Мегалиполис*, т. е. „*голям град*“, от което българите запазили значението на *μεγάλην*, но добавили свое название[9]. Така, градът започнал да се именува *Мегали Пристлава.* В българската литературна традиция то се осмисля като *Велики Преслав*и прилагателното тук има двойствено значение. В Българския апокрифен летопис то фигурира като великъı градь Прѣславь, но също така и само Прѣслѣ̑[10]. Думата великъ тук е употребена в смисъл на „*голям*“, както е използвана и от гръкоезичните автори, така че изглежда по-обоснована неговата употреба като „*Големият град Преслав*“[11]. Осмислянето му в България като „*велик град*“ изглежда настъпва още при царете Симеон (893–927) и Петър I (927–969), когато е бил наречен Великi Прѣславь и сравнен с великi Римь, имайки предвид Константинопол, считан от своите съвременници за „*Новия Рим*“[12].

Името Преслав е славянобългарско по произход и значение. Никита Хониат го употребява, за разлика от Анна Комнина, само като *Πρισθλάβα*. Освен това, не използва нейната информация за римо-византийския произход на града. Изразът, с който го характеризира обаче е многозначителен: πολίς δ᾽ αὕτη ὠγυγία, т. е. „*много стар град*“, *ancient city*[13].

Тази характеристика заслужава отделно внимание, въпреки че е интерпретирана вярно и досега. Изразът има метафоричен характер и е привлечен от Хониат, за да демонстрира неговата литературна начетеност. На това

---

[8] Обикновено τὴν μεγάλην се превежда с „*Великият*“, но по-обосновано е да се приема синонимното значение „*Големият*“, още повече, че малко преди цитираният израз Анна Комнина го използва няколко пъти, но без главна начална буква. И в двата случая авторката има предвид по-добре укрепения „голям“, а не „малкия“ Преслав. Виж за това тук по-долу.

[9] **ГИБИ,** VIII. София, 1972, с. 62–63.

[10] **Иванов, Й.** Богомилски книги и легенди. София, 1970, с. 283, 285, 287.

[11] **Бешевлиев, В.** Географията на България у византийските автори.- ИНМВ, 23 (38), 1987, с. 59–60.

[12] Срв. **Георгиев, П.** Столиците на княз Борис – хронология и типологическа характеристика. – В: Християнската култура в средновековна България. Отг. ред. П. Георгиев. В. Търново, 2008, с. 159–161 и пос. там основания.

[13] **The Annales** of Niketas Choniates. Translated by H. J. Magoulias. Detroit, 1984, p. 205. Неясно защо преводачът е изоставил локализацията на Града „*при Хемус*“ и се задоволява да преведе оригинала като... and covering a very large area. Очевидно последното е превод на горния гръцки метафоричен израз, но изоставянето на характеристиката *περὶ τὸν Αἷμον* е неприемливо, тъй като този израз Хониат въвежда на мястото на *περὶ τὸν Ἴστρον,* която дава Анна Комнина за града. Последното може да се приеме за довод, че Хониат е разполагал със сведения, че Преслав е град „*при Хемус*“, а не „*при Истър*“.

обърна внимание още К. Иречек, отбелязвайки неправилното, според него, осмисляне от П. Лукарич през 1605 г. на думата ὠγυγία като собствено име за Пристлава (Ogiggie)[14]. Тя наистина е прилагателно, но в неговата основа лежи собствено име. Първата възможност е то да е название на митичния остров на нимфата Калипсо Ὠγυγίη (=Ogygia), което използва още Омир, но и по-късни автори, като Хезихий, Стефан Византийски, Свидас и др. Те го употребяват, като синоним за място, което е много старинно (Uralten) или „*митично*". Представата за него, според етимологията на гръцката дума õ-gugia, е като hiding-place, hollow, т. е. „*скривалище*" *(=убежище*") с вид на пещера, долина или котловина. Обикновено островът, а и убежището, се характеризира като „*кръгъл*" (γυρός). Възможно е, византийският ерудит да е използвал името, вземайки предвид не само старинността, но и формата на Преслав.

По-вероятно е все пак, в основата на този епитет да стои собственото име на най-древния цар на Беотия и Атика Ὤγυγος (Ὠγύγης)[15]. То се използва най-често като прилагателното „*огигски*", сиреч „*древен, много стар*"[16]. В такъв случай, можем да приемем, че употребата му от Хониат заменя онази част от разказа на Анна Комнина, в която тя изтъква, че *Мегалиполис* получил свое име на „*езика на славянородните*", едва „*след като „българският император Мокрос и потомците му, а освен това Самуил, последният от българската династия... започнали да нападат Запада"*. Хониат е лаконичен и не споменава нищо за „основателя" на *Мегалиполис*, както и за българския владетел, който го преименувал на *Пристлава*. За него и двамата „ойкисти" са легендарни личности и счел за нужно само да оприличи тяхното „творение" като „*огигско*", сиреч древно, като създаденото от митичния цар на Беотия и Атика *Огигий*[17].

В своята преработка на „Историята" на Хониат, Теодор Скутариот се отказва от митологичното сравнение и описва Преслав с думите: „*това е древен (ἀρχαία), много голям и укрепен град"*[18]. За византийския автор от първата половина на XIII в. трите характеристики са равностойни на описанията оставени от Анна Комнина и Никита Хониат. Освен това, Ску-

---

[14] **Иречек, К.** Пос. съч., с. 940, бел. 50. Лукарич допълва описанието на Хониат с бележката, че „*през средата*" на града на monte Emo „*минава реката Ticia*", т. е. Тича.

[15] **Lexikon** der Antike. Leipzig, 1978, S. 392.

[16] **Войнов, М., Ал. Милев и др.** Старогръцко-български речник. София, 1943, с. 913; **PWRE,** XVII, col. 2076–2078 (**J. Miller**).

[17] Като прилагателно в смисъл на „*старинен, древен закон*" митичното име е използвано и в античен надпис от Одесос. Срв. **Mihailov, G.** Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I. Serdicae, 1970, Nr. 224,4, p. 208.

[18] **ГИБИ**, VIII, с. 244.

тариот съкращава и данните за местоположението на града и го нарича Πρεσθλάβα, както е у Константин Багренородни[19].

Византийските автори изписват името на Преслав по сходен начин. Формите на неговата същинска част -σθλάβα са напълно идентични. Различията са в представките: Περ-, Πραι- Πρε-, Περι-, Πρι-. Като цяло гръкоезичното име предава точно славяноезичната форма Пр҃тєславь, Пр҃слава[20]. Сравнително точно е транскрибирано то и в латиноезичните източници: Prosthlava, Prislavo, Prislavan и др. В произношението на Идриси то звучи като Migāli Barasklāfa, но също и само като (Bara)Sklāfa[21]. Тези, а и други форми, сочат, че името е славянско и означава „*преславен град*“ (πόλις... περιφανής), както го квалифицира Анна Комнина. Както е известно, още Ф. Успенски беше предложил тази етимология на името на Преслав, извеждайки го от епитета-титул на владетелските резиденции на хан Омуртаг (814–831) – ὑπέρφημον[22]. Изграждането на Преслав като „аул“, т. е. държавен център, равностоен преди всичко на Дунавския „дом“ на Омуртаг,[23] днес трудно може да се датира още в началните десетилетия на IX в.[24]. В този смисъл епитета „*преславен*“ за него следва да е даден около и след средата на IX в., особено след като започва неговото изграждане като столица от княз Борис-Михаил (852–889). Същият се стреми да бъде „*нов Константин*“ и подражавайки „*по дела*“ на своя „*вели0к*“ предшественик, залага основите на нов християнски Град, който да е „реплика“ на Константиновия „Полис“ на Славата, сиреч „*преславен град*“[25].

---

[19] Сравнително пълна сводка на формите на името на града в източниците, вж. у **Йорданов, Ив.** Името на Преслав в писмените източници. – В: Плиска–Преслав, 7, 1995, 71–80.

[20] Според К. Иречек „истинската стара форма на името е Пр҃ѣславъ“ и произлиза от глагола пр҃ѣти. Срв. **Иречек, К.** Пос. съч., с. 939, бел. 45. Срв. още у: **Поливянный, Д.** Город в политической мысли средневековой Болгарии. – Във: Втори конгрес по българистика. Доклади, 6. София, 1987, с. 558; **Аврамов, В.** Юбилеен сборник Плиска–Прслав, II. София, 1929, с. 27–28.

[21] **Недков, Б.** България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. София, 1958, с. 81, бел. 253.

[22] **Успенский, Ф. И.** Надписи староболгарския... – ИРАИК, X, 1905, с. 236; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, I, 2. София, 1970, с. 413–414; **Георгиев, П.** Пос. съч., с. 156, 160–161.

[23] **Георгиев, П.** Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I).- Археология, 2004, 3–4, с. 27 и сл.; **Георгиев, П.** Археологическите... (част II).- Археология, 2005, 1–4, с. 60–63.

[24] Аргументи за това, вж. у: **Георгиев, П.** Пос. съч., с. 154 и сл.

[25] **Мутафчиев, П.** История на българския народ (681–1323). София, 1986, с. 178; **Георгиев, П.** Пос. съч., с. 161. По-късни примери за характеризирането на християнска столица като „*преславен град*“ и коментар за това, вж. у: **Иванов, Й.** Български старини из Македония. София, 1970, с. 9, бел. 1.

Със **-σθλάβα**, ον византийските автори предават старобългарската дума слава, славенъ и присъствието ѝ в гръкоезичното произношение на името на княз Борисовата „втора“ столица означава, че те имат предвид нейния характер на „*българския Цариград*“ (=Новият Рим, Константинопол). Така че „късните“ представи от XVI–XVIII в. за Преслав, като Ески Стамбул (Constantinopoli vecchia) имат корени от средновековието не само в България, но и във Византия[26]. Изрично отбелязване заслужава изписването на –sthlavos с „тита“. Така се предава вного често и етническото име на Славяните, така че гръцкият напис има несъмнена етническа натовареност. Анна Комнина изрично подчертава, че собственото име на града е „(на езика) *на Славянородните*“ (ἀπὸ τῶν **Σθλαβο**γενῶν). Интересен за нас е и случаят с името на българския цар Петър IV (1185–1195) като **Σθλάβο**πέτρος в епиграмата на Теодор Валсамон, там, където в нея се говори за влизането на византийците в жилището на този български владетел и намирането в него на чудодейната икона на Св. Димитър Солунски[27]. Според нас, името на Теодор-Петър е предадено така, за да напомня за неговия „славянски“ произход, но също и да го обвърже с името на старата българска столица, която станала негова резиденция още през 1186 г. Там именно трябва да се очаква, че се е пазела иконата-паладий на въстанието срещу византийското господство[28].

Най-интригуващата част от свидетелството на Хониат гласи, че Преслав е бил „направен“ изцяло от тухли. Тази преценка е изненадваща и влиза в противоречие с данните от проучванията на града през последните няколко десетилетия. Археологическите данни за неговите строежи: дворцови, църковни, граждански и фортификация сочат, въпреки разрушенията, че са строени основно от предварително обработени блокове или от ломени, слабо обработени камъни. Това се отнася и за крепостните стени на града. В края на XII в. те са били най-добре запазени и те именно биха създали еднозначна представа за неговия облик, както и у неговите посетители от XVII до XIX век.

---

[26] Най-старото свидетелство за турцизираното определение е у Леунклавий, който нарича града Eski-istanbolic. Срв. **Аврамов, В.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав, III. София, 1929, с. 169, бел. 1.

[27] **Дуйчев, Ив.** Въстанието на Асеневци и култът на свети Димитрия Солунски. – В: **Ив. Дуйчев**. Проучвания върху българското Средновековие. – В: Сп БАН, кл. Историко-филологичен, 21. София, 1949, с. 48–50.

[28] Обвързването на името на Асеневеца Теодор-Петър с името на Големия Преслав и Провато и областта около тях е засвидетелствано изрично в съобщението на Георги Акрополит (а от там и у Теодор Скутариот), който я нарича „*Петрова Хора*“. Срв. **ГИБИ,** VIII, с. 154 и 264. Малко повече за тези събития вж. у: **Георгиев, П.** Асеневци в Плиска. – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, с. 88 и 90; **Георгиев, П.** Матрицата за хризовули от Опака и въстанието на Асеневци. – В: Попово в миналото, 4. Разград, 2004, с. 92 и сл.

Днес знаем, че столица Преслав е имала три концентрично разположени крепостни зида. Те, съгласно данните от проучването си, са имали зидария от каменни блокове, споени с хоросан, обикновено със счукана керамика. В по-голямата си част днес те са запазени в основи или с долните редове от блоковата зидария в opus quadratum или opus implectum[29]. При това положение, е допустимо да се мисли, че в горната си част те са могли да имат и тухлена зидария. Но стената, която огражда Вътрешния град с представителните дворцови и църковни градежи е запазена с блокова зидария на няколко места до 8 м височина, така че тухлена суперструкция може да се допуска изключително за частта над бойната пътека със зъберите. Но и тази възможност изглежда не само трудно доказуема, но и нереална, тъй като намерените капаци от нейните зъбери са дялани от варовиков камък. Поради това е по-обосновано да се приеме, че крепостната стена на Дворцовия град, а също и външния отбранителен пояс на „големия“ Преслав са имали изцяло блокова зидария. С по-малка увереност това може да се отстоява за т. нар. трета крепостна стена, която огражда голяма част от дворцовия ансамбъл, тъй като е запазена повсеместно само в основи. Намерените детайли: отделни блокове и особено обмазки от фугировката на лицевата ѝ зидария обаче насочват към извода, че е била също с блоков градеж. По въпроса за хронологията на този най-вътрешен отбранителен пръстен от години се води дискусия, в която няма да навлизаме[30]. Ще посочим само, че е малко вероятно тя да е просъществувала към края на XII в. Относително по-голяма е вероятността тухлен да е бил градежът на оградата, която огражда т. нар. Цитадела, приемана напоследък за стена на т. нар. предстоличен Преслав[31]. Наличните данни за нейната суперструкция обаче сочат, че в долната си част тя е имала блоков градеж[32] и допускането за евентуална тухлена зидария разчита единствено на аналогията с градежа на Цитаделата в Плиска.

В известното си описание на града Йоан Екзарх не сочи тухлата между материалите, от които са строежите в княжеския град на Симеон[33]. Той

---

[29] **Иванова, В.** Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. – ИАИ, XXII, 1959, 165–169; **Василева, Д.** Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 294 и сл.; **Овчаров, Д.** Нови данни за укрепителната система на Преслав. – Пак там, 102–120; Вж. още статиите на **Овчаров, Д., Ст. Витлянов, П. Гатев и Ст. Лисицов.** – В: Сб. Плиска-Преслав, 4. София, 1985, с. 132–206.

[30] **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата X–XIV век. В. Търново, 1998, с. 20 и сл.; **Бонев, Ст.** Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав. – Археология, 2002, 2, с. 50–51.

[31] **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008, с. 108.

[32] Устни сведения на нейния последен проучвател Тодор Балабанов.

[33] **Христоматия** по история на България, 1. София, 1978, с. 154–155; **Дуйчев, Ив.** Бележки върху историята на българската архитектура през Средновековието. – ИИГА, X–XI,

споменава за тухли единствено в своето преводно съчинение „Шестоднев“, но текстът е фактически без отношение към старобългарската строителна практика. Разбира се, всички тези данни не изключват тотално употребата на тухлата като строителен материал в Преслав. Благодарение на данните от археологията, знаем, че през X век в околностите на Преслав е имало организирано производство на тухли. Основната част от него е била предназначена за неговите църковни и други строежи[34]. Въпросът за тяхното приложение остава все още недоизяснен, но може да се каже, че основната част от тухленото производство е била използвана в интериора (главно за подови настилки, ниши, арки и др.) на църкви и жилищни и други строежи в манастири или светски сгради[35], а също така и за специализирани градежи като водни съоръжения, бани и други. Тези инсталации и конструкции в преславските сгради от X век обаче едва ли са могли да изградят в края на XII век представа за Преслав като „*цял от печена тухла*“.

Прегледът на данните за употреба на тухли в Преславските градежи може да бъде разширен и задълбочен, но едва ли може да промени представата за тях като градени изключително с камък и дърво. В този смисъл е и конфликтът на археологическата информация със занимаващия ни текст на Никита Хониат. Изследователите преди нас го отбелязват, но най-често пренебрегват историческата информация[36]. Напоследък например се писа, че тя „*може би е грешка на хрониста*“[37], или пък, че „*засега не разполагаме с правдоподобно обяснение*“ на какво се основава въпросната информация на Хониат[38].

Не разполагаме с изрични данни за това, че Хониат е познавал Преслав de visu. Точното описание на местоположението на града и корекцията, която внася в бележката на Анна Комнина за това, дават известни основания да

1957, с. 70; **Мавродинов, Н.** Описанието на Преслав в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх.- ИПр., XI, 1955, 3, с. 66–76 (с. 59).

[34] **Тотев, Т.** Средновековна Виница. Шумен, 1996, с. 65 и сл.; **Ангелова, Ст.** За производството на строителна керамика в североизточна България през ранното средновековие.- Археология, XIII, 1971, 3, с. 7 и сл.

[35] **Шкорпил, К.** Паметници от старата столица Преслав. – В: България 1000 години. София, 1929, с. 219 и сл.; **Миятев, Кр.** Жилищната архитектура в България през IX-X век.- ИАИ, XXIII, 1960, с. 4–5.

[36] **Иречек, К.** Пос. съч., с. 939, 942–943; **Дуйчев, Ив**. Бележки..., с. 70; **Ангелова, Ст.** Пос. съч., с. 7, бел. 33; **Тотев, Т.** Пос. съч., с 66, бел. 159.

[37] **Щерева, И.** Владетелският център на Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология, VI, 2009, с. 72.

[38] **Димитров, П.** Велики Преслав. Историческа топография до XIV век (по археологически данни). Автореферат на дисертация за научната степен „доктор“. София, 2012, с. 31, 33.

считаме, че ако и да не е придружавал императора през 1186 г., историкът е получил информация от пряк участник в събитията по неговото завземане тогава или когато там е била взета като трофей иконата на Св. Димитър. В този смисъл можем да имаме доверие в Хониатовото съобщение, въпреки известната непоследователност в хронологическото изложение на събитията, отдавано на това, че историкът пише своя труд по-късно, като го завършва „*чак след 1206 г.*“[39]. Но това не намалява стойността на неговото свидетелство за Преслав и ние не сме склонни да го пренебрегнем. Въпросът пред нас трябва да е не дали Хониат греши, а какво е имал предвид той с твърдението за „*Преслав изцяло от тухли*“.

Всъщност, авторът не пише, че Преслав е „*граден*“ или „*направен*“ от тухли, както обикновено се превежда неговата посочка. Тя гласи: ἐκ πλίνθου πᾶσα ὀπτῆς, което означава: „*цял от печени плинти*“ (срв. of baked bricks). В такъв случай, смисълът на казаното от Хониат е, че „*старинният град*“, за който той говори е „(само) *от печени тухли*“. Това разбиране, естествено, подсилва дисонанса с посочената по-горе археологическата реалност в Големия Преслав. Изразът πλίνθος ὀπτὴ е обичаен, когато става въпрос за печени в пещи тухли. В гръцкия език те се наричат още βήσ(σ)αλον, а на латински – (laterculus) bessalis, което означава буквално ‘*осем инчова тухла*’[40]. В старобългарския език за plinthos, bessalis или laterculus се използва славянската дума брьселиѧ, -иѥ[41]. Нея именно използва Йоан Екзарх, (а не броселиѧ (Ангелова) или борселиѧ (Тотев). Славяноезичният термин произлиза от думата за „глина, кал“ – брьниѥ, която се счита за характерна за „охридските говори“[42]. Но, тъй като Йоан Екзарх използва производно от нея понятие, следва да приема, че е била позната и в североизточните български говори през IX–X в.

Звуковият състав на думата брьселиѧ, ѥ е близък до „славяноезичното“ име на Преслав – Pristhlava, Preslava и поражда съмнение да не би информацията за „*тухления Преслав*“ да е плод на фалшива етимология, с която Хониат да се е опитал да даде „свое“ обяснение за значението на името в езика на славяноезичното местно население. Сближаването на славяно-

---

[39] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, II. София, 1972, с. 410; **Дуйчев, Ив.** Указания за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник. – В: Проучвания..., София, 1949, с. 52–53, бел. 2; **Дуйчев, Ив.** Въстанието в 1185 г. и неговата хронология.- ИИИ, 6, 1956, 354–355.

[40] **Kiourtzian, G.** Enépigraphos plinthos.- In: Mélanges Jean-Pierre Sodini (Travaux et Mémoires 15). Paris, 2005, p. 383–384. Срв. още речника на Sophokles, s.v. bessalon (p. 307).

[41] **Срезневский, И. И.** Словарь древнерусского языка, I. Москва, 1989, с. 183.

[42] **Фасмер, М.** Этимологический словарь древнерусского языка, I. Москва, 1986, с. 212; **Цейтлин, Р. М.** Лексика старославянского языка. Москва, 1977, с. 49.

българското „б“ с гръцкото „пи“ е допустимо, особено за грък. Арабското произношение на гръцката форма на името у ал-Идриси е Migāli Barasklāfa. Хониат обаче едва ли е познавал старобългарската дума ѹрьселиѥ, а и той говори за облика, а не за името Преслав.

Така че се налага да приемем, че зад Хониатовото указание стои наистина някаква реалност[43].

Според нас, отговорът на заплетения въпрос се съдържа в средновековната представа за обхвата на старата българска столица (през и след X век). Повечето от пътешествениците, а и всички изследователи, описват ранносредновековния град в чертите на неговия най-външен отбранителен пояс. Така са възприемали града изглежда и негови съвременници, като Лъв Дякон и Йоан Скилица. Не е ясно обаче с какви граници са приемали града информаторите на Анна Комнина. Тя изтъква неговата изключителна големина, поставяйки акцент върху това, че е възникнал преди създаването на българската държава. Това нейно твърдение се смята с основание, че е плод на стремежа ѝ да докаже, че градът е създаден по време на римо-византийското господство на Истър (поради това тя го ситуира спрямо реката- северна граница на Империята!). Въпреки това, съобщеното от Анна Комнина не е безпочвено. Възможно е то да визира съседна на Преслав селищна структура от късната античност. Нека припомним, че още преди нея, „Патриа Константинополеос“ твърди, че Преслав е бил „*възстановен*“ от император Константин Велики, „*с помощта на препозита Урбикий*“, по време на похода против „скитите“, т.е. готите. Източникът датира от края на X в. (сиреч след падането на източнобългарските земи под византийска власт) и информацията изглежда да е съчинена изкуствено, за да обоснове „небългарския“ характер на строежите в Преслав, Плиска и Дръстър. За убедителност към тях е добавена и Констанция (дн. Кюстенджа), за която не знаем да е била застроявана по време на Първото българско царство, но все пак е сред българските градове, които се подчинили на Империята по време на обсадата на Дръстър от войските на Йоан Цимисхий (969–976). На зад фалшивото твърдение се крие изглежда и реалност. В един от ръкописите (C) на Анонима вместо Περισθλάβα (за Преслав) стои Περσθλαβίτζα (букв. Преславец, но може да е и заместител на Малкия Преслав).[44] Ойконимите Преславец, както и Малкият Преслав са добре познати от източниците

[43] В латиноезичната литература за крепостни стени, облицовани с тухлена зидария се използва понякога съчетанието muris coctilis. Cf. **Gyon, J.** Toulouse. La prémier capitale du Roayme Wisigoth.- In: Sedes regiae (400–800). Eds. G. Ripoll, J. M. Gurt. Barcelona, p. 222. В светлината на този произволен пример се вижда, че Хониатовото описание е реципрочно по смисъл и едва ли е лишено от реални основания.

[44] **ГИБИ,** V, с. 323, бел. на издателя П. Тивчев.

и за тяхната идентичност и местонахождение се спори отдавна[45]. В основата на различията между учените е в неправомерното смесване на Преславец на Дунав със споменавания от византийските хронисти Йоан Скилица, Йоан Зонара, както и в добавките към хрониката на Константин Манаси, „Малък Преслав“. Ако разграничим двете близки по име селища, можем да приемем за най-обосновано становището на П. Дякону, който идентифицира Малкия Преслав с Омуртаговия аул на Тича, разположен на около 5 км, източно от Големия Преслав, при дн. с. Хан Крум[46]. Авторът с основание изтъква, че византийските хронисти говорят за Малкия Преслав неизменно заедно с Големия Преслав (например у Скилица: τὴν τε εἶλε μεγάλην Περσθλάβαν καὶ τὴν μίκρὰν) и прави обоснования извод за тяхната непосредствена близост. В това можем да се убедим, като обърнем внимание, че в разказа на посочените стари автори „*българските крепости оттатък Хемус*“ са записани в следната последователност: Големият, Малкият Преслав и Плискоба (Плиска)[47]. Определянето на два ойконима като „голям“ и „малък“, както и при други „бинарно противостоящи“ названия (например „горен“ и „долен“), означава, че те са разположени в непосредствена близост[48]. От тази гледна точка локализацията и идентификацията на Малкия Преслав с т. нар. Аул на хан Омуртаг при с. Хан Крум изглежда напълно оправдана. В подкрепа на това е и фактът, че върху картите към труда на ал-Идриси на реката „*която тече откъм Барасклафа (Преслав)*“ по посока на Бурфанту (Провадия) и Барнас (Варна), т. е. смесената от арабския географ с Голяма Камчия Провадийска река, са изобразени две селища с почти еднакво изписване на името Baraskalāfa и едното от тях е на левия бряг, а другото – на десния[49]. Ситуацията отговаря точно на положението на дн. Велики Преслав и Аула на Хан Омуртаг при с. Хан Крум. Очевидно, разположеното източно от Велики

---

[45] Преглед на мненията у: **Аврамов, В.** Юбилеен сборник..., II, с. 116 и сл. и **Йорданов, Ив.** Пос. съч., с. 76–79.

[46] **Diaconu, P.** Autour de la localisation de la Petite Preslav.- RESEE, III, 1965, 1–2, 37–56. Ив. Йорданов оценява аргументите на П. Дякону за непосредствената близост на Малкия и Големия Преслав, но предлага хипотезата, че под името Малък Преслав се има предвид Цитаделата на столичния град. Срв. **Йорданов, Ив.** Пос. съч., с. 77. Преди него подобно становище застъпва румънският учен Чеходару. Против него вж. **Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев.** Балканският полуостров в картете на Ал-Идриси. Палеографско-историко-географско изследване. София, 1990, с. 76; Срв. за смесването на двете реки **Недков, Б.** Пос. съч., с. 81, бел. 253.

[47] **ГИБИ,** V, с. 280 (Йоан Скилица); **ГИБИ**, VII. София, 1968, с. 187 (Йоан Зонара); **Хрониката на Константин Манаси** – зората на българската епика. Предговор, превод и коментар на Ив. Буюклиев. София, 1992, с. 195.

[48] **Бондалетов, В. Д.** Русская ономастика. Москва, 1983, с. 59–61.

[49] **Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев.** Пос. съч., с. 76.

Преслав укрепление е носело още през IX и X век име идентично с това на столичния град и, за да бъдат разграничени, те са започнали да се определят съответно като Малък и Голям Преслав. Нещо повече, изписването на двете именни форми с едно и също собствено име и пояснения за „голям" и „малък" създава впечатление, че още през X–XI в. те са били възприемани като нещо общо.

Разкопките на В. Антонова и Цв. Дремсизова при с. Хан Крум показаха, че на мястото на Аула е съществувал старохристиянски църковен център, разположен на брега на р. Панисос (Тича), дн. Голяма Камчия. Ние все още не знаем със сигурност неговото име, но изглежда, че то се крие сред неидентифицираните епископски центрове от IV–VI в. Разкритите на територията на земленото укрепление четири църкви, строени между IV и VI в., и особено откритите напоследък следи от готско присъствие,[50] правят реалистично свързването на началото на това епископско седалище с времето на Константин Велики и неговите наследници. В края на VIII в., или най-късно по времето на хан Омуртаг, над неговите останки е изградено българско землено укрепление, дървена палисада, която е била заменена (?) със солидна стена с каменно-блокова основа и стена, изградена с тухли. Последната оформя Цитаделата в земленото укрепление. В нея са открити малък жилищен дворец с баня за владетеля, както и казармени помещения за разположената там войска. Мястото, фортификацията, особеностите в застрояването, както и намерената в самото укрепление мраморна скулптура на лъв, отговарят на описанието на „*аула на Тича*" в намерения на около 3 км от него Чаталарски надпис на хан Омуртаг от 821/2 г. Освен това, строежите в Омуртаговия аул при с. Хан Крум (Чаталар), са умалено подобие на строежите в постоянната резиденция на владетеля в Плискоба (Плиска)[51].

Названието Преслав за двете близки укрепени селища се дължи на тяхната значимост като държавни средища (аули) през IX и X век. Използвано отначало като епитет за тях през IX век, понятието „*преславен*" се превръща в собствено име за всяко от тези държавни средища. Близко разположените е трябвало, по законите на ономастиката, да бъдат разграничени, посредством определенията „голям" и „малък", а за отдалечения на Долен Дунав е

---

[50] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Аулът на хан Омуртаг при с. Хан Крум. София, 1981; **Балабанов, Т.** Готски епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите, II. София, 2006 (съст. Росен Милев), с. 71–77; **Henning, J.,T. Balabanov, P. Milo, D. Ziemann.** Khan Omurtag`s stone palace of AD 822: a „modernized" eight century timber fort. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans. Ed. By J. Henning. Berlin, New York, 2007, 433–440.

[51] **Георгиев, П.** Археологическите реалии в Чаталарския надпис на хан Омуртаг. – В: Историкии, 1. Шумен, 2006, с. 260–269.

било достатъчно името-епитет да бъде в умалителна форма и придружено понякога със пояснението, че се намира на реката Дунав, както са били ситуирани по начало Омуртаговите „домове" („*на Дунав*" или „*на Тича*")[52].

Всичко това прави реална възможността Анонимът „Патриа", Анна Комнина и Никита Хониат, когато изрично изтъкват изключителната големина и старинност на българската столица Преслав да са имали предвид площта не само на Големия, но и Малкия Преслав, който води действително началото на своята история от времето на Константин Велики. През средновековието те, разбира се, са представлявали обособени укрепления, но в описанията на някои византийските автори са схванати като едно цяло и това изглежда Анна Комнина нарича Мегалиполис.

Известна представа за околността на Големия Преслав през XI в. дават разказите на Йоан Скилица и Михаил Аталиат за византийско-печенежката война през 1053 г. Според Скилица, печенегите изградили свой постоянен лагер при Големия Преслав (χάρακα ἐπήξαντο κατὰ τὴν μεγάλην Περισθλάβαν), когото „*укрепили с дълбок ров и колове*"[53]. От думите на Аталиат се разбира, че там те са пребивавали отдавна и силна византийска армия се насочила към този лагер, с намерение да ги обсади и изтласка. За тази цел, вероятно на неголямо разстояние от него, византийските сили разположили свой полеви стан. За него Михаил Аталиат се задоволява да каже само, че византийците се дислоцирали περὶ τὴν μεγάλην Πραισθλάβαν, сиреч „*при Големия Преслав*" и там техните пълководци започнали да обсъждат как да водят военните действия срещу лагера на печенегите[54]. Скилица нарича византийския войскови лагер παρεμβολήν и посочва, че имал свои врати. Така че можем да приемем, че е бил наистина „*вмъкнат помежду нещо*", най-вероятно между укрепения с каменни стени Голям Преслав и защитения с вал и ров лагер χάρακα на печенегите. В такъв случай, можем да допуснем, че последният може да се отъждестви със солидното землено укрепление с Цитадела, тъй като предлагало най-добри условия за базиране срещу близко намиращия се Голям Преслав, охраняван от византийски гарнизон. За да превърнат Омуртаговия аул на Тича в свое надеждно укрепление печенегите е трябвало само да почистят неговия ров, а вала да укрепят с нещо като палисада. Това именно се долавя при по-внимателен прочит на текстовете. От това може да се заключи, че византийците са заели равнината непосредствено край Големия Преслав, докато печенегите на Тирах са се укрепили в Малкия Преслав. Това позволило на последните бързо да се изнесат по посока на планината и да устроят засада на оттеглящите се не-

[52] **Георгиев, П.** Археологическите реалии в Търновския надпис..., с. 60–62.
[53] **ГИБИ,** VI, с. 324.
[54] **Пак там,** с. 170.

предпазливо византийски войски, най-вероятно в Ришкия или Върбишки проход.

Наличието на безспорни археологически данни за тухлени градежи в Цитаделата, а изглежда и във външното (земленото) укрепление от Аула на Хан Омуртаг при с. Хан Крум, дава сериозни основания да се допуска, че Хониатовото съобщение за „*тухления*“ *град* визира преди всичко Малкия (τὴν μίκρὰν, малъıи), докато данните за неговото разположение спрямо Хемус се отнася за Големия (τὴν μεγάλην) Преслав. Налага се да приемем, че Хониат (или неговият информатор) не е разграничил двете близки селища, може би под влияние и на разказа на Анна Комнина. По същество обаче неговата информация съдържа най-специфичното за Големия и за Малкия Преслав, така че трудно може да се приеме обяснението, че смесването е резултат на липсата на лични впечатления от топографията на *Мегалиполиса* на Анна Комнина. По-оправдано изглежда той да е бил информиран, че те някога са съставлявали нещо цяло. Археологическите данни за значителни подградия в околността на укрепената територия на българската столица от X век[55] дават известни основания да допускаме, че имагинерната до голяма степен представа от периода XI-XIII в. е отразявала историческа реалност. Ареалът на тази представа е включвал още тогава значителни части от долината на реката Тича[56]. Тя именно е послужила за хиперболизиране на границите на града като същински Мегаполис, чиято територия надминава дори тази на късния Цариград. Поради това той е бил наричан и Ески Стамбул, т. е. „стариният Истанбул“. В съответствие с тази митологизирана представа изглежда Петър Богдан ситуира града само на 5 мили от Шумен (разстояние около 7,5 км, което е близко до действителното, но до Аула на Омуртаг при с. Хан Крум, т. е. до Малкия Преслав. П. Джорджич предпочита да нарича Prislavo – *terra*, а П. Лукарич от своя страна е бил убеден, че Prislaua maggiore е „*град, създаден от цар Симеон*“, чиито руини са *di Ogiggie* (т. е. от митичния

---

[55] **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура (VI–XI в.). София, 1977, с.176–177, 182; **Тотев, Т.** Базиликата при Сакалова могила в Преслав. – Преслав, 2, 1976, с. 38 и сл.; **Тотев, Т.** Базиликата в Стамбол йолу на Велики Преслав. – Преслав, 6, 2004, с. 57 и сл.; **Тотев, Т.** Сондажни проучвания в м. Стамбол йолу край Велики Преслав. – Плиска-Преслав, 10, 2004, с. 229 и сл.; **Георгиев, П.** Богоспасеният град Велики Преслав. – В: Преслав 1100, 1. Шумен, 1995, с. 87 и сл. **Георгиев, П.** Столиците..., с. 156–157; **Майторски, Г.** Преславските подградия. – В: Християнската култура в Средновековна България. Отг. ред. П. Георгиев. В. Търново, 2008, с. 228–229. В светлината на тези данни следва да се разгледа и топонима „Стамбол йолу“ в равнината между Големия и Малкия Преслав на Тича.

[56] На въпросите за обхвата и значението на района на старата българска столица и неговото отражение в други византийски ретроспекции ще се спрем в следващо изследване.

град Огигий) и „*през средата им минава реката Tiscia*“. Хаджи Калфа от своя страна пък говори за оградено „със зид“ поле и върхове, на площ по-голяма от тази на Цариград.

Според нас, макар и много късни, тези свидетелства визират като останки от стара българска столица пръснатите в долината на река Тича руини, главно църковни градежи от времето на княз Борис-Михаил и цар Симеон, но най-вече тези от Големия и Малкия Преслав на нейните два бряга, а защо не и някои други укрепления, за които нашите знания са твърде бегли или все още липсват. Така че разширената представа за Мегалиполиса Преслав е накарала Никита Хониат да впише в своята „История“, че градът е „*от печена тухла*“, имайки предвид градежът преди всичко на Цитаделата и сградите в Омуртаговия аул. Неговото свидетелство обаче ни застави да направим горния преглед, който ни дава право да приемаме границите на старата столица в един по-голям ареал. От изследователска гледна точка това позволява да хвърлим алтернативен поглед върху обхвата и границите на една ранносредновековна агломерация през IX и X век.

BRICK-BUILT PRESLAV – REAL OR IMAGINARY? (The Problem of the Range of Veliki Preslav Megapolis)

Pavel Georgiev

Abstract

In this paper the author treats the discrepancy between the information of the Byzantine historian Niketas Choniates (early 13th century) about Preslav as a town *brick-built all over* and the archaeological researches, which indicate that its constructions were entirely of stone. In relation to that a comment is made on the report and a conclusion is reached that it is reliable and there is certain tangibility in it.

The excursus on the historical evidence about Veliki Preslav and the description of its remains give us grounds to agree that what Choniates announced about the topography of the town refers to the so called Great Preslav, while the other – of its *brick-built* constructions – pertains to Little Preslav. They have been mentioned together and even as a whole by Byzantine authors from 10th–11th centuries. Their proximity and past as centers (residencies) of the Bulgarian State from the 9th century have aroused the notion, in Byzantine authors, that they, together with the monuments located between them, mainly from the 10th century, are parts of one huge town. It appears that Anna Komnene referred to it (early 12th century) when she spoke of *Great Preslav* (*Мегали Пристлава*), and authors from 17th–19th centuries – to a town that was larger than Constantinople (Eski Stambul).

The indications of Byzantine chroniclers and historians of Preslav's *antiquity* and its foundation even before the arrival of the Bulgarians are, according to the author, due to its identification with the late-antiquity settlement and bishopric center, formed in 4th century in the valley of the Panysos (Old-Bulgarian Ticha), not far from the present-day village of Han Krum. Upon its ruins in the late 8th and early 9th centuries the Bulgarians set up an earthwork with a Citadel – the residency (aul) of Khan Omurtag (814–831), which presented his capital Pliska in miniature. In 9th and 10th centuries Omurtag's aul, as well as the other – constructed 5–6 km away and most probably after it – *aul on Ticha*, were given the name *Preslav*, meaning literally *(a town) of great renown*. In the second half of 9th century one of them, that near the *mouth of Ticha*, i.e. near its outlet of the mountain gorge, turned into the new Bulgarian capital and in order to be distinguished it received the name Great Preslav (**великъı градъ Пръславь**), while for Omurtag's aul the name Little Preslav was adopted.

The fortified wall of the Citadel of Omurtag's aul near the village of Han Krum, as well as the constructions in it, according to the evidence of the excavations, were brickwork. Probably to this tangibility of Little Preslav referred Choniates, when he wrote of Preslav *brick-built all over*.

Treated this way, Choniates' information enables an alternative review on the problem of the history and bounds of Veliki Preslav agglomeration through the ages.

ЛИЧНИЯТ ДВОРЕЦ НА ПРЕСЛАВСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

Стойчо Бонев

Настоящата работа има предварителен характер, тъй като архитектурният паметник, който ще бъде предмет на разглеждане, е все още в процес на проучване. Той обаче е толкова значим, че етапното му обнародване не само е напълно оправдано, но и повече от наложително. Не подлежи на съмнение, че всяка новоразкрита сграда в пределите на Царския дворец е от изключително значение за неговото градоустройство. Това налага незабавно привеждане в известност на местоположението и датировката ѝ, и доколкото е възможно да се изкажат предположения за нейното предназначение и мястото ѝ в живота на владетелския двор. В случая ще бъде публикувана в първичен вариант не каква да е сграда, а значителна част от внушителна постройка, която е сред най-ярките представители на старобългарската архитектура от края на IX–X в., с водещо място в градоустройствения силует на Големия царски дворец на втората българска столица.

Най-напред е необходимо да се изложат няколко кратки бележки за това как се стигна до откриването на сградата, която е разгърната върху висока и стръмна тераса в югозападната част на Царския дворец, непосредствено от запад на квартал 940, според изработения през 1992 г. кадастрален план[1].

В този сектор през 2007 г., след близо десетгодишни разкопки завърши разкриването на част от архитектурен ансамбъл, съставена от две постройки, разположени, както една спрямо друга, така и спрямо околните градежи по начин, който оформя изключително хармонична градоустройствена структура. Едната е развита в посока изток-запад и включва три големи помещения наредени във верига[2] След последното южният ѝ надлъжен зид

---

[1] Новоразкритата сграда не попада в план-квадратната мрежа на Дворцовия град. През 1992 г., когато се изработи кадастралния план геодезистите бяха затруднени от почти непристъпния стръмен терен, обрасъл с гъста растителност. Още повече, тогава се смяташе, че там върви трасето на западната вътрешна крепостна стена и районът остава в т. нар. Външен град. При това положение последните репери на запад са тези на квартали 940 и 982 които послужиха за изходни точки при залагането на мрежата от квадрати на обекта. През 2013 г. и този терен ще бъде маркиран, за което съм направил необходимите постъпки.

[2] **Бонев, Ст.** Предварително съобщение за нов архитектурен паметник в Преславския дворец. – Плиска-Преслав, 10, 244–251, обр. 2–4.

е продължен към запад, за да огради комплекса. Пред северната ѝ фасада е издигнат портик, стъпил върху масивни каменни пиластри и поддържал широка веранда пред горния етаж. Другата сграда има сложна планова композиция и заема пространството северно от първата. В план се различават три редици различно големи помещения, които са служили за стилобат на под на зала с кръстовиден план в приземния етаж. Югоизточният ъгъл на сградата е обхванат от водно огледало, изградено с луксозен квадров материал, споен с червен хоросан. Като цяло тази част на ансамбъла е много добре благоустроена с водопроводи и с прецизно наредена плочеста настилка в източната му част.

Още тогава стана ясно, че двете сгради не изчерпват неговото съдържание и той се е разпростирал на значително по-широк периметър. През следващите две години (2008 и 2009) разкопките се придвижиха на запад от вече разкритите сгради, по стръмния склон в подножието на хълма Зъбуите, към гъсто обраслия синор, за който вече близо сто години, без достатъчно аргументи се предполага, че бележи трасето на вътрешната западна крепостна стена[3]. Нивото на терасата, която синорът ограничава, се извисява на близо 5 м по-високо от основите на двете новоразкрити постройки. Данните, които през цялото това време постъпваха, структурата на разкритата част от комплекса и особено находките показваха недвусмислено, че някъде в близост, но пак в западна посока, се намира още една постройка, която ще оформи неговия окончателен облик. Сред обстоятелствата, които категорично подкрепяха подобно предположение имаше няколко особено красноречиви – продължеият към запад южен зид на верижната сграда, който се превръща в ограден и би трябвало да обособява и изолира градежи пред него, голямото разнообразие на детайли от архитектурно-пластична украса, смъкнали се по склона и намерени в пространство, където липсват монументални паметници и не на последно място засвидетелствана висока концентрация на гробове, каквато се появява при спомен за наличието на останки от по-ранни сакрални сгради.

След немалко напразни и безплодни лутания, които обаче допринесоха да се изключат определени терени от бъдещи търсения, усилията се увенчаха с успех и се получиха забележителни резултати, които се отнасят до очаквания нов трети в ансамбъла, архитектурен паметник. През 2010 г. се разкри югоизточният ъгъл на неподозирана дотогава внушителна постройка. През 2011–2012 г. проучванията продължиха широкомащабно, при които се разкри голяма част от нея с всички подробности на плановата ѝ схема и начинът ѝ на изграждане. Преди да пристъпя към разглеждане на стиг-

[3] **Рашев, Р.** Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 1990, 4, 69–73.

налото до нас, следва да отбележа, че наличието ѝ тук, на стръмния скат, и перспективите за развитието ѝ на запад изключват възможността трасето на западната вътрешна крепостна стена да преминава в близост, а още помалко да върви по синора, както се приемаше до скоро.

В резултат на няколкогодишните археологически изследвания се достигна до разкриването на значителна част от корпуса на един изключителен образец на ранносредновековната българска архитектура. Става дума за величествена сграда, чийто план е съставен от три кораба, насочени с дългата си ос по изток-запад (Обр. 1). В средата е развита неразчленена от напречни зидове централна зала широка 5 м. От двете страни тя е фланкирана с по една редица по-малки помещения, от които засега, както от север, така и от юг са разкрити по три. Началните източни са квадратни със страна 3,20 м, докато следващите са леко издължени и са придобили размери 3,20 х 3,70 м. В някои от тези помещения, например във вторите погледнато от изток към запад, се е запазила равна настилка от квадратни тухли. Ширината на постройката е 20 м, а разкритото на този етап от нейната дължина достига 14 м.

Като цяло сградата е стигнала до днес в основи, но в отделни нейни сектори степента на запазеност е различна. Зидовете с посока изток-запад и източният фасаден зид са широки 2 м. Във вертикален разрез в тях се различават две части. Долната половина с дебелина 0,50 м е изградена от едри ломени камъни, достигащи по дължина 0,30–0,40 м, поставени в редове и споени обилно с бледожълт хоросан. Тази ломенокаменна част на фундамента е укрепена с гъста мрежа от пилоти с диаметър 8–12 см (Обр. 2). Пилотите са пронизвали само тази негова структура, забити в грунда до 0,30 м по-дълбоко, при което общата им дължина достига 0,70–0,80 м. По-горе в устройството на основата се наблюдава дебела хоросанова обмазка, върху която е положена „запечатка“ с ред от плочести камъни с размери до 20–25 см. За отбелязване е, че на отверстията на пилотите се попада само там, където тези камъни са демонтирани, т. е. укрепващите колове са оставали под тях. Следва нов хоросанов слой, върху, който вече са положени следващите елементи, изграждащи окончателния вид на фундамента. Това са три реда блокове, с които се излиза над строителното ниво на сградата. В някои от проучените дялове от нея се откриха много сравнително добре запазени участъци (Обр. 3). Градежът е мощен и суров. Квадрите са с впечатляващи размери: дължина 0,80–1 м, ширина 0,40–0,60 м и височина 0,40 м. Споени са с много здрав бледожълт хоросан, запълващ широките фуги. Долните два реда остават изцяло в траншеите, докато най-горният, трети ред излиза с половината от височината си над строителното ниво. Изградени по такъв начин основите, прокарани по изток-запад и основата на източния фасаден вид са имали обща височина 1,70 м.

Интересно и показателно обстоятелство е, че на много места в началния им квадров ред умело са вградени големи капаци от крепостни зъбери. Те са поставени с дългата си 0,80 м основа към лицата на зидовете, а с триъгълното очертание на ската са съвместени с другите блокове в структурата на градежа. Трябва да се има предвид, че само на 8–10 м северно от сградата преминава трасето на южната крепостна стена на първоначалното преславско укрепление, която е демонтирана още в началото на изграждането на бъдещия Дворцов град. Намирането на зъберните капаци в най-долните редове на квадровата част на основата на постройката навежда на мисълта, че разрушаването на аулната крепост е вървяло едновременно с нейното издигане. Така най-високите крепостни елементи естествено са попаднали най-долу във фундамента ѝ. Впрочем почти сигурно е, че и огромните квадри вложени в нейните стени под и над земята са взети и преизползвани пак от същата крепост. Породата на камъка и размерите на блоковете са напълно еднакви с оцелелите и останали тук-там на място по крепостното трасе, както и с тези извадени от леглата, но оставени в траншеята, заедно с хоросановия ѝ пълнеж. Точно тези данни позволяват датировката на строежа на монументалната сграда да се прецизира и да се отнесе в рамките на 70-те години на IX в.

Само на отделни места по трасетата на зидовете, особено при тази във вътрешността на постройката, са оцелели блокове от четвърти ред, но той вече е изцяло от суперструкцията и говори красноречиво за вида и начина на изграждането на надземната им част. Друг е въпросът, че отпечатъци от същите големи квадри като тези вложени в основата личат ясно навсякъде по нейния горен ред.

По-различно е устройството на разпределителните зидове в страничните кораби, които отделят помещенията във веригата. При тях няма ломени камъни в основите, които са изградени само от три реда квадри върху тънка хоросанова подложка. Височината им е 1,20 м. Съществена разлика се отбелязва и по отношение на ширината им, която е само 1 м. Излишно е да се споменава, че връзките им с широките надлъжни, вътрешни и фасадни зидове е конструктивна.

Животът на сградата от издигането до пълното ѝ обезличаване се разчита много добре чрез стратиграфската картина в нейната вътрешност. Тя се е запазила почти непокътната благодарение на обстоятелството, че демонтажът под подовото ниво е следвал само зидовете без да нарушава отлаганията в помещенията. В профилите на изкопа отчетливо се различават два основни елемента. Ясно се открояват леглата на зидовете, както на запад в брега, така и по север-юг в пътеките оставени за изхвърлянето на пръстта. При подовото ниво на сградата те остават с ширина 2 м, както и при ломе-

нокаменната част на основата. Запълнени са със сивочерна пръст, обилно примесена с хоросанов трошляк и дребни варовикови камъни. Ниско долу са оставени огромните квадри и частично одяланите придобили неправилна форма варовикови камъни от по-високите части на фундамента. Всичко това илюстрира разрушаването проведено преднамерено, целенасочено и системно веднага след като Преслав престава да е столица.

Вторият елемент от вертикалната стратиграфия, както вече се посочи, се наблюдава във вътрешността на помещенията и се отнася до строежа на сградата. Самите помещения са запълнени със светлокафява чиста пръст, която достига на 0,40–0,10 м под подовото ниво. В нея обаче се разграничават няколко пояса, чрез които се проследява процеса на строителството до окончателното завършване (Обр. 4).

В обобщен вид стратиграфската скала изглежда така: горният край на ломенокаменната част на основата, която е с дебелина 0,50 м, се открива на дълб. 1,80–3,50 м от сегашния терен в зависимост от степента на денивелация, която е много рязка от запад към изток. Над нея в помещенията се регистрира пласт със зеленокафяв цвят, дебел 0,50 м, който е грундът, здравата пръст заварена при започването на строителните работи. Върху него ляга хоросанова ивица от 10 см, която бележи началното строително ниво или заварено и пресечено строително ниво на по-ранен монументален паметник в близост. Последното обаче трябва да се докаже с проучвания на по-широк фронт. Над тези хоросанова ивица следва пласт чиста светлокафява пръст с дебелина 0,30 м, но вече насипна и различна от материковата. Той от своя страна е запечатан от втора 6–8 сантиметрова ивица. Над нея е положен отново насип от същата светлокафява пръст с дебелина 0,50–0,60 м. Пълнежът във вътрешността на сградата завършва с плътен, трамбован насип от бял хоросан, който е с различна дебелина по нейната дължина. Към изток той е 0,30–0,40 м, а в западната част достигната при разкопките изтънява до 0,10 м. Този факт е лесно обясним. При издигането на сградата в началото строителите са заварили терена с много голяма денивелация от запад към изток, която без съмнение е останала и в нейните очертания. Впрочем наклонът е добре видим и при горния край на насипа от светлокафява пръст, както и от хоросановите ивици от различни нива. Очевидно с тях строителите не са си поставили за цел да изравнят вътрешността на постройката. При това положение, за да се постигнат хоризонтални подове е прибягнато до неравномерното полагане едва на най-горния хоросанов слой. Освен за идеално равен под той е особено подходящ за стабилна подложка на подовите настилки, за които ще стане дума по-нататък в статията. По такъв начин е установено подовото ниво в постройката на височина 1,70–1,75 м от горния край на ломенокаменната част на нейната основа.

Важен факт в устройството на сградата е един водопровод, преминаващ косо през североизточното помещение с посока северозапад-югоизток. Добре се засвидетелстваха, както входът, така и изходът му от помещението. Тръбата, която влиза при северозападния му ъгъл е на 0,20 м под строителното ниво и на 0,50 м над ломенокаменната основа. Изходната тръба лежи наполовина в помещението, а с другата си част, заедно с втулката, остава в рамките на основата на 0,30 м над ломенокаменната ѝ структура. Това означава, че трасето е преминавало на нивото на първия квадров ред, в случая на северния и източния фасаден зид. Водопроводното легло е с полуцилиндрична форма широко 0,30 м и дълбоко 0,25 м. Запълнено е с бял хоросан, който обхваща плътно и тръбите.

За предназначението и относителната хронология на този водопровод могат да се изкажат две предположения. Едното е, че той е прокаран преди издигането на сградата, но е предвиден за нейното водоснабдяване и благоустройство. Затова остава под линията на строителното ниво в здравата пръст. При това положение би трябвало да е вграден в самите зидове при първия квадров ред на основата. В тези сектори обаче те са напълно демонтирани до ломените камъни и да се попадне на такава ситуация е изключено. В противен случай ако беше заложен в приземието след началото на градежа, леглото му щеше да сече хоросановата лента от строителното ниво.

Втората възможност е водопроводът да е от преходната епоха на преславския аул. Тогава при издигането на зидовете на сградата ако не е бил необходим и преизползван, е бил пресечен и е останал ненарушен единствено в незасегнатия от строителството терен т. е. вътре в помещението. Свързан или не със сградата, при всички случаи полагането му в здравата пръст я предхожда.

Специално внимание предизвиква интериорната уредба на постройката, от която на място са се запазили големи части от подовите ѝ настилки. Отново подчертавам, че в източната ѝ част градежът е напълно обезличен, а във вътрешността на помещенията насипите стоят до горния край на светлокафявата пръст. Хоросановият пласт над нея е отнет незнайно кога, а с него са си отишли и подовите пана, заради които всъщност е насипан. За сметка на това в помещенията от двете странични редици след началното към запад се откриват почти изцяло запазени настилки от тухли, изпечени от глина придобила яркочервен цвят. Те са квадратни, със страна 45 см и дебелина 5 см. По много от тях с пръсти в мократа глина са нанесени старобългарски знаци, предимно ипсилон с две хасти. Положени са върху пластът от ситен бял хоросан, който тук е с дебелина 0,20–0,25 м. Подредени са в идеално прави редове, без каквото и да било разминаване, така че фугите между тях следват абсолютно права линия. Тухлените килими, особено

завареният във второто помещение на северния корпус, покриват изцяло пода. При двуметровите зидове с посока изток-запад, т.е. при северния и южния фасаден и при вътрешните, които делят сградата на три корпуса те застъпват част от ширината им с по 0,25 м. В останалите сектори, които опират в разпределителните зидове между помещенията те се съобразяват стриктно с тях и вървят точно по челните им линии (Обр. 5). Застъпването на зидовете показва, че над пода на сградата те са се издигали с двустранен отстъп от по 0,25 м или в сравнение с основата до това ниво ширината им е била сведена до 1,50 м. Помещенията пък са били разширени в сравнение с клетките видими в плана и в действителност са били с размери 3,70х3,70 м.

Великолепна подова настилка се е запазила и в централната зала на сградата. На място стоят петнадесет плочи от бял мрамор. Тези, които са оцелели в автентичния си вид впечатляват с размерите си от 0,60–0,80 м до 1–1,20 м. Дебелината им е 10 см. Те също така застъпват с по 0,25 м северния и южния вътрешни разпределителни зидове. Положени са върху плътна и много здрава хоросанова подложка, примесена със счукана червена тухла. От своя страна тази подложка, която е с дебелина също 10 см, ляга върху трамбования хоросанов насип. При такава основа поддаването и хлътването на плочите е изключено. Самите плочи не са поставени в редове, но съвместяването и долепването им е една към друга е перфектно. Така се е получил изящен килим от полирани до блясък мраморни плочи с различни размери, но подредени находчиво и с идея (Обр. 6).

От изключително значение за действителния облик на сградата е архитектурно-пластичната ѝ украса, която категорично може да се заяви, че няма равна на себе си. In situ не се е съхранило нищо, но в насипите изобилстват елементи от нея. Прегледът на постъпилите детайли показва, че в постройката е бил вложен целият спектър на характерните за X в. произведения на декоративната скулптура и други прояви на приложното изкуство, прилагани при комплексната декорация на представителните постройки. От външната, фасадна украса различни по големина подпокривни и поясни варовикови корнизи с дентикули, с разнообразни по дебелина торуси и профили, чиято дължина варира от 0,40 м до 1 м, пиластрови полуколони, блокове със засечки от вертикални части на декоративни арки, трапецовидни сегменти от дъги на арки и сводове. От интериорна украса фрагменти от мраморни колони, правоъгълна мраморна база с отчетлив отпечатък от ствола на колоната с диаметър 0,30 м, три вида капители от мрамор – двата с класическа плетеница или „рибя кост“ на абака, третият ажурен с палмети, полирани мраморни плочи от разгледаната настилка, два вида подови панаопус сектиле с разноформатни кръгли, триъгълни, квадратни, ромбовидни и листовидни плочки и плетенични композиции върху плътна хоросанова

основа с прави и Г-образни мраморни ленти, цокълни варовикови плочи със съвършена, резбована палметна декорация, в която растителният мотив, в случая три и петлистни палмети, не е орнамент, а център на композицията (Обр. 7). От стенна и прозоречна украса бяло и цветно стъкло за прозорци с витражи, мозайки от стъклени смалти без и със покритие от златен варак.

Настоящата статия има подчертано публикационен характер и то на определен етап от проучването на един забележителен архитектурен паметник. Затова ще се въздържа в нея да правя анализи и тълкувания на плана, градежа и реконструкцията на сградата, а още по-малко изкуствоведчески разбор на прилежащата ѝ декоративна скулптура. Не привличам и аналогии от ранносредновековна българска архитектура и градоустройство, както и на примери от градоустройствената практика в Големия императорски дворец в Константинопол[4]. Такива се излагат в специална монографична разработка, чиято реализация е в ход. Тук в синтезиран вид ще предложа само изводите, до които съм достигнал по отношение на разгледаната постройка, а и на целия ансамбъл, който тя увенчава.

Новоразкритата, макар и не напълно импозантна сграда е Дворец, който е равнопоставен и по нищо не отстъпва на двете централни дворцови сгради, където са разположени тронните зали. Той внася качествено нови, неподозирани факти в градоустройството на Дворцовия град с внушителните си пропорции и с отреденото му място, откъдето доминира над цялата негова територия (Обр. 8). Сегашните резултати и бъдещите проучвания ще променят кардинално лансираната от поколения изследователи вече близо сто години идея за истинския облик на Големия царски дворец във Велики Преслав[5]. Дворецът, който тепърва привеждам в известност сега,

---

[4] 4. **Ebersolt, J.** Le Grand Palais de Constantinopole et le livredes ceremonies. Paris, 1910; **Talbot Rise, D.** The Great Palase of the Bysantine Emperore. Edinburgq 1958; **Janin, J.** Constantinopole Byzantine. Développe ment urbain et repertoire topgraphque. Paris, 1964; **Лихачёва, В., Я. Любарский.** Памятники искусства в „Жизнеописание Василия" Константина Багряднородного. – Византийский времённик, 1981, 42, 174–177.

[5] **Шкорпил, К.** Паметници от столица Преслав. – В:България 1000 години. С., 1931, 193–194; **Миятев, К.** Разкопки в Преслав през 1930 г. – ГНМ, V, 1926–1931, 189–220; **Станчев, Ст.** Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. – Преслав, I, С., 1968, 49–66; **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.) С., 1977, 191–196; Дворцовите центрове в Плиска и Преслав. – Плиска-Преслав, 2, С., 1981, 133–137; **Ваклинова, М.** Преславският дворец (главните дворцови постройки през столичния период). Историко-археологически изследвания в памет на проф. Ст. Ваклинов. В. Търново, 1991,53–54; **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав,I.Преславската патриаршия през X в. София, 1991, 9–51, 116–128; **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.). В. Търново, 1998, 56–129; Идеята за Царския дворец във Велики Преслав четвърт век след Ст. Ваклинов. – проф.д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура.

заедно с останалите постройки, изградили общия силует на ансамбъла, са личната резиденция на преславската владетелска династия. В нея присъства канцеларията, като институция, в която владетелите от Симеон до Борис II вършат ежедневните си държавни дела. А във величествения Дворец са разположени техните покои, жилищните апартаменти, които обитават с царствените фамилии.

Личната владетелска резиденция в рамките на Големия царски дворец във Велики Преслав е забележително градоустройствено явление с изключително значение не само за старобългарската култура от IX–X в., но и за културата на целия източноправославен свят и принос в достиженията на човешката цивилизация за вечни времена.

В. Търново, 2005, 203–210; **Ваклинова, М., И. Щерева, С. Горянова.** Преславският дворец след Станчо Ваклинов. – проф.д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 11–23.

PRESLAV RULERS' PERSONAL PALACE

Stoycho Bonev

Abstract

This paper is the initial publication of a remarkable monument of the Old Bulgarian architecture from 9–10 c. at a particular stage of its research. As a result of many years' large- scale excavations, a significant part of the corpus of a magnificent construction was unearthed in the south-western part of the Great Royal Palace in Veliki Preslav. In plan it consists of three naves oriented east – west. A central hall, 5 m wide and undivided by cross walls, is situated in the middle. On both sides it is flanked by a row of smaller premises. A pavement of red bricks is preserved in some of them, with incised Old Bulgarian symbols. The building is 20 meters wide. It is a massive construction of large limestone quadrae, soldered with strong white mortar. The foundations that separate the three naves are made of crumbled stones at the lowest level and of three rows of blocks higher to the construction level. They are 2 m wide and 1.60 m high. They are bound by mortar, too and reinforced by piles. The over-ground part of the walls was 0.25 m narrower on both sides which means that their width was 1.50 m. The cross walls of the lateral naves do not have crumbled stones in the ground-works and are formed of only three rows of quadrae. They are 1 m wide. The interior of the premises is covered with pure yellow-brown soil, above which a layer of fine white mortar is rammed. The ground level of the building was fixed with it and at same time it served as a solid bedding of the floorings.

A magnificent floor pavement was unearthed in the central hall. Fifteen slabs of white marble with dimensions from 0.60 to 1.20 m. are preserved in situ. The combination and plastering of the slabs to each other is perfect. Thus an exquisite marble carpet is formed, shaped of brightly polished slabs of different size and arranged ingeniously.

Special attention is paid to the architectural plastic ornamentation of the building, in which the whole spectrum of decorative sculpture techniques typical of the 10th century is employed.

The exposé comprehends conclusions based on analysis of the plan and construction of the building, of its position in the town planning silhouette of the Great Palace, as well as on parallels from the town planning practice of the Palace of the Byzantine Basileis in Constantinople. This newly unearthed, although not completely, grandiose building in Preslav is of exceptional significance not only of the Old Bulgarian culture of 9th–10th centuries, but of the culture of the whole Eastern Orthodox world. This is a Palace which is no way inferior to the two central palatine buildings where the throne halls are situated. It is a part of the personal residence of Preslav ruler's dynasty in which the lodgings – the residential suites, where the royal families dwelled – were located. The opinion, that the current results of the researches and the future ones will change fundamentally the idea of the actual appearance of the Royal Palace in V. Preslav set forth almost one hundred years ago is stated.

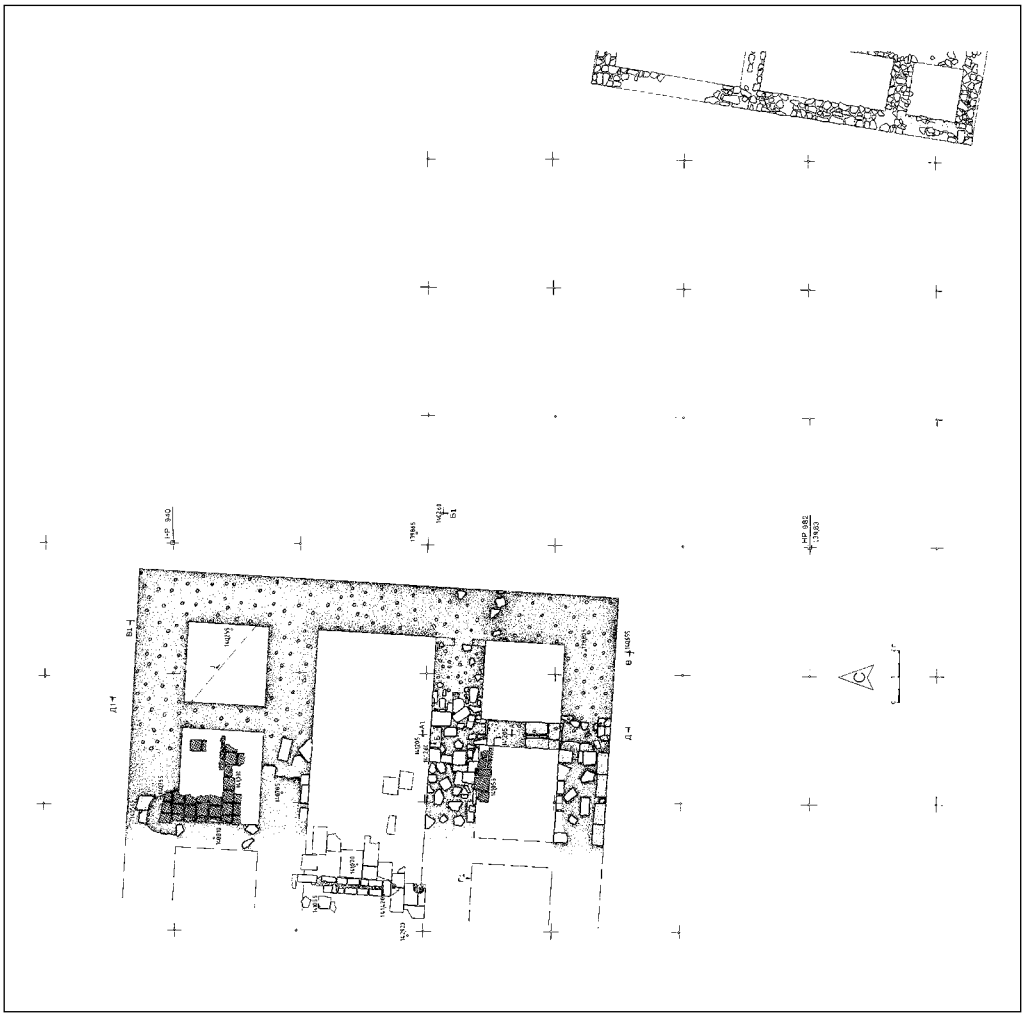

Обр. 1. *План на разкритата част от сградата.*

Обр. 2. *Ломенокаменната част на основата с гнездата за пилоти.*

Обр. 3. *Квадров градеж в основата на южния фасаден зид с началния ред на суперструкцията.*

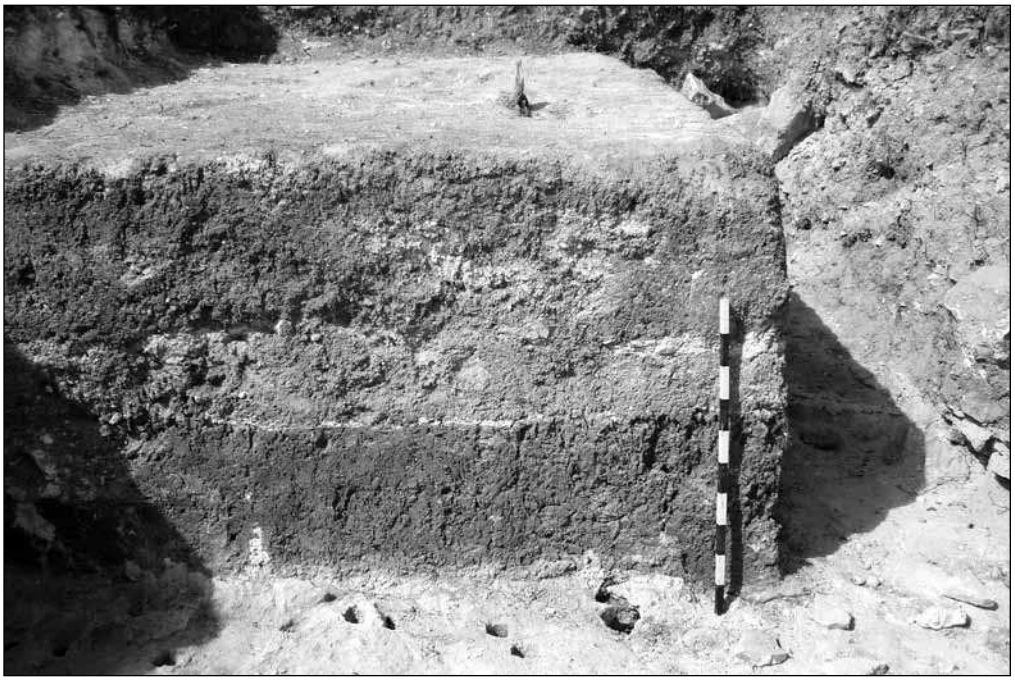

Обр. 4. *Порядък на пластовете във вътрешността на помещенията.*

Обр. 5. *Тухлена настилка във второто помещение на северния корпус.*

Обр. 6. *Подова настилка от мраморни плочи в централната зала.*

Обр. 7. *Детайли от декоративна скулптура с палметни фризове.*

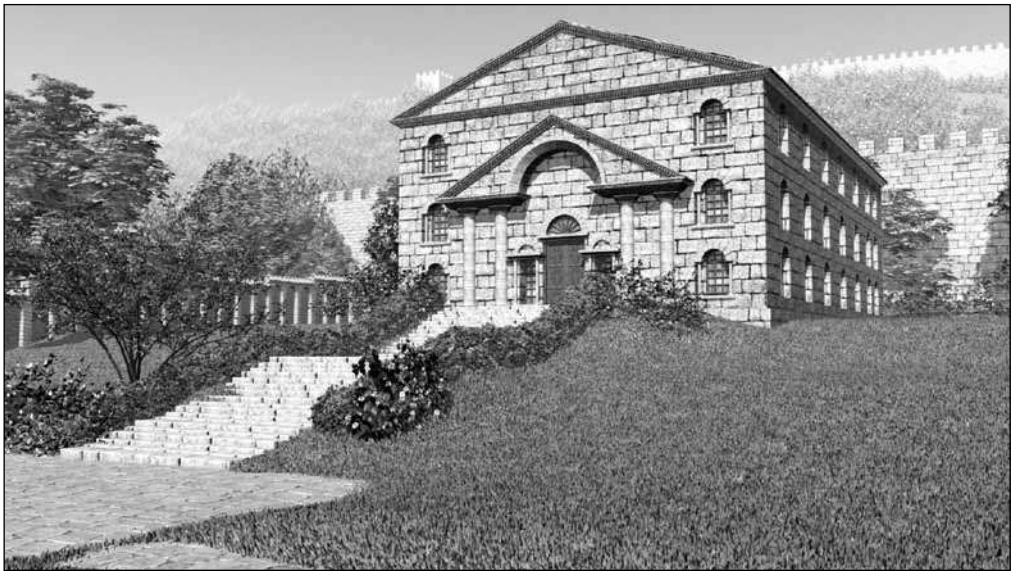

Обр. 8. *Компютърна реконструкция на новоразкритият владетелски Дворец. Поглед от североизток.*

МАНАСТИРЪТ НА ГЕОРГИ, СИНКЕЛ БЪЛГАРСКИ В ПРЕСЛАВ: ИСТОРИЯТА НА ЕДНА БЪЛГАРСКА АРИСТОКРАТИЧНА ФАМИЛИЯ ОТ X В.

Казимир Попконстантинов

Росина Костова

Архитектурният комплекс, разположен в югоизточния край на източната ниска и равнинна част на Външния град на Преслав, известна като м. Селище, става известен след първите редовни разкопки там през 50-те г. на XX в. като „Манастир на чъргубиля Мостич“[1]. Основната причина за това е надгробният надпис на замонашилия се ичиргу-боил Мостич, врязан върху каменната плоча покривала гробна камера до западната част на северната стена на кръстокуполната църква[2]. Следващите археологически кампании в проучването на този обект през 1982–1987 г. и от 2005 г. до сега добавят още аргументи в полза на манастирската му идентификация. Така археологическите данни за историята на обитаването на това място във Външния град на Преслав показват динамична промяна от началото на IX в. до средата на X в., когато на мястото на първоначалното селище от полувкопани жилища е построен жилищен архитектурен комплекс. Откритият при разкопките печат на цар Симеон, който датира след 917 г., подсказва, че първата половина на X в. тази трансформация вече е била осъществена. Не след дълго върху основите на една от сградите е построена „църквата на Мостич“, която на свой ред е била заобиколена от сгради, разположени на запад, север и изток[3]. Най-силните аргументи за манастирската идентифи-

---

1 **Станчев Ст.** Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 16; **Чанева-Дечевска, Н.** Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, с. 181

2 **Иванова В.** Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 52.

3 **Костова Р.** Манастирът „на Мостич“ и въпросът за манастирите, основани от частни лица в България през X в. – ИАИ, 39, 2006, с. 271–287; **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Манастира на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2006. С., 2007, с. 567–569; **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2007. С., 2008, с. 629–631;**Попконстантинов, К., Р. Костова.** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 594–598; **Попконстантинов, К., Р. Костова,** Манастир на чър-

кация на така променения архитектурен комплекс обаче, са специфичните гробни съоръжения, устроени в и около църквата.

Гробните камери в и около „църквата на Мостич“ (Обр. 1)

Четири тухлени гробни камери са били устроени още при строителството на църквата, две по две в югоизточната и североизточна част на наоса. Безспорно е установено, че и четирите камери са били използвани за препогребване на кости от разновременни погребения, най-вероятно на монаси. Но осемте парчета от керемиди с врязани на кирилица имена на девет светци, открити в североизточната гробна камера показват, че в нея за известно време са били съхранявани и свети мощи[4].

Освен четирите гробни камери в източната част на наоса при строителството на „църквата на Мостич“ е била изградена тухлена гробна камера и в северната стена на притвора, която обаче е била предназначена за първично погребване. Това поражда хипотезата, че е бил предназначен за ктитора на манастира[5].

Най-важна обаче, за дълго време в историята на проучванията се оказва гробна камера извън църквата, а именно споменатата гробна камера долепена до стената на притвора, в която са били положени тленните останки на втория човек в управлението на българската държава през X в., замонашилият се ичиргу-боил Мостич. Още с откриването си тази гробна камера става предмет на оживена и дългогодишна дискусия поради нейните размери (0,76 x 0,45 x 0,50 м), които не са позволили тялото на Мостич да бъде положено в нормално изпънато положение. Така една част от учените, опирайки се на антропологичния анализ твърдят, че приживе Мостич е страдал от деформиращ артрит, бил е силно прегърбен и поради това тялото му е могло да се побере в малката гробна камера. Според други обаче гробната

губиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 474–477; **Попконстантинов К., Костова, Р.** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, 419–422; **Попконстантинов К., Костова, Р.,** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2011. София, 2012, 407–409; **Попконстантинов К., Костова, Р.** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2012. С., 2013, с. 384–387.

4 **Иванова В.** Пос. съч., с. 50, с. 80–97; **Костова Р.** Пос. съч., с. 277.

5 Според В. Иванова-Мавродинова ктиторът на манастира е бил член на царското семейство, а може би дори самият цар Петър: **Станчев**, **Ст.** Пос. съч., с. 16; **Иванова, В.** Пос. съч., с. 63; **Георгиев П.** Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – В: Преслав, 4. С., 1993, с. 98; **Костова Р.**, Пос. съч., с. 278.

камера, покрита от плочата с надгробния надпис, е използвана за вторичното погребване на костите на Мостич, вероятно около десет години след неговото първоначално погребение[6].

Откритите през 2006 г. три тухлени гробни камери до южната стена на църквата сложиха край на този полувековен спор. Едната от тях, долепена до южната стена на диаконикона, има размери, подобни на тези на гробната камера на Мостич (0,74 х 0,50 х 0,84 х 0,41 м). Ето защо не беше изненадващо, че в нея открихме препогребаните кости на мъж на 50–55 г., положени по същия начин, по който са били положени и наистина препогребаните тленни останки на Мостич. Освен тази гробна камера, бяха открити още две камери, като едната от тях е била ползвана за индивидуално първично погребване, докато другата е съчетавала и двата начина погребване (първично и препогребване) в двете си отделения. Пространствената обвързаност с „църквата на Мостич", сходният начин на изграждане, както и мъжкият пол на препогребаните индивиди в две от гробните камери (№ 1 и № 3) ни дават основание да определим новооткритите гробни камери като монашески.[7] Нещо повече, пространствената и функционална връзка между камери за първично погребване (№ 2) и препогребване (№ 1), особено ясно демонстрирана от двуделната камера № 3, позволи за първи път да се установи специфичната погребална практика в един средновековен български манастир: първоначално погребване на починалите монаси в зидани тухлени гробни камери и пренасяне на тленните им останки след време (обикновено след 10 г.) в подобни, но по-малки гробни камери, предназначени за препогребване. И двата вида гробни съоръжения са били устроени в (гробните камери в североизточната и югоизточна част на наоса) и до самата църква, както от север (гробната камера на Мостич), така и от юг (гробни камери № 1–3).

Наред с изясняването на монашеските погребални практики, гробните камери от южната страна на „църквата на Мостич" предоставиха и важно косвено свидетелство за историята на този все още единствен манастир в

---

[6] За спора около погребването или препогребването на Мостич, виж **Станчев Ст.** За датирането на гроба и надписа на Мостич. – Археология, 1962, 1, с.73–75; **Иванова В.** Пос. съч., с. 49; **Михайлов Ст.** Първично ли е погребението на Мостич? – Археология, 1962, 1, с. 76–77; **Боев П.** Върху една критика на Сборника за Мостич. – Археология, 1962, 1, 75–76; **Попконстантинов К.** Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. – В: Плиска-Преслав, 5. Ш., 1992, 269–270; **Йорданов Й.** Чъргубиля Мостич (костни останки, образ, гроб). – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, с. 211–215; **Костова Р.** Пос. съч., с. 278–282.

[7] **Костова, Р.** Новооткрити гробни съоръжения в „Манастира на Мостич" в Преслав. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий" и българската археология, 1. В. Търново, 2010, с. 453–467.

източната част на Външния град на Преслав. По-точно, фактът че Мостич е бил препогребан в допълнително устроена гробна камера извън църквата, както и други монаси (гробна камера № 1 от юг), потвърди изказаното преди време мнение, че ичиргу-боилът Мостич не е бил основател на манастира, а вероятно се е замонашил в него след като му е дарил цялото си имущество[8]. Тогава кой е основал благочестивата обител в столичния град, в която се е замонашил най-високопоставеният държавен служител в средновековна България?

Гробна камера № 5 в портика на „църквата на Мостич“

Археологическите проучвания през 2007 г. дадоха отговор на този въпрос. На дълбочина 0,90 м от запазената височина на северната стена на портика пред западния вход на притвора на „църквата на Мостич“ попаднахме на гробно съоръжение (№ 5), (Обр. 2 а-б). То представлява зидана тухлена камера (1,72 м х 0,55 м, дълбочина 0,45 м) с ориентация З-И, покрита с каменна плоча от сив местен пясъчник с елипсовидна форма (1,94 м х 0,98 м), обилно обмазана с хоросан, който дори се е стекъл в гробната камера. Изглежда полагането на тленните останки е било извършено само веднъж, като камерата не е била отваряна повторно. На източната страна на плочата на по 0,50 м от северния и южния ъгъл е поставена и закрепена с хоросан тухла (0,15 х 0,15 м), върху която има дълбоко врязано изображение на равнораменен кръст под арка (Обр. 3). Гробната камера е изградена от тухли, (0,33 х 0,18 м) обилно и фино обмазани с розов хоросан. От изток тя е плътно долепена до западната стена на църквата, от север – до северната стена на портика. Камерата е разделена на две нееднакви отделения от една тухла (0,52 х 0,43 м, дебелина 0,06 м). Източното отделение е по-малко (0.28 м х 0.55 м) от западното (1,37 м х 0,55 м). В източното отделение бяха открити вторично погребани изтлели костни останки от силно фрагментиран скелет и череп на жена на възраст около 25 г. До северната стена на отделението бе открита вертикално поставена тухла с размери като на тези, с които е градена самата гробната камера (0,33 х 0,19 м) и с врязан върху нея кирилски надпис (Обр. 4).

В западното отделение бяха открити две купчини препогребани кости. Според антропологичното изследване, в източната купчина има фрагменти от череп и скелет на един мъжки индивид на около 25 г. В западната купчина кости са установени останки от запазен череп и отчасти фрагментиран скелет на жена на ок. 30–35 г. и костни останки на пет деца в първа детска

[8] **Костова Р.** Пос. съч., с. 281–282.

възраст, съответно на 5 месеца, 1 година и 2 месеца, 1 година и 5 месеца, 2 години и 3 месеца и 2 години и 7 месеца. Костните останки и в двете отделения на гробницата не са били засипани с пръст. Не бяха открити предмети от гробен инвентар[9].

Така разположението и съдържанието на гробна камера № 5 постави въпроси, чийто отговори се оказват повратни за досегашната реконструкция на историята на този манастир. На първо място, гробната камера е разположена в пространство на църквата, макар и входно, каквото е портикът (Обр. 2а). Важно е да отбележим, че портикът е конструктивно свързан с притвора на църквата[10]. Това показва, че портикът не е бил направен, за да приюти гробната камера, а е бил избран за нейното устройване. Причината за избора на това периферно място в манастирската църква за устройването на гробна камера № 5 пък изглежда е светският статус на препогребаните в нея. Надписът върху тухлата в източното отделение на камерата недвусмислено показва, кой е бил човекът, който е упражнил правото си да избере мястото на тази гробна камера.

Надписът върху тухлата от източното отделение на гробна камера № 5

Надписът е врязан върху тухла (18 х 33 см) преди нейното изпичане. Състои се от 3 реда, изписани по дължината на тухлата (Обр. 5). Височината на буквите варира от 1,1 см до 2,6 см. По своите палеографски особености писмото има много близки паралели с книжовни и епиграфски паметници от X век[11]. Общото оформяне на надписа показва обиграност и сигурна ръка на автора в най-общото спазване на размера на буквите, както и баланса в разстоянието между тях, който частично е нарушен в началото на р. 1 и в средата на р. 3, поради неравността в тези части на надписното поле. Видно е, че авторът на текста има определено строго отношение, както към графичния знак в общото композиционно решение, така и в „йерархията“[12].

---

[9] Антропологическият анализ на костните останки от археологическите проучвания през 2007 г. е направен от чл. кор. д-р Й. Йорданов и д-р Б. Димитрова, Институт по експериментална морфология и антропология, БАН. Виж **Попконстантинов, К., Р. Костова**. Манастир на чъргубиля Мостич. с. 630–631.

[10] **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Пос. съч., с. 631.

[11] **Popkonstantinov, K.**, **Kronsteiner, O.** Altbulgarishe Inschriften. Wien, 1994, p. 160–208; **Мирчев, К., Кодов, Х.** Енинският апостол. София, 1965, с. 167–207, 225; **Джурова, А.** Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София, 1997, с. 38–45, 177.

[12] Това проличава в р. 1: **СѺ ЄСТЬ СѴНКѺЛ** (чрез разредката и височината на буквите

Наклонът на буквите е десен, с изтеглени пропорции, удебелени и дълбоко врязани очертания. Целият набор от 34 характерни графеми илюстрира непосредствено влияние на тази разновидност на старобългарския устав на преходния дукт на унциала от първата половина на X век[13]. В това отношение трябва да отбележим вариантът на начертание на **ѵ** в **СѴ҃НКЄЛ** с издължена под реда дясна хаста; широко оформените **Б**, **Є**, **С**, **О**, **П** със своите палеографски особености имат много близки паралели с гръцки, старобългарски книжовни и епиграфски паметници от X в.[14].

Текстът върху тухлата е изцяло запазен и гласи:[15]

СЄ ЄСТЬ СѴ҃НКЄЛ
МѦТЄР Н СРДОБОЛѪ

ПОГРЄБЛЪ

Въпреки че надписът е много добре запазен, на пръв поглед тук възникват „мъчнотии“ при тълкуването на текста в р. 2. Обикновено при раз-

---

до 2,6 см в **СѴ҃НКЄЛ** се акцентира кой е поставил този надпис). Очевидно авторът на текста на този надпис и надписа с почти същото съдържание върху мраморните фрагменти, открити през 1952 г., западно от същия храм еднакво добре е познавал и имал опит в книжовното и лапидарното писмо на епохата, видно от палеографската близост на буквите (Обр. 5–7).

[13] Този дукт е станал най-продуктивен, видно от надписа върху фрагментите от мраморното надгробие от същия гроб и редица паметници от Преслав. По-подробно виж: **Гранстрем Е.** О связи кирилловского устава с византийским унциалом. – Византийский временник, III, 1950, с. 218–229; **Уханова, Е.** Византийский унциал и славянский устав: Проблемы источников и эволюции. – В: Монфокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике. Москва-Санкт Петербург, 2007, с. 19–87.

[14] **Gardthausen, V.** Griechische Palaographie. Bd. 2. Leipzig, 1913, p. 244–262; **Thompson, E.** An Introduction to Greek and Latin Palaeography. Oxford, 1912, p. 211–213; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften vol. 1 (Die Slawischen Sprachen, 36) Salzburg, 1994, p. 160–208.

[15] В тази връзка на тълкуване на вложения смисъл на **срдоболѫ** в текста на надписа трябва да се опитаме да изясним какви ценностни ориентири са били у средновековния човек и какъв смисъл е вложил авторът на текста в тази лексема, тъй като е видимо разнообразното тълкуване в словарния състав на старобългарския и другите славянски езици. Освен в Супрасълския сборник и упоменатите паметници в речника на **Miklosich, Fr.** Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Vindobonae,1862–1865, употребата на **срьдоболѫ** открих в **Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева.** Берлински сборник. София-Виена, 2006 (Слово за силата на Йосиф 17. 11–12): **помисли жено мѫжа своегѡ̀н срьдоболѣн дѣтн своѭ̀тъı разѹмѣн кацѣма оч҃има хощеши гледати на не**, което потвърждава значението на **срдоболѫ** в нашия надпис. **Срьдоболѫ** се среща и в лексиката на Лествицата: **Василева, Н**. Лексиката на лествицата. Преславски и търновски превод. Варна, 2002, с. 102. Подробен лингвистичен анализ на надписа е направен в самостоятелна статия в Palaeobulgarica (под печат).

читане на епиграфски текстове, дори и с цялостно запазени текстове, ясно четливи, се появяват различни понякога взаимно изключващи се тълкувания. Такъв е случаят и с новооткрития надпис. Още с откриването му, като се облегнахме на разчетения текст и доколкото можахме на терена да сравним с известните ни епиграфски паметници и не на последно място съобразявайки се с археологическата ситуация и намирането му в гробната камера, предложихме на колегите участници в научната конференция във Варна (2007 г.) прочит с известна уговорка за двоякото значение на **сръдоболѣ ꙗ сердоболѣе ꙗ** сострадание, жалость и старанье о помощи, сердечное участие[16]; **сердоболѣе ꙗ боли ме сръдцето за него, милѣѭ, жалѣѭ**[17]. Ако авторът е използвал **сръдоболѣ** в този смисъл текстът би трябвало да се чете: **се есть Сꙋнкелѣ матери сръдоболѣ погребльѣ** Второто значение на **сръдоболѣ с҃рьдоболѣ҃** в нашия надпис е събирателно: роднина, родственици, сродници. Ако се използва второто значение на **сръдоболѣ** прочитът на р. 2 трябва да бъде: **се есть Сннкелѣ матер и сръдоболѣ҃ погребльѣ.**[18]

За правилното решение на ’загадката” за връзката между използването на сръдоболѣ в надписа има както „идентификацията“ на препогребаните мъж, жена и петте дечица в едната част, и на жена в другата част (с надписа върху тухлата) на гробницата, така и фрагментарният текст върху откритите през 1952 г. западно от църквата мраморни късове.

Надписът върху мраморния паметник

Всъщност надписът върху тухлата, поставена в гробната камера се оказва реплика на надпис върху мраморен надгробен паметник с форма на пресечена пирамида и със следи от хоросан в долната си част, който най-вероятно е бил поставен над подовата настилка в северната половина на портика, за да означи мястото на гробната камера (Обр. 6). Шест фрагмента с букви от този надгробен паметник са открити западно и южно от „църквата на Мостич“, като тогава В. Иванова-Мавродинова изказва предположението, че те са от надгробна плоча на гробната камера в северната стена

---

[16] **Даль, Вл.** Толковый словарь живого Великорусскаго языка, т. IV. Москва, 1909, с. 67

[17] **Геров, Н.** Речник на българския език, т. 5. София, 1975, с. 275.

[18] При този прочит на текста върху тухлата е спазена античната традиция, при която в повечето случаи, имената на няколко покойници погребани в един гроб са свързани с помощта на съюза **и**. Виж: **Бешевлиев, В.** Епиграфски приноси. София, 1952, № 2, 16, 17, 26, 31, 34, 36, 73; **Яйленко, В.** Материалы по боспорской эпиграфике. – В: Надписи и языки древней Малой Азии, Кипра и античного Северного Причерноморья. Москва, 1987, с. 168; **Крюгер, О.** [рец.] Корпус боспорских надписей. Москва-Ленинград, 1956. – В: Вестник древней истории, 1966, 2, с. 176–183

на притвора или на гробната камера, западно от гроба на Мостич.[19] След откриването на надписа върху тухлата се оказва, че той и надписът върху мраморните фрагменти са врязани с един и същ шрифт (унциал) и от една и съща ръка (Обр. 7). Въпреки фрагментарният характер на надписа върху мраморния паметник, разчитането на части от думите „**Сѵнкел**“, „**матери**“, „**сродоволѫ**“ и „**погребльѣ**“ ни дават основание да изкажем твърдението, че върху мраморното надгробие е отбелязано мястото (в портика), където синкелът, е препогребал майка си и своите сродници.[20]

Наличието на кости на деца сред тленните останки от западното отделение на гробницата е безспорно свидетелство за семейния характер на гробното съоръжение. Най-вероятно препогребаните в западното отделение също са роднини на Георги Синкел, който все пак е държал да отдели и отдаде специална почит на тленните останки на майка си, като ги постави в друго отделение и ги съпроводи с надпис.

Кой е синкелът в надписа?

Логично е да заключим, че костите на индивида, положени в малкото източно отделение на гробницата са именно тленните останки на майката на синкела. Кой е той? Седемте печата на Георги монах и синкел български (**Господи помозѣ твоемѹ роб҃ѹ Георгіѹ чрьньцоѵ и сѵнкелоѵ блъгарьскомоѵ**), открити при проучването на комплекса (Обр. 8)[21] не оставят много място за коле-

---

[19] **Иванова, В.** Пос. съч., с. 81–83.

[20] Епитафията на Георги Синкел, посветена на негова майка и сродниците му, още веднъж потвърждава загрижеността му за съхраняване на паметта към тях чрез пренасянето на тленните им останки в новоизградена гробница недалеч от неговата и на чъргубиля Мостич. Той не се е задоволил само с поставянето на надгробния надпис върху тухлата до тленните останки на майка си, а в малко по-разширен вариант е отбелязал текст върху специално оформен мраморен паметен знак поставен, най-вероятно в оформена ниша в западната стена на храма. Така той отбелязва къде се намира гробът на препогребаните му сродници и майка му. Тези два надписа са единствените засега от X в. надгробни епитафии с такова съдържание и с използване на рядко срещана лексема **сродоволѫ** в този вид паметници. И двата надписа не съдържат името на поръчителя (отбелязана е негова църковна длъжност), нито имената на препогребаните, което от своя страна ни лишава от възможността да узнаем имената на майката и сродниците на Синкела. Независимо от това тези два надписа добавят нов щрих към историята на един аристократичен род, родът на Георги Синкел, към който най-вероятно принадлежи и чъргубиля Мостич, който също е препогребан в тази част на манастирския храм. Не по-малък интерес представлява и въпроса за първоначалното място на погребване на майката и сродниците на Георги Синкел?

[21] За първите три печата, станали известни, виж **Герасимов, Т.** Три старобългарски моливдовула. – ИАИ, 1934–35, 8, с. 356; **Герасимов, Т.** Нов моливдовул на Георги монах

бание в идентификацията, а именно че той е синкелът препогребал майка си и родствениците си в „Църквата на Мостич". Нека посочим, че датировката на печатите, на църквата, и надписа от гробницата в портика е X в., а поне засега нямаме друг известен синкел от този период.

Георги синкел и манастирът в източната част на Външния град

Грижата и самочувствието, с което Георги синкел определя и изгражда вечния дом за своята майка и роднини в манастирската църква в източната част на Външния град на Преслав съответстват на статуса само на един човек, имащ отношение към „Манастира на Мостич" и това е неговият основател. Действително, както показва документираната византийска практика, само основател на манастир може да определи мястото на гробовете на своите роднини или много близки приятели в създадената от него обител. И двата типика, в които изрично е изразена волята на основателите, са съставени от членове на императорското семейство. По-ранният от тях е съставеният през 1152 г. от севастократор Исак Комнин (1093–1154), син на император Алексий I Комнин, типик за манастира „Св. Богородица Космосотира" в Бера (дн. гр. Фере в Турция). Освен, че посочва мястото на своя гроб (в лявата, т.е. северната част на нартекса на манастирската църква), той обръща специално внимание на устройването на гробовете на двама свои близки сподвижници, секретарят Михаил и дългогодишният приятел Леон Кастамонитис, дали своя принос за основаването и обогатяването на светата обител. Така според типика, гробовете и на двамата е трябвало да бъдат разположени в стенописани аркосолиии в лявата или дясната част на екзонартекса, като е трябвало да представляват засводени гробни камери, облицовани с мраморни плочи[22]. Другият типик е съставен от Теодора Палеологина, вдовица на император Михаил VIII Палеолог, за възстановения от нея в края на XIII в. манастир, основан в началото на X в. от Константин

и синкел български. – ИАИ, 1955, 20, с. 587–588. Още един цял печат и част от още един печат на Георги монах и синкел български са намерени при проучванията на К. Попконстантинов през 80-те години на XX в.: **Popkonstantinov K., O. Kronsteiner.** Op. cit., p. 18. За последните два открити печата, виж **Попконстантинов, К., Р. Костова** (2012) Манастир на чъргубиля Мостич..., 2012 с. 408.

[22] По подобен начин в манастирската църква е трябвало да бъдат устроени и гробовете на свещеника и протовестиарий Константин и на осиновеното от Исак Комнин момче Конститцес: ***Typikon*** of the *Sebastokrator* Isaac Komnenos for the monastery of the Mother of God *Kosmosoteira.* — In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2. Washington D. C., 2000, p. 823–824; 837.

Липс. В него тя отделя голямо внимание на разположението на гробовете на своите роднини[23]. Изрично са посочени гробните камери на една от вече починалите дъщери на Теодора[24], както и общата гробна камера на самата Теодора и нейната майка. И двата гроба са били устроени в новопостроената църква „Св. Йоан Предтеча", южно до старата църква от X в. По-точно, дъщерята на Теодора е била погребана „вдясно от входа към църквата", а гробът на Теодора и майка ѝ е бил разположен „след главния вход", който в случая е този в южната стена на църквата[25]. Това всъщност са гробните камери в двата аркосолия в южната част на църквата „Св. Йоан Предтеча", като западната е била на дъщерята, а източната (т. е. източно от входа на южната страна на църквата) е била предназначена за Теодора и нейната майка. И в двата аркосолия са запазени фрагменти от мозаечни изображения и надписи, които подпомагат идентифицирането[26]. Освен това, в типика Теодора се разпорежда в църквата да получат подобаващо място за вечен покой при тяхно желание всяко от нейните деца, както и нейните внуци, зетьове и снахи. Северната част на храма тя предоставя за подобни цели на своя син, император Андроник II (1282–1328)[27]. В действителност в църквата „Св. Йоан Предтеча" са открити дванадесет тухлени гробни камери и две крипти, и още шест тухлени гробни камери в галерията от екзонартекса и южната галерия. За съжаление те са били разбити и ограбени в османския период,[28] но са свидетелство, че роднините на Теодора са получили своето гробно място в храма според нейната воля.

Както се вижда, гробовете на основателите на манастирите и техните роднини са разположени в църквите, но тяхното местоположение зависи

---

[23] ***Typikon*** of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople. – In: J. Thomas and A. Hero (eds.), *Byzantine Monastic Foundation Documents* 3. Washington D. C., 2000, p. 1278.

[24] Според С. Манго най-вероятно това е Анна, втората дъщеря на Теодора Палеологина: **Mango, C., E. Hawkins.** Additional notes. – Dumbarton Oaks Papers, 1964, 18, p. 300.

[25] *Lips*, p. 1278; Според Т. Макриди гробните камери в двата аркосолия са на Теодора и майка ѝ, докато гробната камера на дъщерята на Теодора е до западната стена на наоса: **Macridy, Th.** The monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul. – Dumbarton Oaks Papers, 1964, 18, p. 269–272. Според

[26] **Mango, C., E. Hawkins,** Op. cit. p. 302–303.

[27] *Lips*, p. 1278–1279. В действителност в северната църква е открита само една гробна камера, облицована с мраморни плочи. В нея в пълен порядък е открит скелет на мъжки индивид, но без никакви находки. Според Т. Макриди това е гробната камера именно на Андроник II. Той умира в 1332 г. като монах с името Антони след насилственото му сваляне от трона от неговия син Андроник III и е бил погребан в манастира на Липс, където Никифор Григора произнася своето надгробно слово. **Macridy, T.** Op. cit., p. 271.

[28] **Macridy, T.** Op. cit., p. 269–271.

от условията в съответния манастир. В случая с манастира „Св. Богородица Космосотира“ гробовете са в главния манастирски храм, поради което те са разположени в притвора. В манастира Липс обаче гробовете на привилегированите са в наоса на новопостроената от Теодора Палеологина църква „Св. Йоан Предтеча“, тъй като нейното предназначение е било да служи именно като императорски мавзолей към църквата „Св. Богородица“ от X в. Важно е да отбележим, че поименно посочените роднини и близки на основателите на двата манастира, както и самите те са били погребани в индивидуални гробни камери. Но двете крипти в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в манастира Липс показват, че някои от роднините на Теодора Палеологина са били препогребани. И не на последно място впечатление прави грижата и почитта на основателите на двата манастира към техните родители. При Исак Комнин тя е изразена във волята му паметта на Алексий I Комнини и Ирина Дукаина да бъде почитана всеки ден, да бъдат споменавани в молитвите бидейки вписани в диптисите, както и да се отслужват възпоменателни служби на годишнините от смъртта им[29]. Теодора Палеологина пък просто иска да бъде погребана със своята майка, защото тя не може да понесе да бъде разделена от нея след смъртта си[30].

Така, макар и без богатата и изчерпателна информация на типиците, гробната камера в западния портик на „църквата на Мостич“ по своеобразен начин разказва историята на един семеен аристократичен манастир в Преслав през X в. История, която не се различава по своя сюжет от най-известните истории във византийското светско общество. По всичко изглежда, че манастирът е бил основан от синкела Георги, личен секретар на българския патриарх във втората половина на X в. Самият той монах, синкелът преустройва своето наследствено имение в източната част на Външния град на Преслав в манастир. Именно като фамилен манастир, тази света обител приютява препогребаните тленни останки на майка му и негови роднини. Дали сред тези роднини, и то много близък не е бил и ичиргу-боилът Мостич, чийто вторичен гроб е поместен в параклис до северната стена на църквата и е отбелязан с изключителен по своето съдържание надпис? И кой е този род, дал двама видни мъже на българската държава и църква през X в.? Едва ли всички въпроси ще получат своя отговор, но безспорно имаме всички основания да преоткрием наричания до сега „манастир на Мостич“, като манастирът на Георги, монах и синкел български.

---

[29] *Kosmosotera*, p. 823.

[30] *Lips*, p. 1278.

MONASTERY OF GEORGE THE *SYNKELLOS* IN PRESLAV: THE STORY OF A BULGARIAN ARISTOCRATIC FAMILY IN THE 10TH C.

Kazimir Popkonstantinov

Rossina Kostova

Abstract

The article deals with the so-called 'monastery of Mostič', the only architectural complex identified as a monastery in the southeastern area of the Outer town of Preslav, presently known as Selište, and believed to have been the noble residential quarter. The monastic identification is based on the burial inscription of the high military and administrative officer, Mostič the *ičirgu-boilas*, who died as a monk and was reburied in a tomb along the northern wall of the church. In the course of three archaeological campaigns, the last of which started in 2005, the remains of the complex have revealed an exciting history of a private family monastery.

The archaeological excavations have attested several constructional phases that the 'monastery of Mostič' went through between the 9th and the early 13th c. Throughout that time period, the lifestyle there had been dynamically changed starting with a lay settlement, passing through a civil noble residence tuned into a monastery in the 10th c. and then, finishing with a lay settlement and cemetery over the monastic ruins in the 11th –13th c.

From both architectural and spatial point of view the 'church of Mostič' was the unambiguous dominant element in the monastic complex and the burial structures inside and around it emphasized further its particular function. More precisely, the three tombs for burial and reburial of monks found recently south of the church provide exclusive evidence for the burial practices in medieval Bulgarian monasteries, which closely featured those documented in the Middle Byzantine *typika*.

Who might have been the founder of that monastery? The interpretation of the tomb of Mostič as a tomb of a founder is undermined by the fact that he was reburied, but not buried there. In fact, the real story for the patronage of the so-called 'monastery of Mostič' has been revealed by another burial inscription, placed in the smaller eastern compartment of a bipartite brick tomb, found in the western porch of the church in 2007. More precisely, the inscription outlines one of the manners in which the distinguished tombs had been arranged in the complex: the *synkellos* buried there his mother and relatives. Indeed, according to the anthropological analysis, the mortal remains reburied in the eastern compartment belonged to a 25 years old woman. The other compartment sheltered the remains of a whole family (woman of 35, a man of 25, and five children of 5 months to 1 year), perhaps relatives of the *synkellos*. Furthermore, the previous planning of the tomb in the porch constructed together with the church implies that the reburial of *synkellos*' mother and relatives was well planned in advance, in fact

in the course of the construction of the church itself. The care and self-confidence with which the *synkellos* arranged the tomb of his mother and relatives can be peculiar to no one, but to a monastic founder. Indeed, the well recorded Byzantine practice shows that only the noble monastic founders could chose a place for the tombs of their relatives inside and around the monastic churches.

Then, who was the *synkellos*? The seven seals of George monk and *synkellos* of the Bulgarians found in the complec do not leave any doubt in the identification of the founder of the monastery with him. Most likely George the *synkellos* founded it by transforming his estate and as a monastic founder, he reburied in his private monastery his mother and some of his closest relatives. The distinctive status of the monastery is further indicated by the fact that the *intimus* of the Bulgarian rulers in the 10th c., the *ičirgu-boilas* Mostič, retired there as well. Was not he a member of the same distinguished family of the *synkellos* either and thus, finding a place to follow God in the famous family monastery? The amazing story of one of the most powerful families in tenth-century Bulgaria has not beem completely revealed and the archaeology certainly will add some more exciting pages to it.

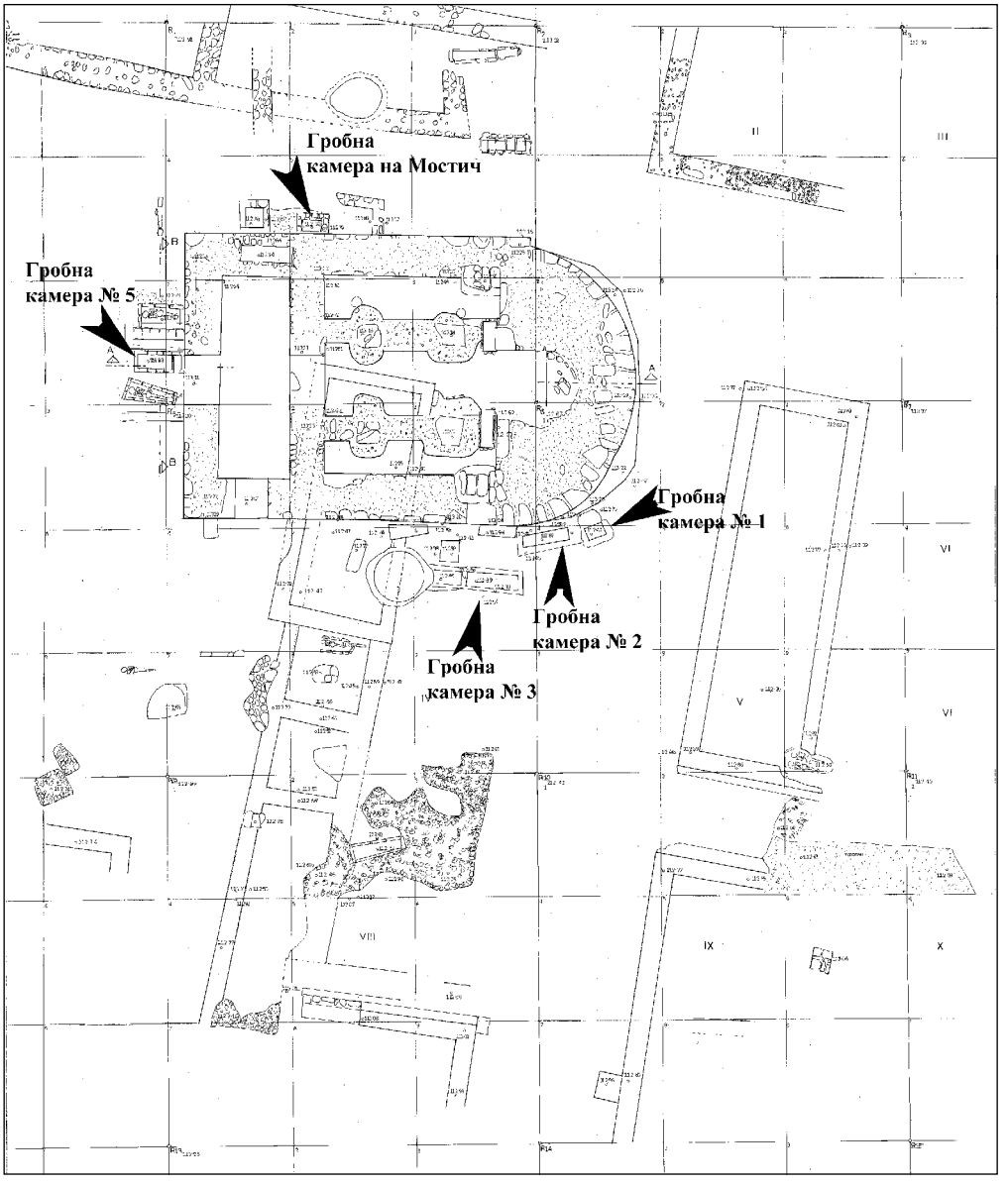

Обр. 1. *„Църквата на Мостич“ и гробните съоръжения в и около нея (техническо заснимане Св. Бояджиев).*

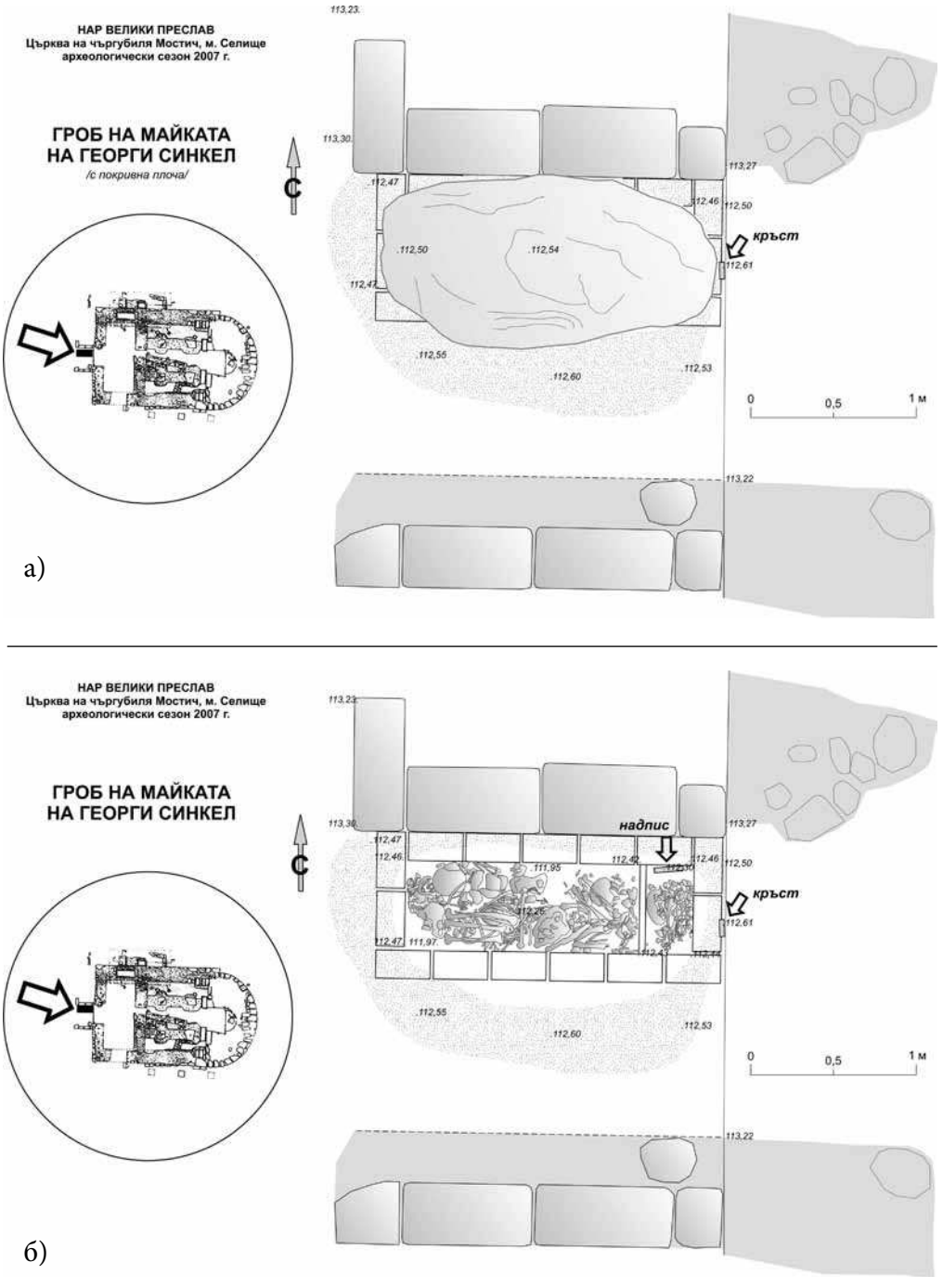

Обр. 2. *Гробна камера № 5. а. Преди отварянето. б. След отварянето (техническо занисмане А. Каменаров).*

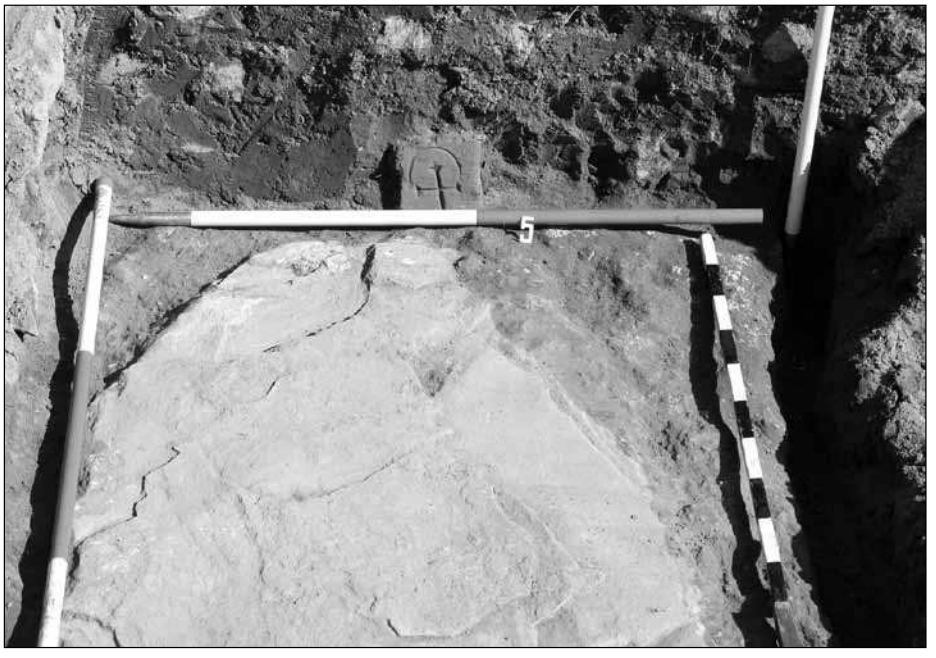

а)

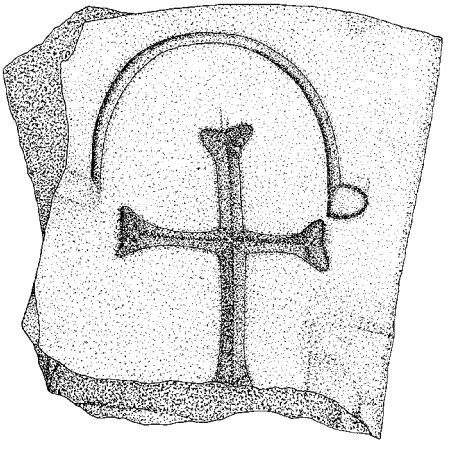

б) 0 5

Обр. 3. *Тухла с врязан кръст „под арка“, поставена върху източната страна на покривната плоча на гробната камера. а. Поглед от запад. б. Рисунка (Б. Николаев).*

Обр. 4. *Костните останки и тухлата с надписа в гробна камера № 5 след отварянето ѝ: поглед от юг.*

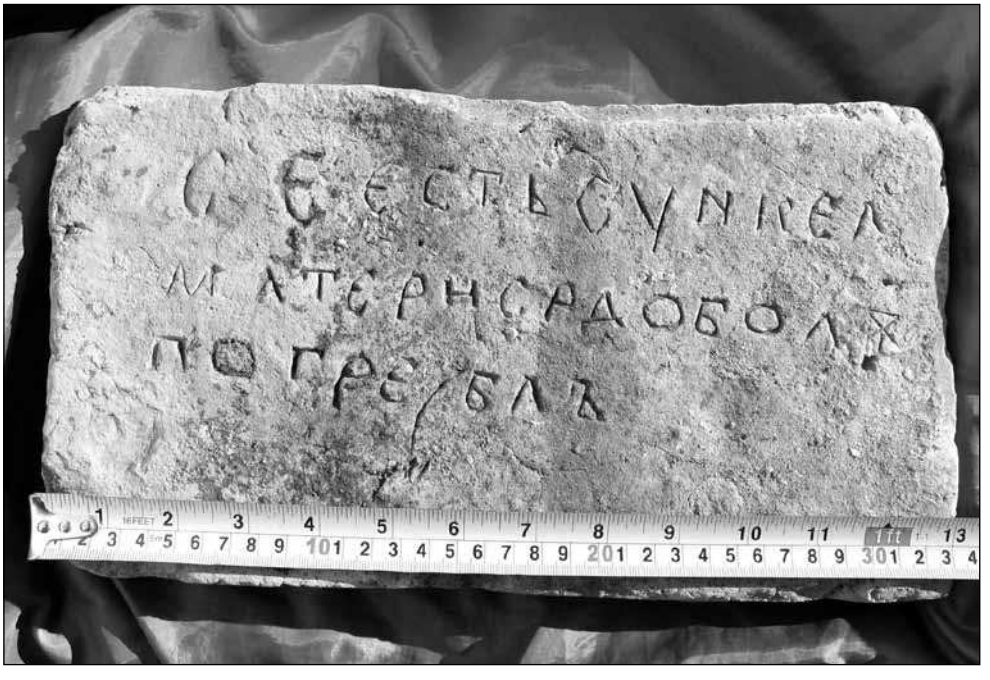

Обр. 5. *Тухла с кирилски надпис, открита в източното отделение на гробна камера № 5.*

Обр. 6. *Мраморен надгробен паметник, открит в западната част на „църквата на Мостич“ през 1952 г.*

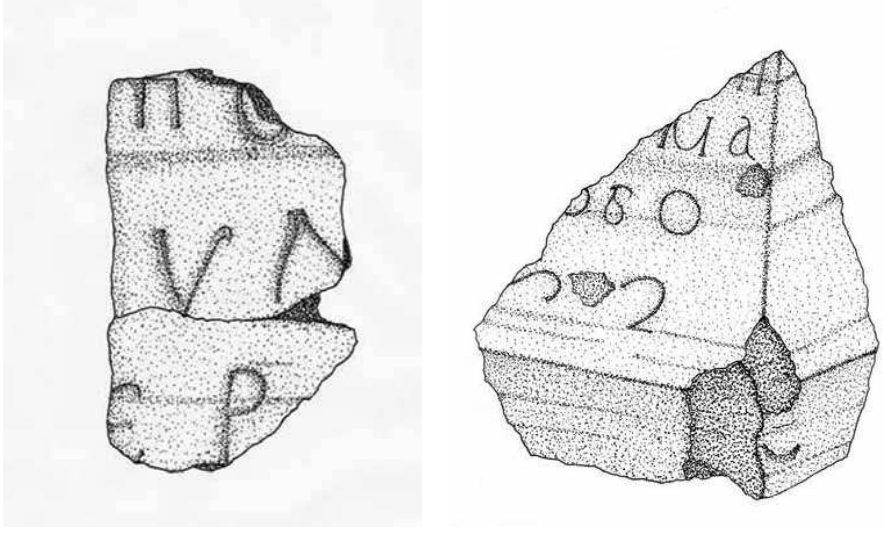

Обр. 7. *Фрагменти от мраморния надгробен паметник, открити в западната част на „църквата на Мостич“ през 1952 г. (рисунки Б. Николаев).*

Обр. 8. Печат на Георги монах и синкел български (X в.), открит в помещение на Югозападна сграда I през 2011 г. а. Лицева страна. б. Обратна страна.

ПОГРЕБАЛЕН ОБРЕДНО-ОБИЧАЕН ТЕКСТ ОТ СТОЛИЦАТА ПРЕСЛАВ

Христо Харитонов

През 1953 г. в Преслав, западно от църквата на чъргобиля Мостич Йорданка Чангова открива работилница. Тя се състои от две помещения и пещ[1]. В пещта е направено погребение, чийто особености оправдано пораждат настоящия коментар. Като обред погребението по същество представлява конкретен материален текст[2]. Текстовите елементи не са случайно подбрани, не са с призволно присъствие, а са подчинени на строго организирания механизъм на духовната обществена култура[3].

Ето описанието което прави Й. Чангова на находката[4]:

„На север от зида с посока запад-изток на около 1,5 – 2 м бяха разчистени останките на една правоъгълна пещ. Стените ѝ са били изградени от тухли. Тя се състои от огнище и предверие. Огнището е с размери 1,10/ 0,70 м, а предверието, което е по-широко от огнището, е 0,80/ 1,10 м. Огнището беше запълнено със съвършено чиста дървена пепел. В пещта не бяха намерени никакви други материали освен едно погребение на мъж. Главата лежеше в хубавата пепел, тялото в предверието, а стъпалата излизаха извън пещта. До двата крака под коляното бяха намерени бронзови византийски монети и две златни, които явно са били пъхнати в ботушите. На юг непосредствено до пещта беше намерен камък с издръскан гръцки надпис. В насипа над пещта, особено над краката на погребания, бе намерена тънкостенна кухненска керамика от XI–XII век. Явно погребението, както и керамиката над него са по-късни и те нямат нищо общо с пещта, освен че тя, след като е прекъснала производствената си дейност, вече разрушена, е послужила като гроб. На запад, срещуположно на пещта, на около 4,5 – 5 м от нея, беше разчистено открито огнище. Все тук около него беше намерена мемориална колонка и разпръснати голямо количество мозаечни кубчета. От насипа в помещението-навес излязоха още части от стъклени гривни, голямо количество късове от стъкла за прозорци и съдове, железни предмети, части от везни, монети и късове от гърнета от IX–X век. Всич-

---

1 **Чангова, Й.** За гражданските постройки в Преслав. – Преслав, 1, 1968, с. 152.

2 **Tilley, C.** Material and Text. The Art of Ambiguity. Routlede, L.&N.Y., 1991.

3 **Маразов, И.** „Златният човек". Погребението като текст. – Проблеми на изкуството, 1, 1992, с. 4.

4 **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 154.

ки тези находки, както и наличието на пещ и открито огнище, които са необходими съоръжения в работилниците за смалтови кубчета за мозайка, са дали основание на В. Иванова да смята, че въпросната работилница е служела за същата цел. Вероятно тук са били нарязани стъклени кубчета за мозайката в църквата на Мостич. Находките в южното помещение – железни дръжки и обковки от дървени ведра, битова керамика от IX–X век и други – показват, че това помещение може би е било използвано и за живеене временно от работниците".

Ако за друго подобно погребение (в пещ) няма археологически, исторически, етнографски и прочее данни, то поне особеностите при трупополагането предоставят информация за осмислени и премерени погребални действия. Точно такива са, защото погребалният обичай във всички времена е бил сред най-консервативните, трудно променлив, недопускащ отклонения[5]. Всяка грешка е фатална, както за този който я допуска, така и за целия физически и социален космос[6]. Още повече, че някои практики именно за това идват – да предохранят последствията от нередовността със смъртта на погребания, или установения погребален ред. Дали настъпилата смърт е в резултат на самоубийство, неспазена погребална последователност и прочее, в случая тя няма съществено и значимо отношение към коментирания факт с погребението в пещта.

На фона на данните от погребалните обичаи от различни времеви периоди[7], в нашия случай на преден план излизат два основни факта, свързани с конкретността на съответната погребална практика. Едната, че главата на погребания мъж „лежеше в **хубавата пепел,** тялото в предверието, а стъпалата излизаха извън пещта"[8]. Полагането на главата върху пепелта е сходен вариант на случая, когато цялото тяло на погребания се слага върху пласт от въглени или пък части от него – глава, крака.[9] Това е действие за „обезвреждане" на мъртвия. Предпазна мярка е срещу превъплащаването на мъртвеца и зловредното му въздействие върху живите. Преднамерено няма да използвам термините вампир, плътеник, дракос, бродник, жин и всички други известни наименования на превъплатения мъртвец[10], не толкова заради

---

[5] **Мицева, Е.** Демонологични персонажи в южнославянския фолклор в славянската и балканската културна традиция. Проблеми на българския фолклор, Т. 8, С., 1991, с. 190.

[6] **Топоров, В.** О ритуале. Введение в проблематику. – В: Архаический ритуал в фолклорных и аннолитературных паметниках, Москва, 1988, 7–61; **Байбурин, А.** Ритуал: свое и чужое. – В: Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры, Москва, 1990, 3–17.

[7] **Георгиева, Г.** Пос. съч., с. 187–208.

[8] **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 154.

[9] **Георгиева, Г.** Пос. съч., с. 198.

[10] **Българска митология**, С., 1994, с. 45–48.

заиграването с тях от страна на изследователи и потребители на сензации през последните две-три години, но най-вече заради повърхностното познаване на погребалната и постпогребалната обичайно-обредна материя от тяхна страна. Самият страх от „лошия дух", „нечистата сила", „дяволското" и прочее не позволява с такава лекота и безконтролност да се споменават мъртъвците с вероятната им превъплатеност. Така, че приписваните назовавания са строго контролирани от живите родственици, погребалните им действия са обвити по-скоро в магическо поведение, в тайнственост дори, отколкото в афиширан адресат.

Съпътстващ обичай е опалването на гроба, все с уговорената предпазна дейност върху превъплътяването на мъртвия. А пещта, определена за гроб, е онова място, където „опалването" в пряк и преносен смисъл, е ставало многократно. Явно чрез нея е търсено сходство и семантично покритие с обичая. И то с утвърдителна стойност, оставяща при това без съмнение формираното послание. Погребалният обичай е познат в различни райони на българските земи през IX–X век, откогато датира и преславското погребение[11]. Опалване представлява и случаят, когато се посипват въглени около мъртвия, само около главата, краката или таза. Съпровожда се с опело и молитва от свещеник[12]. Целта на настоящото изследване не е да се прави изчерпателен преглед на погребалната или постпогребалната практика за обезвреждане, а да се акцентира върху нейното приложение в средата на X век сред населението на българската столица; да се представи унаследеното от древността или раннохристиянския период; нейното приложение чрез документирания пример и естествената ѝ проекция в по-нататъшното обредно-обичайно поведение на българите. Такъв обичай го има поне до края на XVIII век, при това археологически документиран, и в етнографски контекст[13].

Пещта, използвана за гроб, като елемент в погребалния обред на преславското столично население от средата на X век, отваря още един дискусионен въпрос: не се ли разчита в приложението на този погребален елемент продължение на предхристиянски обичай? Напълно е възможно. В средата на X век в България независимо, че християнството е официална държавна религия, то все още не е вкоренено в бита на българите. За запазени езически религиозни вярвания след покръстването изворови сведения се откри-

---

[11] **Меламед, К.** За някои средновековни погребални обичаи в Родопите. – В: Българските земи в древността. България през Средновековието, С., 1987, с. 309.

[12] **Георгиева, Г.** Пос. съч., с. 200 и цит. респонденти.

[13] **Архив на РЕМ-Пловдив.** Светоглед, народни знания и вярвания. Село Мраченик, 1975, инв. № 11, а.е. 14, л. 387. Запис Т. Колева. Публ. Г. Георгиева, 2011.

ват в руската редакция на сборника с 13-те слова на Григорий Богослов[14]. Но и археологическите проучвания в Плиска на некропол от края на X век, чиято датировка е близка до преславското погребение, Т. Балабанов заключава: „Макар в основата на погребалния обряд в проучените гробове да е християнски, има значителни отклонения, което е свидетелство за едно не напълно християнизирано население“[15]. С акта на покръстването в 864 г., век преди преславското погребение, християнстовото не получава автоматично статут на единна религия. Някои от приелите християянството след време се отричат от него, каквото сведение се съдържа в отговорите на папа Николай I по допитването на българите (886 г.)[16]. Започват отклонения от християнската догматика с появата на ереси[17]. Трябвало е да мине време, за да се утвърди християнството, да се утоложи в духовния бит и практическите му изяви, в конкретния обред в случая. Факт е антихристиянската реакция в 685 г. Тук се вместват и проезическите настроения в обществото при управлението на княз Владимир (889–893), както и самото владетелско поведение – неговата толерантност и подкрепата им, от една страна, и от друга страна, когато „по заповед на княза започнали масови гонения на християните“[18] Самият той „почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пиянство, пиршества и разврат и с всички средства да възвръща новопокръстения народ в езическите обреди“[19] Възстановяването на езическите обичаи станало масово явление. Едва след свалянето от трона, ослепяването и затварянето на княза „може да се отбележи окончателната победа на християнството и превръщането ѝ в неоспорима държавна религия“[20]. Тази амплитуда между езичеството и християнството оставила своите следи в духовното поведение. Не само християнската религия в нейната цялост, но и отделните аспекти на нейната обредност не биха могли да бъдат усвоени до такава степен, че да се изтласка и замени онова, което е било все още живо. А то именно продължавало да бъде в светогледа и приложимостта на миналите вярвания. Този процес владее хората 50–60 години преди коментираното преславско погребение, т. е. времето на две до три поколения. Споменът при тях се предава на живо: от баща на син, от дядо на внук. Защо

---

[14] **Христоматия по история на България,** 1, 1978, с. 194–195.

[15] **Балабанов, Т.** Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска-Преслав, 8, 2000, с. 93.

[16] **ЛИБИ,** II, с. 65–125.

[17] Из писмото на цариградския патриарх Теофилакт до българския цар Петър. – В: **Христоматия по история на България,** 1, 1978, с. 225–228.

[18] **Андреев, Й.** Българските ханове и царе, Велико Търново, 1996, с. 88.

[19] Из „Хроника“ на Регинон. – В: **ЛИБИ,** II, с. 306–307.

[20] **Рашев, Р.** Българските ханове и християнството. – В: Християнската култура в Средновековна България, Велико Търново, 2008, с. 40.

в такъв случай да не се търси приложението на предхристиянска реминисценция в погребалния обичай.

Все в този аспект е наложително да се въведе символичното значение на пещта в народните представи. Тя се проявява в няколко форми[21]. Най-общо те се изразяват в гадаенето по опечения хляб за бъдещето на хората. Отъждествява се еквивалентността „пещ – материнско лоно“ и „изпичане на хляб – раждане на дете“ – обред известен сред източните славяни, широко прилаган при лекуване на деца чрез пещта. Влизането в пещта, като алегория на умирането, е да се предизвика прераждане, за което твърди и В. Н. Топоров. Той извежда обичая от обреда на трупоизгарянето[22]. Тези и други обредни действия дифузират в многослойната символика на пещта изразяваща системата „умиране – раждане“. В други от обредните действия, чийто главен идеен трансфер е пещта, тя се възприема подобно на огнището, като врата на дома към „другия“ свят. Сведения, цитирани от А. Лулева, които са от по-късно време сочат, че над отвора на пещта се начертавал с катран християнски кръст, който да възпре превъплатения. Без да се навлиза по-детайлно в символиката на пещта, споменатото е достатъчно, да наложи извода, че в преславското погребение е приложено именно това обредно-обичайно действие. То идва в подкрепа на всички останали, които са свързани с погребалната практика, наслагва се върху тях, и заедно образуват един по-цялостен символен комплекс. В него един до друг, с общ идеен изказ, са действия извършвани, както в дохристиянския период, така и във времето след приемането на новата религия – християнството и задължителната ѝ форма на държавно изразяване. Отделен остава въпросът дали новата християнска обредност е била възприета безапелационно. Поне по отношение на преславското погребение не е. Езически и староверски представи и действия съществуват дори до наше време. Така, че основателно изниква въпроса дали погребаният в пещта преславец е бил ревностен и безупречен християнин? Навярно не, каквото отрицание касае най-вече неговите близки които са го изпратили в последния му земен път. Точно този извод закономерно се налага в дотук направени анализ по темата.

Втората практика, съдържаща се в преславското погребение се открива в сведението, че „До двата крака под коляното бяха намерени бронзови византийски монети и две златни“[23]. Няма да подлагам на нумизматичен анализ монетите, тъй като не такава е задачата на настоящото изследване. За нас е по-важен фактът за наличието на монети, веднъж, и на втори план, че те са от два вида метал – бронз и злато, както и че са нискономинални и

---

[21] **Лулева, А.** Светът на вещите в традиционния български дом, София, 2002, с. 137–146.

[22] **Топоров, В.** Пос. съч., с. 22–23.

[23] **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 154.

високономинални. Обичайно-обредното им видово съотнасяне е към Хароновия обол.

Хароновият обол е с многослойна символика. Изследването на множество причини в дългогодишната ми работа по проблема формира убеждението, че той не бива да се възприема в еднозначното му предназначение и местопоставяне. Именно това обърква някои изследователи, което ги кара да правят странни изводи и оценки върху обичая. Стигат до категоричност, че след като монетите не са открити под езика или в шепата, то тези монети категорично не са Харонов обол. Не е вярно, Харонов обол са, но с друга, и същевременно точно премерена символика. Строгостта на погребалния обичай не допуска случайно присъствие на каквото и да е друго извън неговата конкретност. Какво правят тогава тези монети в гробния инвентар? Там са, за да изразят нещо. И то е конкретно, с ясно предназначение, стига това да се разчете от изследователя. Само един пример: къде остава практиката с присъствуващите, с другите участници в погребението, които хвърлят монети в насипа на гробната яма? Всъщност крайно време е да се осмисли многофункционалността на монетите в погребалния обред като реплики на Хароновия обол, защото са налице достатъчно примери, а информацията от тях е категоричен изказ.

Въпреки направеното отклонение и пояснявание, веднага искам да подчертая по отношение на преславското погребение, както и да предпазя читателя от неясни възприятия, че тук става дума за точно такава функция на Хароновия обол. Отделен е въпросът каква точно е тя, и от кого е изпълнена? А тя е обяснима и разбираема. В преславското погребение репликата на Хароновия обол е възложена на бронзовите монети. Може да е била реализирана, както от подготвилите погребението, така и от участниците по време на трупополагането. За нас е по-важно да се отбележи, че е налице обичай с приложението на монети, и то с конкретно смисловото предназначение. Същото е и със златните монети , но за тях ще стане дума след като се изчерпи проблематиката с бронзовите монети.

Същината на Хароновия обол, в неговия класически вариант, е познат в достатъчна степен, за да бъде необходимо да се разглежда отново[24]. По-ряд-

[24] **Кун, Н.** Старогръцки легенди и митове, С., 1969, с. 27, 231, 234; **Герасимова-Томова, В.** Познавали ли са траките оболът на Харон? – Нумизматика, 2, 1972, с. 13–16; **Панайотова, К., Охраменко, С.** Изследване на погребалния обред с помощта на микрокомпютър (по материали от Аполония). – Археология, 3, 1989, с. 57–63; **Въжарова, Ж.** Погребалният обряд като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 2, 1977, с. 30–50; **Захарев, И.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, 1, 1978, с. 37–46; **Нешева, В.** Антична прежиелица през средновековието и в по-късно време. – Нумизматика, 3, 1976, с. 7–25; **Петрунова, Б.** Археологически данни

ко в изследователската литература се засяга въпросът за развитието на Хароновия обол, т. е. за промяната на местопоставянето му. По археологически, етнографски и исторически данни той се открива в ръката, на гърдите, в дрехата на погребания, направо в гроба около мъртвото тяло или на друго място. Репликиране на обичайно установената форма на местопоставянето е имало през всички времена на употреба на Хароновия обол, но то, като изолирано явление, не определя същностното проявяване на системата.

Често пъти без обяснение остава откриването на монети в гробната яма или в самия ѝ насип. За пореден път казано, при строгостта и консерватизма на погребалния обичай, да се направи отклонение по същество, е недопустимо. Тези монети са вариант на Хароновия обол, вложени от участниците в погребението, но не и от близките на мъртвеца. Те са имали достатъчно време да го подготвят за отвъдното. В съвременната българска изследователска литература рядко се открива пример в който се осъзнава топографията на погребалния инвентар. В противен случай се стига до посредствената описателност. Най-ярък е примерът с археологическото проучване на църковните некрополи на Арбанаси от страна на велиотърновския археолог Хитко Вачев[25]. Там, и навсякъде другаде при наличието на гробен инвентар е неоправдано (ако не се познава материята като в предходно посочения пример) да бъде игнориран материалният текст на обредно ниво. В него е закодирано послание, което идва да усили магическия ефект на самия обреден акт. Същевременно се изгражда образец, макар само в едно направление, в структурирането на природния и социалния космос. Материалният текст винаги е с послание[26]. Той не е застинал образ на съдържащата се в него информация. Оживен разказ създава тази подредба. Това е послание двупосочно – отразяващо християнската идеология за живота и смъртта, но и възприятие на социума за системата „живот-смърт". Така е и в преславското погребение – кодът, който съставя текста на погребалния обред, въвежда определените символи. В случая са въглен/пепел; монета; камък/тухла-тежест. Чрез тези предмети се утвърждава идея с непроменящо се впоследствие значение, т. е. да не може да се установи каквато и да е репродуктивност.

На фона на този обобщен преглед на местопоставянето на Хароновия обол идва обяснението, че „до двата крака под коляното бяха намерени брон-

---

за погребалните обреди в с. Терзийско през XV-XVIII век. – В: История и култура на Карнобатския край, 2, С., 1992, с. 108; **Харитонов, Х.** Монети на християнските храмове в България, В. Търново, 2010, с. 95–104 и други.

[25] **Вачев, Х**. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рожд. Христово" и „Св. Арх. Михаил и Гавраил", В. Търново, 2008, с. 30–31, 80, 146 и др.

[26] **Маразов, И.** Пос. съч., с. 14.

зови византийски монети“[27]. Те са на едно от тези места при мъртвия, което е познато на българската християнска погребална практика. В близост до тялото са при това. Следователно, бронзовите монети от преславското погребение без притеснение могат да се отнесат именно към Хароновия обол. Те са нискостойностни, както повелява заложената символика в идеята за плащането на стареца Харон, или пък на Св. Петър, както твърди Т. М. Берга[28]. Те могат да бъдат и повече защото, ако едната е именно за Харонов обол, то другите могат да бъдат вложени за някои наумени или желани преживе потреби на мъртвия за отвъдния свят; да ги пресе за същото предназначение на починали преди него родственици, близки и познати, каквито данни има от по-късни времена. В едно от последните проучвания по темата е направено може би най-точното обяснение. Ето и неговото съдържание:

„Редом с всички дарове, почти навсякъде в България, на мъртвите се дават пари. Обикновено се слагат в пазвата или джоба. В много случаи – направо в ковчега или се хвърлят в гроба. Най-общо тези пари се мислят като останалите дарове – да служат на човека в отвъдния му живот. Слагат ги, за да има с какво да си плати дълговете, да си плати пътя, или само преминаването през мост/граница, да си откупи греховете...“ [29].

Така или иначе, на основата на конкретнните факти и на реминисценциите, може с увереност да се заключи, че преславското население в средата на X век познава Хароновия обол и използва практиката му в погребалния обичай. Отделен е въпросът как точно се е наричал Хароновия обол: „мъртвешка пара“[30], пара за Св. Петър и прочее, но не такава е задачата да се установява наименованието на обичайно-обредния знак, защото той в края на краищата е имал все едно и също предназначение.

По-голям интерес извикват двете златни монети под колената на погребания. Те са с висок номинал, от злато са, а за такива монети във функцията им на Харонов обол сведения, поне по българските земи за времето на X–XII век за сега не се срещат. Има ги от по-късно време[31]. Без да са проверявани архивните теренни документи от цитираните археологически разкопки, допустимата приндадлежност на двете златни монети, лесно се установява.

---

[27] **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 154.

[28] **Берга, Т. М.** Монеты в археологических памятниках Латвии IX – XII вв., Рига, 1988, с. 56.

[29] **Чохаджиева, Г.** Двете страни на „мъртвешката пара“. Една лечебна и една зловредна практика с Харонов обол. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Ч. I, В. Търново, 2010, с. 343.

[30] **Чохаджиева, Г.** Пос. съч., с. 341.

[31] **Филипович, М. С.** Обичаи и верования Скопской котлина. – В: СЕСб, Т. 54, Београд, 1939, с. 452.

Те са от управлението на византийски император от средата на X век, когато работилницата, в т.ч. и пещта, са прекъснали производствената си дейност, както твърди с археологическа аргументация Й. Чангова[32]. От тогава са бронзовите и златните монети. В средата на X век са в обръщение солидите на Константин VII с Роман I (920–944) и с Роман II (945–959). В случая точната датировка на монетите не ни интересува и затова не се посочва, защото коментарът касае вторичната им функция. Очаквано и обяснимо е откриването на златни византийски монети в българската столица Преслав. Веднъж, България няма собствено монетосечене, и второ, византийските монети се използват в качеството им на домашни монети, но и за международни платежи. Византийските златни монети имат широко разпространение по българските земи, както сочат монетните находки (Харитонов 2003). Има находки на златни монети и в Преслав от средата на X век, при това сечени от Роман I и Христофор (921–931)[33]; от Константин VII и Роман I[34]; от Роман I (920–944)[35] и други. Но златни монети, вложени в погребален обичай, и в негов семантичен текст, това вече е друго, и не ми е известен аналогичен пример за сега, както се спомена по-горе, за времето от когато е датирано преславското погребение.

Златото е често срещана митологема и е „знак с който се отбелязва отвъдното“[36]. Налични са сведения за точно това му семантично предназначение, макар и за по-късен период от разглеждания[37]. Налице е онаследяване на предхристиянска символика. Чудно ли е тогава предназначението с което са натоварени двете златни монети в преславското погребение! Само, че това предназначение поне на пръв прочит е двупластово. Едното е, те да изпълнят някаква определена роля именно в отвъдното по същество. Заровената монета вече изгубва икономическата си стойност. Тя не може да се възприема в качеството ѝ на пари, или паричен еквивалент. Намира се в семиотичен изказ, обясняващ конкретна даденост, легитимира дадена позиция и разбиране в случая – това на участниците в погребението. Златните монети стават продукт на осмислена идеология, макар и нова при това, християнска. Включват се в определена структура, тази която касае подредбата на света и взаимовръзките в обществото с духовната обвърза-

---

[32] **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 152.

[33] **Бонев, С.** Архитектурен комплекс в Преслав. – В: Преслав, 5, 1993, с. 70.

[34] **Тотев, Т.** Базилика при Соколова могила в Преслав. – В: Преслав, 2, 1976, с. 38.

[35] **Жекова, Ж.** Монетите на император Роман I (920–944) от българските земи. Разпространение и характерни особености. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, ч. I, 2006, с. 196–203.

[36] **Маразов, И.** Митология на златото, С., 1994, с. 8.

[37] **Харитонов, Х.** Злато за отвъдното. – В: Културните текстове на миналото. Носители. Символи и идеи, III, Знаци, текстове, носители, С., 2005, 81–83.

ност с тези които са вече в отвъдното. Те, монетите, са по-скоро семиотични обекти, знаци именно поради това, както вече се спомена, не се подлагат на нумизматичен анализ. С тях се отбелязват важни точки на антропоморфния модел на социалния космос. Скъпоценният метал, златото, генерира висока семиотична стойност именно в погребалния обред, като за целта се активира силата на граничния преход – на отвъдното към земния свят, но същевременно и на земния към другия свят – отвъдния. Обгърнати в тази им нова роля, и заровени в земята, заедно с мъртвия, който си е отишъл за вечни времена, те остойностяват и затвърждават конкретността на вторичната си функционалност, рефлектираща и върху личността на погребания в частност. На него му се осигурява нещо, което повече е потребно всъщност на живите – предохранителността от митологичното преобразяване на починалия и от там вселяването му в живота на живите. Златната монета в случая е израз на определена суперкултурност, т. е. на подредбата на света и на обществото. Знак е на това състояние[38]. Правят го живите с предназначение за мъртвите, но то си е знак за живите, както вече се спомена, защото е тяхно дело и израз на тяхната мито-поетична представа за отвъдното и в подчинение на християнизираната уредба за него.

Другият пласт на предназначение на златните монети касае митологемата за блокиращата роля на метала. Именно заради това монетите, веднъж като метал изобщо, и второ, като метал използващ синонимното значение за отвъдното, са сложени под коленете. На това място именно металът ще блокира сгъването на ставите, на коленете и ще възпрепятства ходенето. Ясно и обяснимо е посланието: на този човек, на това мъртво тяло, не бива да се позволи да „ходи", т. е. да идва при живите и да безпокои земния им живот.

Изникват въпросите кой е бил тогава този човек, защо е погребан на необичайно място (в пещ) и защо са взети мерки срещу неговото превъплащаване?

След като има такива точно премерени действия, като главата на погребания да бъде поставена върху пепелта; да се използват монети за Харонов обол и негови реплики, да се поставят златни монети под коленете за тяхното обездвижване, и всичко това с основната идея мъртвия да бъде обезвреден, това означава, че погребението е грижливо и обмислено подготвено. То не е случайно, прибързано или резултат от някакъв криминален случай. Обясними са и погребалните практики, но загадка остава още един от плаастовете на символиката с производствената пещ на работилницата. В тази част се налага логиката, защото няма доказателства, които да дадат готов отговор. Изводът е двуяк.

---

[38] **Маразов, И.** Погребаните съкровища. – В: Проблеми на изкуството, 3–4, 1992, с. 16.

Първо, че погребаният е собственикът на работилницата, и в частност на принадлежащата ѝ пещ. Именно собственикът, защото двете златни монети, които не са малка сума за времето, може да си я позволят тези които са подготвили погребението. Очаквано е те да са неговото семейство или родственици. Отделянето на такава сума при условието, че тя става невъзвращаема за вечни времена, може да го направи само който има съответната финансова възможност. Златото във всички времена, и в частност в погребалната практика от древността до по-ново време, освен всичко друго, е бивало белег на висок социален статус[39]. Такъв статус се изразява и с преславското погребение.

Второ, над мъртвия тегне вероятността да се превъплати поради някаква причина. Превъплатяват се самоубийци, крадци, убийци, отлъчени от църквата и други. Каква точно е причината за нередовността на погребания от Преслав няма никога да се узнае. Но за нас изводът е, че е потърсена обезвреждащата сила на пепелта, и блокиращата на златото. Наяве излиза още един фактор с обезвреждаща функция. Това е облицовката на пещта – тухли. „Стените ѝ са били изградени от тухли", пояснява Й. Чангова. Навярно и сводът е бил облицован с тухли, каквато е строителната практика на такива архитектурни съоръжения. Намират се над главата и част от тялото на мъртвеца. Познато действие е, да се поставят камъни върху тялото, краката или главата, както и затрупването на гроба с необработени камъни[40]. Има археологически свидетелства за използването на камъка въобще като метафора на тежестта и непревъзмогването ѝ. Пак в цитирания некропол от Плиска, върху погребано около 12-годишно дете над главата и трупа му са сложени големи каменни плочи[41]. Подобен случай от края на X век, е регистриран в друг некропол от външния град на Плиска[42]. В някои случаи именно в алегоричен изказ се е слагало малко камъче при нозете на мъртвия още преди да бъде погребан, за какъвто пример съобщава Г. Георгиева[43]. А това, че пещта е облицована с тухли, не променя същността на идеята мъртвия да

---

[39] **Маразов, И.** „Златният човек". Погребението като текст. – В: Проблеми на изкуството, 1, 1992, с. 4.

[40] **Димитров, Д.** Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. – ИНМ-Варна, Т. XVII (XXII), 1971, с. 57–76; **Въжарова, Ж.** Погребалният обряд като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 2, 1977, с. 40; **Меламед, К.** Пос. съч., с.307; **Георгиева, Г.** Пос. съч., с.198, 201; **Топалилов, И.** Спасителни разкопки на ул. „Т. Каблешков" 14. – АОР за 2007 г., С., 2008, с. 392 и други.

[41] **Балабанов, Т.** Пос. съч., с. 95.

[42] **Димитров, Я.** Църква и некропол във външния град на Плиска (Края на X–XI век). – В: Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 62, обр. 4–4, гроб 58, 66.

[43] **Георгиева, Г.** Пос. съч., с. 201.

бъде затиснат с тежест. Тухлата, като строителен материал, като материал и за друго строително предназначение (облицовка, пълнеж и пр.) се използва колкото и самия камък. В случая тухлите заменят камъка, но не видоизменят погребалната метафора, т. е. над тялото да има тежест, която да не може да бъде преодоляна от него дори и след превъплащаването си. Следователно, тухлите изпълняват обезвреждащата роля. То цялото погребение, в пещ, е необичайно, а какво остава да не се прехвърли ролята на камъните като тежест върху тухлите с подобна презумпция. Всъщност тук става дума за тежест от твърд материал, а не въобще за камък, за тухла или какъвто и да е друг материал. Задълбочавайки се в наблюдението ще установим, че е извършено едно своеобразно зазиждане дори, или затваряне ако щете, макар и в алегоричен акцент. Строителната форма и функцията на пещта водят до такъв извод. И навярно точно този идеен смисъл се е търсел с използването на пещта за гроб.

В заключение на изреченото, преславското погребение дава малко известна и неизследвана до сега информация за погребалните и постпогребалните обичаи на населението на Преслав от неговия столичен период, средата на X век. Информацията има своята изследователска стойност, която може да се потвърди или допълни когато се проучи някой от некрополите на Преслав. За сега обаче не само, че не е известно къде преславските жители са били погребвали своите мъртви[44], но и не се знае много за погребалния обред и обслужващите го обичаи. Изходни тези биха могли да се търсят в археологическите данни от некропола на следстоличния период на Преслав (XII–XIII век), разположен върху територията на Царския дворец[45]. Приложими са за ретроспективен период, в случая за X век, защото „стриктното спазване на християнския погребален обред, отклонения от който се констатират извънредно рядко", както заключава цитирания автор, не ще да са видоизменили съществено погребалния обред и съпътствуващите го обичайни практики. Така, че при това условие, предложеното проучване, може да послужи за градивен, съпоставителен, но и коментарен елемент след цялостното обследване на погребалната обредно-обичайна система от средата на X век в столицата Преслав. На този етап е направен само опит да се реконструира част от погребалната система на столичното население чрез представяне на репрезентативен пример.

---

[44] **Майсторски, Г.** Преславските предгрудия. – В: Християнската култура на Средновековна България, Велико Търново, 2008, с. 228.

[45] **Бонев, С.** Метални нагръдни кръстове от следстоличния преславски некропол. – В: Християнската култура на Средновековна България, В. Търново, 2008, с. 407.

ONE RITUAL FUNERAL TEXT FROM THE CAPITAL PRESLAV

Hristo Haritonov

Abstract

In 1953, while excavating, burial was discovered. It is placed in abandoned industrial furnace, dated in the middle of the tenth century. It is accompanied with some common ritual practices. Their analysis allows us to reconstruct part of the burial system of Preslav metropolitan population.

НОВО СВЕДЕНИЕ ЗА ПРЕСЛАВ

Гергана Илиева

В настоящата работа ще добавим нова информация, която има отношение към историята на Велики Преслав и ролята на Св. Богородица като закрилница на града[1]. Сведението произхожда от наблюденията на английския пътешественик от началото на XVIII в. – Едмънд Чишъл (Edmund Chishull). Той е възпитаник на колежа Корпус Кристи в Оксфорд. Наблюденията му върху древните паметници (много от които днес не съществуват) и топографията на посетените от него обекти не са изгубили своята стойност и до днес, за което свидетелства честото позоваване на негови произведения от съвременни изследователи[2]. При едно от своите пътувания (с посока Одрин – Букурещ), завръщайки се към Англия, Едмънд Чишъл прекосил през земите на непознатите му до този момент българи. На 15 април 1702 г. оксфордският възпитаник, минал през село Eski Stambol (дн. Велики Преслав). Той бил заинтригуван от развалините на старата българска столица. Едмънд Чишъл не е разполагал с допълнителна информация за мястото и е дал следното описание:

„…*Гореспоменатият Eski Stambol е името, дадено от турците на останките на древен град, от който в подножието на Хемус са се запазили непокътнати две от стените: вътрешната квадратна и с обиколка от около миля; външната описваща почти правилен кръг и с протежение от пет мили. Но освен тях няма запазени релефи или пък някакви надписи, които биха могли да хвърлят светлина върху истинското име или историята на мястото. Само в един ъгъл на вътрешната стена има няколко кръста и изображение на Παναγια, или непорочната майка, грубо издялано с два-три реда на съвременен гръцки, от който се разчита единствено думата Βασηλισαν, или царица, написана неправилно, така както е преписана тук. Край гореспоменатите стени тече малка рекичка, която извира от Хемус, наричан сега от италианците Monte Argentano, а на турски Балкан*“[3].

---

[1] **Николов, А., Л. Генова**. Едно описание на Преслав от 1702 г. и неговия автор Едмънд Чишъл. –В: Средновековният българин и „другите“, сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. П. Ангелов, София, 2013, с. 373–381.

[2] **Dawkins, R.** Ancient Statues in Mediaeval Constantinople:Folklore, Vol. 35, 1924, No 4, p.380; **Mango, C.** The Byzantine Inscriptions of Constantinople: Bybliographical Survey. – In: American Journal of Archaeology, Vol. 55, 1951, No 1, p. 56, 62; **Foss, C.** Explorations in Mount Tmolus. – California Studies in Classical Antiquity, Vol. 11, 1978, p. 35, 56, 59.

[3] **Николов, А., Л. Генова**. Пос. съч., с. 379.

Това бегло описание, съдържа детайли, които допълват познатите до сега източници[4]. Сведения за Преслав са достигнали до нас от редица пътешественици и изследователи преминали през българските земи – граф Луиджи Фердинандо Марсили (1658–1730)[5], (Обр. 1). Ж. Бонгар, дубровнишкият търговец Павел Джорджич (XVI в.), П. Лукарич, П. Богдан Бакшев (1601–1655), Хъджи Калфа (1609–1655)[6], Янош Комароми[7]. Католическият архиепископ, чипровчанинът Петър Богдан Бакшев, през 1640 г. посещава Преслав и открива следи от много кирилски надписи: *„…на много места се виждат издълбани кирилски букви, но понеже всичко е разрушено, не може да се схване смисълът"*[8]. За следи от много надписи и монети от Ески Стамбул споменава и граф Л. Марсили[9]. Интересно е, че вниманието на Едмънд Чишъл се е спряло само върху един и то не достатъчно запазен. Вероятно причина за това е изображението на Св. Богородица, като акцент при неговите наблюдения в Ески Стамбул[10]. В бележките на пътешественика, то е определено като *barbarously cut* –грубо, варварски, врязано, издялано[11]. Надписът е дву- или три-редов, придружава образа на Св. Богородица, заедно с няколко кръста и е свързан по смисъл с него. Вероятно става въпрос за изображение поставено върху каменен блок от зид на крепостно съоръжение. За място на паметника, Едмънд Чишъл посочва: „в един ъгъл на вътрешната стена ", което може предпазливо да се отнесе към т. нар. м. „Чупката" при източната крепостна стена на Вътрешния град. Още повече, че тук идва и пояснението: „…край гореспоменатите стени тече малка рекичка"[12]. При т. нар. „Чупка" и до днес са запазени големи късове от крепостното съоръжение, най-

---

4 Изказвам благодарност на А. Николов и Л. Генова за публикуването и превода на този текст.

5 **Шкорпил, К.** Бележки за старата столица Преслав. – ИБАД, 4, 1915, с. 133.

6 **Димитров, П**. Велики Преслав. Историческа топография до XIV век (по археологически данни). Автореферат, 2012, Глава II –Велики Преслав през погледа на пътешественици, писатели и учени, с.5.

7 **Миятев, П.** Маджарски пътеписи за Балканите, С., 1976, с. 37.

8 **Дуйчев, И.** Проблеми из средновековната история на Преслав. – Преслав, 1, 1968, с. 32–33.

9 **Николов, А., Л. Генова**. Пос. съч., с. 378.

10 Не е ясно, доколко оксфордският възпитаник е познавал кирилските букви. През 1702 г. е било първото му посещение в българските земи, може да се приеме и липса на познания в тази насока.

11 Значението на глаголът *cut* в английския език е твърде широко. Всеки един от посочените варианти за превод на български език са възможни.

12 Вероятно това е Румска река. Не е ясно, какво е влагал Е. Чишъл в умалителното „рекичка".

значителната от всички руини от зидове в Преслав – височина до 7, 64 м[13]. До началото на XVIII век, когато Е. Чишъл посещава града все още не е започнало активното унищожаване на крепостните стени. Пътешественикът ги обхваща с поглед и посочва приблизителни форма и размери и на двете укрепления[14]. Откритото от Е. Чишъл изображение с гръцки надпис е стояло най-вероятно над нивото на терена (едва ли много по-различно от сегашното). В района на големия фрагмент от крепостната стена, където квадровият градеж от зида е запазен в 14 последователни реда са разкрити значителен брой гравирани изображения, надписи и кръстове. Рисунките са нанесени предимно върху втори, трети и четвърти ред квадри от суперструкцията на зида (на височина от 0,45 до 2,0 м над цокъла на стената)[15]. В документираните и публикувани графити от Преслав няма такива, при които да присъства образът на Божията майка. Върху блок от източната крепостна стена на Вътрешния град, на 35 м източно от кръгла кула, при м. Чупката, се намира рисунка на конник, придружена с надпис[16]. При друг участък на същата стена е гравирана композиция от тринадесет кръста, с кирилски надпис между тях[17]. Никоя от посочените рисунки, не може да се свърже с тази от записките на Едмънд Чишъл. Поради изключително силно изразени денудационни процеси в района (денивилация от запад на изток), при този участък от крепостната стена, затрупването и наносите са най-сериозни. Това обуславя запазването на зида и натрупването на дебел културен пласт, който е скривал посочените рисунки[18]. През пролетта на 1702 г.[19], когато Е. Чишъл минава през Велики Преслав погледът му се спира на изображение, което стои над културния пласт с рисунките графити (IX–X в.). Допустимо е недостигналото до нас изображение на Св. Богородица с надпис да е свързано с по-късния, следстоличен период на града (XII–XIV в.).

---

[13] **Лисицов, Ст.** Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав, Плиска-Преслав, т. IV, 1985, с. 200.

[14] **Николов, А., Л. Генова**, пос. съч., с. 337–338.

[15] **Лисицов, Ст.** Пос. съч., с. 200.

[16] **Овчаров, Д.** Нови епиграфски паметници от Преслав. –Плиска-Преслав, I, 1979, с. 187, обр. 2.; **Георгиев, П.** Две рисунки от Велики Преслав и представите за цар Симеон през X век. – В: Проф. Т. Тотев и столицата Велики Преслав", София, 2006, с. 57, обр. 3.

[17] **Лисицов, С.** Разкопки на източната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав през 1973–1974 г. –Плиска-Преслав, I, 1979, с. 182-обр. 10; **Овчаров, Д.** Български средновековни рисунки-графити, София, 1982, табл. XCV–1.

[18] **Лисицов, Ст.** Пос.съч. с. 200.

[19] На всеки, имал удоволствието да посети Велики Преслав през пролетния сезон е ясно, с каква буйна растителност се е сблъскал английският пътешественик. Този природен фактор потвърждава хипотезата, че изображението на Св. Богородица и надписът, трябва да са били на височина над човешкия ръст.

В първоначалният превод и публикация със записките на оксфордския възпитаник, А. Николов и Л. Генова свързват рисунката на Божията майка с конкретен паметник от столицата[20]. Това е новооткритата владетелска църква във Велики Преслав. Екипът от проучватели на християнския паметник неднократно изказва своите доводи в подкрепа на хипотезата, че патрон на храма е именно Св. Богородица[21]. Основание за това предположение дава значителното отклонение на надлъжната ос на постройката в посока североизток-югозапад, което сочи сезона на полагане на основите ѝ, а той съвпада с датата на най-големия богородичен празник – този на нейното Успение[22]. Разположението на владетелската църква е различно от мястото, описано в записките на Едмънд Чишъл. Това не позволява пряко да се свърже посоченият от английския пътешественик паметник на Св. Богородица с катедралния храм в дворцовия комплекс. Несъмнена остава ролята на Божията майка за Велики Преслав, а със сведението на английския пътешественик се увеличават паметниците посветени на светицата.

Хрониката на Йоан Скилица, включена по-късно в тази на Георги Кедрин съдържат разнородна информация за политическата история в средновековна България (периода от 811 до 1057 г.). В текста му е отделено значително място на превземането на столицата Преслав (971 г.) от византийския император Йоан Цимисхи (969–976). Между другото хронистът съобщава, че победителят придобил оттам като особено ценен трофей, иконата на Св. Богородица, покровителка на българската столица и династия: „*…преминал в триумф на бял кон, а колесницата наредил да върви пред него, след като в нея били поставени българските царски одеяния и отгоре икона на Божията майка, като защитница на града. Много приветстван, той стигнал до така наречения форум…*“ [23]. За значимостта на събитието, говори отразяването му и в миниатюра от илюстрованата хроника в Мадридския ръкопис[24] (Обр. 2). Този важен исторически момент намира място в „История на България“ на Блазиус Клайнер (от 1761 г.). [25]

---

[20] **Николов, А., Л. Генова**. Пос. съч., с. 379.

[21] **Ваклинова, М., И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров.** Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, 2003, 4, с. 30–41.

[22] **Ваклинова, М., И. Щерева,** Княз Борис I и владетелската църква на Велики Преслав. – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от национална научна конференция, Шумен 2–4 май 2007 по случай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис.Михаил (ок. 835–907 г.). Велико Търново, 2008, с. 186.

[23] **ГИБИ,** VI, София, 1965, с. 274, (превод на В. Тъпкова-Заимова).

[24] **Божков, В.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София, 1972. 113, 122.

[25] Францисканският монах описва въпросните събития така: „*...той не влязъл в колесница, но поставил на нея българските (царски) одежди и върху тях иконата но богоро-*

В оригиналния текст на гръцки език използваният епитет е πολιουχου[26]. По този начин по антична традиция се обозначава пазителката, закрилницата на града, в смисъл на обитаващо в града божество (Полиухос, Полиада – градодържателка, покровителка на героите, градовете) [27]. Хронистът, описващ византийската победа продължава нататък така: „*...и там като отдал благодарности за победата на богомайката и на сина й, пред погледа на гражданите свалил от Борис знаците на българската царска власт, именно: златна корона, тиара, изтъкана от висос и червени обувки. От там се отправил към великата църква, където принесъл богу в дар българската корона, а Борис възвел в сан магистър. След това отишъл в двореца…"*[28]. Взетата от Йоан Цимисхи икона, на Божията майка е символ на Божественото покровителство над българската столица и резидиращата в нея власт. Тя е „полиада" на Велики Преслав. Затова е била поставена над царските облекла и корони в колесницата. С този акт се пренася символа на Божествената царска власт от Велики Преслав в Константинопол, типичен пример за *translatio potestos*[29].

На култа към Божията майка и присъствието ѝ върху творби на изкуството от Велики Преслав през IX–X век обърна внимание и Т. Тотев[30]. Най-популярни изображения на Богородица (представена в поза Orans) са тези от Преславското съкровище (IX–X в.). Нейният образ е поставен върху централните медальон и плочка на двустранната огърлица[31]. Друг паметник от столицата с Богородица-Оранта е бронзовият модел-матрица от манастира при Кръглата църква [32]. Връзка между посочената от Кедрин – Ски-

---

дица, като покровителка на града и заповядал колесницата да върви напред. Когато стигнал до Форума, той смятнал, че бил триумфирал досатъчно. И затова, въздавайки благодарност на бога отца и сина и духа светаго за спечелената победа, той пред всички граждани лишил българския цар Борис от царските отличия(това били златна корона, копринена тиара и пурпурни обувки..." **Дуйчев, И., К. Телбизов.** История на България от Блазиус Клайнер съставена в 1761 г., София, 1977, с. 88.

[26] Πολιουχου – защитница, покровителка.

[27] С този епитет се ползва Атина (In time of war, towns, fortress and harbous are under her especial care, whence she is designated as **πολιουχος). Smith, W.** A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mithology – http://www.perseus.tufts.edu.

[28] **ГИБИ**, с. 274.

[29] Благодаря на П. Георгиев за съветите при интерпретацията в тази насока.

[30] **Тотев, Т.** За образа на Света Богородица върху творби на изкуството във Велики Преслав през IX–X в. – В: Религия и изкуство в културната традиция на Европа. Лятна научна среща Варна 1998, София, 1999, 112–114; За култа на Света Богородица в изкуството на Преслав през IX-X век. – Златоструй, 5, 2001, с. 16–19.

[31] **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 45.

[32] **Дончева, Ст.** Сребърни пандантиви с християнска иконография от района на Плиска. – Преславска книжовна школа, 10, 2008, с. 400.

лица икона-трофей на Божията майка – закрилница на града и археологически паметници от Велики Преслав са керамичните икони от манастира „Под Вълкашина“ и от ателието за рисувана керамика към Дворцовия манастир[33]. Иконографският тип използван при тези паметници е на Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка), с Младенеца в ръце. В записките на Едмънд Чишъл липсват подробности за иконографията на откритото от него изображение на Св. Богородица. Английският пътешественик посочва, че е видял изображение на Παναγια (Пресветата, Непрекосновена, Свещена) и уточнява „непорочната майка“. Единствената дума към изображението на Богородица е Βασηλισαν, преведена от Чишъл като „царица“. Поради липсата на други запазени части от текста пътешественикът е склонен да приеме епитета за Божията майка, така както е популярна и от други паметници. След VI век, в трудовете на църковните писатели, Мария се нарича „Света царица“, „Царица небесна Мария Майка на Христос“[34]. След XIV век, (в източнохристиянското изкуство) Богородица се изобразява с корона на главата, когато се появява и иконографската схема „Предста царица“[35].

Както беше посочено по-горе, изображението и надписа от записките на Е. Чишъл можем да отнесем към следстоличния период на Велики Преслав (XII–XIV в.). Божията майка е защитница на града, затова е логично образът ѝ да бъде поставен върху крепостната стена (единствена за периода на Второто българско царство). С оглед на това, изобразяването ѝ може да се приеме като опит за съхранение на старата традиция от X в., когато Св. Богородица е покровителка на Преслав, изсечена (издялана) специално, за да се върне силата ѝ отново. Подобно възраждане към столичното минало на града можем да свържем със събитията от 1186/1187 г., и с претенциите на Асеневци[36]. Новото сведение за Преслав, хвърля светлина върху важната роля на града-столица при възстановяването на Второто българско царство[37]. В този смисъл е важно и значението на единствената запазена дума

---

[33] **Тотев, Т.** За преславската керамична икона на Света Богородица с Исус Христос от манастира „Под Вълкашина“. – В: Преславската култура и изкуство през IX–X век, София, 2000, с. 56-обр. 2,3.

[34] **Вълева, Ю.** Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1–2, 1981, с. 82.

[35] **Вълева, Ю**. Пос. съч., с. 81–82.

[36] **Дуйчев, Ив**. Указания за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник. – В: Проучвания върху българското средновековие, София, 1945, с. 52–53 и цит. лит.

[37] **Дуйчев, Ив.** цит. съч., с. 52 – *Никита Хониат със свойствената си омраза спрямо българите, насмешливо отбелязва, че единят от братята –Петър –украсил главата си със златно венче и приготвил и поставил на краката си черевенобагрена обувка, сиреч приел най-важните отличителни знаци на царската власт. В чест на прославения всред българите син на цар Симеон – Петър I, по-големият брат Теодор приел царственото име – Петър...“*

от гръцкия надпис: „Βασηλισαν“. Освен като епитет за Св. Богородица, употребата ѝ в словосъчетанието “Βασηλις πολις“ е със смисъл на царски, главен град, столица (използвано като нарицателно за Константинопол и Рим)[38]. Не е изключено подобно да е било използвано и за Велики Преслав[39].

Предложените разсъждения върху новото сведение за Велики Преслав са хипотетични. Целта на настоящата работа беше да се представи тази любопитна информация, с надежда тя да предизвика заслужен интерес на специалисти по темата.

[38] **Greek Lexicon of Roman and Byzantine periods**“, p. 302. – the queen city, the capital. The expression is commonly used as a title of Rome or of Constantinople.

[39] **ГИБИ,** VI, 1965, с. 155 – продължителят на Георги Монах описва покоряването на българите от Василий II (976–1025), за столица на българите използва изразът: „ η βασιλισσα των Βουλγαρων“.

NEW INFORMATION ABOUT PRESLAV

Gergana Ilieva

Abstract

In this work new information is added, which is related to the history of Veliki Preslav and the part of the Virgin Mary as a patron of the town. These are the observations of the English traveler from the early 18th century – Edmund Chishull. In 1702 he went through Eski Stambol (present day Veliki Preslav). In the notes of the remains of old days he included a description of a monument with the image of the Virgin Mary. The effigy, with a part of an inscription (Βασηλισαν), has not reached us and it remains only in Chishull's notes.

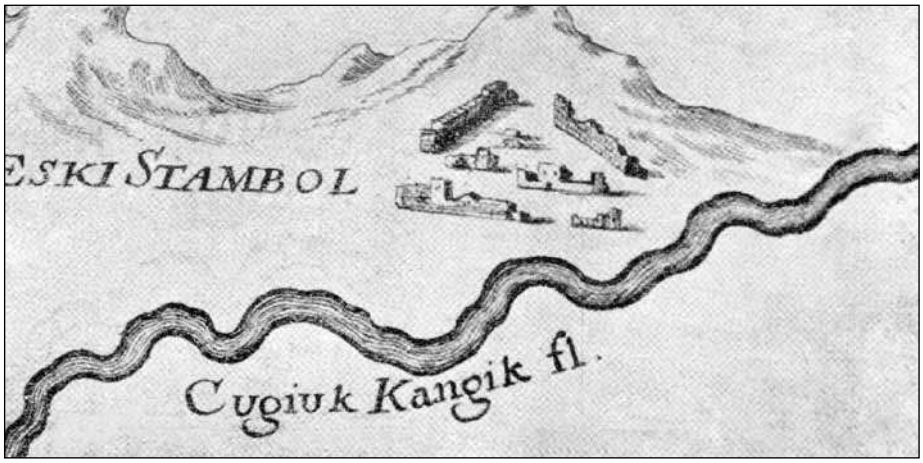

Обр. 1. *Гравюра на граф Луиджи Марсили. (по В. Иванова).*

Обр. 2. *Миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. (по А. Божков).*

HISTORICAL DANUBE INFLUENCE ON EARLY-MEDIEVAL HISTORY

Emilia Corbu

The archaeological map of present left bank of the Lower Danube shows a great paradox. The early-middle age settlements number is reduced **although the most part of river crossed Romanian territory (940, 9 km)** and gives abundance of food**.** Statistics approve that the living is rare in all historical periods. Only 14,7 % of settlement (a number 265 of 1802 archaeological sites[1]) are placed along the distance of 940, 9 km of Danube (Tb. I). The map point a concentration of habitation. There is a number 265 archaeological sites around only 42 nowadays settlements. A number 195 of 265 archaeological sites are placed only in three counties: Tulcea, Constanța, Mehedinți (Tb. II).

The historical sources not chime on early middle- age archeological results. The historical sources mentioned a lot of settlements along the Danube in Paradunavon region but only fortresses from the fords are proved by archaeological searches. The living in teritory is seldom. There are only nine early middle-age archaeological sites (8th–10th) on the left bank of the Danube, from the Bazias to the Ialomitza Meadow. We can see a bit more living on the right bank of Danube, in front of Meadow Ialomitza region (Tb. III.). But, the living is very spread on the rivers`s terraces flewing in the Danube or on open field.

Two reasons maybe explain the paradox: the changes of Danube`s route and the historical riverbed. For instant, we can see many early medieval settlements along the Jegălia Valley, an ancient bed of Danube. Geographers said about Jegălia Valley were an historical arm of Danube.

Why the present Danube is different of historical Danube?

Because the Danube has influenced by three categories of determinants.

1st – The Danube`s natural structures. The Danube **has two riverbeds**, not only one, how many people nowadays believe. The first is the minor riverbed where the water flow all the time. The second is the major riverbed (water-meadow, moor) allowed the river`s dynamic, the different volum of water or changed of riverbed (Tb. IV).

---

[1] **Monitorul Oficial al României,** nr. 646 bis, din 16 iulie 2004. Anexă la Ordinul nr. 2314 al Ministrului culturii și cultelor, privind abrobarea listei Monumetelor istorice actualizată și a Listei monumentelor istorice dispărute. Vol. I, II, III, 2004, nr. 646 bis.

2nd – The transgression phenomenon namely the rising of Black Sea level. The geographical research[2] proved the present coasts of Black Sea were born during the Razim transgression from 8th–10th. This geographical phenomenon is mentioned in byzantines historical resources, too.

3rd – The human interferences act on the enviroment. Many changes of water-meadow region (damming in, drainage, forests cutting) has been made in the last fifty years such as. The consequences are maybe irremovabled. The geographical studies of beginning 20th century shows another situation from the present.

1st – The natural structure of Danube. In the first years of 20th century, romanian geographers analised and described the Danube`s water-meadow. Their results can be used to analise the first determinant.

The surface of water- meadow was 463 615 ha in Dobrogea and 497 187 ha on the left part of Danube[3]. It look likes a band broad since 5–6 to 12 km. The depth of water meadow registered diferences between – 0,80 m (Galati-Gura Prutului region) to – 2 meter (Macin- Dobroudja)[4], (Reported to Black Sea level). A hight terrace of 10–15 m high rail off the water meadow to plain.

The meadow is cover by water three time on year (march-august, auttum, winter). But, the level of water`s increasing is different in every year. There was years when the water covered all the meadow and other years when the water-meadow is dry and can be used for agriculture. The historical map of Danube check on the archaeological map of sites. The archeaological sites are placed only where the meadow is narrow. What coincidence?

The 2-nd determinant, the Black Sea transgression, made a difference between historical Danube to the present. In early middle-age the living on the Black Sea coast is almost missing. In Dobroudja, the habitation is concentrated on three areas:

a) left board of the Danube;

b) Carasu Valley;

c) areas of Razim, Istria and Sinoe Lakes[5].

Maybe a part of great phenomenon of rising of Black Sea level was storied by Theophanes Confesor in 6th century: „The Sea was rising to four hundreds feet and cover the coast of Odessos, Dionysopolis and Aphrodisios towns. The waves killed many people. The sea had once again retired in its original place with the God graceful"[6]. This report said the rising a level of Black Sea made demages on three cities.

---

[2] **Coteț, P.** Geomorfologia României, București, Ed. Tehnică, 1973, p. 394–396.

[3] **Antipa, G.** Regiunea inundabilă a Dunării, Ed. Carol Gobbl, 1910, p. 9–16.

[4] Ibidem, p. 38–41, tab. 3.

[5] **Corbu, E.** Sudul României în Evul mediu timpuriu. Repere Arheologice, Ed. Istros, 2006, p. 16.

[6] **Theophanes Confessor.** Fontes Historiae Daco-Romanae, II, 1970, p. 601.

The ancient city of Tomis is mentioned as a village in 8th century. Many times in history (Hellenistic period, Roman period, Turkish Empire period) Tomis – Constanța were great town but never in early middle age. Why? Only the rising of level of Black Sea could explain this situation. The rising of Black Sea influenced the volume of Danube, too. The human interference is the third determinant of historical Danube changes. Three categories of public works were achieved in the region of water-meadow in the last 60 years, the communist era:

1) banking of the major riverbed;

2) construction of the barrages and other industrial building on the course of the river;

3) the railways and roads crossed the river. The meadow was drying for building the bridges.

During the interwar period, the hydrological enginners and geographers said that the Danube Meadow must be preserved and used only its natural economical abundances[7]. They proved that the hydrological balanced will be destroyed by agriculture use[8]. The communist economical policies destroyed the major riverbed of Danube and the results are: poverty of region, degradations of enviroments and a lot settlements destroyed by flood. But this topics are not our subject.

In the first part of 20th century, Bulgaria obtained an agreement from the Internnational Commision of Danube, to damming in 320 km of Danube Meadow[9]. So, the Danube was sorrounded by damming in. For this reason, historians cannot use the map of present Danube. They have to speek about the ancient historical Danube and its lay-out. The maps from beginning 20th century maybe preserved an historical image of Danube.

The historical Danube

Danube's main historic features were:

1. Different dimensions as present. Lower Danube has a length of over 940, 9 kilometres and a width between 4 and 12 km, because the Danube riverbed consists of minor and major beds.

2. There was several branches of Danube in the Meadow region Ialomita, Brăila, and Jegălia Valley. This is proved on divagate map areas and historical maps from the eighteenth century.

---

7 **Indiguirile regiunei inundabile a Dunării**. 1929, p. 22.

8 **Abason, E.** Memoriu cu privire la discuțiunile comisiunei tehnice. Observațiuni, propuneri şi concluzii, în Indiguirile regiunei inundabile a Dunării, Dezbaterile Comisiunei Indiguirilor, Bucuresti, 1929, p. 369.

9 **Vardala, I.** Note scrise si prezentate în şedința de la 4 februarie 1929. – In: Indiguirile regiunei inundabile a Dunării, 1929, p. 369.

3. It have a variable flow regime and flooding three times a year.

4. The vegetation was very rich and many forests covered the major riverbed.

5. Malaria caused by mosquito colonies (developed after withdrawal of the remaining wetlands near water) made a danger region until modern time.

Byzantine resources mentioned the water-meadow of the Danube. In the spring, the Byzantine army starts their campaings but this season chime in with the spring flood of the Danube. They get on in the minor riverbed of Danube. For this reason they had seen only water and meadow all around because they see only the major riverbed. For this reason Byzantines said about many moors, forests. They could never see the real left bank of the Danube. Only the water-meadow of the Danube, spreading on the kilometres around. They believe that the people living in the moors. **The Byzantine fighting against the Slavic people, Bulgarians of Asparuch, Patzinakay people had took place in that kind of enviroment.** The Byzantine army were not prepared for this kind of region but the "Slavic people felt at home". The local people knew that the water is only one meter deep. The home-born warriors use to hidden under the water such as the Mauricios mentioned: "They are skilled and river-crossing countries, more than all, and strongly resist water: for example, often some of them, when they are in their places and were taken around suddenly be immersed the water, grab the large reed mouth, increased water and empty everywhere, stretching up above the water, and sitting at the bottom, face up, blowing through them and take many hours to arrive, he did not I suspect"[10].

In the Byzantine sources are missing the descriptions of people, geographical or habitants situations from the North of Danube. The only reason of this lack is the great region of water-meadow. The Byzantine campaigns through north region of river could be dangerous. Theophanes Confesor storied such as campaign. The result was a desaster. The Byzantines afielded the route untill founded Ilivakia river, maybe Ialomitza[11].

In the begining 20th century, the romanian scientists divided the Lower Danube in 15 regions. They drew maps for every region: Bistreț- Bechet; Bechet-Corabia, Corabia-Zimninea, Zimnicea-Giurgiu, Giurgiu-Oltenița, Oltenița-Călărași I, Oltenița-Călărași II, Domeniul Brăilei I (with drainage basin Filipoiu and Corotișca), District Brăilei II with Dunărea Veche, Secția IV, Secția V, Galați- Gura Prutului, Somova, Marile Lacuri, Insula Sf. Gheorghe, Insula Chilia[12] (Tb. V).

We can observed that the map described by geographers in 1900 chime on the map of archaeological sites. We can see the follow situation, if we analise the map of each region.

---

[10] **Mauricius.** Arta Militară, Fontes Historiae Daco-Romanae, II, 1970, XI, 10, p. 557.

[11] **Theophanes Confessor.** Fontes Historiae Daco-Romanae, II, 1970, 1970, p. 609.

[12] **Antipa, G.** Regiunea inundabilă a Dunării, Ed. Carol Gobbl, 1910, fig. 9–13.

In Mehedinți county the limits of water-meadow (Balta Verde, Gruia-Izvoarele, Gârla Mare, Salcia, Ostroavele Corbu şi Ostrovul Mare) chime on archaeological discoveries because the meadow region is narrow. Only two archaeological sites are discovered in Dolj county on the 150 km lenght of Danube. The explanation is water-meadow is too large on a great part. Another part of the border is covered by sand and only one small part of meadow is narrow. The meadow is large of 10 km from Bistreț to Gura Jiului.

In the present counties, Călăraşi, Ialomița, Brăila, the large region of meadow was located. The Ialomita Meadow, rich in forest, lakes, covered 80 125 ha. The Brăila Meadow covered 87 642 ha. But, the number of sites located in these region is small. A historical map of 1789 showed five arms of the Danube in Ialomița Meadow (Tb. VI). Nowadays, Danube has only one great arm: Borcea.

Conclusions

The historical Danube over time produced political, administrative and cultural consequences:

1. Political and administratives problemes. Meadow Danube was a region difficult to supervise, hardly to passing. This is the reason why any empire could never include the territories of north of the Lower Danube inside their borders. Only a part of Dacia was included in Roman Empire. Although the province Moesia border stretching along the Lower Danube they chose to enter the upper limit of the Lower Danube, from Drobeta Turnu Severin. Dacia was the first province abandoned, after only 150 years.

Byzantine Empire succeeded in establishing several bridgeheads, just like the Ottoman Empire, which was limited to a few vilayets on the left bank of the Danube. History proved that no imperial state could not extend its power on both sides of the Lower Danube despite their great naval power.

Many barbarian people prefer to living on the north bank of the Lower Danube. The Danube defended them. More thus, they could attacked the empire in the winter on the freeze Danube. Many Byzantine sources (as Theophanes Confesor, Mauricius) mentioned the Romans fightings against the north-Danube people.

In this historical context, it becomes very difficult to understand how the First Bulgarian Empire managed to master an area of both side of the Danube, provided they had not even fleet. After Bulgarians crossed the Danube, they cannot included the north danubian territory in their new kingdom. The fortresses are erected only on the fords and their presence is very important. The Byzantine Empire, a great navy power, keep an interest only the Danube Delta.

2. In early middle age, the valleys of rivers flawed in the Danube was the centre of living gravity. A number of 13 rivers springs from Carpatian Mountains, with

many affluent, flew on the Lower Danube. Many early medieval archaeological sites are placed on valley of the lower courses of these rivers.

ИСТОРИЧЕСКОТО ВЛИЯНИЕ НА ДУНАВ В РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Емилия Корбу

Резюме

Археологическата карта на левия бряг на Долния Дунав показва голям парадокс. В началото броя на средновековните селища намалява, въпреки че по-голямата част на реката преминава на румънска територия (940, 9 км) и дава изобилие от храна. Статистиката показва, че обитаването е рядкост във всички исторически периоди. Най-голямо е съсредоточието в три окръга: Тулча, Констанца, Мехединци.

Историческите източници споменават много населени места по поречието на р. Дунав в област Paradunavon, но само крепостите по бродовете са доказани от археологическите проучвания. Жилищните структури в околността са рядкост. Има само девет обекта, датирани в началото на ранното средновековие (VIII–X в.) на левия бряг на река Дунав, от Bazias до Meadow Ialomitza. Можем да видим малко повече живот на десния бряг, в предната част на региона Ialomitza.

Исторически погледнато река Дунав с течение на времето има политически, административни и културни последици. Областта около река Дунав трудно се контролира, което е и причината, поради която всяка империя никога не е включвала териториите на север от Долния Дунав в своите граници. Само част от Дакия се включва в Римската империя. Византийската империя успява да създаде няколко предмостия, точно като в Османската империя, които се ограничават до няколко вилаета на левия бряг на река Дунав.

В този исторически контекст, е трудно да се разбере как Първата българска държава успява да овладее територии от двете страни на река Дунав, при условие че няма флот. След като българите преминават река Дунав, те не могат да включат северната територия в новото си царство. Повечето от ранносредновековните археологически обекти се намират по долината и долното течение на реките, извиращи от Карпатите.

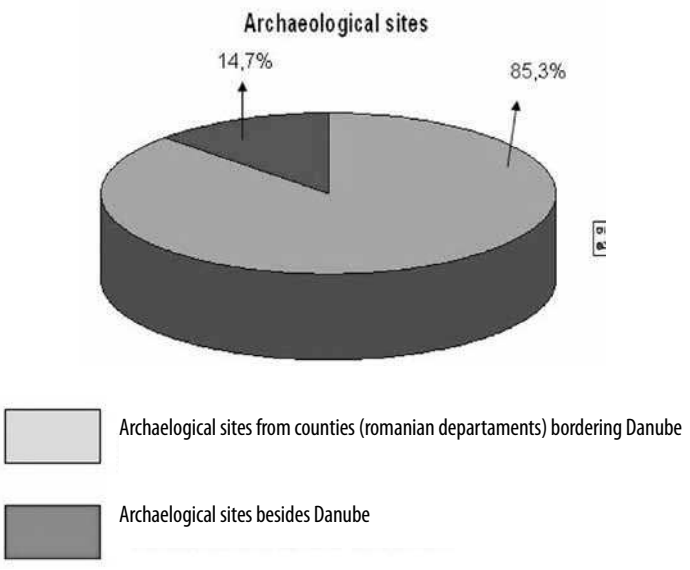

Table I. Statistics of archeological sites on the Lower Danube

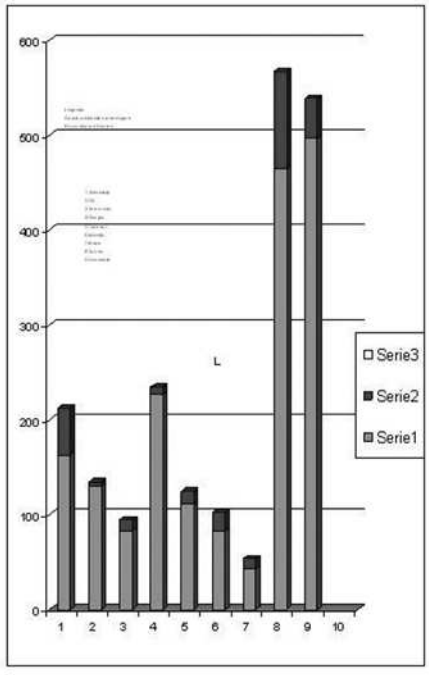

Table II. Living concentration on the Lower Danube
Counties: 1) Mehedinți; 2) Dolj; 3) Teleorman; 4 Giurgiu; 5) Călărași; 6) Ialomița; Brăila; 8) Tulcea; 9) Constanța

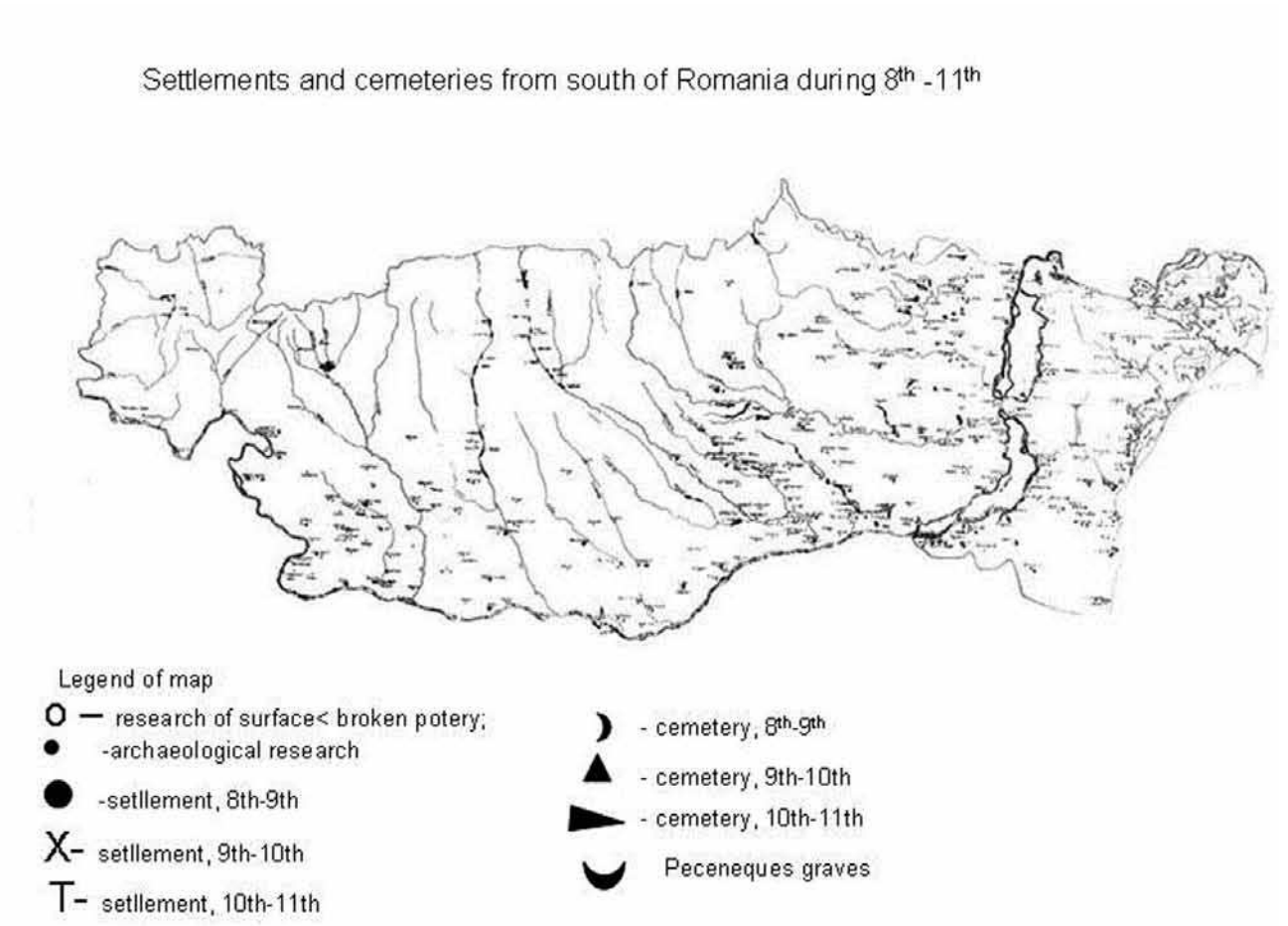

Table III. The map of habitatiom on the south of Romania in early middle age.

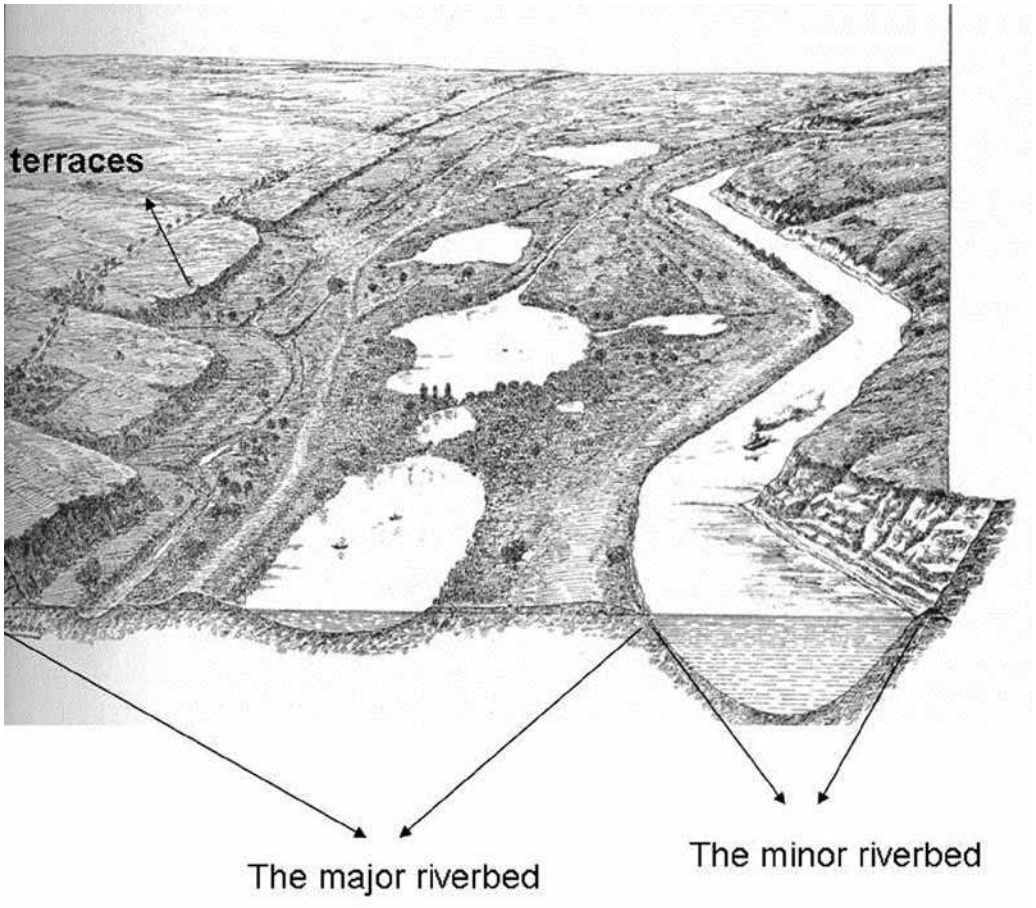

Table IV. The Danube riverbed.

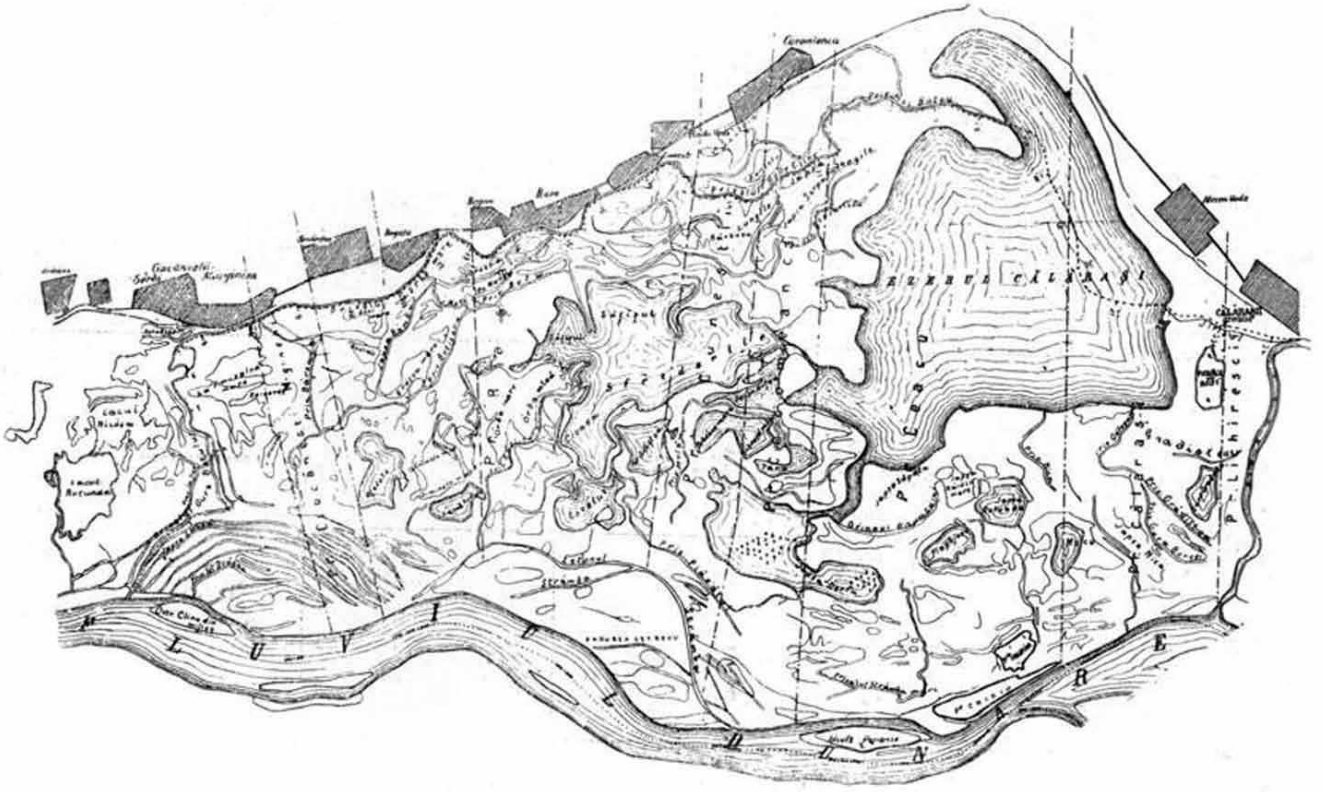

Table V. Details of Balta Călăraşi (Meadow of Călăraşi)

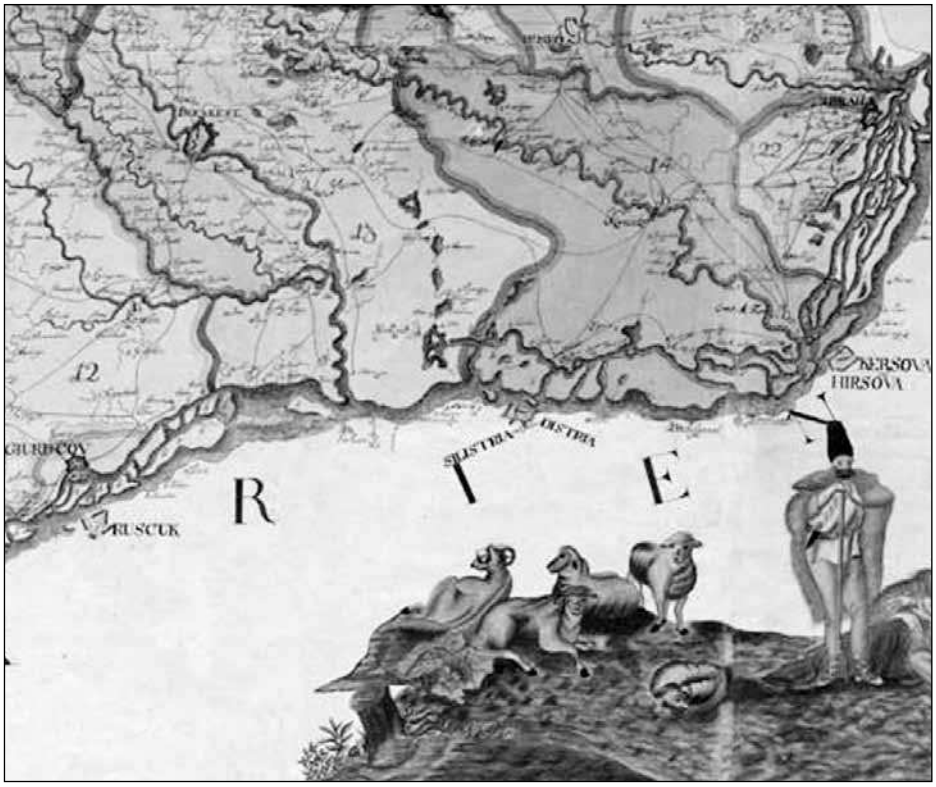

Reilly map, 1789

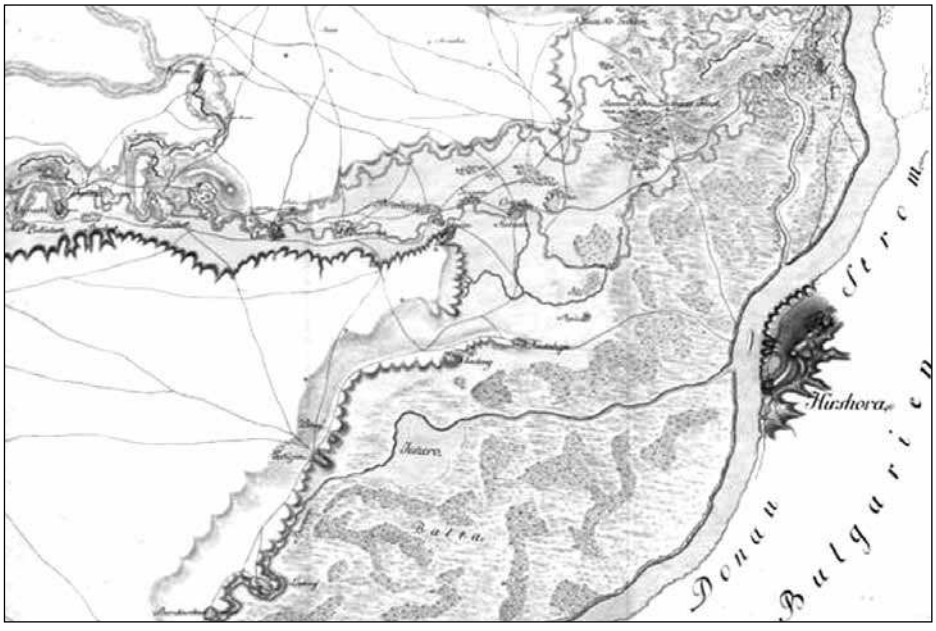

Specht, map, 1789

Table VI. Ialomița and Brăila Meadow Region on the historical map

CONSIDERATIONS REGARDING THE EARLY-MEDIEVAL HABITATION (9TH – 10TH CENTURY) FROM PANTELIMONU DE SUS, CONSTANȚA COUNTY (Campaigns 2010–2012)

Cristina Paraschiv-Talmațchi

Starting with 2010, the National Museum of History and Archaeology Constanța subscribe in its plans the extending the excavations at Ulmetum fortress (Pantelimonu de Sus, Constanța county) and in the *extramuros* area, one of the objectives being to identify a possible early medieval settlement. This was determined both by the identification, from surface research, of an area with specific ceramic material[1], and the fact that the istro-pontic territory benefits from limited data regarding the mentioned period for the central area, being studied in the past mainly on the Danube line and the coastline (Plate 1, Fig. 1).

The data that we have are due some rescue excavations (of which some become systematic excavations), fortuitous discoveries or surface investigations. In the first category I've included those discoveries that, beside they were by chance, subsequently received more thorough research, recalling, for example, the necropolises from Nalbant (Tulcea county)[2] and Castelu (Constanța county)[3], the tomb from Adamclisi (Constanța county)[4], but also the settlements from Mihai Bravu (Tulcea county)[5], the complex from la Murfatlar-Basarabi (Constanța county)[6] etc. For the second category, eloquent is the case from Poarta Alba (Constanța

---

1 **Paraschiv-Talmațchi, C**. Noi informații privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei. – In: Pontica, XLIII, 2010, p. 285–288.

2 **Simion, G**. Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (județul Tulcea). – In: Peuce, II, 1971, p. 221–248.

3 **Comșa, M., A. Rădulescu, N. Harțuche.** Necropola de incinerație de la Castelu. In – MCA, VIII, 1962, p. 649–660; **A. Rădulescu, N. Harțuche.** Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu. Constanța, 1967.

4 **Panaitescu, A**. Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi. – In: Hierasus, V, 1983, p. 157–160.

5 **Mănucu-Adameșteanu, Gh**. Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de salvare de la Mihai Bravu, jud. Tulcea – Așezarea nr. 2. – In: Pontica, XXIII, 1990, p. 183–219.

6 **Barnea, I., V. Bilciurescu.** Șantierul arheologic Basarabi (reg. Constanța). – In: MCA, VI, 1959, p. 541–566; **Barnea, I**. Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea). In – SCIV, 13, 1962, 2, p. 349–368; **Barnea, I. Șt. Ștefănescu.** Din istoria Dobrogei. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos. Vol. III. București, 1971, p. 180–233.

county)[7], with those two jugs discovered in a valley which at that time was between the mentioned locality and Galeşu village (today Nazarcea), that, according to the local authorities, seems that was later filled with the earth resulted from the excavations that were made on Danube-Black Sea Channel. The surface research brought more information[8], shrinking the white stain from the central area of the istro-pontic territory and proving, also, this fact is not necessarily due the forests from this area in the analyzed period, as the research stage.

Surprised since 1912 by Vasile Pârvan[9], and unmentioned as it should[10], the early medieval habitation from Pantelimonu de Sus remained un-researched till now. Having this information as a base, newer ones offered, as we mentioned before, by surface research, and the above considerations, starting with 2010, at approximately 300 m S-W from Ulmetum and 15 m from the oven researched by A. Panaitescu in 1980[11], was opened a new sector of research. This is close to the Pantelimon creek, on the hill on the north side of the creek, near the contemporary village limit. Because is located between the mentioned oven and the dwelling of Cartaş family, we named the point „Cartaş-cuptor Panaitescu", so it's easier to locate it on the field, especially that it doesn't have a certain name in the local topography.

As we mentioned above, in 1912 Vasile Pârvan illustrate, in a study dedicated to the first campaign made at Ulmetum, among the roman-byzantine fragments also some early medieval ones, including a potter's mark. About this he made the fowling observations „…are some sorts of *terra nigra*, un-enameled and so primitively burned, that it can clearly be observed in the thick walls up to 0.01 m, the layer of dried earth, beside the truly burned one. The past is very brittle

---

7 **Comşa, E**. Două ulcioare din epoca feudală timpurie descoperite la Poarta Albă. – In: SCIV, 12, 1961, 1, p. 109–112.

8 **Comşa, E., D**. **Popescu.** Cercetări arheologice pe traseul Canalului Dunăre – Marea Neagră. In – SCIV, 2, 1951, 1, p. 170–172; **Ştefan, Gh.** ***et alii***. Şantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanţa). – In: SCIV, 5, 1954, 1–2, p. 108–112; **Harţuche, N**. Contribuţii la repertoriul arheologic al Dobrogei. – In: Pontica, IV, 1971, p. 247–248, 252–258, 260–261; **Alexandrescu, E., Avram, Al., Bounegru, O., Chiriac, C**. Cercetări perieghetice în teritoriul histrian (II). – In: Pontica, XIX, 1986, p. 252; **Custurea, G**. Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX – XI). Constanţa, 2000, p. 29–39; **Paraschiv-Talmaţchi, C., Talmaţchi, G., Şova, C., Bardac, A**. Date noi privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei. – In: Peuce, S.N., X, 2012, p. 145–164 etc.

9 **Pârvan, V**. Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911. Şedinţa de la 3 Fevruarie 1912. In – AARMSI, 34, 1912, p. 570, pl. XXIII/fig. 2, pl. XXV/fig. 2/5; **Pârvan, V**. Cetatea Ulmetum. Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913. Şedinţa de la 18 Octombrie 1913. – In: AARMSI, 36, 1913, pl. XXVIII/1.

10 **Pârvan, V**. Cetatea...1912, p. 570.

11 **Panaitescu, A**. Cuptor de ars materiale de construcţii descoperit la Ulmetum. – In: Pontica, XIV, 1981, p. 303–308.

and the material it's made itself leaves much too desired: there are even pebbles, limestone and silex fragments up to 0.003 m in diameter, mixed with black clay, from which the past is made."[12] Almost unknown at that time, the potter's mark is presented as „…a remnant of earth, from the past of the common indigenous pots, with a cross-shaped pattern, that remained impregnated from the original object, perhaps also a pot..."[13]. The images and descriptions provided don't leave us any doubt about which period these fragments must be assigned. To these we add two bottoms of pots, without a potter's mark, appeared in 2010 in *intra-muros* area, in the earth excavated at the beginning of the 20th century, which had to be moved in order to conduct research in that area[14]. They come from pots oxidant burned, made with the slow wheel, from a sandy paste.

In 1993 Steven A. Krebs did, for two months, an intensive surface research in the fortress around it, with this occasion he signaled the existence of some possible early middle age settlements[15], he also mentioned ceramic fragments of the same age in the area of the oven excavated by A. Panaitescu[16].

From the last point, in 2008–2009 I gathered 92 ceramic fragments, three fragments of baked clay (burned yellow earth, with little impurities, that came from a floor foreshadowed in profile), a fragment of a burned adobe (vitrified) and two amphora corks, made from brick[17].

The urgent start of excavations at the point „Cartaş-cuptor Panaitescu" (Plate 1, Fig. 2) was determined also by the state of the terrain, presenting itself it as a shore rift that break down slowly due to rainwater and frost in winter, the fallen earth taking with him ceramic fragments.

In 2010 in this sector were made the first two surveys[18], placed in placed right at the high risk of loss for the artifacts. The first, S1, oriented E–W, of 10 x 4 m, was placed perpendicular on the edge of the ruptured slope in an area were a possible floor could be observed. The second one, S2, oriented N–S, followed on length the ruptured slope and had 8.50 x 2 m.

In S1, after 0.80 m, including the vegetal layer and yellow soil for a considerable part of the section, the research was limited to 4 x 4 m, on its west side the only

---

[12] **Pârvan, V**. Op. cit., p. 570.

[13] **Pârvan, V**. Op. cit., p. 575.

[14] The fragments were offered to us by Mrs. Zaharia Covacef.

[15] **Krebs, S.** Intensive survey in the vicinity of late roman Ulmetum. In – SCIVA, 49, 1998, 1, p. 107–110.

[16] **Krebs, S.** Op. cit., p. 108.

[17] **Paraschiv-Talmaţchi, C**. Noi informaţii..., p. 285–288, 295, Pl.II/1–12, 298, Pl.V/1–15.

[18] **Talmaţchi, G., C. Talmaţchi.** Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu" (extramuros). – In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2010. A XLV-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Sibiu, 26 – 29 mai 2011. Sibiu, 2011, p. 93.

one that provided us archeological material, including the targeted period. Here, at – 0.67 m, a complex was shaped, that proved to be a hut (Cpl 1/2010), caught partially, deeper on the east side in yellow earth (Plate 2, Fig. 2). The shape of the hut was, most likely, rectangular with rounded corners, preserving at the moment of discovery a surface of 2.70 m N–S, respectively 1.37 m E-W. This had the floor (situated at – 0.87 m) of thin clay, of 2–3 cm thick, and was slightly concave.

In the SE corner (at 0.40 m of the eastern boundary and 0.65 m of the southern one) was an oven with walls made of clay, with a thickness of 7–8 cm and that were still preserved on height of 6 cm. The oven had its base deepened in the floor. Its shape was circular irregular, with a maximum diameter of 0.60 m in its inferior side, respective 0.50 m in the superior part. Its mouth, with an opening of 0.42 m, oriented towards west, slightly south-west, and the floor beside it is overlaid with a few stones.

On the researched surface of the hut weren't identified any logs holes. Instead we have some small clay fragments with twigs marks. On the floor was a layer of approximate 0.20 m thick of ashes with some traces of burned wood, the ashes came from light material, on which scattered stones were, with their lower part exposed to fire. This probably represents the remains of a reed roof, fixed with medium size stones to avoid being taken by the wind.

The thick layer of ash with burned wood above the floor shows the way that the hut stopped its existence, and the floor slightly trodden and the relative backed base of the oven suggests a short-term inhabitancy (seasonal).

The hut inventory is given by the ceramic fragments found on the floor, of which two larger fragments that were close to the oven towards north-west, a spindle whorl and a few animal bones.

Inventory

1. Fragmentary jar pot, oxidant burned but not in depth, modeled with the slow wheel from a coarser paste with medium grained sand with red and gray pebble. Its maximum diameter is in the shoulders area, and the lip is overturned towards outside and rounded. It was ornamented, through incision technique; with a field of horizontal lines aver them were applied beams of oblique lines. The beams were displayed in two registers: one in the shoulder area of the vessel, drawn from right to left, were they are displayed at approximately equal distances and each have six lines; the second one its at about three centimeters lower than the first one and has beams drawn from left to right. Because of the coarser paste, the decor looks dowdy. The diameter of the vessel moth is 17 cm, and the thickness of its walls oscillates between 0.7–0.10 cm. (Plate 3, 1)

2. Fragment of a jar pot, oxidant burned but not in depth, modeled with the slow wheel from a coarser paste with medium grained sand with white and gray

pebble. Although the paste is rough in the vessel fracture, still its surface is very well finessed, so that together with the decor, very neatly done, present a higher esthetic level. The fragment comes from the lower part of the vessel, keeping a small piece of its bottom. The vessel had a maximum diameter exactly under the median area, its body leaving the impression of a flattened sphere. This was ornamented, through incision technique, with girdles in wave with high rounded ridge, placed successively towards the bottom of the vessel, finely incised and made with great care. The thickness of the wall oscillates between 0.8 cm in the median part, 1.5 cm in the lower part, and its bottom has 1–1.2 cm. (Plate 3, 2)

3. Fragmentary jar pot, oxidant burned but not in depth, modeled with the slow wheel from a coarser paste with medium grained sand with red and gray pebble. It has its maximum diameter in the shoulders area (about 25 cm) and it was ornamented, through incision technique, with a field of horizontal lines. Because of the coarser paste, the decor looks dowdy. The thickness of the wall oscillates between 0.7–0.9 cm. (Plate 3, 3)

4. Spindle whorl of clean paste reductant burned. It is bi-conical and has a maximum diameter of 4 cm. On one half has incised six short lines oblique arranged between two waved lines. Spindle whorl height is 1.8 cm. (Plate 5, 11)

To these we add a lot of small size fragments that came from vessels oxidant burned not in depth and ornamented, through incision technique, with horizontal lines (including those from the oven), one of them presenting also long oblique lines. Besides, the fragment described at the second position is the only one with a wave ornament. The vessels lips from this category are overturned and rounded. Some other fragments came from vessels that are reductant burned, usually ornamented with oblique lines, polished, and rarely with lines arranged in grid.

The filing of the hut, more precisely the layer of ash that we earlier recalled, gave us early-medieval ceramics quite abundant (Plate 4, 1). From the base of the bank, from the ash-soil accumulated in time, carried by the rainfall water or crumbled, were gathered numerous ceramic fragments, some completing those in the hut (plate 3, 12–13, 15, Plate 4, 9, 11).

The stratigraphy in the area of these two sections:

– the actual vegetal layer, of 0.15–0.20 m, in which we have small pieces of ceramic material, roman-byzantine and early medieval;

– the brown-peas layer, of 0.15 m, rather clean, with few artifacts;

– the brown-black layer, slightly like ash, of 0.32–0.37 m, with abundant early medieval material (this layer was fond in S1 only on its western part, and in S2 on some portions is thinner;

– under the brown-black layer appeared the yellow soil on most on most of the researched area, excepting the western side of S1 were we have the hut.

In the layer, in both sections, in the brown-black level, appeared a lot of early medieval ceramic material, representing both, oxidant burned ceramics (made

from common clay and rarely from kaolin) and reductant burned (Plate 5, 2, 4). The lips from the first category are slightly flared and rounded or beveled outwards. The fragments come from jar pots decorated by incision technique with a field of horizontal lines. Over or before these, sometimes in the shoulders area with wave strips, that can intersect each other forming eyes. Rarely the wave strips represents the only ornament. Also rarely the wave strip appears on the lower part of the vessel lip.

In 2011, because in the two surveys from 2010 the research had been finalized, reaching the loess, I've opened two new sections, at approximately 60 m north-west from the first ones. These were placed on the upper part of the hill slope, north of Pantelimon creek, at 12 m, respectively 6 m, and south-west from the limit of Cartaş family[19].

The first, S3, was ordered NW-SE and had initially 12 x 3 m. The second, S4, parallel with S3, has10 x 3 m and it's at 10 m E to the first one[20].

In 2012 campaign we continued the research of those two sections, S3 and S4, and we opened another one, S5 (of 10 x 2 m, oriented NW-SE), in the garden on Cartaş family, west of the vineyard at about 15 m N-NW of S3. Also, the situation from the field requested to extend the section S3 with 2 m towards NW and widening it with a cassette, with a total surface of about 25 m^2, placed at the NE corner.

In the north-west half of S3 and the entire cassette was identified an area were the garbage was disposed in early medieval age (Gr. 1/2011), through leveling the slope, not digging a hole to dispose the remains. This area appeared at – 0.30 m square 14, respectively – 0.75 m in square 7. In depth it went up to – 0.85 m in square 14, respectively – 1.23 in square 7. This particular level had a thickness that varied between 0.45 – 1.05 m and had a lot of early medieval ceramic material (burned both oxidant and reductant). Its greatest thickness was recorded in square 12. In the last campaign, were surprised de N, E and S edges of the landfill area, towards W it entered under the profile. As a surface, from south to north it starts

[19] Our considerations placing them here were the following: between those two sections and the new position was an area in which the locals throw their garbage (we excavated at its edges); Cartaş family made here almost a decade ago a basement, with this occasion the colleges that made the research in the perimeter of the fortress of Ulmetum recovered many ceramic fragments burned reductant and registered a dwelling that was partial surprised; for the surface research that we've conduct last year, in the area of the new location the early medieval material was quite abundant, compare with other possible locations, dominated by the roman-byzantine material.

[20] **Talmaţchi, C**. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu". – In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2011. A XLVI-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Târgu Mureş, 23 – 26 mai 2012. Bucureşti, 2012, p. 97.

in square 7 (precisely at 6.30 m from SE profile) of S3 and holds to 14.16 m (in the cassette area, which extended S3 towards NW, on a good part of its width). From W to E it had 5.50 m, following to be excavated and the west in future campaigns. The entire area of disposing the household remains presented as a conglomeration of ceramic material and bones, rarely iron objects, in a layer with a lot of ash, very dusty. In its upper part we found medium size rocks, and in the filling burned wood pigment and some pieces of clay.

Inventory

The ceramic material in the area with household remains is mostly the early medieval one (over 85%), of which we add the late roman and roman-byzantine.

The early medieval ceramic is fragmentary, sometime reunified, burned oxidant (from common clay and kaolin) and reductant. The ceramic made out of common clay is represented by a single form, the jar pot (or pot without handle), of medium and large size, generally with its maximum diameter in the upper part. The lip can be slightly overturned towards exterior, rounded or beveled towards exterior. These were made with a slow wheel and at a better one, possible the fast wheel, form a past that presents in her composition large granule of sand and pebble (white and grey), pebble (red, smaller size), fin sand with some crushed shells, rarely white limestone, fine sand with small or medium granulation, or sand with some pebble. Generally, they have the core like ash. There are situation when the burn was complete.

Except some pink-orange fragments and one coffee-red (Plate 3, 6) that presents mechanical polishing, respectively lines in grid, the others were ornamented by incision technique (Plate 3, 4–5, 7–11, 14, 16–18). From the quantity point of view, the biggest part of them is those with horizontal lines, usually displayed in a grid (that stops with 5–7 cm upper then the pot bottom), sometimes preceded or overlaid by strikes of waved lines. Rarely, these strikes can lower under the maximum diameter area. Also in the shoulder area, on some fragments were traced beams of oblique lines, shorts; rarely longer disposed in X; or single lines traced at equal intervals. Some fragments keeps only a ornament made of strikes of waved lines in the shoulders area, that forms „eyes", or waved lines disposed at distance. A few fragments, which come from the moth area, present strips in wave on the interior part of the lip.

The bottom of the vessels made from common paste is straight, on a single piece we could observed an embossed potters mark.

The kaolin fragments come mostly from far pots (lip slightly overturned outwards, rounded or slightly thickened), one from a bucket with a raised lip (Plate 4, 7) and one from a bowl with a lip slightly curved towards interior (Plate 4, 5). These were made at the slow wheel and with the fast one from a past that have in

composition fine sand and some white pebble, numerous white and black pebble, medium granulated sand (the bucket), medium sand and white and red pebble (the bowl). Those were burned in depth, rarely being the case when the fragments core is yellowish gray.

On the kaolin fragments predominant are also the horizontal incised lines, rarely disposed in strips with undecorated spaces between them, other times with overlaid strips of waved lines in the shoulder area (Plate 4, 2–4, 6).

The reductant burned fragments come mostly from jar pots (with straight lip, rounded, and slightly overturned, thickened towards), some from supply vessels (Plate 5, 12), one from a bucket (Plate 5, 9), one from a pitcher with trilobite mouth (Plate 5, 12) and from pot with handles (Plate 5, 6, 8). The reductant burned vessels were made at the slow and fast wheel from a clean past, with only a few medium size sand or pebble. In the crack they are grayish-brown, this hue is sometimes present also on their interior, or as stains on the exterior surface. Their bottom is straight.

The jar pots and the provisions pots were ornamented through mechanical polish, horizontal, on both faces of lip and neck. On the body they present vertical or oblique polished lines, which start immediate under the neck, or lines placed in grid (Plate 5, 1, 3, 5, 13–16). Sometimes on the same vessel we can find all three modalities of arranging the lines (vertical, oblique or in grid; Plate 5, 12). Generally, in the lower part of the ornament is a strip of horizontal grooves. The bucket fragment is from the lip area, presents a perforation and has an embossed decoration (that also thickens the lip in the perforation area, making it stronger), is observed two horizontal lines, poorly incised.

Besides the ceramic fragments, also appeared small disks made from the walls of some vessels burned oxidant (Plate 2, 8) or reductant (with a diameter of 2.5–3.5 cm); larger disks made out of bricks or chiup (with a diameter of de 6.5–7.5 cm); circular weights (Plate 4, 10) made from bricks and a few iron objects (knife blades and arrowheads).

On a small surface, in the northern part of the area with early medieval household remains was affected by the construction of a shepherds hut (Cpl. 1/2012), semi-buried, in the first half on 20th century. Its filling consists of the remains of animal bedding and glazed pottery, specific to the mentioned period. In front of this hut, towards south, at about 2.50 m, was constructed a wall, of unregularly stone and only stashed, without a bound, with a width of 0.80–0.95 m and a maximum preserved height of 0.68 m (numerous stones fallen on a considerable part of the section). He overlaps the early medieval „hole". Most likely is contemporary with the shepherds hut and protected its entrance by the wind from the valley from south.

In the cassette, under the early medieval layer was identified a dwelling (Cpl. 2/2012) with a surface of 3.25 x 3.40 m (Plate 2, Fig. 3). Her orientation was NW-SE.

It appeared at – 0.86 – 0.95 m and had the floor at –1.15 m. The floor of yellow-brown clay had a thickness of 3 cm. In the NW corner was found a corner approximately circular, with stone and fragmentary brick walls bounded with yellow-brown clay (at the moment of the discovery part of the walls were collapsed inwards). The oven base was of paving slabs similar like those from the city in the roman-byzantine layer. He had the mouth towards south, and its opening is of 0.28 m. Inside, the oven had 1.10 x 1.43 m. The walls thicken varied between 0.20 – 0.30 m.

Its filling constitute of a yellow-slightly grey soil, compact, with little material, but from both historical periods. On the eastern side the complex was deepened in the yellow soil 0.12 – 0.25 m; on the western side is sits on a brown-porous level with roman-byzantine material.

The stratigraphy in the S3 section area (Plate 2, Fig. 1):

– the actual vegetal layer, of 0.10 – 0.15 m, with varied small ceramic material;

– the brown-peas layer, porous, with mixed material that slide to the valley in time, about 0.20 – 0.85 m;

– the ashes layer, dusty, of 0.45 – 1.05 m, with abundant early medieval material (this layer is found in S3 only in its NW half);

– the compact gray-brown layer, of 0.35 – 0.45 m, mostly with roman-byzantine material (this layer is found in S3 only in its SE half);

– the brown level, porous, slightly loose, of 0.50 – 0.80 m, with burned wood pigment and mostly roman-byzantine material (this layer is found in S3 only in the NW half, under the layer with a lot of ash and early medieval material, about the midway);

– the yellow-brown layer, of 0.15 – 0.90 m, with sporadic late roman and roman-byzantine material;

– under the yellow-brown layer appeared the yellow soil almost on the entire researched area, excepting the NW side were we have the hut and the research wasn't complete.

In S4 was partial surprised a borrowing hole for yellow soil. It started from the level with roman-byzantine material, and in its filling presented very little archeological material (ceramic, bones and a few fragmentary bricks). In its upper side the maximum surprised opening was of 2.30 x 1.65 m (the rest entering under the profiles N and W). It appeared at – 1.20 m and went up to – 2.50 m, from the present walking level.

In S5 was surprised, towards the northern limit, a modern landfill (with embossed ceramics and a fragmentary pipe) and a ditch, probably from the 2rd – 4th century.

As it can be observed, in those three campaigns from point „Cartaş-cuptor Panaitescu", situated at a small distance of Ulmetum fortress, for the early medieval period were surprised, partially, a hut, and a landfill, situated at 65–70 m distance apart. The density of the discovered material determine us, in stage of research, to consider that in this period a settlement existed here, but we still don't know its ex-

act location. How towards south we have the valley of Pantelimon creek, it is possible that the hut researched by us to represent a complex placed towards the edge of the settlement on this part. The presence of the „hole" with household remains can suggest us that it represents the eastern limit of this settlement, but with the necessary reserves. The space between these two complexes, filled with contemporary garbage, could hide a part of the settlement. Towards north we don't have any landmark (perhaps the hut from the Cartaş family court yard), being possible that this to be destroyed by the modern constructions. To west the specific ceramic material appears sporadic in the gardens from the edge of the village.

We won't make a more precise dating, because the research is still at beginning. Instead we will propose a temporary dating, based on the ceramic material, in the absence on the monetary one or of others elements with a closer dating.

The material of the settlement from Pantelimonu de Sus has some similar characteristics with the ceramic of level two from Capidava (the first half of 10th century, probably also in the previous period)[21]. Therefore, the decorative elements present on the vessels burned oxidant are almost identic, with the observation that, unlike Capidava, at Pantelimonu de Sus we don't have the incisions from the shoulder area. In both settlements the field of horizontal incised lines represents the most frequent ornament, sometimes being preceded or overlapped, in the shoulder area, by waved lines. The field of horizontal lines cut by strips of longer vertical lines appears on the ceramic from those two settlements, like the short oblique lines disposed in beams. Therewith, the gray ceramics ornamented through polishing technique, presents both vertical lines, present at Capidava in the second level of the settlement, but also in grid, like in the first level (the second half of 10th century – middle of 11th century)[22]. Besides, a commercial exchange between these two settlements can't be neglected, regarding that in the late antique period they were linked by a road that probably lasted in the early middle age, and the distance between them is only of 20 km.

On Romania territory, analogies we find with the discovered ceramic at the necropolis from Istria „Capul Viilor" (8th – 9th century)[23], Castelu (the end of 9th century – the first half of 10th century)[24], Izvoru (8th century A.D.)[25], Sultana (8th

[21] **Florescu, Gr., R. Florescu, P. Diaconu.** Capidava. Monografie arheologică. Vol. I. Bucureşti, 1958, p. 226.

[22] **Florescu, Gr., R. Florescu, P. Diaconu.** Op. Cit., p. 171–173. In percentages, the gray ceramics has a small presence at Capidava, from the total of the ceramic material found here.

[23] **Zirra, V.** Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия. In – Dacia, N.S., VII, 1963, p. 355–412. Referring in particular to the gray ceramic.

[24] **Comşa, M., A. Rădulescu, N. Harţuchi.** Necropola de incineraţie de la Castelu. In – MCA, VIII, 1962, p. 655, Fig. 5; **Rădulescu, A., N. Harţuchi.** Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu. Constanţa, 1967, p. 15–16.

[25] **Fiedler, U.** Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 2. Bonn, 1992, Taf. 36/15.

century – the first half of 10th century)[26], Platonești (8th – 10thcentury)[27] etc. In the Nord-West of Bulgaria we have analogies in the settlement from Brestack (the second half of 9th century – the first part of 10th century)[28], and in the necropolis from Topola (7th – 9th century)[29], Blaskovo (end of 9th century – 10th century)[30] etc.

The ceramic material characteristics[31], also supported by similar discoveries and the existence of some elements (like the trilobite lip of the gray jar; the gray bucket mouth and the kaolin bucket ear) or the lack of others (like the enamel olive-green pottery, the incisions made with the toothed wheel, amphorae), determine us to propose, as a temporary dating, under the reserve of future research, 9th –10th century, as a period of existence for the settlement from Pantelimonu de Sus.

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ОТНОСНО РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПОСЕЛЕНИЯ (IX-X ВЕК) ПРИ PANTELIMONU DE SUS, ОКРЪГ КОНСТАНЦА (КАМПАНИИ 2010–2012 Г.)

Cristina Paraschiv-Talmațchi

Резюме

Започвайки от 2010 г. Националния исторически и археологически музей в Констанца провежда проучвания в крепостта Ulmetum (Pantelimonu de Sus), окръг Констанца) и в областта около нея. Една от целите е да се установи наличието на ранно средновековно селище. Това се определя, както от идентифицирането и изследването на зоните със специфичен керамичен материал, така и от факта, че територията на Истър–Понтика е проучвана в миналото предимно по бреговата линия на р. Дунав. Многобройният керамичен материал и неговите специфични особености доказват съществуването на ранносредновековно селище и го определят хронологически в IX–X в.

---

[26] **Mitrea, B**. Şantierul Sultana (r. Olteniţa). In – MCA, VIII, 1962, p. 668–670, Fig. 2–5.

[27] **Matei, Gh**. Regiunile estice ale Câmpiei Munteniei în secolele VIII-X d.Hr. Iaşi, 2001, Pl. 46–47. (PhD thesis).

[28] **Димитров, Д. Ил**.Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско. – В: ИНМВ, V (XX), 1969, с. 113–136

[29] **Ангелова, С., Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов.** Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, с. 145, с. 151, Табл. 3/1–3.

[30] **Димитров, Д.** Ранносредновековен некропол лри с. Блъсково, Варненски окръг. – В: ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 127–147.

[31] **Comșa, M**. Cu privire la evoluţia culturii balcano-dunărene în sec. IX–XI (Studiu preliminar). – In: – SCIV, XIV, 1963, 1, p. 107–122; **Comșa, M**. La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R.P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étudé préliminairé. In – Dacia, VII, 1963, p. 413–418, 427–431, pl. I–III; **Dončeva-Petkova, Lj**. Die Protobulgarische Keramik in Bulgarien. In – Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten, Varia Archaeologica Hungarica, III, 1990, p. 77–99.

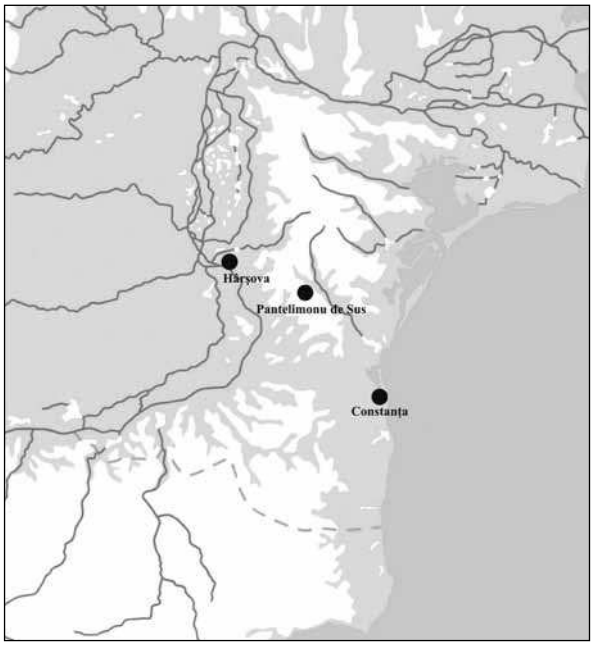

Fig. 1.

Fig. 2.

Plate 1*: *Fig. 1. *The administrative location of Pantelimonu de Sus (Constanța county);* ***Fig. 2.*** *The location on the field of point „Cartaș-cuptor Panaitescu" reported to Ulmetum fortress.*

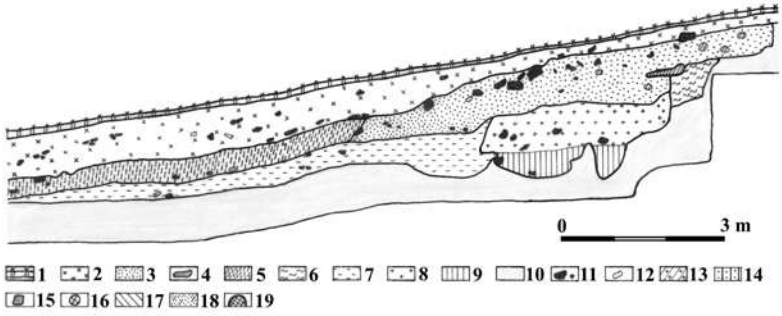

Fig. 1.

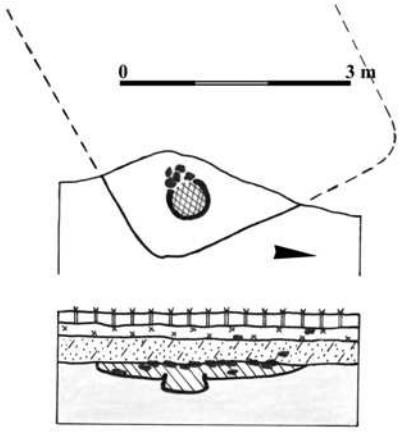

Fig. 2.

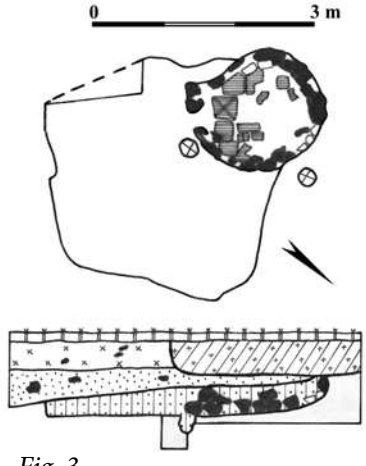

Fig. 3.

Plate 2*: *Fig. 1. *Stratigraphic profile of S3 section (the west profile); Plans and stratigraphic profiles of dwelling's.* **Fig. 2.** *Cpl. 1/2010;* **Fig. 3.** *Cpl. 2/2012). Legend: 1 – vegetal soil; 2 – brown-peas layer, porous, with mixed material that slide to the valley in time; 3 – ashes layer, dusty, with abundant early medieval material; 4 – pieces of clay; 5 – the compact gray-brown layer, mostly with roman-byzantine; 6 – warping dirty yellow; 7 – yellow-brown layer, with sporadic late roman and roman-byzantine material; 8 – brown level, porous, slightly loose, with burned wood pigment and mostly roman-byzantine material; 9 – compact brown, with yellow lenses; 10 – sterile soil; 11 – rock; 12 – brick; 13 – Cpl. 1/2012; 14 – Cpl. 2/2012; 15 – pavement slabs from the oven base; 16 – pole hole; 17 – Cpl. 1/2010; 18 – brown-black layer, slightly like ash, with abundant early medieval material; 19 – oven.*

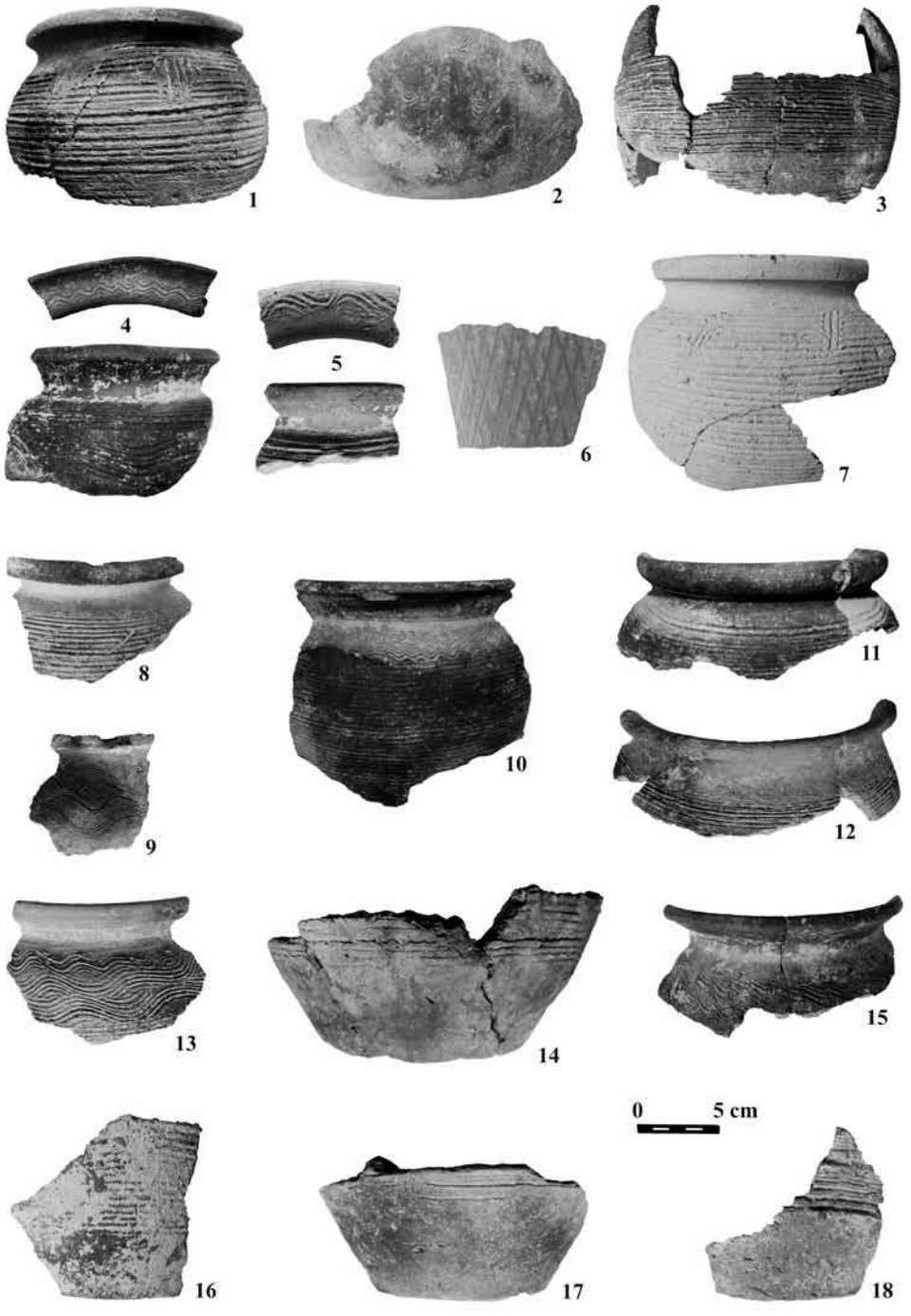

***Plate 3**: Oxidant burned ceramic found in point „Cartaș-cuptor Panaitescu".*

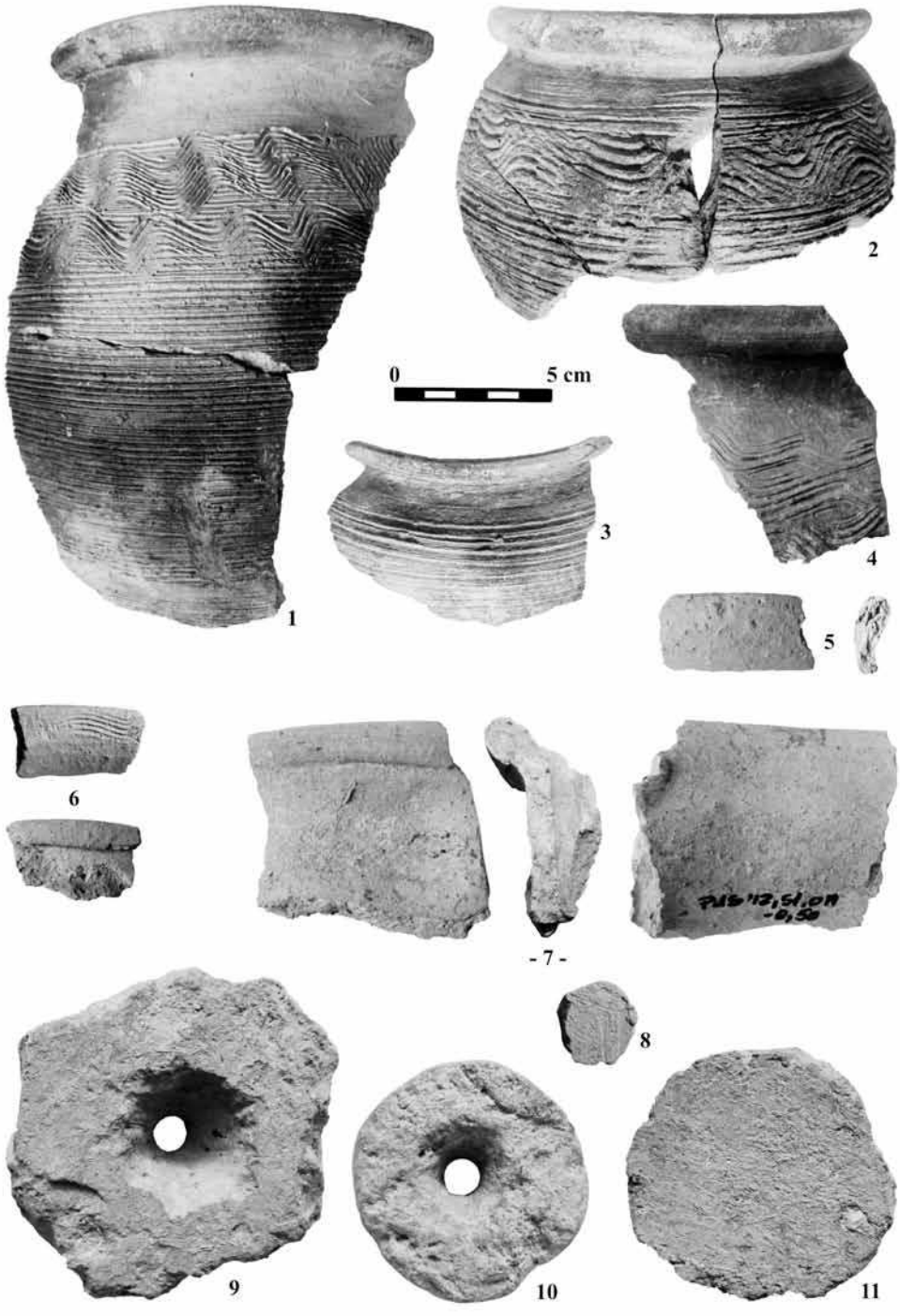

***Plate 4**: Kaolin ceramic, disks and circular weights found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu".*

***Plate 5**: Reductant burned ceramic and spindle whorl found in point „Cartaș-cuptor Panaitescu".*

СРЕБЪРЕН ОБКОВ ОТ АРХИТЕКТУРНИЯ КОМПЛЕКС В ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Радостина Георгиева

През 2010 година започна нов етап в проучването на Югозападната част на Царския дворец в Преслав. След окончателното разкриване на плана на триделната верижна постройка с портика към нея и сградата със сложен план, се пристъпи към проучване на сектора, западно от този архитектурен комплекс. По време на редовните археологически разкопки се попадна на останките от грандиозна сграда с ширина 21 м. Проследяването на нейния план продължи и през археологическия сезон на 2011 година[1]. Разкрито бе източното крило на сградата с централна зала и две фланкиращи я помещения. Именно през този период в едно от помещенията бе открит фрагмент от сребърен обков, предмет на настоящата публикация (Обр. 1–2).

Находката представлява тънка сребърна пластина, открита в кв. 940/10 на дълбочина 1,60 м. Дължината ѝ е 3,4 см, а ширината на сребърния лист – 1 см. Дебелината е 0,05 см, което прави пластината податлива на счупване и огъване, следи от каквито има в лявата част – по цялата ширина и при горния ограничителен бордюр, където листът е пречупен по линията на врязването му (Обр. 1–2). Цялата пластина е със сравнително гладка повърхност от едната и с врязан растителен мотив върху другата страна. Самото врязване вероятно е станало посредством инструмент с тънко острие. На места детайлите са несиметрични, неравни и с различна дълбочина.

В композиционно отношение изображението върху металния лист представлява съчетание между бордюр, който затваря поле, в което стилизирано е представен растителен мотив повлек с трилистна палмета. Повлекът преминава плавно като при извивките си опира в ограничителните линии по дългите страни на обкова. Палметата е асиметрична като двата листа са със заоблени, пъпкообразни форми, а третият е заострен, като и тук се наблюдават известни различия в представянето му. Всички орнаменти са изобразени чрез тройна линия, която на места или се слива, или е трудно различима поради плиткото ѝ врязване.

---

[1] **Бонев, Ст.** Архитектурен комплекс в югозападната част на Дворцовия център във Велики Преслав. – АОР за 2011 г. С., 2012, с. 402.

Анализът на композицията от растителен орнамент повлек и палмета, ограничени с бордюр, определят характера и функцията на находката. Отделните орнаменти в изображението и материала предполагат, че самият мотив се е разгръщал на по цялата дължина. Вероятно служила като обков на дървено сандъче или ракла, сребърната пластина е рамкирала краищата на определена, равна повърхност.

Растителният орнамент повлек в съчетание с три или повече листни палмети намира приложение в редица области на средновековното българско изкуство. При търсене на подходящи паралели намираме образци от каменната пластика, рисуваната керамика и малката декоративна пластика, при които този мотив, макар и с известни вариации, е приложен прецизно и с вкус. Три са примерите, които стоят най-близо до композицията на сребърния обков. Широко приложение на мотива повлек с палмета има при достигналите до нас архитектурни детайли, в частност капители, по-голямата част от които от територията на преславските дворци и околностите, което доказва елитарността и усета за естетика на тогавашните майстори. Аналогично композиционно изпълнение като това на сребърния обков се открива при капител от църквата на Гебеклисе в Преслав. При този образец повлекът е свободно падащ в съчетание с клонки, които излизат от него и завършват с трилистни палмети в свободно състояние[2]. В друга сфера на старобългарското изкуство – косторезбата, този мотив е представен върху две костени пластини от Кръглата църква и от дворцовите сгради в Преслав. И при двата образеца изобразителното поле е ограничено с бордюр, в рамките на който също е изпълнен мотива повлек в съчетание с трилистни палмети. Според авторът на изследването им и двете костени пластини са изработени от един и същ резбар в ателие в столицата Преслав[3], което още веднъж доказва афинитетът на преславските майстори към този мотив.

Основавайки се на композицията на врязания върху сребърната пластина растителен мотив, характера на Дворцовата сграда в югозападната част на царската столица Преслав и материала, от който е изработен, може да се заключи, че новооткритият предмет, датиран в X в., е служил като обков на дървено сандъче. То говори, както за социалното положение, естетическия вкус и възможности на притежателя му, така и за израстването и високото ниво на развитие на българската средновековна декоративна пластика и изкуство през X в.

---

[2] **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство, С., 1959, с. 209.

[3] **Бонев, Ст.** Преславска резба върху кост (стари творби и нови находки) – В: In memoriam Иванка Акрабова-Жандова. С., 2009, с. 149.

SILVER FACING FROM THE ARCHITECTURAL COMPLEX IN THE SOUTHWESTERN PART OF THE ROYAL PALACE IN VELIKI PRESLAV

Radostina Georgieva

Abstract

In the summer of 2011 during the researches of the Palatine building in the southwestern part of the Royal Palace in Veliki Preslav a silver facing was unearthed. A floral motif – scroll with a three-leaf palmette is incised on the fragment with dimensions 3.4 cm. Looking for analogues, the author came across specimens similar to the composition of the facing, discovered in the Preslav palaces and in two emblematic churches within the bounds of the capital – the Round /Golden/ Church and Gebekklisse. Analogues are found in other spheres of the mediaeval Bulgarian art, in particular that of the capital Preslav – painted ceramics, stone and decorative plastics, bone carving. Dating to the 10th century, the new-found artifact with its elite features was probably the facing of a wooden box or chest, and the image on it proves the good aesthetic taste, preferences and possibilities of its owner, as well as the high level of development of the Bulgarian art during the capital period of Preslav.

Обр. 1. *Сребърен обков от югозападната част на царския дворец във Велики Преслав.*

Обр. 2. *Сребърен обков от югозападната част на царския дворец във Велики Преслав. Графично изображение.*

МЕДНА АПЛИКАЦИЯ С КЛЕТЪЧЕН ЕМАЙЛ ОТ ПРЕСЛАВ

Тонка Михайлова

Археологическите разкопки на обект „Административна сграда“ в Преслав през 1985 г. са проведени през месеците юли и август в сектори запад и северозапад[1]. Тогава започва разкриването на нова сграда – № 2, наречена по-късно „Сградата с пещите“. Построяването ѝ се отнася към края на X–XI в. Намира се на северозапад от „Административната“ сграда, като застъпва и до голяма степен разрушава „диагонален“ плочник от X век[2]. Край южния зид на сграда № 2 е запазен дълъг лек зид (изток-запад), може би свързан с нея. Между тях строителният трошляк от разрушаването им лежи върху хоросанова прослойка над здрава кафява глина (дълбочина – 1,80 м). При почистване на двата зида, застъпващи плочника (дълбочина 1,60 м), е открита медна апликация с дисковидна форма, слепнала с голяма бучка меден окис и пръст[3]. След внимателно отстраняване на рохкавия налеп се установи, че е с емайлова украса (Обр. 1а). Почти половината от периферията е отчупена (Обр. 1б).

За механично почистване е предадена в лабораторията на НАИМ-София[4]. Повърхността на емайлите е напукана, част от тях и позлатените

---

[1] Обект „Административна сграда“ се намира в източната част на Големия царски дворец в Преслав, недалече от Източната крепостна стена. През 1982 г. за улеснение е възприето разделяне на терена около централната сграда (т. н. „Административна“) на сектори, ориентирани по посоките на външните ѝ зидове. То се използва и досега. Целият обект попада в квартал 173 по общата план – квадратна мрежа на Преслав. Ръководители на разкопките през 80-те години на XXв., са специалист – археолог Т. Михайлова и проф. Ив. Йорданов от Филиала на НАИМ към БАН – гр. Шумен.

[2] Археологическите и стратиграфски наблюдения за датирането на „диагоналния“ плочник в столичния X в. и сграда № 2 към края на X–XI в. са отразени в полевата документация, годишните отчети, резюметата в АОР през съответната година и в някои обобщаващи публикации през последните години: **Михайлова, Т.** „Административната сграда“ в Преслав през вековете. – ИИМТ, 12, 2004, 114–123; За благоустройството на района около „Административната“сграда в Преслав – В: Плиска–Преслав, 10, 2004, 252 – 282.

[3] Апликацията е с полеви инв. № 24960. Открита е на 16.07.1985 г., в кв. 9, сектор запад, дълб.–1,60 – 1,80 м. (ниво зидове върху диагоналния плочник). Точното ѝ местонамиране е между двата зида (южен на сграда №2 и дълъг лек зид и – з 1), срещу северозападния ъгъл на „Административната“ сграда.

[4] Благодаря на професор Ст. Станилов за съдействието му апликацията да бъде почистена в лабораторията на НАИМ към БАН – София.

преградки са повредени или изпадали, позлатата по лицето е полуизтрита (Обр. 1а). Вероятно цялата пластина е била позлатена – по гърба са запазени едва забележими следи. На места апликацията е с по-голяма дебелина поради образувалият се меден окис под емайлите[5]. Изработена е от тънка бронзова пластина с голям процент мед (с червен цвят). Вероятно е лята, дообработена чрез коване. Това позволява лесно да се предаде разликата в нивата на отделните части. Лицето е с плоска периферия и леко изпъкнала средна част. Те са отделени една от друга и подчертани от плоска, позлатена окръжност без емайли. Откъм гърба тя е вдлъбната (Обр. 1б). Периферията е разделена симетрично на четири сегмента чрез радиални ивици, свързани с вдлъбнатата окръжност и изработени по същия начин. Запазена е една ивица с пробит малък кръгъл отвор до околния ръб. От втората е останал единият позлатен ръб. По гърба на периферията личат останки от налеп от окисляването (?) или припой за скоба за прикрепване (?). Ако е от скоба, то отворите са пробити за вторична употреба.

Разглежданата апликация е един от малкото известни предмети от територията на България с украса от клетъчен емайл върху пластина от мед (бронз). Досега в Преслав и околността са открити и публикувани няколко накита и кръгли плочки – апликации от X–XI в. с емайлова украса върху злато. Те могат да се разделят на 2 групи: със зелен и син емайлов фон около мотива или със златен фон от подложката[6]. В преславското съкровище има накити с емайли от двете групи: със златен фон от пластината (плочки от диадема) и с емайлов фон – зелен (плочки от огърлица, три броя обеци – наушници с дъговидна касета и диск в центъра над нея) или син (при третата обеца едното лице на касетата – с два пауна, и на диска – с кръстовидна розета); също – сферични висулки с езичести фигури от 4 тона емайл и тъмно – син фон.

---

[5] Размери на апликацията: външен диаметър – 4,6–4,5 см; вътрешен диаметър – периферия – 2,8 см (позлатена повърхност), диаметър на централното поле – 2,45 см. (червена окръжност), 2,1–2,2 см; диаметър на отвора – 0,12 см. обща дебелина – до 2–2,5 мм (с емайл), дебелина околен ръб – 1 мм, дебелина пласт, (позлатена окръжност) – по-малко от 0,5 мм.

[6] **Тотев, Т.** Преславското златно съкровище, С., 1983; Преславското съкровище. – ИНМВ, 22(37), 1986, с. 91–106, Табл. I–XXIV и пос. там лит.; Велики Преслав. Пътеводител. Варна, 1993; **Банк**, **А.** Об одной группе перегородчатьх емалей X века – В: Сб. В памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 170–172 и пос. лит. Нови две украси с емайли върху златни кръгли плочки, служещи за фон, са открити в Големия царски дворец на Преслав. Изображенията са на водоплаваща птица. Виж **Аладжов**, **Ж.** Златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав. – В: Преслав, 5, 1993, с. 117–120; **Аладжов**, **Ж.** Улица южно от Патриаршията. – АОР през 2011. С., 2012, с. 400–402, обр. 1.

Т. Герасимов публикува едно златно медальонче с емайлово изображение на птица (орле?). Фонът е златен, от плочката. Свързва я с подобни руски украси от XI–XII в. като аналогии[7]. Във Велико Търново са намерени няколко предмета с емайли, но те определено са по-късни – от времето на Втората българска държава. Единият е кръгла иконка на светец с клетъчен емайл, вероятно византийска. Останалите са от медни позлатени пластинки, с червен или син емайлов фон, изработен „чрез издълбаване“[8].

От краткия преглед на известните ни публикувани предмети с емайли в България се установява, че те са предимно вносни. Изработени са с предпочитаната технология (клетъчен емайл или „чрез изземване“) през съответната епоха в страната – производител. За българско производство няма сигурни данни.[9] Открити са в столичните центрове Преслав и Велико Търново, свързани с бурния разцвет на българската държава през IX–X и XIII–XIV век. Ранният период, преславският, съвпада с времето на най–високите достижения на емайловото изкуство във Византия, Константинопол[10].

Сведенията за технологията на изработване на емайли и предмети с клетъчен емайл се добиват от малкото средновековни извори, археологическите разкопки (работилници, инструменти, пособия, материали, брак, готова продукция), от достигналите до нас екземпляри. Публикувани са в общи и специализирани трудове[11].

Тук се представя обобщено процесът на работа с емайли, за да се подчертае разликата между използването на златна пластина за подложка или такава от цветни метали (сребро, мед, бронз). Златото е най-подходящо – има висока точка на топене, не се окислява и не взаимодейства с метални окиси. Това позволява да се използват различни метални окиси за получа-

---

[7] **Герасимов, Т**. Златно медальонче с емайлов образ на птица. – ИАИ, XVII, 1950, с. 308, обр. 256. Апликацията е от колекцията на Хараланов, намерена в Силистра. Емайлите са в богата цветова гама, изпълнена в техниката „ email shampleves“.

[8] **Ваклинова, М.** Медальон с лъвове от Велико Търново – Векове, 1972, с. 69–70; от лята позлатена платина с „ухо“, фонът е червен, изработен чрез „издълбаване“ – внос от Франция, Лимож. **Георгиева**, **С.** Накити и част от тъкани в Двореца на Царевец – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава, Том 2. С., 1974, с. 393–404.

[9] **Тотев, Т.** Преславското съкровище – ИНИМ, 22(37), 1986, с. 91–92; **Георгиева**, **С.** Пос. съч., с. 404, бел. 33.

[10] **История на българското изобразително изкуство**. Кратка история и изкуство през време на Първата българска държава. Т. 1. С., 1976. с. 143–148, бел. 21.

[11] 11. **Макарова**, Т. Перегородчатые эмали древней Руси, М, 1975, с. 6–9, 10–17; **Писарская, Л., Н. Платонова**, **Б. Ульянова**. Русские эмали XI–XIX в. из Собраний Государственных музеев Московского Кремля, Государственного Исторического музея. Государственного Эрмитажа. Древнерусская эмаль XI–XVII в. Т. 1. М., 1974, с. 1–169. **Банк**, **А.** Прикладное искусство Византии XI–XII. Очерки. М., 1978, с. 9–11.

ване на голяма гама цветове. Предметът се запазва дълго, без промяна в цветовете и блясъка им. Златната пластина се обработва с ковашки операции – листът се изрязва по форма, изчуква се за да се образува вдлъбнатина („легло“) за емайлите, очертават се контурите на рисунката и пр. В готовото „легло“ се запояват вертикално тънки и тесни златни пластини. Така се образуват „клетките“. В тях се поставя по един цвят емайл за всеки детайл, колкото и миниатюрен да е (например око–точка) се изработва отделна клетка. Истинските цветове на емайлите се получават с неколкократно изпичане, шлифоване и полиране. Повърхността става гладка и блестяща, с ефект на скъпоценни камъни и проблясващи златни нишки. От последните три операции зависи трайността, плътността и яркостта на цветовете. „Рисуването“ с емайли е най-трудното изкуство, изискващо дарование, дълъг опит и възможности. То е тясно свързано със стъкларството, оказва влияние върху много други приложни изкуства и си взаимодейства с тях[12].

Технологически работата с емайли върху сребро или мед е много по-трудна и затова те се употребяват рядко. Запазени са единични екземпляри – византийски, руски и др. Те имат по ниска точка на топене, особено медта, и се окисляват. Това ограничава броя на металните окиси, оттам и на цветовете. Основно се използват зелени и сини тонове, бял и червен до кафяво, черен. Окисляването пречи на дълготрайното запазване на красивия вид на изделието. Вероятно по този начин се търси поевтиняване на продукцията. Независимо от това, качеството на изработка остава високо. Основната разлика при подготвянето на медните пластини-подложки е, че те обикновено са лети, с готови гнезда. По-големите прегради и бордът по околния ръб също се отливат. Те са груби и по-дебели. Пластината се дооформя чрез ковашки операции. Допълнително се припояват по-тънките и по-малките прегради[13].

Преславската апликация е изработена изключително прецизно. Прегрaдките са фини, вероятно припоени, (а не лети), позлатени (Обр. 1а). По този начин са направени дори точките – червеният емайл е поставен в миниатюрни кръгчета. Периферният ръб е ограничен с вертикално припоена тънка тясна пластина. Тя служи като борд и за украсата. Клетките оформят различните детайли в централната композиция и украсата по периферията. Емайлите са плътни, с наситени цветове, но повърхността им вече е матова и напукана. Позлатените преградки проблясват като нишки. Украсата заема цялата лицева повърхност. В средата е оформен кръгъл медальон, обрамчен

[12] **Макарова**, **Т.** Пос. съч., с. 6–17 и пос. там лит.; **Писарская, Л., Н. Платонова**, **Б. Ульянова.** Пос. съч., с. 1–4.

[13] **Банк, А**. Пос. съч., с. 11; **Макарова**, **Т.** Пос. съч., с. 13, 88–89, 92–93, табл. 27; **Писарская, Л., Н. Платонова**, **Б. Ульянова.** Пос. съч., с. 3.

с червена (кафява?) емайлова ивица, ограничена с преградки – окръжности.

Периферията е отделена чрез плоска позлатена ивица, концентрична на червената и долепена до нея. Мотивът в медальона е вариант на „световното дърво“ с по една птица от двете страни (Обр. 1в). Той е добре центриран, отделните елементи са симетрични. Рисунъкът е сигурен, плавен, точен. „Дървото на живота“ е представено като фонтан с висока основа и дъговидна чаша отгоре, с бял цвят. По средата на стъблото има червена точка. Над чашата е поставен кръстовиден червен връх. Основата (подставката) е повредена. Птиците са с гръб една към друга, разположени диагонално спрямо дървото. Главите им са обърнати назад, към ствола (Обр. 1а). Опашките са дълги, извити в дъга, прибрани. Целите птици са изумрудено зелени, крилата са бели, леко прибрани към тялото. Клюновете и краката са червени, очите също, както и точките между опашките и краката, герданите по шията. Птиците изглеждат еднакви, но при внимателно вглеждане се виждат някои разлики – лявата птица е малко по-едра, с „коронка“ на главата (Обр. 1в). В повредения край на опашката са останали три миниатюрни кръгчета. Вероятно това е мъжката птица – паун. Другата също е с дълга опашка, но е малко по-къса (?) без точки. Фонът около композицията е наситено син. Срещу двете птици, от краката до опашката, фонът е по-тъмно син. „Дървото на живота“ е древен източен мотив, възприет от християнството в ранните векове. Постепенно се създават много и различни варианти, комбинации от тях. Достига се до стилизирани до неузнаваемост фигури, наситени с древната семантика. Мотивът е изключително широко разпространен. Редица учени се спират върху тълкуването му, начините, по които се изобразява, разкрива се връзката му с християнския кръст[14].

Периферията на апликацията е с геометричен орнамент – Х-образни скачени фигури в бяло, затварящи сини ромбове с червена точка в средата. От двете им страни се образуват малки триъгълници – зелени към вътрешността и червени към околния ръб. Орнаментът може да се разглежда и като Андреевски кръстове, свързани помежду си. Така се стига отново до идеята за „Световното дърво“ или „дървото на живота“ и свързването на кръста с него (дори отъждествяването му). Цялата ивица украса по периферията е оградена с борда отвън и позлатена ивица към центъра. Ограденото пространство се възприема като усвоено, като защитен дом. Тук защитата е на няколко нива – централният мотив е вписан в кръг, геометричният орна-

[14] **Тотев, Т.** Преславското съкровище…, с. 96; **Макарова, Т.** Пос. съч., с. 18–21; **Банк**, А. Пос. съч., с. 9–11; **Лихачева**, **В.** Византийская миниатюра. „Памятники византийской миниатюры IX–XV веков в Собраниях Советского Союза. М., 1977, с. 9, 35; **Витлянов, С.** „Дървото на живота“ в паметници на Първото българско царство. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3, Шумен, 1997, с. 337–347, Табл. 1–5.

мент отвън също е вписан в концентрични окръжности, а той самият е съставен от вписани фигури – ромбове, триъгълници[15], (Обр. 1а-в).

Предназначението на предмета е неясно. Малките отвори показват, че е прикрепена към твърда материя. Апликации с клетъчен емайл се използват в женските накити за глава и шия, по дрехите, върху скъпи предмети, дори и конско снаряжение[16]. Апликацията може да бъде датирана в IX–X в., най-късно до началото на XI в. Най-вероятно е византийска – в нея са отразени характерните черти на византийското изкуство през тази епоха и майсторството на емайльора. Изработена е фино, с усет към композиция и съчетаване на цветовете, с характерен любим сюжет. Използвана е типичната цветова гама в синьо и зелено и допълнителни бяло и червено (керемидено)[17][17]. Археологическите данни за местонамирането ѝ дават основание да се приеме, че е излязла от употреба през първата половина на XI в. Вероятно е попаднала там с други предмети от цветен метал, събрани за претопяване в пещите наблизо.

За нейният притежател може да се каже, че е с висок ранг в българския царски двор или византийски аристократ.

---

[15] **Макарова**, **Т.** Пос. съч., с. 19, рис. 4 – таблица с основните елементи за орнаментация в клетъчния емайл. **Акрабова–Жандова, И.** Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Преслав, 2, 1976, с. 62–85 и пос. там лит. Разглеждат се изчерпателно характерните черти на византийското изкуство (първи „македонски ренесанс“) през IX–X в.

[16] **Макарова**, **Т.** Пос. съч., с. 13; **Банк, А.** Пос. съч., с. 9–11.

[17] **Тотев**, **Т.** Пос. съч., с. 21–23, 92. В Преславското съкровище също преобладават сините и зелените тонове, но участват още няколко цвята (червен, бял, жълт, телесен).

COPPER ENAMEL APPLICATION FROM PRESLAV

Tonka Mihailova

Abstract

Copper enamel application was found in 1985 at the area of Administration building. Archaeological context and stratigraphic observations allow to be dated at the end of X–XI century during the Byzantine period of Preslav. The style and quality of processing may refer it to the output of the Byzantine masters from the X–XI centuries. There is a composition „Tree of Life" in the center by one bird (peacock? pheasant?) on the other side. The background is blue and the images are in green, white, and brown (red?). Periphery is decorated with related white „X", closing blue lozenges. Other details are in green and brown (red?). One concentric line, emphasizing the radial center and the periphery are gilding.

So far in Preslav, during excavations, were found a great number of ornaments with enamel from X–XI centuries. They are on a gold background, and the object here – on a copper. Perhaps some of them are belonged to nobles from the Bulgarian royal court, others – to senior officials from the Byzantine administration after the capturing of Preslav.

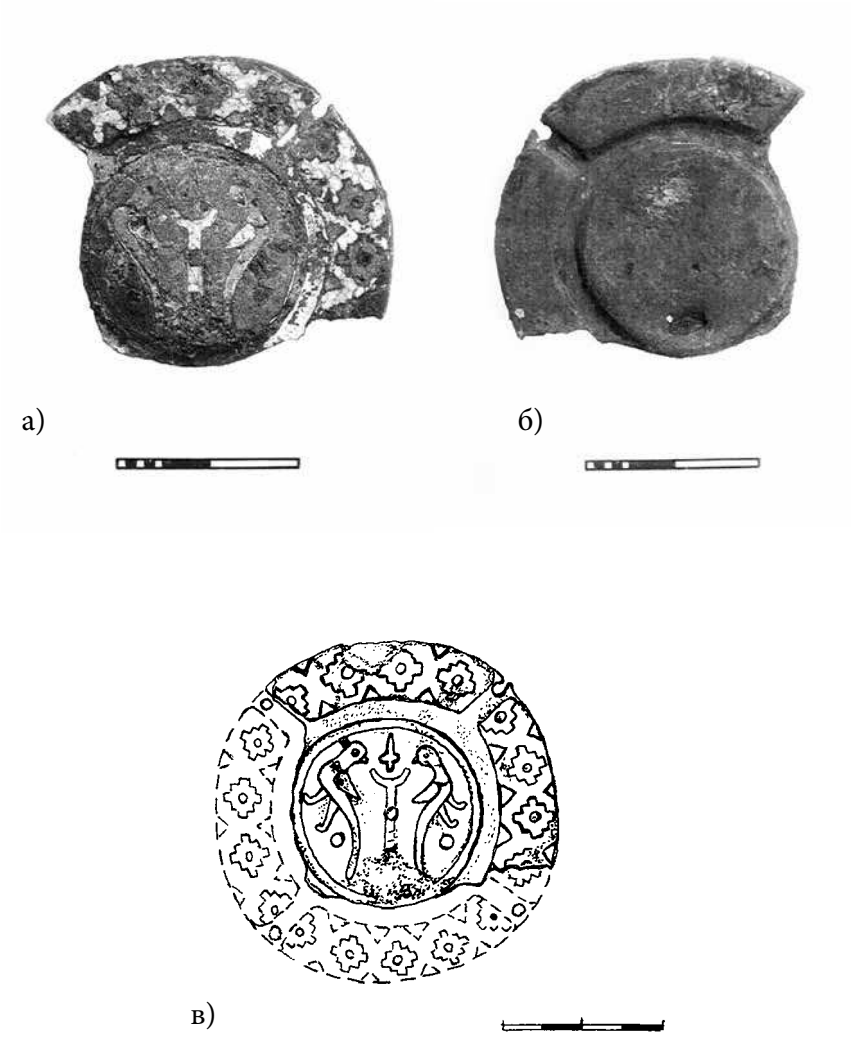

Обр. 1. *Медна апликация с клетъчен емайл от Преслав.*
а) лицева страна
б) обратна страна
в) графична реконструкция

СРЕДНОВИЗАНТИЙСКИ ОЛОВЕН ТАЛИСМАН ОТ ПРЕСЛАВ

Константин Тотев

Вниманието ни задържа оловен медальон с горгона Медуза от една рядка група паметници на металопластиката, попаднал в частна колекция, като находка със случаен произход, отбелязана най-общо от околностите на гр. Велики Преслав[1] (Обр.1). Липсата на конкретни топографски данни за местонамирането му изключват възможността той да бъде свързан с определен археологически обект и по тази причина проучването е насочено единствено към неговата функционална и типологическа характеристика. Проследяването на сюжетния репертоар на горгоната Медуза в българските земи, направено в изследване на Р. Рашев[2], повдигна редица въпроси, свързани с иконографската характеристика и модели, както и с хронологическия диапазон, в които те съществуват (Обр. 2–4). Ето защо включването в научно обръщение на всяка нова находка се явява от особено значение. Такъв е примерът с един сребърен пръстен от крепостта Трапезица във В. Търново, който засега е единстнеият паметник от България със същата иконография, открит при редовни археологически разкопки[3] (Обр. 5).

Сред византийската металопластика се открояват група паметници, които в известен смисъл буквално имитират отделни поклоннически знаци или амулети и текстове от VI–VII в., обвързани с византийската магика. Става въпрос за предмети, най-общо наречени филактерии, датировката на които попада обикновено в X–XIII в. От една страна те държат връзка с познати сюжети от ранновизантийското поклонническо изкуство, а от друга – с различни магически амулети „змеевики", някои от които се считат за сувенирна продукция на различни култови центрове, свързани с новопокръстените държави от византийския културен кръг (България, Сърбия, Русия и др.)

---

[1] В края на миналия век медальонът е предлаган за откупка в РИМ-Варна и НИМ-София, след което информация за него се изгубва.

[2] **Рашев, Р**. Образът на Горгоната медуза в българските земи през ранното средновековие – В: Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 7–11.

[3] **Тотев, К.** Сребърен ръстен с изображение на Медуза от разкопките на църква № 19 на Трапезица. – В: Известия на регионалния исторически музей В. Търново, Т. XXVII, В. Търново, 2012, с. 251–256.

Изработените от сребро, мед, бронз или олово филактерии, наречени от едни изследователи византийски магически амулети, а от други амулети „змеевики", съчетават християнската символика с езическите традиции[4]. Широко са разпространени на територията на Русия, но се срещат и в музейни и частни колекции на Балканите и в Западна Европа. На лицевата страна са показани Христос, Богородица с детето, архангели и светци, а върху обратната – винаги глава на Медуза или „змийско гнездо" и кръгов надпис срещу болести. Ясно обособена е новгородската група „змеевики", които се датират по археологически път в XII–XIII, а понякога и в XIV в. Заслужава интерес екземплярът със светец – конник, убиващ змея, и змийско гнездо, което е преработено в гравиран „разцъфнал кръст"[5]. Други два оловни амулета от колекция Томас Уитмор, Харвард разширяват иконографията на тази група амулети с изображенията на *истера* и Св. Теофано както и св. Константин и Елена. Датирани са в рамките на X–XII в.[6].

Разглежданият медальон от околностите на Преслав е с кръгла форма, изработен от олово в двустранен калъп (Обр. 1). Размерите му са: диаметър 3,8 см и дебелина – 0,7 см. В горния си край е имал халка за провесване, която е отчупена. Върху едната му страна е представена глава на Медуза, от която излизат шест змии, а отгоре главата е увенчана с кръст. Периферията на медальона е отделена с широк пояс, в който се развива зигзаговиден фриз, напомнящ периферната украса на Солунските ампули-кутрувии.

От другата страна е повторен същият периферен бордюр. В централното изобразително поле е разположен четириредов надпис, обърнат в негатив: АГНОС АГНОС АГНОС КΥРНОС (Свят, свят, свят Господ). Напълно идентичен като иконография и надписи екземпляр се пази в Ashmolean Museum в Оксфорд. Неговият диаметър обаче е по-голям[7]. Много сходен с разглеждания талисман е един друг екземпляр, съхраняван в частна колекция, от Великотърновско[8]. Единствената разлика е в надписа, който е в позитив. Честото обръщане на надписи и изображения в негатив е характерно за изработката на паметниците на малката пластика в различни техники и мате-

---

[4] **Бланкоф, Ж.** О двоеверии и амулетах-змеевиках. – В: Византия Южные Славяне и Древняя Русь Западная Европа. М., 1973, с. 203–210; **Spier, J.** Medieval. Byzantine magical amulets and their tradition. – Journal of the Warburg and Courtauld institutes. Vol. 56, p. 25–62, 1993; Die Welt von Byzanz…,S.318, No. 588–592.

[5] **Седова, М.** Ювелирные изделия Древнего Новгорода. (X–XV вв). М., 1981, с. 65–71, рис. 23, 24.

[6] **Byzantine Woman and Their World**. Ed. I. Kalavrezou, Harvard University Art Museums, 2003, no. 172, 173.

[7] **Spier, J.** Medieval. Byzantine magical amulets and their tradition. – Journal of the Warburg and Courtauld institutes. Vol. 56, 1993, p. 52, cat. No 7.

[8] За съжаление не разполагаме с фотография на този медальон.

риали. В случая обаче, става дума за тип евлогии, свързани и с поколонически практики, които могат да се копират и тиражират на различни места.

От територията на съвременна България, освен разглеждания тук, досега са известни още четири такива амулета. Два от тях, произхождащи от районите на Карловското кале и средна Струма са публикувани от Н. Марков[9], третият е намерен при неизвестни обстоятелства до римската вила при с. Мадара, Шуменско и е включен в научен оборот от И. Йорданов[10], а четвъртият, за който стана вече дума, произхожда от Великотърновско. Петте екземпляра са оловни и двустранни. От едната старана при всички е представена горгона Медуза, но изображенията върху другата се различават. На амулета от Средна Струма е представена осем-лъчева звезда; на този от Карловско кале – надпис; на Мадарския амулет – св. арх. Михаил, и на този от Великотърновско- надпис (Обр. 1–5).

Амулетите с глава на горгоната Медуза, от която излизат змии, вместо коси, се тълкуват обикновено като предпазно средство (най-често като амулет за бременни жени). На много от тях е изписано ΥCTEPA– понятие, което се превежда като корем или утроба с плод[11]. От 60 византийски амулета, събрани и коментирани от Дж. Спайър, върху 26 фигурира тъкмо тази дума[12].

Тази група средновековни византийски магически амулети са използвани като апотропеи още в ранновизантийския период. Някои от разновидностите им, какъвто е разглежданият медальон, не търпят съществени промени през вековете[13]. Украсата им бива релефна или гравирана, като често се придружават от надписи на едната страна: „Утроба, черна чернеща, виеш се като змия, като змия съскаш и като лъв ревеш и като агне лежиш долу.“, а от другата – „Свят, свят, свят, господ Саваот“. Като апотропей, съчетаващ християнски и езически представи, е носен и пръстенът, открит в църква № 19 на крепостта Трапезица[14]. Най-близо до тази находка стоят амулетите – змеевици от Новгород от XII–XIII и XIV в., един пръстен от колекция Шмидт, Мюнхен и особено един друг бронзов пръстен с такъв сю-

---

[9] **Марков, Н.** Средновековен амулет с изображение на горгона Медуза. – Археология, 2002,4, с. 46–48; Новооткрит средновековен амулет с изображение на горгона Медуза. – Минало, 4, 2002, с. 22–23; По следите на античната магия. С., 2005, с. 106–109.

[10] **Йорданов, И.** Средновековни монети и печати от Мадара. – В: Мадара, III, 1992, с. 207–208.

[11] **Spier, J.** Medieval. Byzantine magical amulets and their tradition. – Journal of the Warburg and Courtauld institutes. Vol. 56, 1993, p. 44–51.; **Марков, Н.** Средновековен амулет..., с. 46–48.

[12] **Spier, J.** Opp. cit., p. 25–62.

[13] Ibid., 25–62; **Byzantine Woman**…, cat. No 166–173.

[14] **Тотев, К.** Сребърен пръстен с изображение на Медуза…,с. 251–256, обр. 1.

жет от разкопките на Коринт, датиран в X–XI в.[15]. Стиловите характеристики поставят петте амулета от България, включително и публикуваният тук, по-скоро в рамките на XII в. Техният византийски характер трудно може да се оспори, а попадането им в различни градове и крепости на територията на Средновековна България се осъществява по различни пътища.

Филактериите от този род, съчетаващи религиозен синкретизъм, остават устойчиви почти десет века, до падането на византийската империя. На този етап от проучванията те трудно биха могли да се свържат с поклонническите знаци, но е факт, че са били широко разпространени и вероятно са носени като талисмани и от поклонници при дългите им пътувания. Декоративната украса на някои от „змеевиците" държи връзка с тази върху солунските оловни ампули[16]. Съществуват и луксозни екземпляри, украсени с клетъчен емайл. Такъв е медальонът от XII в., съхраняван в Лувъра, който по отношение на емайловата си украса е близък с някои от златните нагръдни реликварии от това време[17]. Друг сребърен медалион от колекция Менил в Хюстън има същия надпис и изображение на глава на Медуза[18]. Още един такъв сребърен медальон, само че от музея Бенаки в Атина, изяснява смисъла на тези филактерии. Тук наред с традиционните надписи се появява и един молитвен текст: „Господи помагай на онзи, който носи тази филактерия"[19]. С подобен смисъл са и надписите върху халката на един сребърен пръстен от Коринт с изображение на Медуза: (Υ)CTEPHKΩN ΦΥΛΑΚΤΗΡΙΟΝ, както и на друг оловен амулет с горгона Медуза от разкопките в Коринт: ὕστερικό(ν) φιλακτῦριο(ν)[20]. Означението „*талисман истера*", т. е. „талисман срещу коремни болки или по-скоро контракции", утвърждава предположението, че тези средновековни амулети са били носени от жени, като предпазно средство срещу спонтанен аборт[21].

---

[15] **Седова. М.** Ювелирные изделия Древнего Новгорода.(X–XV вв). М., 1981, с. 65–72, рис. 23, 24; **Бланкоф, Ж.** О двоеверии…, с. 203–210.; **Byzantine hours**. Works and days in Byzantium. Everyday life in Byzantium. Athens-Thessaloniki-Mistras. 2002., p. 486, cat. No. 661.

[16] **Totev, K.** Thessalonican eulogia found in Bulgaria. (Lead Ampules, Enkolpia and Icons from the 12th – 15th centuries), V.Turnovo, 2011, p. 25–27.

[17] **The Glory of Byzantium**. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843–1261. Eds. H. Evans and W. Wixom. New York, 1997, No. 114.

[18] **Vikan, G.** Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium. DOP, Vol. 38, (1984), p. 77–78, fig. 18.

[19] Byzantine and Post-Byzantine Art. New York, 1986, No. 208.

[20] **Davidson, G.** Byzantine and Early Mediaeval. The Minor Objects. – In: Corinth, XII, Princeton, New Jersey, 1952, p. 231, 244, fig 59, No. 1947;Pl. 111, No. 2102, p. 260.

[21] **Bouras, L.** Medusa Amulet. – In: Byzantine and…, No. 193.

За разлика от известните паметници на старобългарската металопластика, свързани със столичните центрове Плиска и Преслав и техните околности, разгледаната малка група оловни медальони-филактерии отразяват стари традиции на византийската магика, които макар и по-ограничено, продължават да се разпространяват до края на съществуването на империята.

A MIDDLE BYZANTINE LEAD AMULET FROM PRESLAV

Konstantin Totev

Abstract

The medallion is made of lead in a double-side cast (with dimensions 3,8 cm in diameter and width 0,17 cm). On one of its sides is depicted Medusa's head with six snakes coming out of it and crowned with a cross. On the other side there is a four-lined inscription in negative which says: ΑΓΗΟC ΑΓΗΟC ΑΓΗΟC ΚΥΡΗΟC (Holy holy holy Lord). Identical as an iconography and inscriptions sample is kept at the Ashmolean Museum in Oxford. On the Bulgarian territory there are another four similar talismans. Two of them originate from the regions of Karlovsko kale and Middle Sruma, the third one has been found at Madara village, Shumen and the fourth is originating from Veliko Tarnovo region.

The amulet with a head of Medusa gorgon having snakes, instead of hair are usualy used for as a protective means (typically for pregnant women). Unlike the samples of the Old-Bulgarian metaloplastics originating from the capitals Pliska and Preslav, the small group of lead medallion phylacteries are reflecting old traditions of the Byzantine magica, which although limited in number, don't cease to exist until the end of the empire.

Обр. 1. *Оловна филактерия с образа на горгона Медуза и надпис от околностите на Велики Преслав. XII в.*

Обр. 2. *Оловна филактерия с образа на горгона Медуза и надпис от Карловско кале. XII – начало на XIII в.*

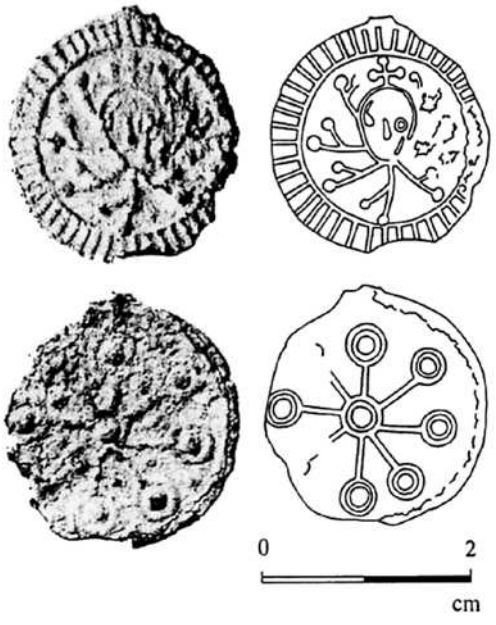

Обр. 3. *Оловна филактерия с образа на горгона Медуза и осем лъчева звезда от Средна Струма. Края на XI–XII в.*

Обр. 4. *Оловна филактерия с образа на горгона Медуза и архангел от Мадара. XI–XII в.*

Обр. 5. *Сребърен пръстен с образа на горгона Медуза от църква № 19 на крепостта Трапезица. XI–XII в.*

БРОНЗОВА РЪКА – ДЪРЖАТЕЛ НА МАСИВЕН СВЕЩНИК (*ЛАМНА, КОЗМЕТАРИЦИЯ?*) ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ КАТЕДРАЛЕН ХРАМ НА ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)

Георги Атанасов

При системните археологически разкопки на катедралния храм в Дръстър (Обр. 1)[1] до брега на р. Дунав през 1995 г., се попада на крайно любопитен паметник, който заслужава специално внимание (Обр. 2–5)[2]. Представлява метална човешка ръка, открита в каменна печка от варовикови квадри на печенежка полуземлянка (Обр. 6)[3], датирана към втората половина на XI в[4]. Намира се в кв. С12, сиреч до северната фасада на митрополитския храм (Обр. 1)[5].

Находката е отлята от бронз със силен примес на цинк и е силно обгорена. Наумява дясна човешка ръка до лакътя със свити в юмрук пръсти. Има дължина 24,4 см. и диаметър около 2,1 см. Между пръстите е поставен цилиндър с височина 4,6 см и вътрешен диаметър 1,1 см. В основата ръката е профилирана и оформена като база на колона с диаметър при основата 4,7 см. След нея започна масивен шип с правоъгълно сечение 2,1х1,1 см. Дължината му е 13,4 см, стеснен и леко заоблен при върха. Обща дължина на паметника 37,8 см.

Без да се спира специално на този предмет, в една предварителна публикация посветена на храма, Ст. Ангелова дава кратки сведения за местооткриването му, като допълва: *Факлодържател, бронз, укрит в пеща. Вероят-*

---

[1] Катедралният храм е построен след 870 г. от първият архиерей на Дръстър след покръстването, епископ Николай. След 927 г. е трансформиран в патриаршески храм на първия легитимен български патриарх Дамян. През 971 г. става катедрален храм на византийски епископи, а след средата на XI в. и на митрополитите на града. През XIII–XIV в. е катедра на български митрополити. В края на XIV в. е изоставен, а по-късно превърнат в турски военен склад. (**Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 138–161, 169–173, 341–344).

[2] **Ангелова, Ст., Г. Атанасов, Р. Колева, Вл. Пенчев.** Разкопки на Архитектурно-археологическия резерват Дуросторум-Дръстър-Силистра. – АОР за 2005 г. София, 1996, с. 98–99.

[3] След консервация находката е инвентирана в основния фон на отдел Археология при РИМузей – Силистра под № III – 3263.

[4] **Ангелова, Ст.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20, 2002, с. 14, табл. XI.

[5] **Ангелова, Ст.** Цит. съч., с. 14, табл. XI; **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 268–271, табл. XXXVIII.

но от византийска колесница [6]. От контекста става ясно, че се има предвид ранновизантийска колесница. Наскоро обаче бяха представени няколко сходни находки, с почти аналогична форма и размери, които спамагат за прецизиране датировката, приложението и предназначението на паметника от Дръстър. На първо време това са три бронзове ръце от същия тип, но с различни размери, съхранявани в Държавната археологическа колекция в Мюнхен (Archäologische Staatssammlung)[7]. Датират се в XIII в., но без допълнителни сведения за местооткриването им и археологическата среда, от която произхождат (Обр. 7). В същата колекция се намират още две подобни бронзови ръце, но едната е дъговидно извита[8], а втората е без шип, но с обръч (обр. 8), което подсказва, че е била монтирана на колона с диаметър 46 см[9]. В тази насока най-ценните аналози са открити при системни археологически разкопки в централния район на Херсонес на Кримския полуостров, по-точно в квартал XXXVI. На първо време внимание заслужават две бронзови ръце (Обр. 9, 10)[10], аналогични по форма и размери с намерената в Дръстър. Те са лява и дясна, с дължина около 35 см, докато екземплярът от Дръстър е 37,8. Не е изключено обаче размерите да съвпадат напълно, защото върхът на шиповете на находките от Херсонес са откършени. Същевременно в цилиндъра, който придържат свитите пръсти, тук и в двата случая е запазен предмет под формата на дръжка с триъгълно уширение в горния край (Обр. 9, 10). Какво е предназначението на тези дръжки с триъгълни уширения свидетелства трета находка от същия сектор XXXVI в Херсонес проучван от Т. Яшаева[11]. Представлява дълга масивна бронзова лента с дъгообразна централна част, с дължина 144, 3 см. и максимална височина на дъгата, своеобразна арка, 34 см. По горната периферия са запазени симетрично разположени 10 бронзови чашки с шипове за прикрепване на свещи – по 5 на хоризонталното рамо и 5 върху дъгата (Обр. 11). Лявото хоризонтално рамо на свещника е откършено, но очевидната симетрия предполага, че също е било дълго около 80 см и върху него е имало още 5 шипа за свещи[12]. Следвайки Л. Бурас[13], техният откривател Т. Яшаева предлага

---

[6] **Ангелова, Ст.** Цит. съч., с. 14, табл. XI.

[7] **Die Welt von Byzanz-Europas.** Österliches Erbe. München. 2004, S. 102, 104, Nr 139–3; **Byzans.** Pracht und Alltag. Kunst und Ausstellingshalle der Baundesrepublik Deutschland. Katalog. Bonn. 2010, S. 167, Nr 50.

[8] **Die Welt von Byzanz-Europas.** s. 102, 104, Nr 139–5.

[9] Op. cit., s. 102, 104, Nr 139–8.

[10] **Наследие Византийского Херсонеса**. Севастополь – Остин, 2011, с. 508, Nr 169.

[11] Пос. съч., с. 508, Nr 168.

[12] За такава възстановка свидетелстват два изцяло запазени свещника от Мюнхенската колекция, които ще бъдат коментирани по-долу **(Die Welt von Byzanz-Europas**. Op. cit., s. 2004, 102 – 105, Nr 139–2, 4)

[13] **Bouras, L.** Byzantine Lighting Devices. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32, 3, 1982, p. 480.

за обозначението им да се ползва термина „***лампа***“, и допуска, че могат да оформят и осветяват епистолии (горната част на олтарната преграда) или икони[14].

Най-съществения елемент в конструкцията на запазения свещник от Херсонес, касаещ нашата тема, е бронзовата ръка (Обр. 11). Тя е почти еднаква с откритата в Дръстър (Обр. 2, 5) и другите две ръце от Херсонес (Обр. 9, 10). Посредством аналогична дръжка с триъгълно уширение, както на въпросните две ръце от Херсонес, тя придържа свещника в края и очевидно с дългия шип го закотвя в стената на храма. Без съмнение същата бронзова ръка го е придължала в другия край и го е закрепвала с шипа на срещуположна стена. При положение, че дългите около 14 см шипове са се забивали в стената, то свешника е бил с видима дължина в храма 2,52 м. (Обр. 11). Еднаквите размери и сходната изработка на придържащите ръце от Дръстър и Херсонес, предполагат, че евентуалния свещник в Дръстър също е имал дължина около 2,50 в. Въпреки това паметниците от Дръстър и Херсонес не са лети в един калъп, защото се забелязват дребни отлики в някои детайли като оформлението на пръстите и диска на границата между ръката и шипа. Безусловните прилики, обаче, предполагат че са работени по едно и също време, за една и съща цел. На този фон смущават единствено разликите в датировките. Дръстърският е от сигурна археологическа среда от средата или втората половина на XI в., докато образците от Херсонес и тези от Мюнхен са датирани в XIII в.[15] Очевидно екземплярът от Дръстър е лят и ползван в храма по-рано, за да попадне с печенежкото огнище от втората половина на XI в. Най-вероятно това ще да е станало при събитията през 1048 г., когато градът е разрушен от варварите, а катедралния храм е пострадал силно[16], защото

---

[14] Тези свои предварителни идеи, развити в нарочен доклад, който ще бъде изнесен през 2013 г. на конференция в Солун, бе любезна да сподели с мен д-р Т. Яшаева, ръководител на проучванията в сектор XXXVI в. Херсонес, за което и благодаря специално. Тя ме информира за сходен светилник „***лампа***“, открит в параклис, но все още непубликуван. Терминът *лампа* е използван и в английския текст на каталога **Наследие Византийского Херсонеса.** Цит. съч., с. 508, Nr 168, докато при руския и украинския текст е използван термина *хорос* – твърде обобщаващ и неподходящ в случая.

[15] Приема се, че най-рано тези масивни свещници започват да се работят в XIII в., както във Византия, така и на Запад, и че имат разпространение през целия XIV в., или както е отбелязано през епохата на Палеологовия ренесанс. (**Die Welt von Byzanz-Europas...**, s. 106–107). Никой досега не е подозирал и не е предлагал датировка по-рано от XIII в.

[16] **Ангелова, Ст.**, Цит. съч., с. 14–15; **Атанасов, Г**. Цит. съч., с. 2007, 249, 270–271. Има данни, че за пръв път печенегите превземат Дръстър през 1036 г., (за това свидетелстват няколко монетни съкровища с анонимни византийски фолиси кл. А–2 и В), но много бързо се оттеглят, предвид похода срещу биваците им степта, предприет от киевския

е регистрирано по археологически път изоставянето му (?) за няколко десетилетия[17]. Тогава около църквата и разположената на запад патриаршеска / епископска резиденция възникват десетки печенежки жилища[18]. По исторически и археологически сведения варварите напускат Дръстър към края на 80-те години на XI в.[19], което е своеобразен terminis ante quem за печката, респективно за вложената в нея бронзова ръка. Трудно е да преценим обаче, кога последната с придружаващия свещник са били монтирани в църквата. Известно е че тя е построена като български епископски храм след 870 г. и е такъв до падането на Дръстър под византийска власт през 971 г.[20]. Благодарение на един надпис знаем, че след началото на XI в. (1000 г.?) същият храм, превърнат в катедра на византийски епископи, е възстановен и *разкрасен от порфиногетните василевси Василий II и Константин VII*[21]. След като въпросните светилници придържани от бронзови ръце са византийска изработка и традиция[22], то най-вероятно тогава е

княз Ярослав през лятото на същата година (**Ангелова, Ст.** Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, с. 42–43; **Атанасов, Г.** Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас В и кога печенегите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3–4, 1999, с. 33, 40–42, 47–48). След превземането на града през 1048 г. печенегите се задържат задълго в Дръстър и Североизточна България (**Ангелова, Ст.** Археологическо проучване..., с. 43–45).

[17] Навярно при това печенежко нашествие през 1048 г. са пострадали и други литургични предмети от обзавеждането на храма. В гроб от втората половина на XI в. източно от централната апсида е намерен кръст от поликандилариум с вотивен текст (**Атанасов, Г.** Ранносредновековен кръст от поликандилариум (?) с вотивен гръцки текст до катедралния храм на Дръстър (Силистра). – Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2013 /под чечат/.). В друг гроб, датиран след X в., е открит посребрен процесиен кръст (**Ангелова, Ст.** Разкопки на църква № 2..., с. 20, табл. XIII; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум – Дръстър..., с. 283, табл. XXI –3; LVII- 161.

[18] **Ангелова, Ст.** Разкопки на църква № 2..., с. 14–16; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум – Дръстър..., с. 249, 270–271.

[19] **Тъпкова-Заимова, В.** Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X-XII в. София, 1976, с. 89–97, 117; **Diaconu, P.** Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979, p. 44–49; **Атанасов, Г.** Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. – ИПр, 8–9, 1992, с. 21–22.

[20] **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум – Дръстър..., с. 169–173.

[21] **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум – Дръстър..., с. 268–270, обр. 63.

[22] Фактът, че подобни ръце за свещници за откривани и в западна Европа поставя въпросителни около първообразът им. За съжаление повечето западноевропейски образци са намерени извън археологически контекст. Ако действително са от XIII в., то влиянието идва от Византия, защото паметника от Дръстър сочи един сигурен terminus ante quem към средата на XI в.

вграден и въпросния паметник в дръстърския храм. Може би е разрушен при въпросното печенежко нашествие през 1048 г., за да попадне в тяхна полуземлянка, убедително датирана според материала към втората половина на XI в. На този фон и предвид почти пълната аналогия с находките от Херсонес и Мюнхен, не изключвам и те да са работени след началото на XI в., но да са съхранени в храмовете до XIII в. Тогава и по-специално през 1299 г. Херсонес пострадва много тежко от татарското нашествие[23], при което изглежда масивните свещници са разбити[24]. Любопитно е и къде са стояли в храмовия интериор. Определяне находките от Херсонес като части или фрагменти от *хорос* ми се струва малко пресилено. По-скоро това наименование импонира на големите поликанделабри, които се спускат от купола над хора в центъра на храма[25].

Сходни три свещника с арка или без арка по средата, съхранявани в Държавната археологическа колекция в Мюнхен обаче имат различни размери. Първият е с дължина 2,40 м. и 12 шипа за свещи, вторият е 1, 13 м и 8 шипа за свещи (Обр. 12), а третият е само фрагмент от едно рамо с дължина 0, 58 м и 5 шипа за свещи[26]. Трите бронзови ръце с шипове в същата колекция (Обр. 7)[27], много сходни като форма и изработка с екземплярите от Дръстър и Херсонес, също са с различни размери. Съотношението между най-малката и най-голямата е около 1:2,5, което предполага, че придържат различни по големина свещници. На фона на паметниците от Дръстър, Херсонес и Мюнхен може да се направи извода, че във византийския свят се налага модата на големи храмови свещници с придържащи ги за стените, стълбовете или колоните бронзови ръце. Определено имат един първообраз, а не е изключено някои от тях (специално тези от Херсонес и Дръстър, които почти съвпадат по размери) да са лети в едно ателие или по един модел. Изхождайки от екземпляра от храма в Дръстър началото на тази практика е около края на X – началото на XI в., но съдейки от паметниците от Херсонес те се съхраняват до XIII в.

---

[23] **Якобсон, А.** Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.). – МИА, 17, Москва-Ленинград, 1950, с. 37.

[24] Според В. Мыц масовите разрушения в Херсонес са през 1278 г. (**Мыц, В.** О дате гибели византийского Херсонеса: 1278. – В: Византия и Крым. Симферополь, 1997, с. 67), а А. Романчук, по археологически път, датира големия пожар най-общо в XIII в. (**Романчук, А.** Исследования Херсонеса-Херсон. Разкопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 2. Византийский город. Тюмен. 2008, с. 434, 443).

[25] **Die Welt von Byzanz-Europas**. S. 2004, 102–104 Nr. 138; **Todorovic, D**. Le grand polycandilon de Markov manastir. – Zograf, 9, 1978, p. 29–36; **Bouras, L.** Op. cit., p. 482.

[26] Op. cit., S. 102 – 105, Nr 139–2, 4, 6; **Byzans**. Op. cit., S. 167, Nr 50.

[27] Op. cit., S. 102, 104, Nr 139–3.

Специално дъговидната извивка по средата на свещниците от Херсонес и Мюнхен предполага монтиране над входно пространство, а свещите загатват за святост на мястото. Те са неотменим елемент от християнската литургия, където са сакрализирани, защото се разглеждат като извор на божествената светлина, символ на вечната, безкрайната чистота на рая и още символ на светлината на вярата[28]. От друга страна осветлението на свещеното пространство има и практически цели, по-специално, когато се извършва литургията за Причастието (Евхаристията) в ранните сутрешни часове. Поставени около олтара, запалени по време на литургията (църковната служба), при специални церемонии, евхаристии (причастия) и обреди (ритуали, церемонии), светлините били още по-важни[29]. За съжаление не може със сигурност да се определи къде евентуално в хоровата част на дръстърската църква е бил закрепен масивния свещник с двете бронзови ръце. Почти изключено това да е било над олтарната преграда в двата фланкиращия пилона, защото дължината ѝ в дръстърската църква е прекалено голяма – над 5 м. (Обр. 1). Същевременно олтарните двери са твърде тесни – около 1,10 м. По-реална е възможността да са закотвени пред протезисната и диаконикonната ниша, където разстоянието е съответно 2,65 м и 2,45 м (Обр. 1–1,2) – т. е. напълно съпоставимо с дължината на масивния свещник от Херсонес (Обр. 11). Най-после тук има реални условия за това, защото входовете към пастофориите са фланкирани от масивни каменни зидове широки около 1 м – напълно достатъчно в тях да се забият шиповете на придържащите бронзови ръце, които са около 15 см. По-горе стана въпрос, че в сектор XXXVI на Херсонес са намерени части от два свещника, което предполага, че са разкрасявали и осветявали два входа – примерно към протезиса и диаконикона[30]. Възможни са евентуално и други решения. Според Л. Бурас правите ленти със свещници, обозначени като *ламна* се разполагат над архитрава на олтарната преграда, докато дъговидно извитите, обозначени като *козметарициа,* се поставят над иконите монтирани над бемата на храма[31]. Като аргумент посочва стенопис от югоизточния погребален парак-

---

[28] **Leclercq, A.** Chandelier. – DACL, III – 1. Paris. 1948, col. 2010–2015; **Cabrol, F**. Cierges. – DACL, III–2. Paris. 1948, col. 1613–1622; **Galavaris, G.** Some Aspects of Simbolic Use of Lights in the Eastern Church: Candles, Lamps and Ostrich Egss. – Byzantine and Modern Greek Studies 4, 1978, p. 69–77

[29] **Galavaris, G.** Op. cit., p. 70.

[30] В кой храм евентуално са били монтирани свещниците открити в квартал XXXVI около центъра на Херсонес е още по-трудно да се разбере. Най близо до местонамирането им е църква № 21, но недалеко са още църкви № 4, 15, 19, 20, 25 и др.

[31] **Millet, G.** Monumentes Byzantines de Mistra. Paria, 1910, pl. 101–1; **Bouras, L**. Op. cit., p. 480.

лис на църквата *Афендико* в Мистра (Обр. 13)[32]. Ако обаче, светилниците от Херсонес, респекнивно Дръстър, обозначени като *лампа,* са монтирани над архитрава на олтарната преграда, дължината им ще е прекалено голяма. Същевременно, при наличието на държатели – бронзови ръце с шипове около 15 см, последните няма как технологически да се забият неподвижно над олтарната преграда. Възможно е да се случи при малки тесни параклиси[33], но не и при големи храмове като дърстърския. Още по-малка е вероятността дъговидно извитите светилници *козметарицца*, каквито са придържаните с две ръце херсонески образци, да са поставяни над икони в олтарното пространство. Известно е, че икони между стълбчетата на олтарната преграда се явяват едва след XIV в.[34], докато светилника в Дръстър е бил монтиран около началото на X в., а тези в Херсонес най-късно през XIII в. Единствената възможност за поставянето на въпросните *козметарицции* над икони[35] е при условие, че закрепването става не чрез бронзови ръце с дълги шипове (те определено изискват масивни зидове или пилони), а по някакъв друг начин!? Затова, предвид размерите и устройството на олтарното пространство в дръстърския храм е допустимо още едно решение, освен поставянето им над пастофориите. Такива масивни светилници с бронзови ръце може да се закотвят от една страна за източните стълбове, носещи купола на църквата, а от друга за преградните стени разграничаващи презвитерия от протезиса и диаконикона, където разстоянието е около 2,10 м. (Обр. 1 – 3, 4). Определено ми се струва, че този тип осветителни тела с бронзови ръке за закрепване са монтирани в предапсидното и хоровото пространство на по-големи храмове, където обстановката е най-тържествена и нуждата от светлина най-голяма.

---

[32] **Bouras, L**. Op. cit., p. 480.

[33] Изглежда подобен случай с къса олтарна преграда е претворен върху стенопися в югоизточния погребален параклис на църквата *Афендико* в Мистра (обр. 13), или изобразените там светилници имат друга конструкция, която изключва бронзовите ръце-държатели с шипове за закотвяне.

[34] **Лазарев, В.** Три фрагмента разписных эпистилеев и византийский темплон. –В: Сборник статей. Москва, 1971, с. 121 сл.; **Chadzidakis, M**. Ikonostas. – RLBK, III–19. Stuttgart, 1973, Col. 326–330; **Delvoye, Ch**. Cancelli. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 900–920. Впрочем, на изобразената олтарна преграда в югоизточния погребален параклис на църквата *Афендико* в Мистра също липсват икони между стълбчетата над канцела на олтарната преграда (обр. 13).

[35] Според мен е по-вероятно *козметарицции,* но без придържащи ръце с шипове, да се монтират и осветяват като дъговидна триумфална арка пространството над светите двери на олтарната преграда, отвеждащи към най-сакралното помещение на църквата – презвитерия със светата трапеза. Тъкмо такъв е коментираният случай с фреската от Мистра (Обр. 13).

BRONZE HAND – A SHANK OF A MASSIVE CANDLESTICK FROM THE MEDIEVAL CATHEDRAL IN DRASTAR (SILISTRA)

Georgi Atanasov

Abstract

During regular archaeological researches of the medieval cathedral in Drastar (Fig. 1) in 1995, in the heating device of a Pecheneg dugout from the second half of the 11th century (Fig. 6), a bronze hand was discovered (Fig. 2–5). According to parallels from the Bavarian State Archaeological Collection in Munich (Die Archäologische Staatssammlung) (Fig. 7) and especially finds from archaeological excavations of Chersonesus on the Crimean Peninsula (Fig. 9, 10), this is the shank of a massive candlestick. By virtue of the same size of the hand from Drastar and artifacts from Chersonesus, we assume that the candlestick it supported was about 2.65 m long. By means of the spikes of the bronze hands it was probably fixed in place in the pylons of the choir, wide 2.10 m, or above the entries of the prothesis and the diaconicon, 2.45 and 2.65 m wide respectively (Fig. 1). While the specimens from Chersonesus and Munich are dated to the 13th century, the hand discovered in Drastar, and the candlestick it held respectively, were mounted in the early 11th century and dismounted when the cathedral was violated during the Pecheneg raid in 1048.

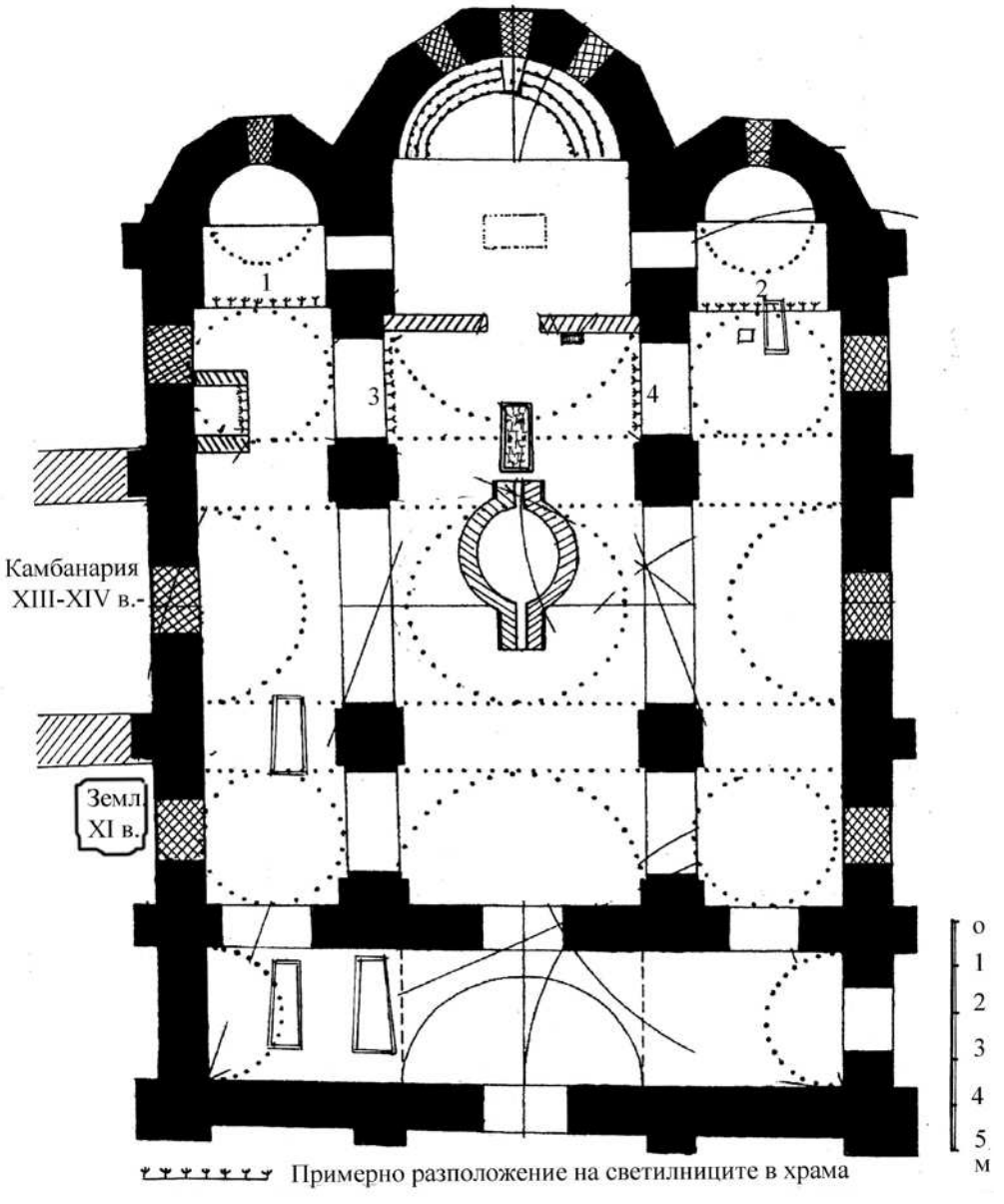

Обр. 1. *Средновековният катедрален храм на Дръстър от IX–XIV в. (по Ст. Ангелова с допълнения и пълна възстановка по Г. Атанасов и Ст. Дончева).*

Обр. 2. *Бронзовата ръка за свещник от Дръстър (XI в.).*

Обр. 3. *Бронзовата ръка за свещник от Дръстър (XI в.).*

Обр. 4. *Бронзовата ръка за свещник от Дръстър (XI в.).*

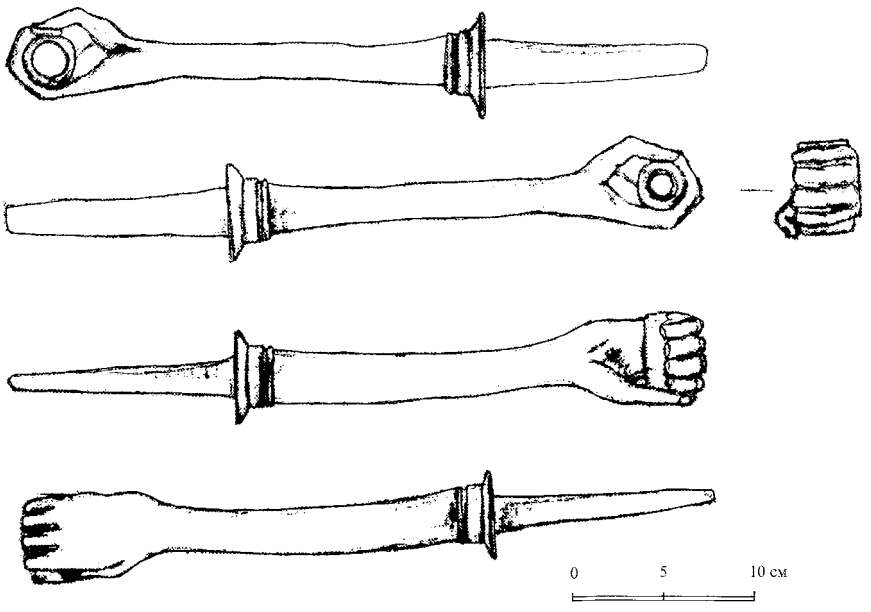

Обр. 5. *Бронзовата ръка за свещник от Дръстър (XI в.). Графично изображение.*

Обр. 6. *Каменна печка на печенежка полуземлянка от XI в., в която е открита бронзовата ръка.*

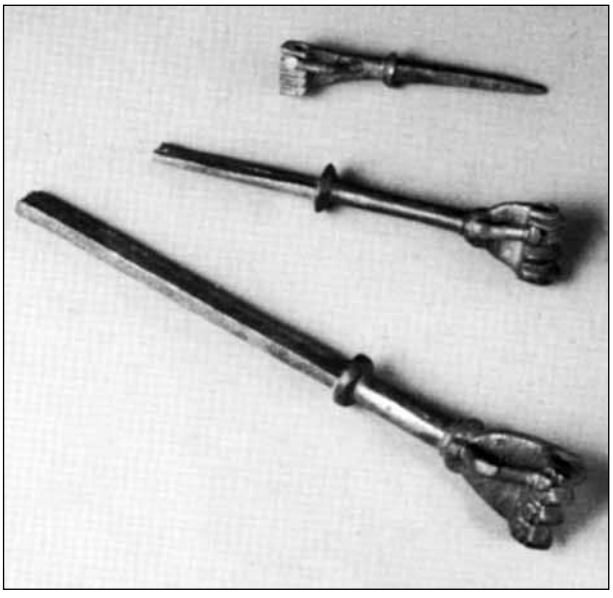

Обр. 7. *Бронзови ръце за свещници от Държавната археологическа колекция в Мюнхен (XIII в.?).*

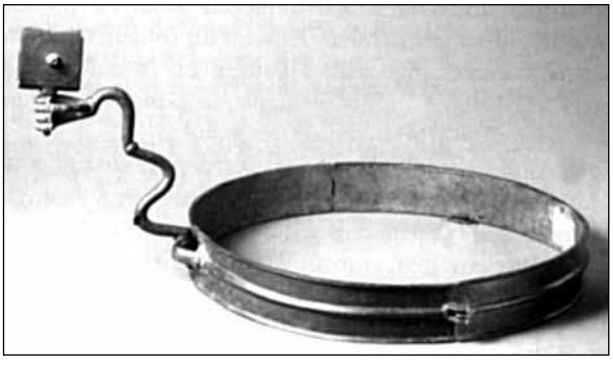

Обр. 8. *Бронзови ръце за свещници от Държавната археологическа колекция в Мюнхен (XIII в.?).*

Обр. 9. *Бронзова ръка от свещник, открита в Херсонес (XIII в.).*

Обр. 10. *Бронзова ръка от свещник, открита в Херсонес (XIII в.).*

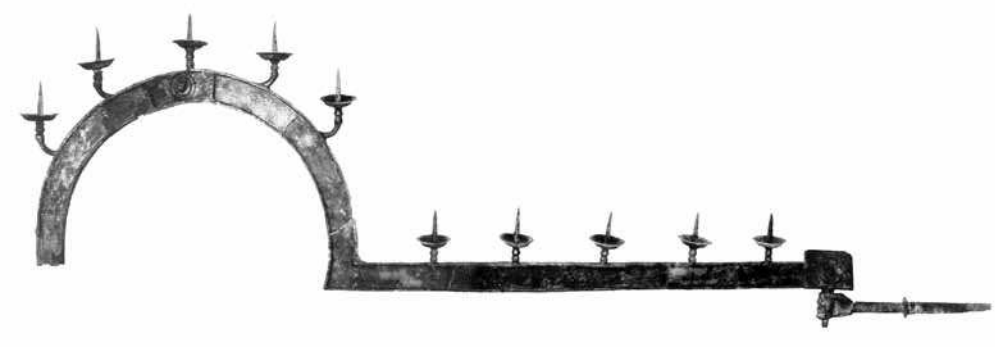

Обр. 11. *Бронзов свещник от Херсонес (XIII в.).*

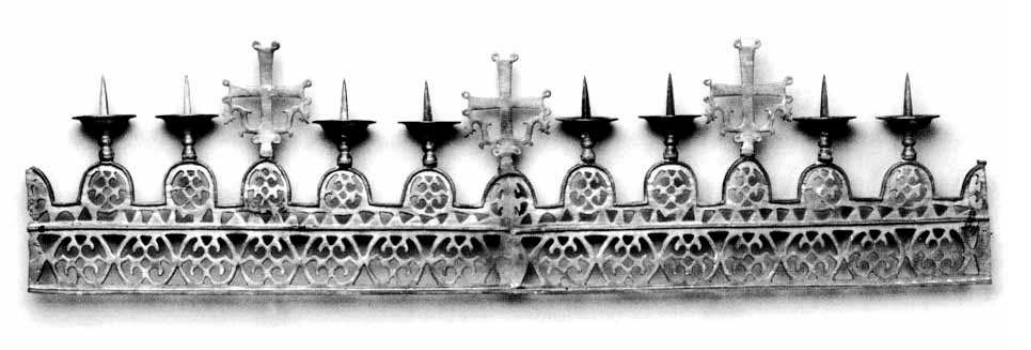

Обр. 12. *Бронзов свещник от Държавната археологическа колекция в Мюнхен.*

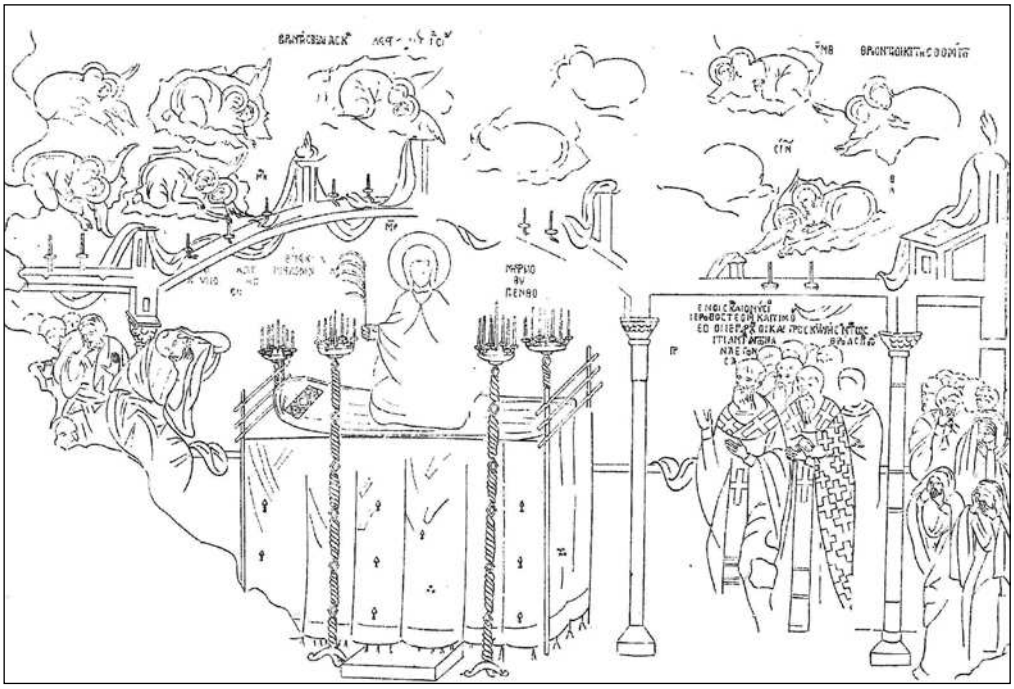

Обр. 13. *Свещници над олтарната преграда според стенопис от XIV в. в югоизточния погребален параклис на църквата Афендико в Мистра.*

КОРОНА ИЛИ „ПАЛМОВИ КЛОНКИ“. ЗА СТИЛИЗИРАНИТЕ МОТИВИ ВЪРХУ ЕДНА ЧАСТ ОТ РЕЛИКВАРНИТЕ КРЪСТОВЕ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БОГОРОДИЦА ОРАНТА

Кристина Рау

При една немалка част от летите реликварни кръстове, изображението на Богородица Оранта е съпътствано от стилизирани мотиви, чийто характер досега е неизяснен. То е предадено в релеф и е съпроводено от Разпятие Христово върху лицевата или върху обратна страна на кръста, като при представянето на Разпятието има разлики в детайлите. За изработването на кръстовете е използвана основно медна сплав, предимно бронз, но се срещат и такива от олово и сребро[1]. Те биват датирани от X до началото на XI в. или от края на X до XI век[2]. Най-многобройни са примерите от България[3]. При единичните кръстове Богородица Оранта остава като единствена фигура. Те всички са от мед[4]. Според Л. Дончева-Петкова тези примери могат да се датират в X или от 30-те – 50-те години на века до 30-те години на XI век[5]. Един от последните посочени примери е намерен на пода на землянка N 0,5/O 14 в средновековното селище на хълма Калето в района на обект „Карасура“[6]. Землянката се датира от разкопвачите в XII век[7]. Тя засяга яма N 0/O 12, която според намерените в нея стъклени мъниста може

---

1 **Дончева-Петкова, Л.** Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). С., 2011, с. 134–136, 159–163, 387–388, 408–414, № 304–305, 504–509, 512–514, 525–529, 535–540, 542, 544–545, 549–550, 557, обр. 28, 304; 36, 504, 509, 526; 38, 544, 549, 557; Табл. 75, 304–305; 110, 504–508; 111, 509, 512–514; 112, 525–528; 113, 529, 535–540; 114, 542, 544–545; 115, 549–550, 557; **Марјановић-Вујовић, Г.** Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја. Београд, 1987, с. 39–40, № 31–32.

2 **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 163, 387–388; **Марјановић-Вујовић, Г.** Пос. съч., с. 39–40.

3 **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 163.

4 **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 223–224, 469, № 1123–1126, обр. 62, 1124, Табл. 181, 1123–1126; **Rauh, K.** Spätantike und mittelalterliche Kleinfunde aus Karasura (Bulgarien). – In: Karasura 5, in Vorbereitung, № 2473.

5 **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 224, 469.

6 **Rauh, K.** Opp. cit.

7 **Буюклиев, Х., М. Вендел, Д. Янков, Х. Попова.** Българо-германски археологически разкопки на обект „Карасура“ през 1993 г. – В: Археологически открития и разкопки през 1992–1993 година. Велико Търново, 1994, с. 91.

да се датира в X–XI век[8]. Датировката на землянката N 0,5/O 14 трябва да се преосмисли, поради намерения в нея кръст, както и нейното отношение към яма N 0/O 12 от хронологическа гледна точка.

Като иконография разглежданите тук кръстове образуват единна група, независимо от това, че според формата си те са причислени от Л. Дончева-Петкова към различни варианти[9]. При тях Богородица е представена насреща с вдигнати в молитвена поза ръце. Дрехата ѝ е дълга и отвесно надиплена, а около главата ѝ има нимб. Над него лежат три от стилизираните мотиви, а до ръцете на Богородица Оранта, към ръба на раменатa на кръста, често се откроява по един от тях. Повечето от тези мотиви имат формата на капки, обърнати с широката си част нагоре. При това стеснената долна част леко се разширява, образувайки един вид основа (Обр. 1). Ю. Вълева интерпретира стилизираните мотиви над главата на Богородица като един вид корона, макар че както самата тя посочва, едва от XIV в. насетне Богородица се представя с този атрибут в източно християнското изкуство[10]. Това мнение се споменава от изследователите без да се коментира[11].

Изображението на Богородица, съпроводено от стилизирани мотиви, като композиция, силно напомня на тази при една по-малобройна група реликварни кръстове от бронз или от мед. При тяхната украса около Богородица Оранта наместо стилизирани мотиви са разположени клонки, предадени в нисък релеф под формата на „рибя кост“ (Обр. 2). Датировката на тези кръстове се поставя най-често в X–XI век[12]. Някои от находките са датирани в XI в.[13] или в XI–XII век[14]. Среща се и по-обща датировка от IX

---

[8] **Rauh, K.** Opp. cit., № 2153, 2170, 2184.

[9] **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 134–136, 159–163, 223–224.

[10] **Вълева, Ю.** Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1–2, 1981, 81–82.

[11] **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 161, 293; **Марјановић-Вујовић, Г.** Пос. съч., с. 40.

[12] **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 131, 385, № 274, Табл. 71, 274; **Pitarakis, B.** Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze. Paris, 2006, p. 210, 234, № 76, 163. Изображението, дадено от Б. Питаракис под № 163, е идентично с това на кръста от Мачванска Митровица, дадено от С. Ерцегович-Павлович, срв. **Ercegović-Pavlović, S.** Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. Beograd, 1980, Pl. 38, 3–4. Подобен кръст липсва в посочената от Б. Питаракис публикация на Б. Алексова върху некропола Просек – Демир Капия, срв. **Aleksova, B.** Prosek – Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji. Skopje – Beograd, 1966.

[13] **Корзухина, Г., А. Пескова.** Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты – реликварии X – XIII вв. Санкт-Петербург, 2003, с. 43, 45, № 3, Табл. 5, I.1/ 3; **Ercegović-Pavlović, S.** Opp. cit., p. 22, 41–42, 50–51, 66–67, Pl. 21, Tombe 226; 38, 3–4.

[14] **Schmidt, C.** 256–261 Reliquienkreuze des 10.–12. Jh. aus Bronze mit Motiven in Relief. – In: Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. München, 2004, S. 194–195, № 260.

до XI век[15]. Близостта в стилистичните особености на първата и втората група от кръстове, както и тяхното едновременно разпространение, води до една нова интерпретация на стилизираните мотиви. Те могат да се приемат за клонки, като вероятно до тяхната силна стилизация е довело заниженото качество на изработка на кръстовете.

Богородица е представяна с палмови листа или дръвчета до молитвено вдигнатите ѝ ръце и върху други форми кръстове от края на X-XI век[16]. Палмите като мотив се посочват като символ на небесния Йерусалим[17], като символ на Светите земи или на безсмъртието[18].

Палмата или по-скоро палмовата клонка като мотив се явява в хомилиите и в апокрифната книжнина, свързани с Успение Богородично. Един от основните текстове се приписва на епископа на Сардес Мелито от втората половина на II век[19]. Този отдавна разпознат като фалшификат текст е част от втората хомилия на теолога Йоан Дамаскин (около 650–750)[20]. Друг основен извор е една хомилия от архиепископ Йоан Солунски, работил в Солун от 610 до 649 г.[21] Според него ангелът е предал на Дева Мария τὸ βραβεῖον „клонката", чието подробно описание е преведено от Л. Кретценбахер като „... ein Zweig von der Dattelpalme"[22]. Според известните легенди за Успение Богородично, Дева Мария е помолила Сина си да ѝ изпрати знак за предстоящата ѝ смърт три дни преди това[23]. Този знак е вече споменатата палмова клонка, която при нейното погребение е трябвало да бъде носена от Св. Йоан[24]. По-късно палмовата клонка е спомената от Козма Веститор (около 750 до 830) в неговите четири хомилии за Успение Богородично[25]. Според изследванията Л. Кретценбахер палмовото клонче не намира отражение в

---

[15] **Hoti, A.** Kryqe – enkolpione mesjetare të gjetura në Shqipëri. – Iliria 1–2, p. 246–247, Tab. 1, 1–2.

[16] **Pitarakis, B.** Opp. cit., p. 258, 262–265, 267–270, 272–277, № 223–224, 236–237, 239–247, 250, 255, 257, 261–264, 267, 276–277, 280, 284–287, 293–294; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 52, 306–310, 355–358, 424, № 83, 85, 91, 94–96, 98, 106, 638, Табл. 16, 83б; 17, 85б; 18, 91б; 19, 94–96, 98; 20, 106б; 135, 638а.

[17] **Миятев, К.** Палестински кръстове в България. – Годишник на Народния музей за 1921 год. С., 1922, 77.

[18] **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 52, 310.

[19] **Kretzenbacher, L.** Sterbekerze und Palmzweig – Ritual beim „Marientod". Zum Apokryphen in Wort und Bild bei der κοίμησις, dormitio, assumptio der Gottesmutter zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Westen. Wien, 1999, S. 15.

[20] **Kretzenbacher, L.** Opp. cit., p. 15.

[21] Opp. cit.

[22] Opp. cit., p. 17.

[23] Opp. cit., p. 11.

[24] Opp. cit..

[25] Opp. cit., p. 18.

източно-християнската иконопис, макар мотивът да е познат дори в съвременната църковна литература[26]. Палмовото клонче е мотив, който е споменат и в описанието на Успение Богородично, дадено от днешната българска църква[27].

Ако се приеме, че майсторите или поръчителите на кръстовете с изображение на Богородица и палмови клонки от X–XI в. са познавали тези текстове, то вероятно е палмовите листа край Божията майка да са били разбирани не само като символи на небесния Йерусалим, а и на Нейния път към него. В тази връзка трябва да се търси и семантиката на стилизираните мотиви – палмови листа върху разглежданите тук кръстове.

[26] Opp. cit., p. 18, 45–46, Anm. 86.

[27] **Левкийски еп. Пратений, архимандрит д-р Атанасии (Бончев)**. Жития на Светиите. С., 1991, с., 377–378.

CROWN OR „PALM BRANCHES“. ABOUT THE STYLIZED MOTIFS ON A PART OF THE RELIQUARY CROSSES DEPICTING THE MOTHER OF GOD ORANS

Kristina Rauh

Abstract

In a group of reliquary crosses of the 10th–11th Century from Bulgaria depicting the Mother of God Orans stylized motifs can be detected above her head and her hands. These motifs were compared with examples from the same period showing palm branches. Thus in all probability the stylized motifs can be seen as palm branches as well. The palm branches symbolize the heavenly Jerusalem. They can thus be linked to the known Apocrypha about the death of St. Mary.

Обр. 1. *Меден кръст от средновековното селище при Карасура, България. (по K. Rauh).*

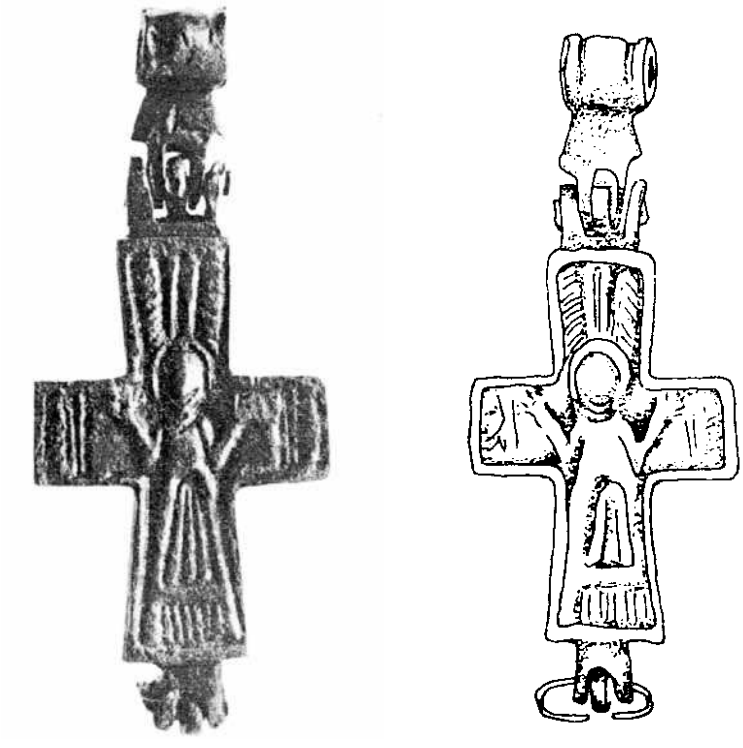

Обр. 2. *Бронзов реликварен кръст от Мачванска Митровица, Сърбия. (по S. Ercegović-Pavlović).*

РЕКОНСТРУКЦИЯ НА КОЛАННИ ГАРНИТУРИ ПО МАТЕРИАЛИ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ ЦЕНТЪР ЗА МЕТАЛОПЛАСТИКА ПРИ С. ЗЛАТАР, ПРЕСЛАВСКО

Стела Дончева

От началото на редовните археологически проучвания на ранносредновековния производствен център за художествен метал при с. Златар, Преславско през 2007 г. досега са намерени над 1500 предмета. Сред тях преобладават коланните гарнитури – токи, апликации, ремъчни краища, които съставляват близо 80 процента от всички находки. Постепенното натрупване на разнообразие от форми и украси, особено сред апликациите (най-многобройната група изделия), води до въпроса за тяхната конкретна употреба. Предназначението им, най-общо казано, за изработването на колани и сбруйни гарнитури не буди съмнение. Интерес представлява по-скоро пътят, който се изминава, за да се получи едно завършено изделие. Отделните етапи са свързани с подбора и разпределението на елементите, броя и съотношението между тях, монтирането и окончателното оформяне. Поглед в тази насока е и настоящата работа, имаща за цел да предложи няколко опита за реконструкции на колани гарнитури, основани на избрани образци от разнообразния материал, намерен при центъра за производство на металопластика в Златар.

За разлика от многобройните примери на цели и частично запазени колани и сбруйни гарнитури в некрополите от ареала на културите в Централна и Източна Европа, на територията на ранносредновековната българска държава те са рядко явление. Многобройните единични находки на колани украси, намерени в североизточните предели на страната и стотиците подобни предмети, постъпили в музейни сбирки и частни колекции, свидетелстват за масовото използване на колани гарнитури в българското общество и следването на евразийската мода на богато украсените колани по това време. Събраният, в повечето случаи, без ясен произход материал не дава точна представа за цялостния вид на коланните набори. Интензивната дейност на трите центъра за художествен метал в околностите на столицата Преслав (Обр. 1) и серийното производство на голяма част от съставните метални части на тези гарнитури, правят възможно реконструирането, макар и идейно, на техния външен вид. Освен многобройният материал, постъпил от проучванията на центъра в Златар, който лежи в основата на опита за възстановка, под внимание са взети и случайните метални наход-

ки. Голяма полза за реализацията на конкретната цел са пълните и частично запазени колани комплекти от некрополите в Унгария и Русия[1]. Те дават известна представа за положението на колана върху тялото, дължината на основния ремък, броя и мястото на допълнителните малки ремъци, вида и разположението на металните елементи и др. Под внимание са взети и известните опити за реконструкции на колани с висящи ремъци, увеличаването на които са доказателство за постоянния интерес към тази тема[2].

Единственият пълен набор, намерен при редовни археологически разкопки на територията на България, е от късно-античната и ранновизантийска крепост Ятрус до с. Кривина, Русенско[3]. Той е открит в землянка от X в. и се състои от 40 лети детайла – 38 апликации, тока и накрайник. Апликациите са щитовидни, в два варианта – тесни и широки, с пъпки по очертанието, сърцевиден медалион с врязана петлистна палмета и сърцевиден изрез при основата[4]. Тези метални украси са познати от десетките намерени случайни находки по средновековните поселения в североизточните предели на страната и главно от местата на тяхното производство – в комплексите при Новосел, Златар и Надарево[5].

Известни са още няколко коланни комплекта, като напълно запазен е само един от тях. Останалите са части от такива с различен брой елементи, принадлежащи на повече от един набор[6]. Пълният комплект се състои от 32

---

1 **Budinský-Krička, V., N. Fettich.** Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. T. II, Bratislava, 1973; **Bálint, C.** Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991; **Révész, L.** A Karosi hofoglalás kori temetök. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996; **Рябцева, С., Р. Рабинович.** К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. – В: Revista archeologică, Vol. III–1–2, 2007, 195–230; **Плетнева, С.** Подгоровский могильник. – СА, 3, 1962, 241–251, Рис. 3.

2 **Инкова, М.** Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство. – Преслав, 6, 2004, 196–211; **Рашев, Р.** Българският колан през VIII–IX в. – ГНАМ, VIII, 1992, 243–247; **Макарова, Т., С. Плетнева.** Пояс знатного война из Саркела. – СА, 2, 1983, 62–67, рис. 3, 1; **Мажитов, Н.** Южны Урал в XII-XIV вв. М., 1977, с. 23, Рис. 3, 1–2; **Révész, L.** A Karosi hofoglalás kori temetök…, S. 50, 78; **The Ancient Hungarians**. Exhibition Catalogue. Ed. By I. Fodor, L. Revesz, M. Wolf, I. Nepper. Budapest, 1996, p. 78, 84, 103, 166, 186, 325, 375, 403.

3 **Gomolka-Fuchs, G.** Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. – Eurasia antiqua, 8, 2002, 493–514.

4 Opp. cit. S. 494, Abb. 1.

5 **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 275, Таб. XXXIII, 239–240; с. 276, Таб. XXXIV, 241–255; **Дончева, С.** Метални украси от производствения център при с. Надарево, Търговищко. – Паметници, реставрации, музеи, 3–6, 2010, с. 18, Таб. I, 17–31; с. 26, Таб. IV, 17–31.

6 **Атанасов, Г.** Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренски окръг. – Добруджа, 2, 1985, 129–135; **Йотов, В.** Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 10, 1993, 123–129.

апликации, тока и накрайник[7]. Токата е с овална рама и правоъгълна плочка, езиковидният накрайник е с основа „лястовича опашка", а двата вида апликации са с правоъгълна форма, прорез и гънка (20 броя) и сърцевидни, ажурни (13 броя). Всички тези метални украси са представени с многобройни аналогични примери от производствените центрове и големия брой находки от територията на Североизточна България[8]. Друг по-цялостно запазен набор, от който не са съхранени токата и накрайника, е съставен от 42 едностилни листовидни апликации в две разновидности – широки (24 броя) и тесни (18 броя), (Обр. 2)[9]. Подобни метални предмети се намират само на производствения център в Златар. Сред находките от работилниците в Новосел, такива липсват.

В предложените три реконструкции са взети под внимание колани гарнитури, намерени в погребения от IX–X в. в Унгария и Русия, както и някои непубликувани находки, датирани в същата хронологична рамка.

1. Реконструкция на колана гарнитура с висящи ремъци и украса – тип „вейка"

Една от най-многобройните групи метални украси за колани гарнитури, намерени при проучванията в Златар, се състои от 4 бронзови колани накрайници, 6 оловни модела и 65 листовидни апликации с врязана украса тип „вейка" от двете разновидности – широки и тесни. Украсата е в няколко варианта – с две раздвоени в края клончета, излизащи от едно стъбло и с три клончета, като последния вариант се определя по-скоро като седемлистна палмета, заради копиевидното средно листо в средата. От производственият център в Новосел също има немалко подобни метални находки[10].

Апликации от конска сбруя с врязана украса тип „вейка" произхождат от унгарския некропол при Будапеща-Фаркашрет[11]. Намерени са общо 16 апликации, от които 9 широки и 7 – тесни. Последните обаче, се различават

---

[7] **Плетньов, В.** Нови ранносредновековни колани от Североизточна България. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. Т. III, 2005, с. 63, обр. 3.

[8] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, с. 273, Таб. XXXI, 196–200; с. 274, Таб. XXXII, 216–224; с. 289, Таб. XLVII, 514–515; **Дончева, С.** Метални украси от…, с. 21, Таб. II, 78; с. 27, Таб. V, 78.

[9] **Плетньов, В.** Части от два ранносредновековни колана от Североизточна България. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, с. 84, обр. 2а, 2б.

[10] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, с. 287, Таб. XLV, 464–473; с. 288, Таб. XLVI, 474–481.

[11] **Budinský-Krička, V., N. Fettich.** Das altungarische Fürstengrab…, S. 217, Abb. 61.

от произведените в България някои елементи в декорацията. От погребения в два други некропола – при Карош и Хомокмеги също са намерени части от коланни гарнитури с украса „вейка", която тук е в по-усложнения вариант, по-точно определян като петлистна палмета[12]. Аналогии на вложените в предложената възстановка коланни украси има само сред многобройните находки от територията на ранносредновековна България. Тяхната устойчива типологическа група се потвърждава и от масовото производство в специализираните центрове за художествен метал, засвидетелствано от постъпилите при проучванията изделия.

Големият брой апликации и разнообразието в големината и декорацията са основание за използването на този вид коланни украси при изготвянето на първата реконструкция. След прегледа на всички постъпили досега подобни изделия са избрани няколко от тях, по които е направена възстановка на отделните части от ремъка (Табло I). Общоприето мнение е, че широките апликации се разполагат по хоризонталната част на основния ремък (Табло I, 1–10), а тесните – по вертикалната (Табло I, 11–16). Основният ремък в предложената възстановка е с ширина 2,0 см и се определя от подбрания модел апликации. Те са с размери: дължина 1,8 см, ширина – 2,7 см и се закрепват с три нита (Инв. No 199), (Табло I, 1). От нанасянето на ширината неколкократно по ремъка, като се отчитат и застъпванията се получават общо 28 апликации (Обр. 2). По аналогия с някои коланни гарнитури, по хоризонталната част са монтирани тесни вертикални ремъци с ширина 1,5 см, които са украсени също с апликации. Моделът на последните е с размери: дължина – 1,7 см, ширина – 1,3 см и закрепване – с два нита (Инв. No 371), (Табло I, 16). Езиковидно завършващите вертикални ремъци преминават през прорезите на правоъгълни апликации и се свързват с тях с помощта на овален метален пръстен с нит при основата. Прорезите в средата на правоъгълните апликации са 1,5 см (Инв. No 890), (Табло I, 19) и съвпадат с ширината на висящите ремъци. Последната пък, е съобразена с размерите на споменатата група малки издължени апликации с подобна форма и украса. В настоящата реконструкция са вложени пет висящи ремъка – по два в предната част на гарнитурата и три в средата отзад. Върху тях са монтирани по 6 тесни апликации и един накрайник в същия стил на изпълнение, т. е. използвани са общо 30 малки тесни апликации и 5 ремъчни накрайника, закрепени с по три шипа. Тук трябва да се отбележи, че наличието на големи широки апликации с овални отвори при основата не могат да бъдат основа за окачването на споменатите вертикални ремъци, тъй като прорезите им

[12] **The Ancient Hungarians**. Exhibition Catalogue. Ed. By I. Fodor, L. Revesz, M. Wolf, I. Nepper. Budapest, 1996, p. 312–313.

са едва 0,8–0,9 см. Посочените апликации са използвани за закачането на други предмети към коланната гарнитура (огниво, торбичка, нож и др.).

Основният ремък завършва с висящ край и накрайник, подобен по орнаментация на малките вертикални ремъци. По висящият ремък са монтирани тесни апликации, чието начало започва още от хоризонталната част. В настоящата реконструкция са вложени общо 16 тесни апликации, чиито модел е с размери: дължина – 2,0 см и ширина – 1,6 см и закрепване – с два нита (Инв. No 259), (Табло I, 14). Закопчаването на колана е ставало посредством два допълнителни малки ремъка с ширина 1,3–1,5 см, които са били закрепени от вътрешната страна на основния хоризонтален ремък. Техните размери, по-скоро ширината им се определя от тази на използвания модел на тока, чиято овална опорна рама е също 1,3 см. (Инв. No 22384), (Табло I, 20). Допускаме, че двата крепежни ремъка могат да достигнат и до 1,5 см, тъй като са намирани токи с петоъгълна носеща рама със същите размери. Подобна по украса тока и накрайник не са намерени към настоящия момент при проучванията в Златар и затова са ползвани примери на такива от фонда на РИМ-Шумен, произхождащи от същия регион[13]. В реконструкцията е приета дясната страна за премятането на вертикалния ремък. Едно от съображенията е, че окачването на оръжието е от лявата страна, за удобство при използването му с дясна ръка. Съществуват немалко примери за колани гарнитури от единични погребения и некрополи, където краят на ремъка е от дясната страна[14]. По тази причина не е съвсем точно да се определя положението му винаги вляво, приемано в повечето изследвания по темата. Редно е да се допускат и други възможности. Разнообразната продукция на детайли за колани украси потвърждава съществуването на различни варианти.

Най-общо, предложената реконструкция е на колана гарнитура, с обща дължина на основния ремък – 2,0 м и ширина 2,0 см, от която висящият край е 35 см (Обр. 2). За вертикалната – 16 тесни апликации и един накрайник. От основният ремък висят пет по-малки края с ширина 1,5 см и дължина 20 см – мерена от прорезите на правоъгълните апликации. Те са украсени с по 6 апликации и един коланен накрайник в долната част.

---

[13] **Дончева, С.** За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика. – Преслав, 6, 2004, с. 213, Таб. 1, 1; с. 217, Таб. 3, 1.

[14] **Khalikova, E., E. Kazakov.** Le cimetiére de Tankeevka. – In: Les anciens hongrois et les ethnies voisines a l'est. Budapest, 1977, p. 192, Pl. XVIII, 642; **Макарова, Т., С. Плетнева.** Пояс знатного война из Саркела. – СА, 2, 1983, с. 67, Рис. 3; **Révész, L.** A Karosi hofoglalás kori temetök…, S. 104, Tab. 104; S. 116, Tab. 61.

2. Реконструкция на коланна гарнитура с украса от щитовидни апликации

Наред с популярните щитовидни апликации с шест пъпки по очертанието и сърцевиден медалион с врязна петлистна палмета, за които стана дума при описанието на гарнитурата от Кривина, съществува и една помалка, но стилна група от щитовидни апликации, с четири пъпки по очертанието и капковиден медалион в средата, подчертан с релефна рамка. Именно тази група е в основата на втората реконструкция, предложена в настоящата работа (Обр. 3). От описаните коланни украси досега са намерени 26 предмета, от които 5 оловни и 2 бронзови модела и 19 апликации от двете разновидности – 13 широки (Табло II, 1–10) и 6 тесни (Табло II, 11–12). Редно е да се отбележи, че тук става въпрос за по-семплия вариант на тези украси. Останалите предмети, които също са представени в двете разновидности (тесни и широки) и са орнаментирани с псевдоперлен ред около медалиона в средата и завити навътре волути по края, не са включени в споменатата група и са обект на друго изследване.

От разглежданите апликации има немалко екземпляри, произхождащи от производствения център в Новосел. При проучванията са намерени 11 изделия от двата вида – тесни и широки, а общо от североизточните райони на страната – над 40[15]. Групата е представена и сред находките от работилниците при Надарево, Търговищко[16]. Коланен набор от подобни апликации е намерен в гроб при Батмоноштор, Южна Унгария[17]. Няколко такива апликации, но от сребърна сплав с позлата, произхождат от унгарския некропол в Ясзапати[18].

В предложената реконструкция са вложени 58 щитовидни апликации с четири пъпки по очертанието и капковиден медалион в средата. От тях 23 – тесни (модел – No 1284), (Табло II, 11) с размери 1,7 см ширина и 2,0 см дължина и 35 – широки (модел – No 1150), (Табло II, 4) с 1,8 см ширина и 1,7 см дължина. И двата варианта имат по три шипа за закрепване към ремъка. Единият край на основния ремък завършва с накрайник, а другият – с тока, съставена от петоъгълна плочка с отвор за езика, релефен ръб и овална опорна част, подобна на реконструираната тук (Инв. No 546). Избраният

---

[15] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, с. 277, Таб. XXXV, 260–271; с. 111 и пос. лит.

[16] **Дончева, С.** Метални украси от производствения център…, с. 21, Таб. II, 58; с. 27, Таб. V, 58.

[17] **Станоуев, Н.** Некрополе X–XV века у Војводини. Нови Сад, 1989, 20, 77–97; **Bálint, C.** Südungarn im 10. Jahrhundert…, p. 208, Taf. LIII, 15–16.

[18] **The Ancient Hungarians**. Exhibition Catalogue…, p. 238, Fig. 3.

накрайник е с релефна украса от привързани палмети и плоска рамка по очертанието (Инв. No 891), (Табло II, 13). Той е с ширина 1,8 см и възстановена дължина 4,8 см (горната част на отливката е отчупена). Този вид големи колании накрайници не са сред често срещаните находки, което се дължи на тяхната по-малка употреба. В коланната гарнитура има място само за един подобен накрайник, докато висящите ремъци с по-малки метални краища са обикновено повече от един. Токата, с която завършва другият край на основния ремък, е от добре познатия вид. За реконструкцията е подбрана тока с дължина 2,1 см и ширина – 1,8 см, с вътрешен размер 1,3 см и отговаря на ширината на ремъчния край.

При тази реконструкция е предложен друг вариант на закопчаване на колана – не с два допълнително прикрепени към вътрешната страна по-тесни ремъка, а само с един от лявата страна, на който са нанесени няколко отвора за езика на токата (Обр. 3). Повечето реконструкции на колани, известни досега предлагат именно такъв вариант[19]. Той е удачен, когато определен вид апликации са с една големина (тесни и широки). Токата се закрепва с три нита директно към другия край на основния ремък – скосен и отговарящ на нейните размери. Трябва да се отбележи, че ширината на кожения ремък е също 2,0 см. Подобна реконструкция се предлага и за коланните украси от Кривина, които се доближават по форма и украса до описаните. И от двете групи апликации има само по един размер, представен в двата варианта (тесни и широки), за разлика от използваните апликации в първата реконструкция, от които има няколко размера и разновидности украса тип „вейка“. Този факт не означава непременно, че всички тези апликации са били предназначени за направата на колании гарнитури с различен брой висящи по-малки ремъци. Те могат да бъдат използвани и за украсата на конска амуниция.

Висящият ремък в предложената реконструкция е поставен от лявата страна (Обр. 3), което, както се спомена, не е строго установена практика, а един от многобройните варианти на колани с метални украси, разпространени през епохата. Целият колан е с дължина 1,60 м, от която 1,20 м хоризонтална част и 40 см – вертикална (без застъпването). Допълнително прикрепения към вътрешната страна малък ремък е 18 см. Размерите на висящия край може да варират и се определят от обиколката на хоризонталния ремък, зависеща от телосложението на притежателя на колана. Последното се отнася и за първата реконструкция.

---

[19] **Орлов, Р.** Північнопричорноморський центр художньої металообработки у X–XI ст. – Археологія, 47, 1984, 24–44, Рис. 2, 1; **The Ancient Hungarians**. Exhibition Catalogue…, p. 166, Fig. 1; **Gomolka-Fuchs, G.** Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen…, S. 503, Abb. 7.

3. Реконструкция на коланна гарнитура с висящи ремъци и украса от ажурни апликации

Третата реконструкция на коланна гарнитура, се състои от два вида ажурни апликации – правоъгълни, с прорез при основата и сърцевидни (Обр. 4). Подобен набор от бронзови лети украси, определени като принадлежащи на един колан, произхожда от Североизточна България[20]. Наборът се състои от тока, накрайник и 32 апликации с бяло метално покритие, закрепвани с нитове. От тях 19 са правоъгълни, с изрез при основата и гънка в горната част, а останалите 13 – сърцевидни. Токата е с овална рама и петоъгълна плочка, накрайникът – с издължена форма, раздвоена основа („лястовича опашка“) и без орнаментация по лицевата повърхност. Прави впечатление, че някои от прорезите при правоъгълните апликации са с нарушена форма, получена от разливането на разтопения метал при отливката. Липсата на допълнителна обработка на формите ги определя по-скоро като бракувани изделия, отколкото като краен продукт. Използването им в поясната гарнитура поставя много въпроси и един от тях е дали те принадлежат на такава или са комплектовани от намервачите.

Пълна коланна гарнитура, съставена от правоъгълни апликации с изрез при основата, гънка в горната част и релефна украса от петлистна разцъфнала палмета, е намерена в богат унгарски некропол, датиран в ранния X в. при Тизаеслар-Башалом[21]. Коланът се състои от 28 правоъгълни и 49 луновидни апликации. Първите са били разположени по хоризонталната част на ремъка, а луновидните – по вертикалната. Накрайникът и токата са богато орнаментирани с растителна украса.

Големият брой правоъгълни и сърцевидни ажурни апликации, намерени при производствения център в Златар (Табло III), а и на останалите комплекси с работилници – при Новосел и Надарево, са потвърждение за тяхната широка употреба сред българската общност през X в.[22]. Устойчивата група на правоъгълните апликации, наред с останалите изделия, характерни за епохата, е може би далечен отглас на средноазиатските традиции, но не и етноопределящ белег, както се приема в унгарската и руската литература[23]. Акцентирането върху детайли от украсата или формата, като

---

[20] **Плетньов, В.** Нови ранносредновековни…, с. 63, обр. 3.

[21] **The Ancient Hungarians**. Exhibition Catalogue…, p. 186, Fig. 1.

[22] **Дончева, С.** Метални украси от…, с. 21, Таб. II, 60, 78; с. 27, Таб. V, 60, 78; **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, с. 289, Таб. XLVII, 514–515; с. 290, Таб. XLVIII, 522.

[23] **Плетньов, В**. Нови ранносредновековни…, с. 59 и пос. лит.

датиращ фактор, не е оправдано. Отбелязваното скосяване на ръбовете на апликациите например, се среща както при някои по-ранни предмети, така и при изделията, произвеждани в работилниците около Преслав. Там се намират едновременно апликации с отвесни и със скосени ръбове. Дебелината на отливката също не е определящ фактор, а чисто технически параметър, зависещ от технологичния процес, търсената цел и уменията на майстора. Оказва се, че правоъгълните апликации с прорез при основата са може би едни от най-разпространените от Средна Азия до Дунав в широките хронологични граници на VII–XI в.[24].

До момента в Златар са намерени 25 правоъгълни апликации с прорез при основата, без гънка при върха и съответно – с прави и скосени ръбове (Табло III, 1–8). Закрепването е осъществявано с два шипа, разположени от двете страни на отвора. Върху повърхността на някои апликации е нанесено бяло метално покритие. След анализ на неговия химичен състав се оказа, че то е различно[25]. Има апликации с покритие от сребърна сплав и такива – с калай. Целта и на двете е успешното наподобяване на предметите от благороден метал. Избраният модел, по който са оразмерени всички правоъгълни апликации в реконструкцията има размери: 1,6 см дължина, 1,3 см ширина и прорез 1,0/0,5 см (Инв. No 1081), (Табло III, 8).

Втората група метални украси, вложени в коланната гарнитура, по аналогия със споменатите намерени цели набори, са сърцевидните ажурни изделия. Известни са два вида – големи и малки. От първите са намерени 10 екземпляра (Табло III, 9–13), а от вторите – 3 (Табло III, 14–16). И тук важи предположението, споменато по-горе, за поставянето на големите изделия по основния ремък, а по-малките – по висящите ремъци. Последните могат да бъдат използвани и за украсата на конска амуниция. За модел при възстановката е приета сърцевидна апликация с размери: дължина 1,7 см и ширина – 1,3 см (Инв. No 1241), (Табло III, 13).

След разполагането на двата вида апликации по основния ремък, който е с ширина 1,8 см, съобразена с изделията, се оказва, че по ремъка се нанасят общо 40 броя правоъгълни апликации с прорез при основата, разположени на разстояние близо сантиметър една от друга и 24 броя сърцевидни апликации, от които 18 са върху висящия край, а 8 зад токата при отсрещния край (Обр. 4). Вертикалната част завършва с бронзов накрайник с бяло ме-

---

[24] **Распопова, В.** Поясной набор Согда VII–VIII вв. – СА, 4, 1965, 78–91; **Станилов, Ст.** Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 177–190 и пос. лит.

[25] **Дончева, С.** Метални покрития върху бронзови изделия от производствените центрове в околностите на Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. VIII, (под печат).

тално покритие върху лицевата страна и без украса, с по-големи размери (Инв. No 929), (Табло III, 18). До момента са намерени само фрагменти от такива накрайници. Токата е с овална опорна част и петоъгълна носеща плочка с отвор за езика и украса от две успоредни врязани линии при основата (Инв. No 830), (Табло III, 17).

Дължината на целия колан е 1,70 м, от които 1,20 м – хоризонтална част и 45 см вертикален висящ край (без застъпването). Закрепването е с помощта на допълнителен прикрепен кожен ремък с дължина 18 см и ширина 1,3 см, отговаряща на ширината на отвора на токата (Обр. 4). При тази реконструкция закопчаването е от долната страна на основния вертикален ремък, по аналогия с разположението на токата при някои погребения от унгарски некрополи[26]. Към настоящата възстановка могат да бъдат добавени някои предмети, за които има сведения, че са окачвани допълнително на колана – огниво, торбичка, нож и др. Подходящ пример за това е миниатюрата от Менология на император Василий II от XI в., съхраняван в библиотеката на Ватикана[27] (Обр. 5).

Предложените три реконструкции на коланни гарнитури, основани на находки от археологическите проучвания при производствения център в Златар, са само част от многобройните варианти на такива възстановки. Това се потвърждава и от приведените примери от различни източници (погребения, изображения, реконструкции). Повечето от намерените in situ не са достигнали до нас в цялост, поради често срещаното ритуално обезвреждане на покойника чрез повреда на най-важния елемент от облеклото му – колана.

Богатото разнообразие от метални украси – токи, накрайници и най-вече апликации, дават възможност за тяхното умело съчетаване върху коланните ремъци в най-различни стилистично еднакви редове. Вариативност е съществувала, както по отношение на декоративното оформяне на набора, така и в размерите на основния ремък (дължина и ширина), начина на закопчаването (под основния ремък или над него), използването на допълнително прикрепени ремъци за закрепването (един или два), в положението на висящия край (отляво или отдясно), добавянето на ремъчни краища, окачването на различни предмети по тях и др. Такова разнообразие от форми и варианти предполага повсеместното разпространение и популярност, която е имал украсеният колан през X в. в средновековното българско общество. През този период коланът надхвърля значението си на задължително войнско отличие и се превръща в елемент от облеклото на по-широк кръг от хора, ангажирани в администрацията и управлението

[26] **Révész, L.** A Karosi hofoglalás kori temetök…, p. 116, fig. 61; p. 324.

[27] **История на България.** Т. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 126.

на държавата. Конкретното значение на колана в ранговата военна листа се превръща в символ на просперитет, достойнство и положение.

Значението на Константинопол като крупен център на художествените занаяти се определя в разпространението на образци и мотиви, далеч зад пределите на столицата. Влиянието на византийската художествена школа в съчетание с разпространената мода на украсения колан през X в. е в основата на богатата и разнообразна продукция на местното производство. Съществените различия с унгарската металопластика през този период, са не само в състава на металните сплави, но и във формите и орнаментацията на изделията. Не трябва да се отрича обаче, и наличието на някои сходни групи предмети, които по-скоро потвърждават повсеместното разпространение на популярния за евразийската област украсен колан. Ако има влияния, то те са взаимни и потокът на развитие е насочен от земите на Долния Дунав към тези на север и северозапад. Производството на колани през X в. в България, което няма равно досега на себе си по мащаби и обхват, естествено налага едно такова мнение. Бъдещите проучвания по темата ще допринесат за натрупването на още повече доказателства в тази насока.

A RECONSTRUCTION OF BELT SETS BASED ON MATERIALS FROM THE EARLY-MEDIAEVAL METAL PLASTIC CENTER NEAR ZLATAR, PRESLAV REGION

Stela Doncheva

Abstract

From the beginning of the regular archaeological researches of the early-mediaeval production center of metal plastic near the village of Zlatar, Preslav region in 2007 up to the present are unearthed more than 1500 artifacts. Most numerous are the belt fittings – clasps, appliqués, and strap ends, which make up 80 per cent of all the finds. The gradual accumulation of variety of shapes and decorations, especially the appliqués (the most numerous group of finds), raises the problem of their particular usage. Their purpose, in broad terms, for the production of belt sets and horse trappings is beyond any doubt. What is of interest is the way an accomplished article is worked out. The particular stages are related to the selection and arrangement of the elements, their number and proportion, the assembly and final form. The present paper covers this aspect and aims at proposing several attempts at reconstructions of belt sets, based on selected specimens of the versatile material discovered in the center of metal plastic production near Zlatar.

There was variation regarding the decorative design of the set, as well as in the size of the main strap (length and width), the type of clasping (under or over the main strap) and in the usage of auxiliary straps for the fastening (one or two), in the position of the hanging end (on the left or on the right side), in appending hanging strap ends, in suspending various objects on them, etc. Such diversity of shapes and variants suggests wide distribution and popularity of the decorative belt in the 10th century in the mediaeval Bulgarian society. During this period the belt went beyond its meaning of a compulsory warrior's distinction and turned into an element of the clothing of a wider circle of people, engaged in the administration and government of the state. The specific meaning of the belt in the military rank list became a symbol of prosperity, dignity and social status.

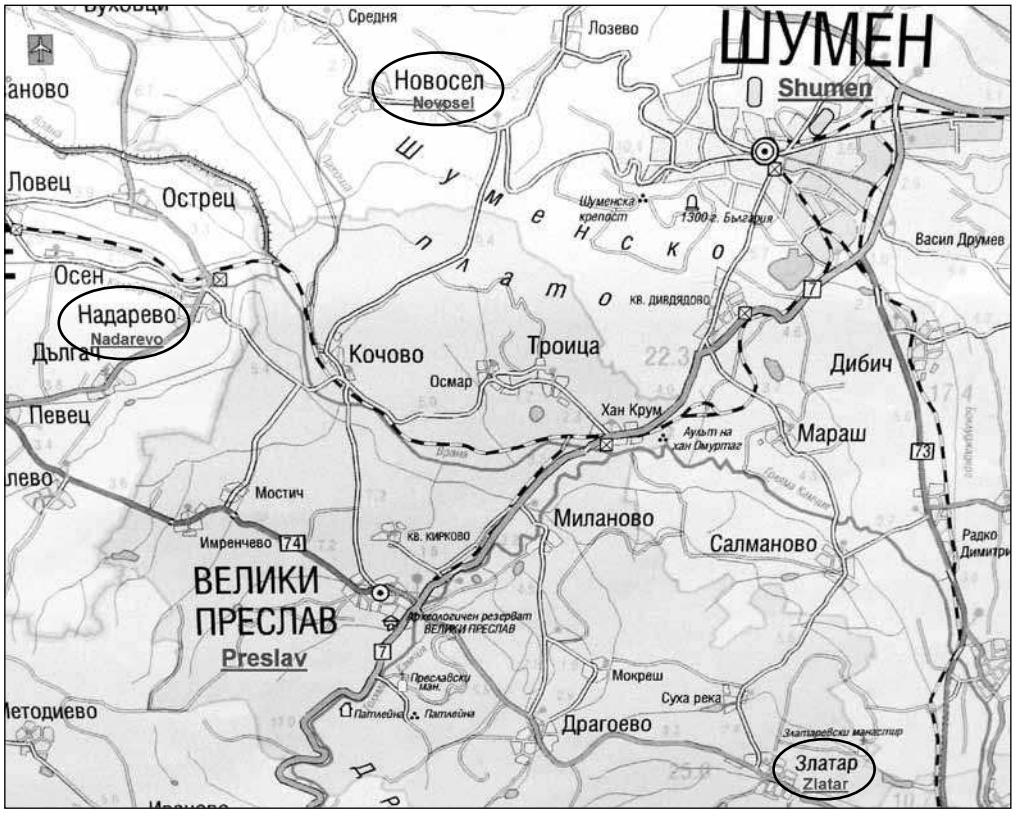

Обр. 1. *Местоположение на центровете за производство на художествен метал около столицата Преслав.*

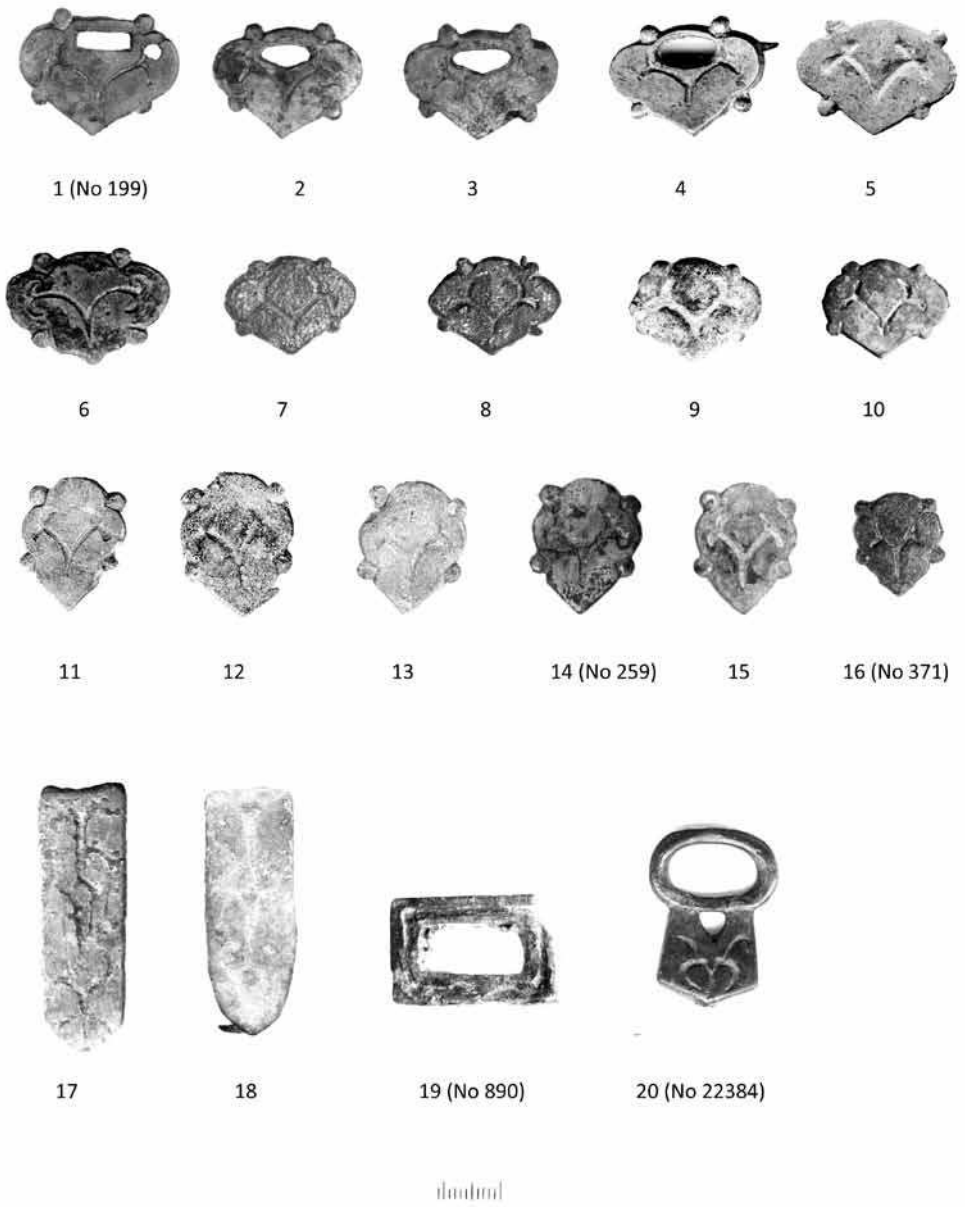

Табло I. *Подбрани колании украси тип „вейка“ от производствения център при с. Златар, Преславско.*

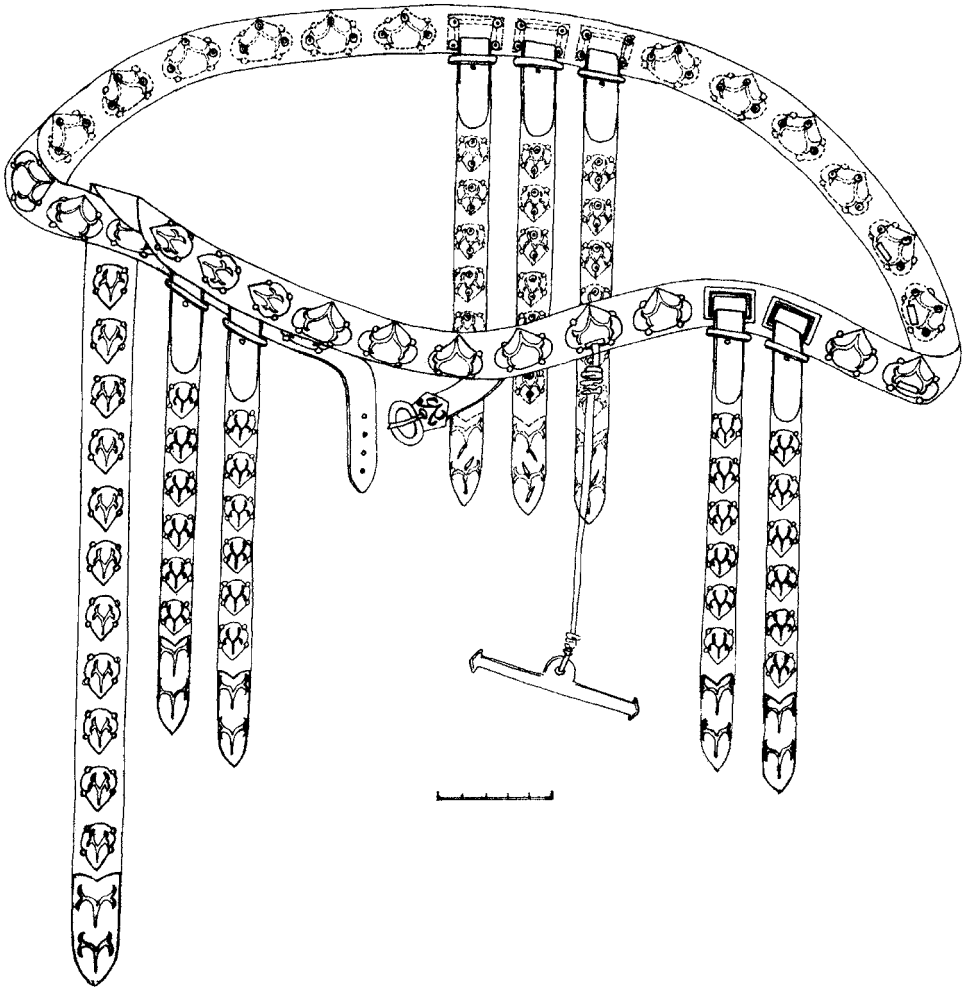

Обр. 2. *Реконструкция на колонна гарнитура с висящи ремъци и украса – тип „вейка“. (по С. Дончева).*

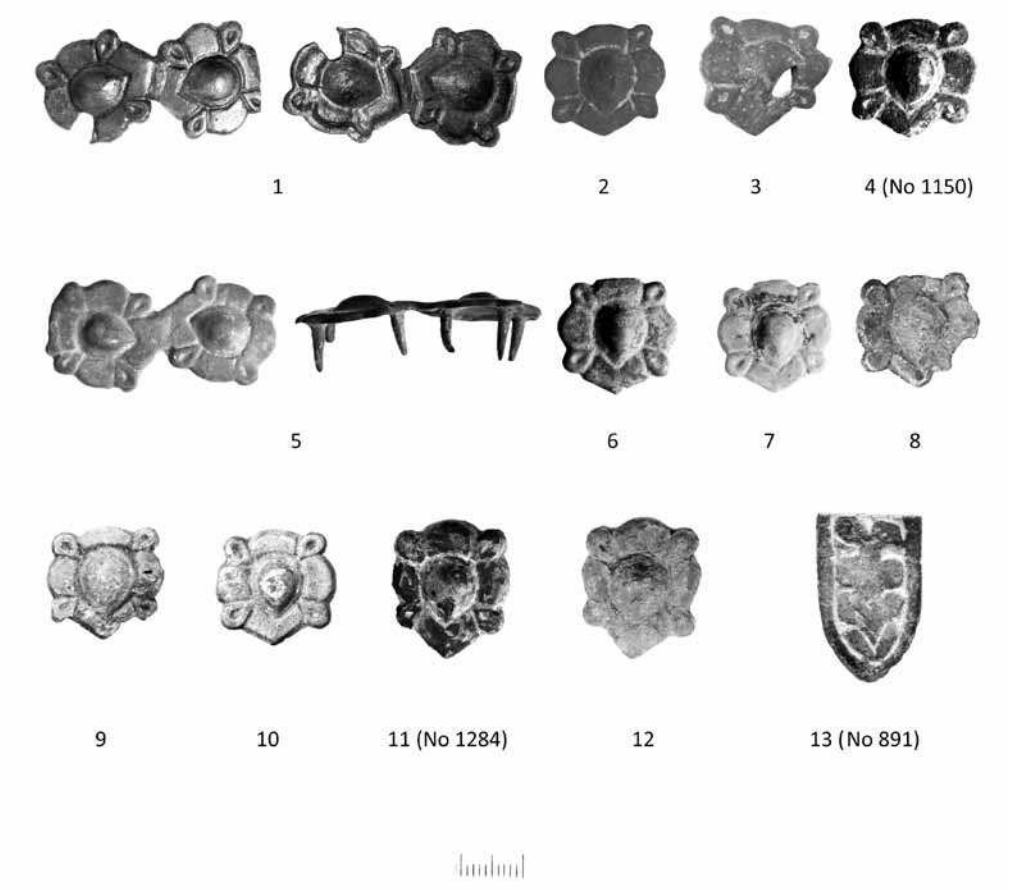

Табло II. *Подбрани коланни украси с щитовидна форма от производствения център при с. Златар, Преславско.*

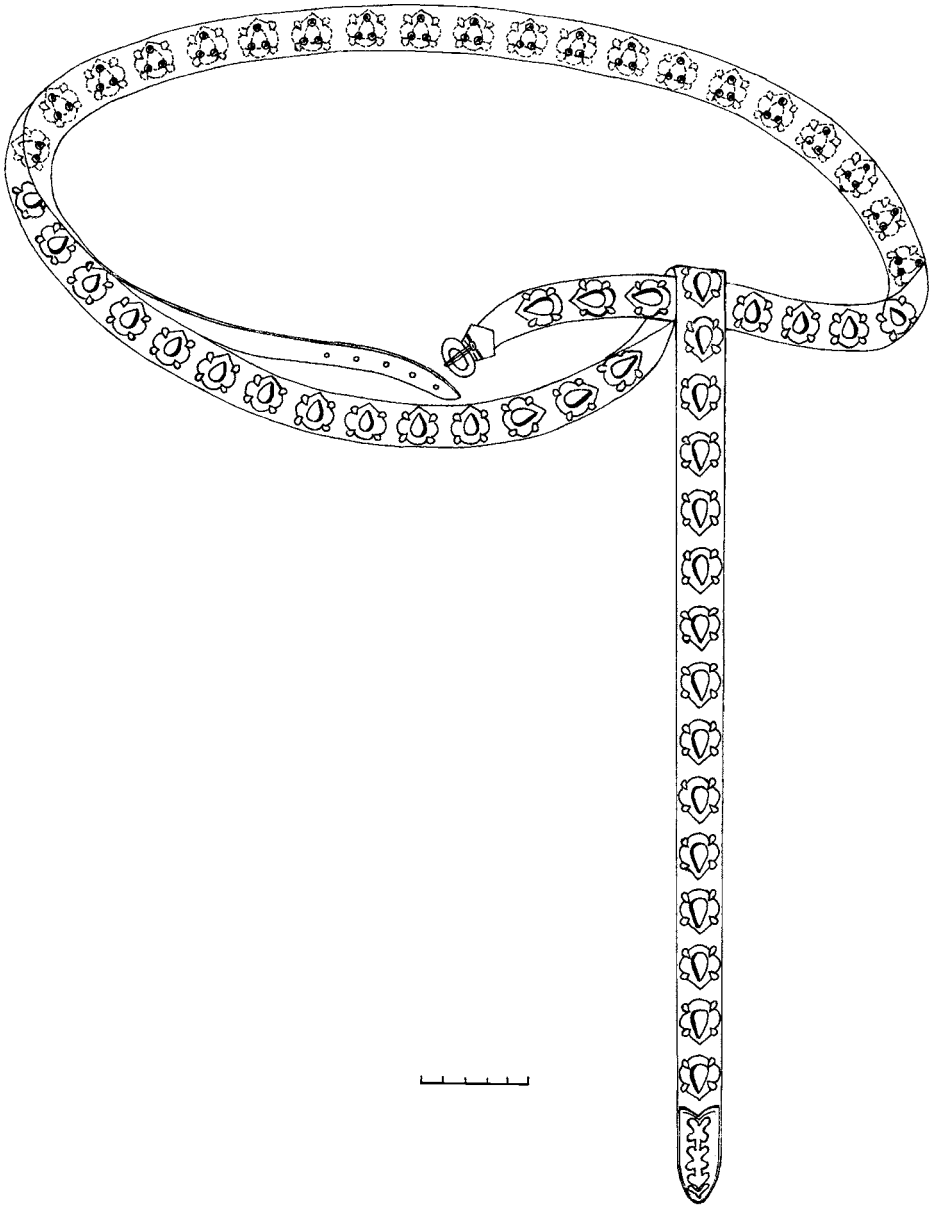

Обр. 3. *Реконструкция на колanна гарнитура с украса от щитовидни апликации. (по С. Дончева).*

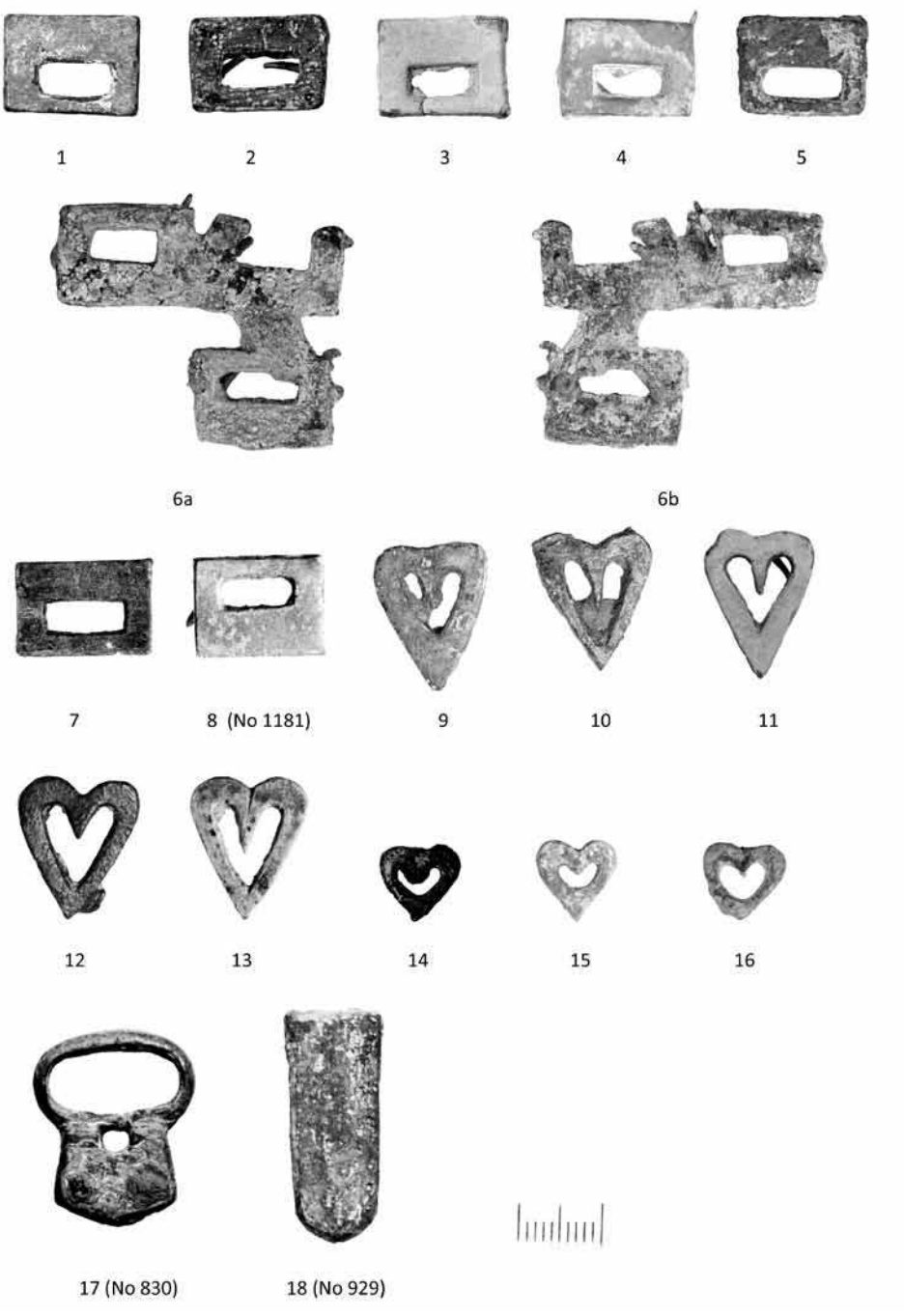

Табло III. *Подбрани ажурни коланни украси от производствения център при с. Златар, Преславско.*

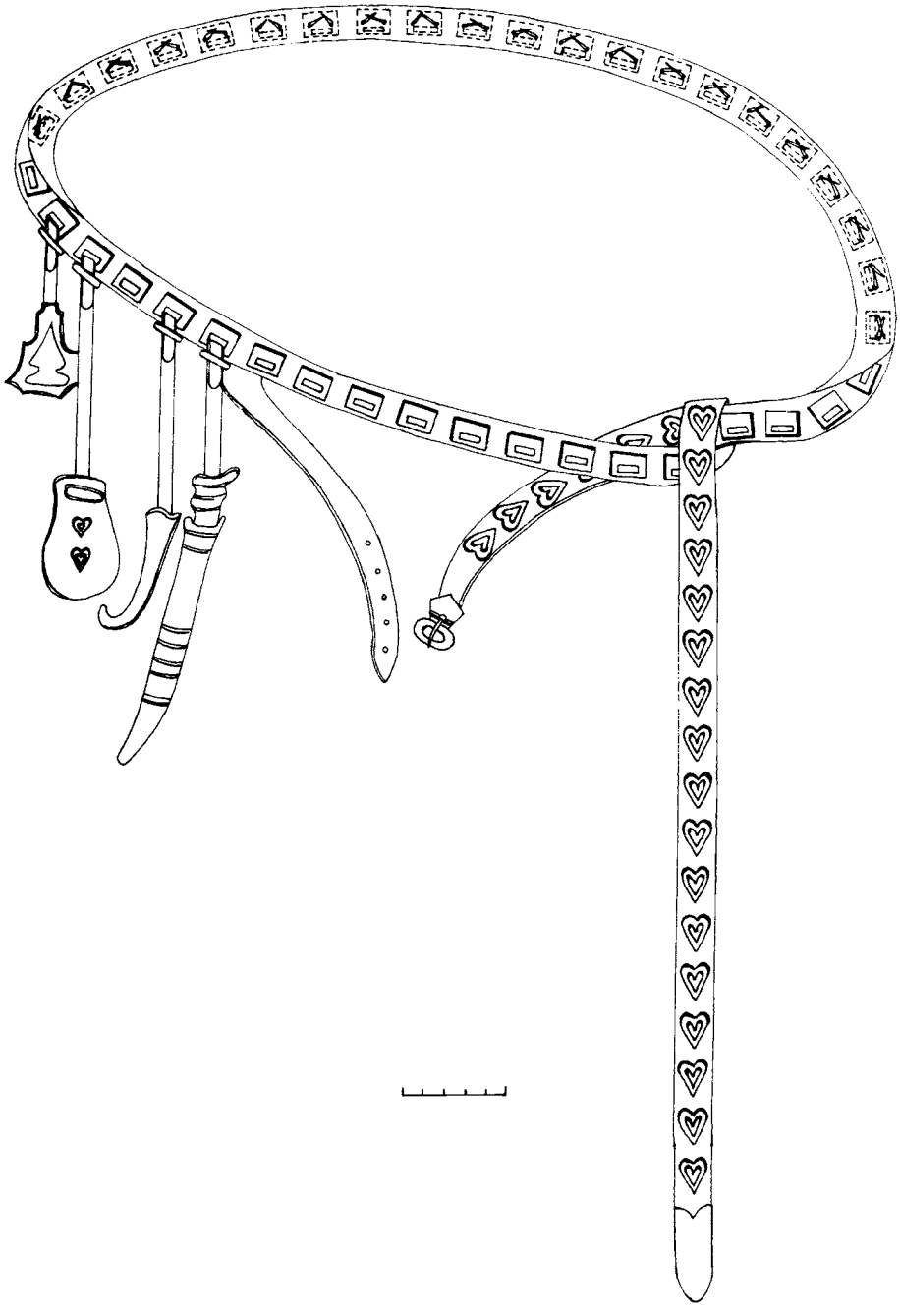

Обр. 4. *Реконструкция на колanна гарнитура с висящи ремъци и украса от ажурни апликации. (по С. Дончева).*

О БАЛКАНСКИХ СВЯЗАХ НАСЕЛЕНИЯ ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА. ПО МАТЕРИАЛАМ НАХОДОК ПРЕДМЕТОВ ЦВЕТНОЙ МЕТАЛЛООБРАБОТКИ

Светлана Рябцева

Целью нашей работы является рассмотрение группы металлических изделий конца 1 – начала 2 тыс. н.э., достаточно четко определяющей вектор контактов населения Пруто-Днестровского региона с Балканами. В связи с ограниченностью объема работы мы остановимся лишь на двух категориях археологических находок: деталях поясных наборов и фигурках всадников.

Поясные наборы. В Пруто-Днестровском поясной набор, состоящий из 40 позолоченных бляшек, наконечника пояса и пряжки был найден раскопках кургана № 3 у с. Бедражи в мужском захоронении[1]. Бляшки каплевидной формы представлены в двух разновидностях – более широкие с выступом в нижней части и узкие и длинные с сердцевидной прорезью внизу (Рис. 1: 9–12, 14–16). В центре бляшек расположен выпуклый щиток, обрамленный каймой жемчужника и декорированный растительным орнаментом. На некоторых бляшках сохранилась чернь, заполнявшая контур рисунка. Щиток пряжки по форме и декору повторяет бляшку с сердцевидной прорезью (Рис.1: 8). Поясной наконечник удлиненной формы декорирован растительным узором. Растительный декор на наконечнике подчеркнут черновой разработкой фона (Рис. 1: 13).

Детали подобных поясов встречаются в венгерских древностях, например, Сентес-Надьхедж, но гораздо чаще их находят в памятниках Болгарии (Дрэстэр, Велико Тырново, Стана, Средище, Преслав, Добрич, Шумен, Попина, Изворник, Кривин)[2]. Найденный в Кривине в 1998 г. поясной набор

---

[1] **Чирков, А.** Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. – В: Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев, 1990, с. 158–168.

[2] **Fettih, N.** Die metallkunst der Landnemenden Ungarn. Budapest, 1937, tab. XCII; **Дончева, С.** За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика. – В: Преслав, 6, 2004, с. 212–227; **Плетньов, В.** Производство на колании гарнитури в ранносредновековна България. – В: Преслав 6, 2004, с. 228–240; **Станилов, С.** Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. – В: Плиска-Преслав. 6, 1993, с. 152–163; **Gomolka-Fuchs, G.** Eine Gürtelganitur vom ungarischen Typ aus der Frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezik Ruse, Bulgarien. – В: Eurasia Antiqua, 8, 2002, p. 493–514.

весьма близок к происходящему из Бедражей в Молдове3. По всей видимости, данная группа поясов наиболее характерна именно для древностей Балканского региона. Доказательством тому служит и факт, что у села Новосел в Болгарии такие бляшки были найдены среди других многообразных вариантов поясных накладок в составе комплекса ювелирной мастерской4. На территории Восточной Европы отдельные находки бляшек сходных форм приурочены к регионам Волжской Булгарии (Измери), Прикамья (Рождественский мог.), Зауралья (Барсов городок, Черепаниха 2)5. Вопрос о месте изготовления и путях распространения этой небольшой «северо-восточной» группы вещей, только недавно попавшей в поле зрения исследователей, остается дискуссионным. Однако, необходимо отметить их сходство с бляшкой найденной при раскопках некрополя Одерцы в Болгарии[6].

В Пруто-Днестровском регионе еще один поясной набор был найден на Екимауцком городище при раскопках богатого комплекса ювелирной мастерской[7]. Поясной набор состоит из 40 литых бронзовых сердцевидных бляшек с небольшим выступом, декорированных врезным волютообразным узором (Рис. 1: 18–20, 24–26). Бляшки представлены в двух разновидностях: одни более широкие, другие – узкие, удлиненные (относятся соответственно к типам XXVIII Б1 и 2, по типологии В. В. Мурашовой)[8]. Узкие накладки крепились, по всей видимости, на свисающей части пояса острой частью вниз. Кроме того, на городище было найдено несколько бляшек с криновидным узором и небольшая подборка поясных пряжек (Рис.1: 17, 21–23, 28).

Бляшки близкие к екимауцким известны с территории Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы и демонстрируют сложение единого стиля в оформлении поясов. Сходные экземпляры происходят из Карош, Хомокмедь, Ладаньбене-Бенепуста и других мест в Венгрии[9] (Рис. 2:32–37).

---

3 **Gomolka-Fuchs, G**. Пос. соч., с. 493–514.

4 **Бонев, Ст., С. Дончева**. Стаобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 275, 276.

5 **Казаков Е.** Поясные накладки волжских болгар из Танкеевского могильника и Измеревского селища. Русь и Восток в IX–XVI вв. Новые археологические исследования. М. 2010, с. 53–61, рис. 2; **Чикунова И.** Этнокультурные взаимодействия в Южнотаежном Притоболье в средневековье. – В: История и культура средневековых народов Степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей (Барнаул, сентябрь 2012). Барнаул, 2012, с. 96–98, рис.1.

6 **Дончева-Петкова Л.** Одърци. Некрополи от XI век. Т. 2. С., 2005, обр. 22, 376 (17).

7 **Федоров, Г.** Городище Екимауцы. – КСИА, 50, 1953, с. 104–126.

8 **Мурашова, В.** Древнерусские ременные наборные украшения (10–13 вв.). М., 2000, с. 45.

9 **The ancient Hungarians**: exhibition catalogue. Ed. by I. Fodor. Budapest, 1996, p. 84, fig. 10, 312. fig. 1, 339, fig. 6; **Fettih, N.** Opp. cit., t. XXXV, LXIV, CXXX; **Eszter, I.** A Rétköz honfo-

Однако, наиболее близкие к екимауцким находки известны из Нижнего Подунавья и с Балкан – Пэкуюл луй Соаре (Румыния), Преслава, Надарево, Шуменского округа (Болгария)[10] (Рис. 2:38–43). На территории Восточной Европы аналогичные бляшки, но, как правило, отличающиеся по форме отсутствием каплевидного выступа и некоторыми графическими дополнениями в орнаменте, найдены в Гнездове, Тимерево, Владимирских курганах, Лядинском, Томниковском могильнике и «Черемисское кладбище»[11]. Схожие накладки известны как в древнерусских материалах X–XI вв., так и в Волжской Булгарии, Прикамье, Нижнем Притоболье, у марийцев, черемисов, мордвы и др. групп населения[12] (Рис. 2: 44,50,52).

Несколько отличающиеся от других восточноевропейских, бляшки пояса из Екимауц, по всей видимости, могут быть отнесены к изделиям подунайской ремесленной традиции, представленной находками из Венгрии, Румынии и Болгарии. Наибольшую близость к бляшкам Екимауцкого пояса демонстрируют накладки из Пэкуюл луй Соаре (Румыния) и производственного центра Надарево, Болгария (Рис. 2: 38,39,43,45,46,49)[13].

Фигурки всадников. В Прутo-Днестровском регионе небольшую группу находок составляют плоские литые фигурки всадников (Ханска, Петруха, Лукашовка, Бричень, Кантемир, Тарасова, ряд случайных находок с территории Молдовы без точного места локализации)[14]. Данные изделия явно

---

glalás és Árpád-Kori emlekanyaga. Nyiregyháza, 2003, s. 505, t.3; **Szóke, B.** Adatoka Kisalföld IX es X századi Törtenetehez. – Arhaeologiai Ertesitó. vol. 81. 2. 1954. P. 119–139, fig. 6

[10] **Diaconu P., D. Vîlceanu.** Păcuiul luo Soare. Cetatea bizantină. I Bucureşti, 1972, p. 155; **Dumitriu, L.** Der mittelalterlich Schmuck des unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, Taf. 46; **Дончева, С.** Пос. съч., с. 212–227; **Плетньов, В.** Пос. съч., с. 228–240; **Станилов, Ст.** Пос. съч., с.152–163.

[11] **Мурашова, В.** Пос. съч., с. 45.

[12] **Fettih, N.** Opp. cit., Tab. XXVII; **Мурашова, В.** Пос. съч. с. 45,46; Археология северорусской деревни X–XIII веков: средневековое поселение и могильники на Кубенском озере. Т. II: Материальная культура и хронология. М., 2008, с. 90, 94, рис 84; **Казаков, Е.** Пос. съч., с. 53–61, рис. 2; **Чикунова И.** Пос. съч., с. 96–98, рис. 1.

[13] **Плетньов, В**. Пос. съч., с. 238; **Бонев, Ст., С. Дончева.** Пос. съч.

[14] **Хынку, И.** Исследование селища Ханска (X–XIV вв.). – АО за 1974 г. М., с. 448–449; **Postică, G., V. Cavruc.** Investigaţii arheologice a aşezării Petruha din anul 1988. Arhiva Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, Chisinau, 1989, inv. № 129; **Teodor, D**. Spaţiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migraţii. Buzău, 2003, p. 495, fig. 7. 6; **Рябцева, С., М. Чокану.** Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции). Stratum plus № 5, 2005–2009. Кишинев, Одесса, Бухарест 2009, с. 164–198; **Тентюк, И.** Pax chazarica и вопросы проникновения аланов к юго-востоку от Карпат в VIII–X веках. – В: Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. Ростов-на-Дону, 2009, с. 227, **Tentiuc I.** Despre pandantivele de călăreţi din perioda medievală timpurie on spaţiul prutonistrean. Tyrageţia ser. nouă. Vol. IV [XIX], 1. Chişinău, 2010, p. 225–233, fig. 1.

распадаются на два основных типа. Всадники из Тарасова, Лукашевки и двух случайных находок восседают на достаточно крупных конях с длинным туловом, повернутых влево (Рис.1:5–7). Всадник смотрит в фас, сжимает в руках саблю. Фрагментированная фигурка из Тарасова хорошо проработана, четко передано одеяние всадника типа кафтана или длинной рубахи, туго перепоясанное в поясе, сапог с высоким голенищем (Рис. 1:5).

У фигурок второго типа из Ханска, Бричень, Кантемира и Петрухи конь, также повернутый в лево, кажется миниатюрным относительно фигуры седока (Рис. 1:1–4). Черты лица наездника не проработаны, одной рукой он держится за гриву коня, второй избоченился. Отчетливо передана узкая талия этого персонажа, намечен пояс, изображены очень крупные сапоги, волосы, по всей видимости, собраны в хвостик. Хорошо просматривается седло. Сапог седока и ноги коня объединены в одну линию.

За пределами Пруто-Днестровского региона одна фигурка была найдена на окраине города Болграда Одесской обл. Украины[15] (Рис. 3:3), три экземпляра происходят из Румынии (Добешть-Васлуй и Бутулук-Яссы в Румынской Молдове и одна находка из Мунтении), два экземпляра известно из Македонии, один из Сербии, один с юго-востока Венгрии[16]. Как правило, это случайные находки, что затрудняет их хронологическую и культурную привязку. С территории Болгарии подобные изделия известны целыми сериями, кроме случайных находок здесь представлено более двух десятков экземпляров, происходящих из стационарных раскопок. Фигурки были найдены в Белоградчике; в Варненском округе (2 экз.); в Видине; в Враце; у с. Гиген (2 экз.); в Плевненском округе; в Кюстендиле; в с. Невянин (Врачанского округа); в с. Остров (Врачанского округа), (2 экз.); в Плиске (2 экз.) и 2 в Плисковском поле; в с. Синьо бърдо (Врачанского округа); в с. Стефаново (бывш. Враца); в Ловечском округе; в с. Хисар (Кърджалийский округ); в некрополе у с. Одърци (Добричко), (3 экз.)[17]. Таким образом, мы можем говорить о явном скоплении подобных находок на территории между Дунаем и Балканами. Наиболее часто встречаются они в Северо-Восточной Болгарии, четыре находки связаны с Плиской и ее округой[18].

---

[15] **Субботин, Л., И. Черняков**. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. – В: Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982, с. 160–168.

[16] **Teodor, D.** Elemente nomade din secolele VI–VIII d. Hr. i

[17] **Станилов Ст.** Старобългарските амулети-кончета. – В: Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 239–245; **Дончева-Петкова, Л.** Отново за бронзовите кончета-амулети. – В: Годишник на националния археологически музей, IX, 1993, с. 111–113; **Аладжов, Ж.** Култови фигурки от района на Плиска. – В: Преслав, 3, 1993, с. 276–281; **Машев, С.** Амулети-кончета във Врачанския музей. – МПК, 2–3, 1974, с. 65–67.

[18] **Станилов, Ст.** Старобългарските..., с. 240.

Типология этих изделий давно проработана, находки из Болгарии четко делятся на два основных типа[19]. К первому типу относятся фигурки длинноногих коньков, с длинной изогнутой шеей, изящной удлиненной головой с длинными ушками, тело которых покрыто сетчатым орнаментом (рис. 3:9)[20]. Вместо фигуры ездока изображена крупная мужская голова со скульптурно переданными чертами лица. Эти фигурки, бесспорно, являются подвесками, вероятно, игравшими роль амулетов. Фигурки коньков обращены вправо и переданы как бы в прыжке или полете[21].

Ко второму типу относятся фигурки, представляющие собой изображения коньков, обращенных влево, несущих на себе целую фигурку всадника (Рис. 3: 2, 5, 14). Поза коня довольно свободная и статичная, конь устойчивый и массивный. Кроме того, известен один экземпляр этого же типа из Плиски, на котором изображена целая фигурка, но конь повернут вправо. Следов петелек или иных крепежей у этих изделий нет. В ряде случаев подобные фигурки плоскостные и менее проработанные, чем изделия с личинами. Однако на некоторых из них переданы отдельные детали, к которым могут быть отнесены изображения сабли (Рис. 3: 2, 14). На одной фигурке из Плиски у всадника намечены глаза и рот[22]. Судя по совпадению пропорций и деталей оформления, фигурки из Тарасова, Лукашовки и случайных находок с территории Молдовы относятся именно к этой группе памятников.

Таким образом, подвески-амулеты с личинами – явление типичное именно для древностей Болгарии, за ее пределами известна фигурка, найденная на территории Румынии[23]. Фигурки с наездниками, лишенные петелек для подвешивания и, вероятно, зачастую служившие нашивками, и распространены более широко. Интересная фигурка всадника была обнаружена на окраине города Болград Одесской обл. (Рис. 3:3). В левой руке всадника изображены поводья. В правой руке, отогнутой назад, по мнению авторов публикации, зажат лук. На голове наездника изображен башлык или шлем[24]. Однако можно предположить, что мы имеем дело не с изображением лука, а расправившей крылья ловчей птицей. Находка фигурок всадников-охотников, восседающих на конях, обращенных влево и держащих на правой руке крупную птицу, происходит из Прииртышья (Рис. 3:1)

---

[19] **Станилов, Ст.** Пак там, с. 239–245.

[20] **Спасов, Р.** Ранносредновековен амулет от югозападна България. – В: Studia archaeologica universitatis serdicensis. Supplementum V, 2010. Stephanos Archaeological in honorem Professoris Stephcae Angelova. Sofia, s. 557–565.

[21] **Станилов, Ст.** Старобългарски…, с. 239; Аладжов, Ж. Пос. съч., с. 25–27.

[22] **Станилов, Ст.** Пак там, с. 239; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 111–113.

[23] **Teodor, D.** Opp. cit., p. 71–90.

[24] **Субботин, Л., И. Черняков**. Пос. съч., с. 160–168.

[25]. Фигурки крепятся к фрагменту кожи и сочетаются в декоре с изображениями птиц и геометризированными бляшками-нашивками. В целом находки фигурок всадников с луками и ловчими птицами связаны с регионами Центральной Азии, с древностями кимаков, предшественников кипчаков-половцев[26] (Рис. 3: 4,6,7). Возможно, необычная фигурка из Болграда соотносится с половецкими древностями.

Среди разнообразных мнений исследователей относительно семантической нагрузки подобных изображений можно выделить ряд основных предположений. В таких фигурках видят изображение бога неба, бога солнца, бога Тангра (у хазар Тенгри – герой, исполин, хан), божественного всадника-правителя, отражение шаманского культа (изображение шаманской маски (в случае с фигурками с личинами))[27]. Кроме того, по мнению С. Станилова, фигурки, развернутые в разные стороны, могли символизировать расположение конного ханского войска – левый фланг, правый фланг, центр[28].

В этой связи представляются интересными находки трех фигурок конников у с. Одърци (Добричского округа) где одни связаны с детскими захоронениями[29] (Рис. 3:2). У всех наездников не сохранились головы, эта часть изделия отсутствует чаще всего как наиболее хрупкая[30]. Одна фигурка была обнаружена поблизости от детского захоронения № 123, вторая входила в состав инвентаря богатого захоронения девочки 3–4 лет № 348. Фигурка была обнаружена с правой стороны в области груди. Она или была нанизана на нитку ожерелья (нитка продета сквозь отверстия под руками седока), или нашита на одежду, или же положена в качестве подношения. По всей видимости, эта находка не отрицает преимущественной принадлежности

---

[25] **Fodor, I**. Honfoglalás kori korongjaink szszmazásárol. // Folia arhaeologica XXXI. 1980, p.189–215, abb. 10.

[26] **Борисенко, А., Ю. Худяков**. Изображения воинов на торевтике тюркских кочевников Центральной Азии раннего средневековья. Археология, этнография и антропология Евразии 4 (36) 2008, с. 43–53.

[27] **Аладжов, Ж.** Пос. съч., с. 25–27; **Овчаров, Д.** За смисъла и значението на един вид ранносредновековни български амулети. – В: Сборник на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 136–139; **Цидрова, Л.**, с. 247–257; **Маламед, К.** Амулети-коне, яздени от мъжка глава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура 2, С., 1991, с. 219–231.

[28] **Станилов, Ст.** Пос. съч., с. 45.

[29] **Дончева-Петкова, Л**. Пос. съч., с. 111.

[30] По всей видимости, подобные изделия считались достаточно ценными, многие из них носят следы весьма длительного использования, так фигурка из Лукашовки (Республика Молдова) починена с оборотной стороны при помощи тоненьких железных пластинок. Починку вещи из цветного металла при помощи железных «заплаток» нам удалось выявить в Пруто-Днестровском регионе и на материалах городища Екимауцы. В данном случае, железной пластинкой была укреплена серебряная лунница.

фигурок наездников к предметам мужской субкультуры, однако демонстрирует, что они могли входить и в погребальный инвентарь захоронения девочки. Фигурки всадников, в том числе нашитые на шапочки, встречаются и в детских захоронениях в Уральском регионе[31].

Возникновение некрополя Одърци относится исследователями к 40-м годам XI в. По мнению Дончевой-Петковой, этот некрополь мог принадлежать печенегам[32]. Среди датированных находок подобных изделий с территории Болгарии можно отметить и фигурку, найденную в помещении №6 при раскопках Плиски. Изделие было обнаружено совместно с монетой императора Константина и императрицы Евдокии (1059–1067). Еще одна фигурка из Внутреннего города Плиски происходит из слоя конца X – начала XI в.[33] Таким образом, подобные амулеты имели распространение и в тот период, когда болгарское общество уже было вполне христианизировано. Вероятно, возведенное в ранг государственной политики почитание конных воинов могло сохраниться и в условиях христианизации[34]. По мнению некоторых исследователей, к этому времени подобные нашивки уже выполняли в костюме в основном функцию своеобразных знаков отличия, маркировали принадлежность их носителей к конному войску[35]. Изображения всадников продолжают встречаться в X веке как на стенах столичных центров Преслава и Плиски, так и скальных монастырей Северо-Восточной Болгарии (Дристра, Скала)[36].

В целом подвески-амулеты и нашивки с изображениями конников наиболее типичны для языческих кочевнических древностей, варианты подобных изделий находят не только в древностях болгар, но и венгров эпохи «обретения родины». Одними из прототипов подобных изделий, по всей видимости, могут являться амулеты из аланских памятников Кавказа (Рис. 3:10–13). Кавказские образцы датируются в пределах VIII–IX вв., но, возможно, они появляются и ранее – во второй половине VII вв.[37] Начало рас-

---

[31] **Борисенко, А., Ю. Худяков**. Пос. съч., с. 43–53.

[32] **Дончева-Петкова, Л**. Пос. съч., с. 113.

[33] **Станилов, Ст**. Пос. съч., с. 240; **Дончева-Петкова, Л**. Пос. съч., с. 111.

[34] **Плетнева, С.** Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с. 83; **Тельнов, Н., В. Степанов, Н. Русев, И. Рабинович**. Разошлись славяне по земле. Кишинев 2002, с. 119.

[35] **Атанасов, Г.** Две ранносредновековни апликации-конници от Южна Добруджа. – Епохи, 1, 1993, с. 53–57.

[36] **Плетнева, С.** Пос. съч., с. 110; **Атанасов, Г**. Християнският Дуросторум-Дръстър. Варна. 2007, табл XLIX, XLIII.

[37] **Рунич, А**. Катакомбный могильник VII–VIII вв. около Кисловодска. – СА, 3, 1968, с. 208–214; **Ковалевская, В**. Изображение коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М. 1978, с. 111–120.

пространения схожих фигурок на территории Болгарии С. Станилов относит ко времени Аспаруха[38]. Д.Теодор также связывает их появление с продвижением в 680 г. булгар хана Аспаруха через черноморские степи в регион Нижнего Подунавья, Добруджи, Мунтении, Балкан[39].

По мнению И. С. Тентюк, среди находок из Пруто-Днестровского региона с аланскими материалами могут быть связаны фигурки из Ханска, Петрухи, Бричень и Кантемир[40]. Однако, наряду с некоторыми чертами сходства, на этих изделиях явно присутствует и ряд декоративных отличий, позволяющих видеть в них отдельную, возможно, местную, локальную группу вещей. К специфическим чертам этой группы фигурок относятся такие элементы, как: миниатюрный конь с проработанной гривой и глазом; избоченившийся всадник со специфической прической; соединение ног коня и сапога всадника в единую линию. Остальные фигурки всадников, найденные в Молдове, явно относятся к группе изделий, типичных для памятников Дунайской Болгарии.

На территории Пруто-Днестровского региона представлено достаточно большое количество археологических памятников, содержащих материалы, как имеющие аналогии в памятниках салтово-маяцкого круга, так и в древностях Дунайской Болгарии. Интерпретация подобных древностей в российской, молдавской, болгарской и румынской археологической науке служит предметом достаточно оживленной полемики. Мы оставляем в стороне разбор данной дискуссии, носящей в ряде случаев и несколько политизированный характер. Хотелось бы лишь отметить, что наиболее взвешенным нам представляется мнение об оседании на данной территории нескольких волн переселенцев, продвигавшихся как из-за Днестра, так и из-за Дуная, с Балкан[41]. Материалы из центральной зоны Пруто-Днестровского междуречья (памятники типа Ханска, Петруха, Лукашевка) соотносятся с мнениями исследователей о возможном оседании на данной территории в конце I – начале II тыс. н.э. какой-то части салтово-маяцкого населения, продвигавшегося в западном направлении, по всей видимости, под давлением печенегов, наступавших на земли Хазарского каганата. Причем, материалы, близкие к салтовским древностям (лощеная керамика, керамические котлы, юртообразные жилища, очаги, восьмекообразные ямы)[42], характерны для

---

[38] **Станилов, Ст.** Пос. съч., с. 239–245

[39] **Teodor, D.** Elemente nomade din secolele VI–VIII d. Hr. i

[40] **Тентюк, И.** Пос. съч., с. 230.

[41] **Тельнов Н., В. Степанов, Н. Русев, И. Рабинович.** Пос. съч., с. 111.

[42] **Хынку, И.** Поселения XI–XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии. Кишинев, 1969, с. 20; **Чеботаренко, Г.** Население центральной части Днестрвско-Прутского междуречья в X–XII вв. Кишинев 1982, с. 22; **Рабинович, Р.** К проблеме культурной и этнической

группы памятников типа Петруха-Лукашевка, на которых встречаются и находки фигурок всадников.

При этом население, оставившее могильник Лимбарь, находящийся в непосредственной близости от поселения Ханска, вероятно, представляет собой продукт межэтнического контакта, происходившего в данном регионе[43]. По данным антропологических исследований, произведенных М.С. Великановой, мужской компонент данного могильника близок к тюрко-болгарскому варианту салтово-маяцкой культуры, женский же к типу местных славян[44].

Население Прутo-Днестровского региона имело, безусловно, и достаточно тесные этнокультурные контакты с регионом Нижнего Подунавья, откуда, по всей видимости, попадали в рассматриваемый регион специфические для территории Болгарии фигурки всадников. Из этого же региона, распространялись, по всей вероятно, и определенные типы поясных наборов, так как рассмотренные нами пояса, имеют основной круг аналогий в памятниках Северо-Восточной Болгарии и Добруджи.

интерпретации памятников типа Петруха-Лукашевка. Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев. 1990, с. 51–57; **Тентюк, И**. Пос. съч., с. 227.

[43] **Рабинович, И.** Пос. съч., с. 54, 55.

[44] **Великанова, М.** Данные палеоантологии о перемещении населения в Днестровско-Прутском междуречье в I–II тысячелетиях. Славяно-влошские связи. Кишинев, 1978, с. 37.

ABOUT THE BALKAN RELATIONS OF THE POPULATION FROM PRUT-DNIESTER REGION ACCORDING TO FINDS OF THE NON-FERROUS METAL WORK

Svetlana Rjabceva

Abstract

At the end of the first – beginning of the second millennium AD the population of the Prut-Dniester region had quite close ethnic and cultural contacts with the Balkan region. It is evidenced by the findings of some rider's figures in this region as specific ones for the Bulgarian antiquities. In addition, a separate group of figures that is specific one for the monuments of Prut-Dniester region. As for examined findings of belt sets the production of such decorations, in all probability, is connected with the Lower Danube region.

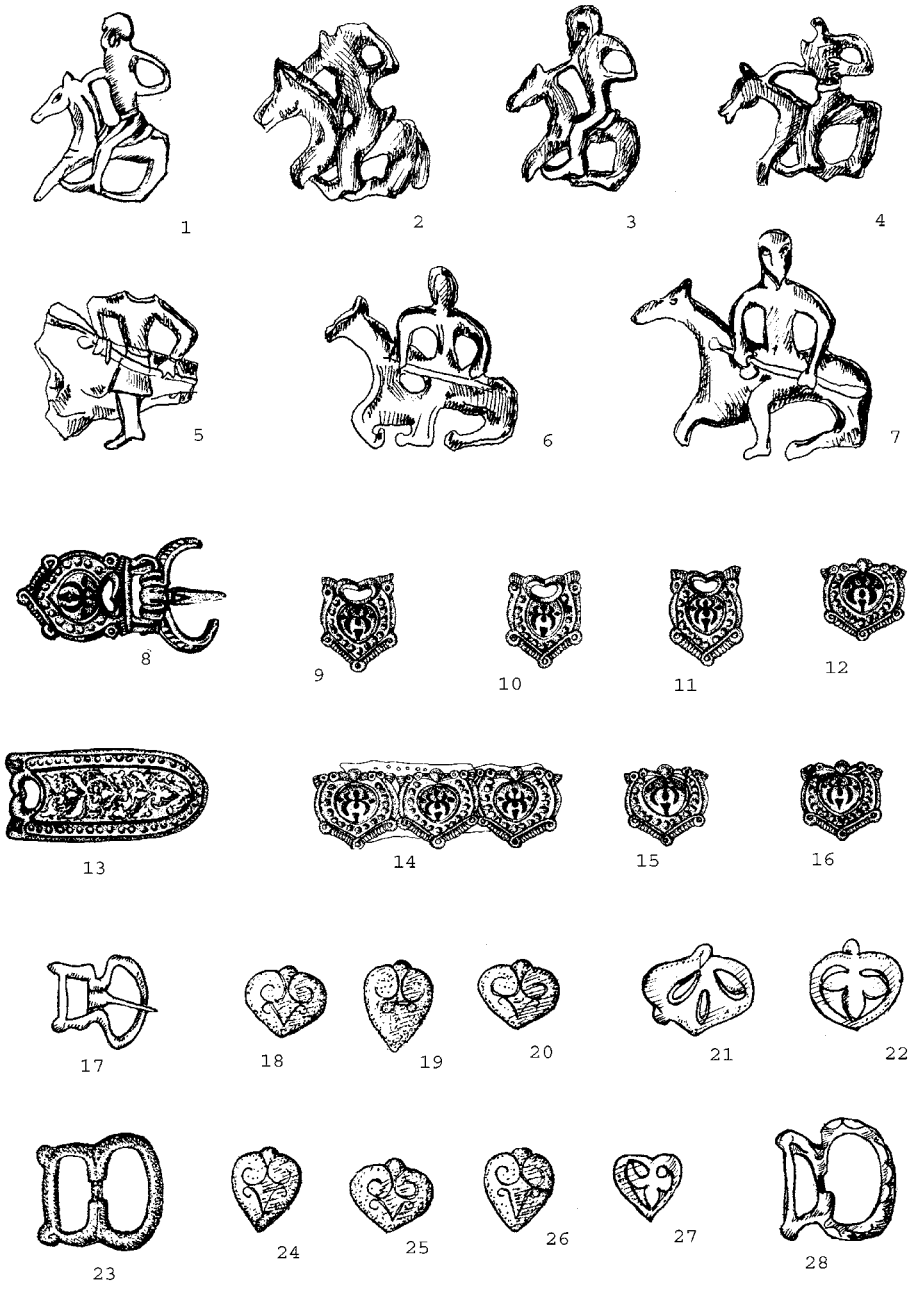

Рис. 1. *Фигурки всадников и ременные накладки с территории Прутo-Днестровского региона. Масштабы разные. 1. Ханска; 2. Бричень; 3. Кантемир; 4. Тарасова; 5–6. неизвестные места находки на территории Молдовы; 8–16. Бедражи; 17–28. Екимэуць (Республика Молдова).*

Рис. 2. *Накладки и подвески. Восточная и Юго-Восточная Европа. Масштабы разные. 1. Приитышье (Россия); 2. Одърци (Болгария); 3. Болград (Украина); 4. Копенский чаатас (Россия); 5. Остров (Болгария); 6. Обь-Иртышье (Россия); 7. Гилево (Россия); 8. Чинухой (Сев. Кавказ, Россия); 9. Синьо бърдо (Болгария); 10–13. мог. Кисловодск (Россия); 14. кол. Регионального музея Враца (Болгария).*

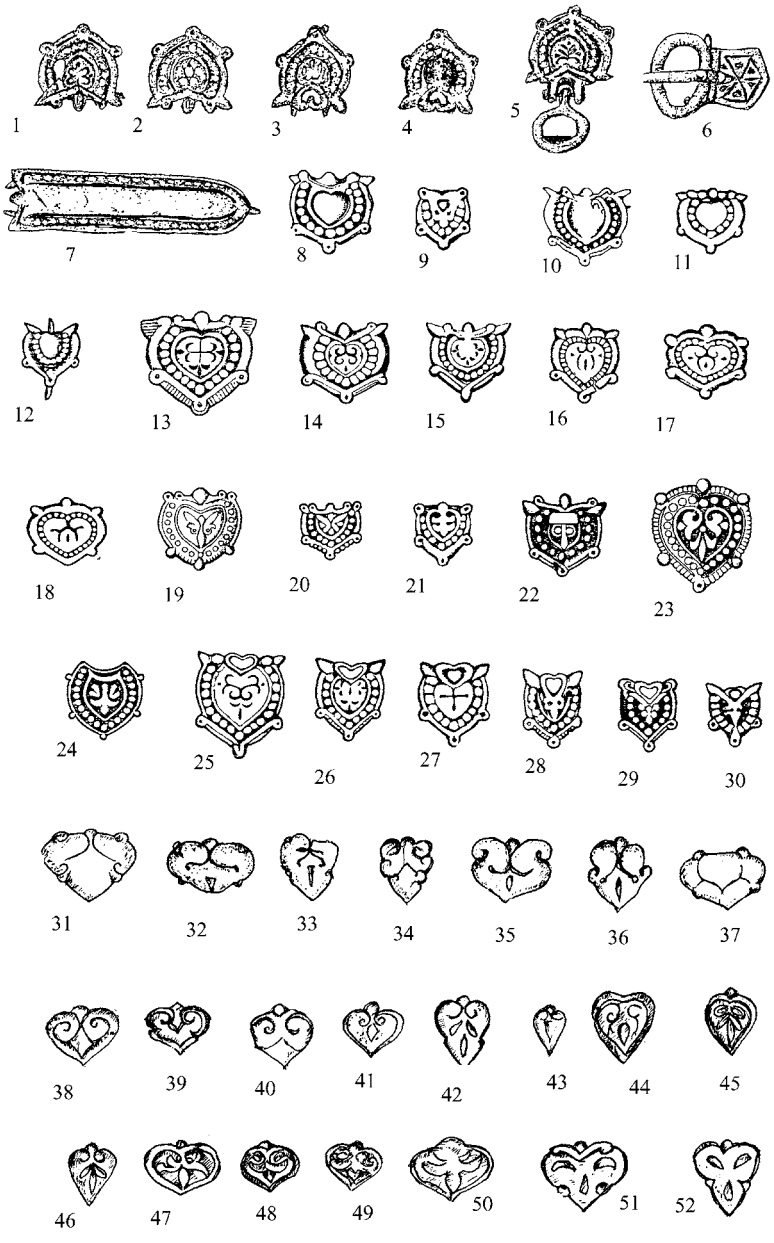

Рис. 3. *Детали поясных наборов. Юго-Восточная, Центральная и Восточная Европа. Масштабы разные. 1–7. Кривина, (Болгария); 8. Дръстър (Болгария); 10, 23. Велико Търново (Болгария); 11, 25. Стана (Болгария); 12, 16, 27. Средище (Болгария); 13, 19, 22. Преслав (Болгария); 14. Добрич (Болгария); 15, 17, 20, 24, 30. Шумен (Болгария); 21, 22, 9. Попина (Болгария); 26. Изворник (Болгария); 31, 42. Преслав (Болгария); 32–34. Хомокмедь (Венгрия); 35, 36. Карош (Венгрия); 37. Ладаньбене-Бенепуста (Венгрия); 38, 43, 45, 46, 49 (Венгрия), Надарево (Болгария); 39. Пэкуюл луй Соаре (Румыния); 40, 41. Пет могили (Болгария); 44. Гнездова (Россия); 47. Надьёс (Венгрия); 50, 52. Шестовицы; 51. Киев (Украина).*

ИНСТРУМЕНТ ОТ РАБОТИЛНИЦА ЗА МЕТАЛООБРАБОТКА КРАЙ СЕЛО НАДАРЕВО, ТЪРГОВИЩКО

Ангел Конаклиев

В началото на 1992 г. в Регионален исторически музей – Търговище постъпи колекция от близо 250 предмета, открити според намервачите в района на местността Юкя, източно от с. Надарево, Търговищко[1]. Колекцията се състои от бронзови, сребърни и позлатени колани украси, фрагменти от бронзови колани токи и кръстове, оловни модели за апликации и токи, части от златарски везни, егзагии, инструменти, оловни тежести и др. През 1994 г. в района, посочен от намервачите, бяха проведени сондажни археологически проучвания под ръководството на К. Тотев, където беше открита пещ за топене на метал. При направените тогава и в предходни години обхождания в близост, на левия бряг на Дългачка река, беше локализирано ранносредновековно селище[2], най-вероятно свързано с откритата пещ.

В следващите години, част от предметите – коланните апликации и оловните модели бяха обнародвани[3]. Настоящото съобщение има за цел да приведе в известност един интересен комбиниран инструмент, част от инструментариума намерен край Надарево (Обр. 1, 2). Комбинираният инструмент (Инв. № 4299 МТг/А) е изкован от желязо. Състои се от 5 части, включително халката и нита за прикрепване. За работа са използвани три отделни части – 1, 2 и 5, (Обр. 3). Общата му дължина е 57 мм., ширината – 39 мм, а в най-дебелата си част достига 4 мм. Теглото му е 16,50 гр. Халката – 3, (Обр. 3) към която са нитовани частите затваря отвор от 22 мм. и височина 31 мм. Направена е от дебела 1 мм. желязна пластина. Нита има цилиндрична форма (Обр. 3) и е с диаметър 4 мм и височина 18 мм.

---

1 **Тотев, К., И. Чокоев, Кр. Капелкова, И. Петрински, А. Конаклиев.** Работилница за металообработка при с. Надарево, Търговищко. – В: АОР 1995, 141–142.

2 **Конаклиев, А.** Материали за картата на средновековната българска държава. В Плиска-Преслав, 1995, т. 7, с. 234.

3 **Конаклиев, А.** Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко. – В: Плиска-Преслав, 2000, 8, 235–238; Колани апликации от с. Надарево, Търговищко. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново Св. св. Кирил и Методий, 2005, 230–242.

Основната работна част – ножчето (гладилка – 2), (Обр. 3) има сложна форма. Едната (по-малката) страна на която личи отчупване е оформена като шило. То е разположено почти под ъгъл от 90^0 спрямо втората по-голяма част. Дръжката на шилото е плоска и украсена с три коси врязани резки. Работната му част има неправилно четириъгълно сечение и дължина 11 мм. Втората, по-голяма част от ножчето наподобява по форма лозарските ножчета за присаждане на калеми. Режещата му част е откъм късата челна страна, леко скосена спрямо надлъжната му ос. И върху неговите страни има украса от косо разположени врязани дванадесет черти. Върху заобления му част е отвора през който минава нита за прикрепване на отделните части. От двете страни на ножчето са разположени съответно шпакла (лъжичка) – 5, (Обр. 3) и остро шило (игла) – 5, (Обр. 3).

Шилото (игла) – 1, (Обр. 3) има дължина 51 мм. и дебелина в средата 2 мм. Работният му край е изострен, а противоположния е заобле с диаметър 9 мм. В него е пробит отворът за прикрепване. Шпакличката (лъжичката) – 5, (Обр. 3) е със силно издължена дръжка – 44 мм с почти квадратно сечение и дебелина 2 мм. В заобления част на дръжката е отвора за прикрепване към останалите части на комбинирания инструмент. Самата работна част е с размери 6/3 мм и е леко вдълбана. По шилото и шпакличката няма следи от украса.

Видно от гореизложеното е, че комбинираният инструмент представлява механичен сбор от три части, предназначени за няколко вида дейност. Прикрепването им заедно към една халка улеснява неговото използване. Най-вероятно той е носен провесен с дълъг ремък през врата, като по този начин е бил винаги под ръка на използващият го без да се ограничава свободата на използването му. Провесването му от колан е по-неприемливо от гледна точка на трудността при достигането. Малките размери и малкото му тегло показват че комбинираният инструмент се е използвал за леки довършителни работи.

Какво е било неговото предназначение?

Ако приемем за вярно твърдението за мястото на откриването му, в близост до пещта на откритата при сондажа работилница, логично трябва да свържем използването му с изработката на коланните украси, а вероятно и други предмети на лукса. Малките му габарити и тегло изключват с него да са се извършвали по-тежки и довършителни дейности в металообработването – отстраняване на леещи, почистване на фигуралната лицева страна и др. Най-приемливо би изглеждало използването му при дооформяне или коригиране на направените калъпи или при корекция на подготвени оловни модели. С шилото и малката шпакла са били коригирани дребни шупли или пукнатини в калъпите, добавял се е материал. С ножчето (гладилка) са

отнемани излишните количества от материала, останали след отпечатване на оловните модели. На тази версия ни въвежда и формата на ножчето (гладилка), което наподобява съвременните форми на инструменти (Обр. 4) използвани от скулпторите при работа върху глинените скулптурни модели.

Комбинираният инструмент от Надарево е изработен по индивидуална поръчка. Подобно на комбинирания сребърен хирургически инструмент от с. Люблен, Търговищко[4], той позволява използването на всяка част поотделно и при необходимост извършването на няколко дейности последователно. При него отпада смяната на няколко отделно направени инструмента и значително се улеснява подготовката на калъпите за отливане. Що се касае за времето на неговото използване, отново трябва да се доверим на твърденията на намервачите за мястото на намирането му. В този случай комбинираният инструмент трябва да бъде свързан с времето на работа на работилниците за металолеене край село Надарево. Сравнително близкото разстояние до Велики Преслав (11 км) ни дава основание да свържем дейността и производството на комплекса с възникването и разцвета на живота във втората българска столица от края на IX – до средата на X век.

В заключение трябва да отбележим, че комбинираният инструмент от село Надарево, Търговищко се явява засега единствен от този вид. Вкарването му в научно обръщение ще спомогне за по-пълното изясняване на процеса на подготовка и изработване на елементи от дребната българска металопластика.

[4] **Овчаров, Д**. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н.е. при с. Люблен, Търговищки окръг. Археология, 3, 1979, 33–46.

IMPLEMENT FROM A METAL WORKSHOP NEAR NADAREVO, TARGOVISHE REGION

Angel Konakliev

Abstract

This paper introduces unpublished by now multipurpose implement for follow-up working of founder's molds discovered near the village of Nadarevo, Targovishte region.

To a loop are hinged a knife-scraper with an awl, a pallet-spoon and a sharp awl. Most likely it was worn pendent on a long strap around the neck, and thus was at all times ready to hand by its user allowing free and unrestricted operation. This instrument from Nadarevo was made to personal order.

Probably the multipurpose implement was related to the work of a craftsman who worked in the foundry near Nadarevo. The close proximity between the village and Veliki Preslav (11 km) gives us grounds to associate the work and production of the workshop with the rise and bloom of life in the second capital of the First Bulgarian Kingdom in the late 9th–early 10th centuries. Possibly, the workshop was still functioning in the period of the Second Bulgarian Kingdom, evidence of which are the appliqués from 12th–14th centuries discovered in the Yukya locality.

Обр. 1. *Комбиниран инструмент от с. Надарево, (лице).*

Обр. 2. *Комбиниран инструмент от с. Надарево, (опако).*

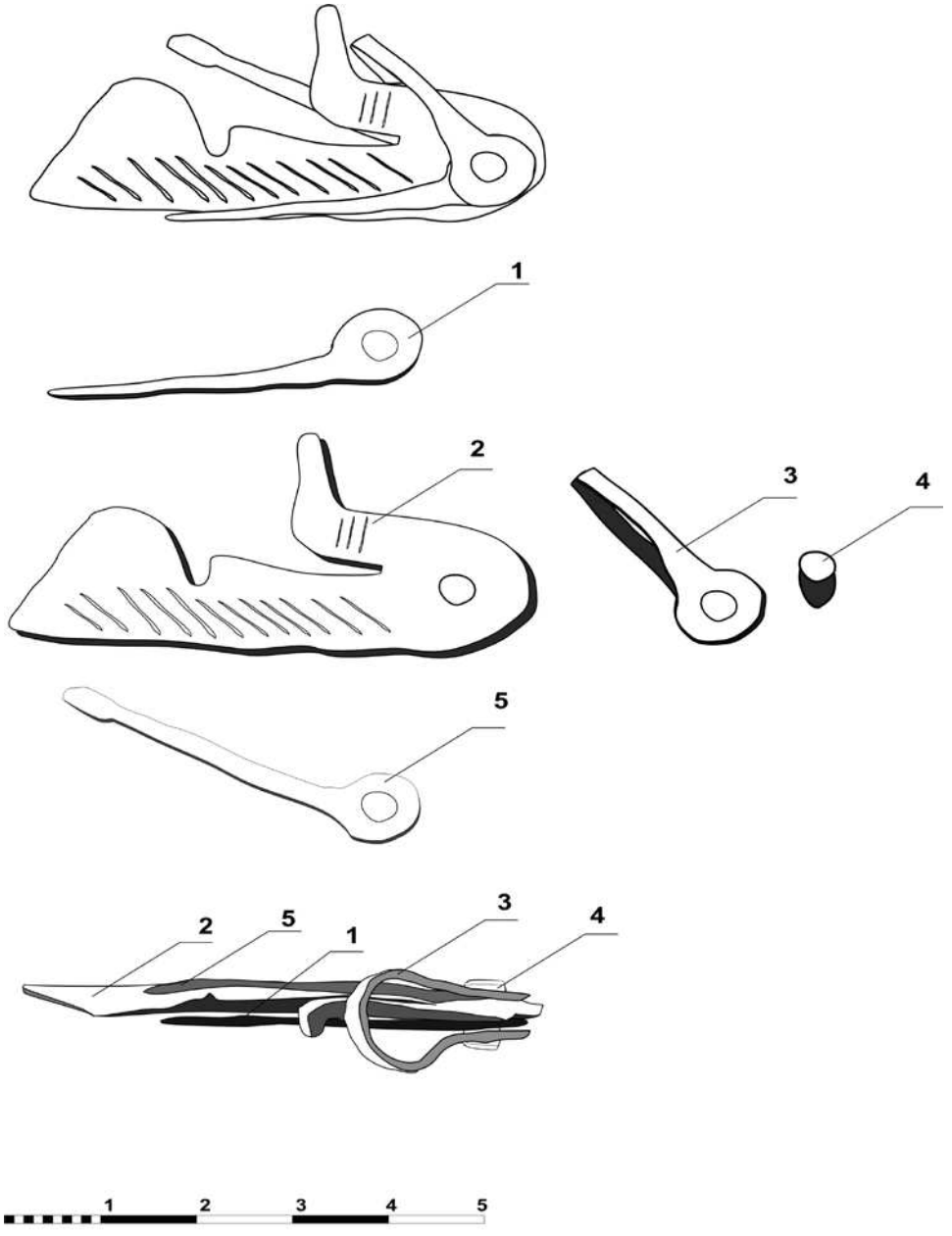

Обр. 3. *Комбиниран инструмент от с. Надарево – графично изображение и разрез.*

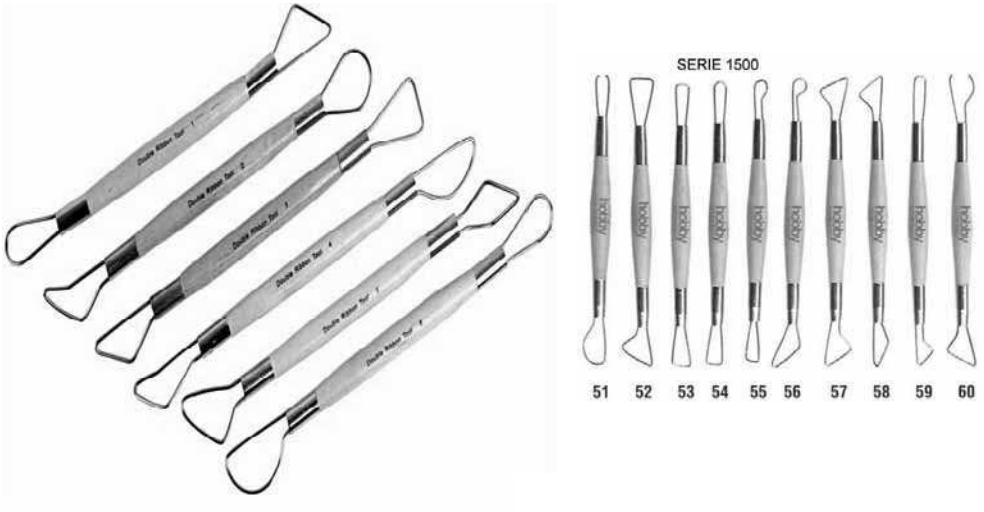

Обр. 4. *Съвременни инструменти за обработка на глинени скулптурни модели.*

КОМПЛЕКТ ЗАНАЯТЧИЙСКИ ИНСТРУМЕНТИ ОТ СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ХЪРСОВО, ОБЩИНА НИКОЛА КОЗЛЕВО

Константин Константинов

През 2011 и 2012 г. при разкопки в северния сектор на обект „Старобългарско селище“ при с. Хърсово, община Никола Козлево беше проучена каменна сграда (№ 4) с четириъгълен план[1] (обр. 1). Ориентирана е с надлъжната си ос в посока североизток-югозапад и има външни размери 4,10 х 3,30 м. В северозападния ъгъл на сградата се разкри подницата на куполна пещ, а в близост до нея и яма за битови отпадъци[2]. Културният пласт във вътрешността на постройката се отличава с голяма концентрация на фрагменти старобългарска битова керамика от X в.

Сред намерените материали особено впечатление прави комплект занаятчийски инструменти, които са предмет на настоящата публикация. Находката включва три железни ножчета и шест цели и фрагментирани брусчета. Обикновено подобни предмети остават встрани от научния интерес, както поради липсата на представителност, така и поради устойчивостта на формата им, което не им позволява да бъдат добър датиращ материал. В случая представеният комплект заслужава специално внимание, тъй като е намерен в ясна археологическа среда и дава информация за стопанския живот на обитателите на самата сграда, а може би и на селището като цяло.

В отделна група следва да се разгледат трите железни ножчета. Отличителен белег са малките им размери, което до голяма степен изключва битовото им предназначение. Повърхността и на трите екземпляра е силно корозирала. Първото ножче е изцяло запазено с обща дължина 11,9 см (Обр. 2_1). Има едностранно заточена работна част с триъгълно сечение. В задния си край преминава в шип за вмъкване на дървена или костена дръжка.

Значително по-малки по размери са другите две ножчета. Първото (Обр. 2_2) е фрагментирано, като голяма част от едностранно заточеното ос-

---

[1] **Константинов, К., Ст. Бонев.** Археологическо проучване на обект „Старобългарско селище“ при с. Хърсово, община Никола Козлево. – В: *АОР през 2011 г.*, С., 2012, 493–495, обр. 1; **Константинов, К., Ст. Бонев.** Археологическо проучване на обект „Старобългарско селище“ в с. Хърсово, община Никола Козлево през 2012 г. – В: *АОР през 2012 г.*, С., 2013, (под печат).

[2] **Константинов, К., Ст. Бонев.** Пос. съч., с. 494, обр. 2.

трие е отчупена и липсва. Запазената му дължина (5,1 см) изключва възможността да е използвано за битови цели и определя находката като част от занаятчийския инвентар на обитателите на сграда № 4.

Подобни предположения се отнасят в още по-голяма степен и за третото ножче (Обр. 2_3). Различава се от предходния екземпляр по наличието на врязани прави надлъжни линии по двете страни на острието. Ножчета с подобни морфологични белези, получени вследствие на вторичната им употреба, не са известни сред археологическия материал от ранносредновековните селища и крепости, което затруднява определянето на функционалното им предназначение. Причините за това се дължат както на силно корозиралото им състояние, при което обикновено се откриват, така и на традиционно слабия научен интерес към тях.

Пряко отношение към производствените занимания на обитателите на сграда № 4 в селището в м. Бадалъците край с. Хърсово имат намерените в културния ѝ пласт шест цели и фрагментирани каменни брусчета. Изработени са от еднотипна порода камък – сивозелен шифер, което дава основание да се смята, че най-вероятно са местно производство.

Формата на намерените брусчета е различна, което вероятно е свързано с конкретното им предназначение. Разликите по този показател позволяват да обособим три типа от представената група находки – пирамидални, четириъгълни, триъгълни.

Тип I (брусчета с пирамидална форма) включва три екземпляра (Обр. $3_{1–3}$). Отличават се с малките си размери, които варират около 4–6 см. Повърхността им е силно изтънена и добре огладена с едва доловими следи от плитки врязвания, получени вероятно вследствие на многократната им употреба. В горната си част имат изцяло запазен или отчупен отвор.

Според сечението им можем да обособим два варианта:

Към *вариант I* спадат две от представените каменни точила (Обр. $3_{1,3}$). Освен горепосочената форма се отличават с четириъгълно сечение. Аналогии на брусчетата от този вариант с отвори за окачване са известни от Дядово[3], Червен[4], както и от манастира при Голямата базилика в Плиска[5], където се свързват с практикуването на добре организирано занаятчийско производство.

---

[3] **Borisov, B.** *Djadovo. Vol. 1. Mediaeval Setllement and Necropolis (11th–12th century).* Tokai University Press, 1989, p. 103, 105, fig. 114.

[4] **Георгиева, С., В. Димова.** Замъкът в средновековния град Червен. – *ИАИ*, XXX, 1967, с. 23; **Нешева, В.** Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: *Средновековният Червен. Т. 1.* С., 1985, с. 168, обр. 5б.

[5] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** *Архиепископията-манастир в Плиска.* С., 2001, с. 144, 146, фиг. 78–14, 15, кат. № 186–188.

Вариант II е представен само от един екземпляр с елипсовидно сечение (обр. 3_2). Подобни брусове са известни от разкопките на цитаделата Аневско кале край Сопот[6], както и от средновековния град Червен[7].

Към ***тип II (брусчета с издължена четириъгълна форма)*** принадлежат два екземпляра (Обр. 3_{4-5}). Отличават се с четириъгълно сечение. Повърхността им също е гладка, като на места слабо личат плитки врязвания от режещ предмет. Лицевата страна на единия от брусовете (Обр. 3_5) е симетрично вдлъбната навътре, вероятно вследствие на продължителното му използване в занаятчийското производство. Другият точилен камък от този тип е със сравнително по-големи размери (7,4 см) и намира преки аналогии сред материалите от разкопките южно от Големия басейн в Плиска[8], от царския дворец на хълма Царевец[9], от старобългарските селища при Одърци[10] и Бизоне-Карвуна[11], както и от производствения център на метал при с. Златар, Шуменско[12].

Тип III (брусчета с триъгълна форма) на този етап от проучванията е представен само от един екземпляр (Обр. 3_6). Има сравнително големи размери от 7,6 см. Формата му наподобява равностранен триъгълник, което позволява използването и на трите работни повърхности. При представения точилен камък липсва отвор за окачване, което може да се дължи както на фрагментарната му запазеност, така и на по-различното му предназначение в занаятчийския процес.

От особена важност е въпросът за практическото приложение на представения комплект от инструменти. Имайки предвид представените морфологични белези на находките и необходимият занаятчийски инструментариум, може да се допусне, че обитателите на сграда № 4 от старобългарското селище при с. Хърсово са се занимавали с обработка на дърво и/или кост. Доказателствата за подобни разсъждения са както необходимият набор от резци (малки по размери ножчета, непригодни за хранене), така и нужните за тяхното заточване различни по големина брусчета. За това свидетелстват

---

6 **Джамбов, И.** *Средновековната крепост край Сопот.* Пловдив, 1991, с. 84.

7 **Нешева, В.** Пос. съч., с. 168, обр. 5а.

8 **Георгиев, П.** Разкопки южно от Големия басейн в Плиска. – В: *Плиска-Преслав.* Т. 10. Шумен, 2004, с. 57, обр. 34 г.

9 **Николова, Я.** Домашният бит и въоръжението на Царевец според археологическия материал. – В: *Царевград-Търнов. Т. 2.* С., 1974, с. 215.

10 **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Селище от Първото българско царство.* Т. 1. С., 1999, с. 96–97, 158, табло $XLIV_{517-518}$.

11 **Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне-Карвуна. – *ИВАД*, XIII, 1963, с. 97.

12 Точилен камък с подобни външни белези е намерен в комплекс IV на производствения център през 2008 г. Информацията е от ръководителя на разкопките доц. д-р Стела Дончева (НАИМ-БАН, Филиал Шумен), на която изказвам колегиална благодарност.

и откритите в същия културен пласт добре оформени костени шила, както и заготовки за такива[13]. Представеният комплект каменни точила с отвори вероятно са били окачени на стената на помещението, на удобно за целта място, което се налага от честата им употреба. Трудно защитима на този етап изглежда хипотезата за ежедневното им носене на колана[14].

При по-ранни изследвания е отбелязано, че изработката на подобни изделия се упражнява масово в селищата на Първото българско царство, предимно в домашни условия и с подръчни инструменти[15]. По всичко личи, че обитателите на селището в м. Бадалъците край Хърсово не правят изключение от общата тенденция, макар че трудно може да се твърди, че изработката на дървени и костени предмети при тях преминава границата на домашното производство и се превръща в специализиран занаят. Бъдещите археологически проучвания на обекта биха могли да хвърлят допълнителна светлина по въпроса.

Каталог

Нож. Желязо. Едностранно заточено острие, завършващо с дръжка-шип. Триъгълно сечение. Силно корозирала повърхност. Дълж. 11,9 см; Дълж. на острието 7,4 см; макс. шир. 1,4 см; кв. Б2, дълб. 0,40 м, пол. инв. № 39/11.

Нож. Желязо. Фрагментарно запазен. Едностранно заточено острие с триъгълно сечение. Част от острието е отчупена и липсва. По двете страни на острието врязани прави надлъжни линии. Зап. дълж. 5,1 см; макс. шир. 1,2 см; кв. В2, дълб. 0,40 м, пол. инв. № 56/12.

Нож. Желязо. Фрагментарно запазен. Едностранно заточено острие с триъгълно сечение, завършващо с дръжка-шип. Голяма част от острието е отчупена и липсва. Зап. дълж. 5,1 см; макс. шир. 0,8 см; кв. В2, дълб. 0,40 м, пол. инв. № 57/12.

Брус. Сивозелен шифер. Пирамидална форма. Следи от отчупен отвор в горната част. Добре огладена повърхност. Дълж. 5,2 см; шир. 3,1 см; макс. деб. 1,1 см; кв. Б2, дълб. 0,40 м, пол. инв. № 35/11.

Брус. Фрагмент. Сивозелен шифер. Пирамидална форма. Отвор за окачване в горната част. Добре огладена повърхност. Зап. дълж. 2,3 см; шир.

---

[13] **Константинов, К., Ст. Бонев.** Пос. съч., с. 495.

[14] **Джамбов, И.** Пос. съч., с. 83.

[15] **Бонев, Ст.** Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII–XI в.). – *Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки“.* С., 1983, с. 10.

2,3 см; макс. деб. 1 см; диам. на отвора 0,4 см; кв. Б2, дълб. 0,40 м, пол. инв. № 41/11.

Брус. Фрагмент. Сивозелен шифер. Правоъгълна форма със заоблени краища. Отвор за окачване в горната част. Добре огладена повърхност. Дълж. 3,9 см; шир. 2,4 см; макс. деб. 0,6 см; диам на отвора 0,3 см; кв. Б2, дълб. 0,40–0,60 м, пол. инв. № 46/11.

Брус. Фрагмент. Сивозелен шифер. Триъгълна форма. Добре огладена повърхност. Дълж. 7,6 см; шир. 4 см; макс. деб. 1,3 см; кв. Б2, дълб. 0,40–0,60 м, пол. инв. № 47/11.

Брус. Фрагмент. Сивозелен шифер. Пирамидална форма. Следи от отчупен отвор. Добре огладена повърхност. Зап. дълж. 3,9 см; шир. 2,8 см; макс. деб. 1,5 см; кв. Б2, дълб. 0,60 м, пол. инв. № 49/11.

Брус. Фрагмент. Сивозелен шифер. Издължена четириъгълна форма. Отвор за окачване в горната част. Добре огладена повърхност. Дълж. 7,4 см; шир. 1,9 см; кв. Б2, дълб. 0,60 м, пол. инв. № 50/11.

A SET OF CRAFT TOOLS FROM THE „OLD BULGARIAN VILLAGE“ SITE BY THE VILLAGE OF HARSOVO, NIKOLA KOZLEVO MUNICIPALITY

Konstantin Konstantinov

Abstract

This publication examines a set of craft tools, found during routine archaeological excavation works of the stone building No.4 in the northern sector of the „Old Bulgarian village“ site by the village of Harsovo, Nikola Kozlevo municipality, conducted in 2011 and 2012. This archaeological finding includes three small iron knives and six intact and fragmented whetstones. Typically, that kind of objects provoke no academic interest because they lack portliness and they cannot be dated correctly due to their shape stability. In this case, the examined set of tools deserves special attention because of the presence of holes at the upper end, used for hanging the tools. These external marks and the fact that the set is found in a clear archaeological environment serve as grounds for presuming that domestic crafts existed in the building itself and probably in the village.

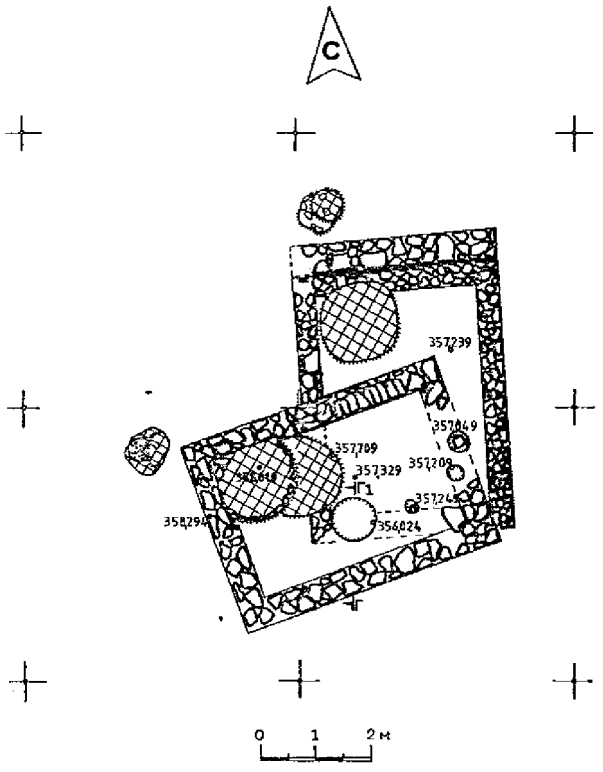

Обр. 1. *Каменна сграда (№ 4). План.*

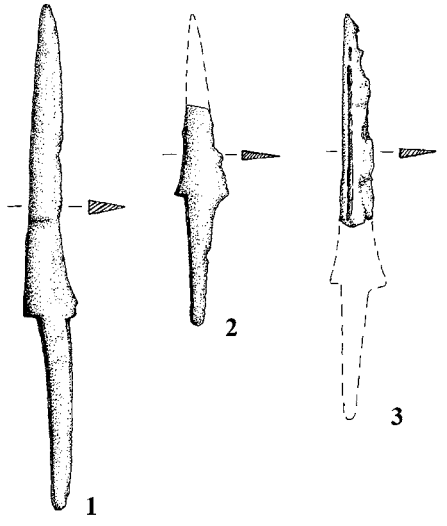

Обр. 2. *Железни ножчета.*

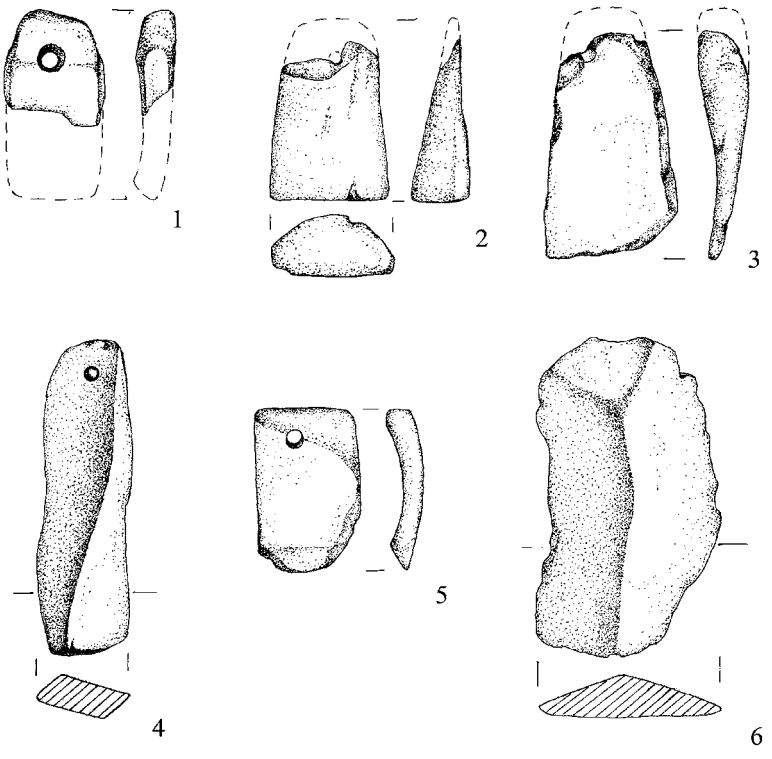

Обр. 3. *Каменни брусчета.*

NOTES ON THE ICONOGRAPHY OF THE PAINTINGS OF THE ST DEMETRIUS CHURCH IN PATALENICA, BULGARIA

Patrick Lecaque

The village of Patalenica-Batkun is located at the foot of the Rhodope Mountains, 15 kilometers southwest of the city of Pazardzhik, in south-western Bulgaria. The first known reference to the church is found in the work of Stefan Zahariev, published in Vienna in 1870[1]. He mentions a picture of St. Demetrius on one of the pillars before the altar, as well as a fragment of a tombstone with an inscription in Greek left in the church. Today this tombstone is in the collection of the National Archeological Museum of the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia (inv. № 253). The inscription reads: „Gregory Kourkouas, pro[tospatharios] and duke of Ph[ilippopolis], indiction 14, year 6599 (= 1090/1091)"[2]. Until the 10th c. a protospatharios was a dignity granted mostly to commanders of Themes, but by the 11th c. it had lost most of its significance[3].

From that partial inscription, Zahariev deduced that the church was built by Gregory Kourkouas and although this remains a possibility, it is far from being a certainty since archeological investigations have unearthed the foundations of earlier buildings on the site.

The Kourkouas family was a prominent aristocratic family of Armenian origin that, along with several other Armenian families, came to play a significant role in Byzantium in the 10th century[4].Very little is known, however, about the Gregory Kourkouas mentioned on the tombstone of the church in Patalenica. In addition to this tombstone, a series of seals published by Ivan Jordanov provide

---

1 **Захариев, Ст**. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870 [facsimile reprint 1973], p. 58–59.

2 **Захариев, Ст.,** Op. cit. drawing № 3.

3 **ODB**, 3, 1748.

4 I did not have access to Mark's Herlong published dissertation *Kinship and Social Mobility in Byzantium*, Washington DC, 1986, p. 135–139 that provides information on the Kourkouas family based on literary sources. For further information regarding the Kourkouas family cf. **Cheynet, J-C.** Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1996; **Settipani, Ch.** Continuité des élites à Byzance durant les siècles obscurs : les princes caucasiens et l'empire du VIe au IXe siècle, Paris, 2006, 497 note 1; and **Andriollo, L.** «Les Kourkouas (IXe-XIe siècle)». – In: **Cheynet, J-C; Cl. Sode,** *Studies in Byzantine Sigillography*, 11, Berlin: De Gruyter, 2012, p. 57–88.

limited additional information about his life. Jordanov identifies three types of seals related to Gregory Kourkouas: 1/seals with the inscription Gregory Kourkouas, proedros (a high ranking civilian dignity when it is not an ecclesiastical title) dated ca. 1080[5]; 2/a second group from the second half of the 11th c. with only the name Gregory Kourkouas[6]; and, finally, 3/seals with an inscription Kourkouas, dux, that he proposes to identify as referring to the same Gregory Kourkouas, proedros[7].

So while the presence of Gregory Kourkouas in the region of Plovdiv-Pazardzhik at the turn of the 12th c. is well established, nothing can confirm that the church was built and/or decorated under his patronage.

The plan of the church belongs to a group of cross-shaped churches with cupolas, such as St John the Theologian in Zemen, or St Georges in Koluša[8], with two important differences noted by L. Mavrodinova[9]: in Patalenica the central apse is not rounded on the outside, but made of a five-sided wall[10]; there are no rounded apses in the prothesis and the diakonikon. The latter architecture is common in the two first capitals of the Bulgarian Kingdom, Pliska and Preslav[11]. The cupola

---

5 **Jordanov, I.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Vol. II, Sofia, 2006, № 368–369.

6 **Jordanov, I.** Op. cit., № 370–371.

7 **Jordanov, I.** Op. cit., № 372–78; Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv Region. – Revue numismatique, 6e série – Tome 157, année 2001 p. 451–452; parrallels in **Jordanov, I.** Medieval Plovdiv, According to the Sphragistic Data. – SBS 4, 1995, № 9–11; see also **Andriollo, L**, Op. cit., p. 84 with an example from the Bibliothèque Nationale in Paris; see also one other example in **Stepanova, E.**, New finds from Sudak. – Studies in Byzantine Sigillography, 8, München-Leipzig, 2003, p. 127, №, 8: Kourkouas, doux.

8 **Mijatev, Kr.** Die Mittelalterliche Baukunst in Bulgarien, Sofia, 1974, №185 for the plan of Patalenica, № 181 for Koluša, and № 182 for Zemen; **Мародинова, Л.** Мястото на стенописите от църквата „ Св. Димитър“ в с. Паталеница, Пазарджишко, в историята на средновековната балканска живопис. – Paleobulgarica/ Старобългаристика, XXIII, 1999, p. 5 gives the dimension of the church as 9,57m x 10,92 m; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII век, София, 1966, p.33, gives the dimensions with the added narthex as 9,60 m x 13, 20 m.

9 **Мародинова, Л.** Op. cit., 4–5; the article was also published in French**: Mavrodinova, L.** Les parallèles les plus convaincants et la datation des peintures murales dans l'église Saint-Démétrius à Patalénitza (Bulgarie in La spiritualité de l'univers byzantine dans le Verbe et l'image. Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l'occasion de son éméritat, Brepols, Turnhout, p. 193–209; a summary of her findings is also published in **Мародинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век, София, 1995, p. 52–53.

10 Multi-sided walls in the construction of apses is very common in the architecture of Pliska: **Mijatev, Kr.** Op. cit., №70, 73, 77, 78, and other; in Ohrid: **Mijatev, Kr.** Op. cit., № 87–88, and 101; and in Preslav: **Mijatev, Kr.** Op. cit., № 110, 112, 120, 125,125, and other.

11 For Pliska see for example **Mijatev, Kr.** Op. cit., № 73, 76, 78, and 109; for Preslav see **Mijatev, Kr.** Op. cit., № 86, 127, and 132.

rests on an octagonal drum. There are signs of at least three periods in the construction or reconstruction of the church. During the third reconstruction, in the 19th c., the west wall was removed and a narthex added[12]. Stefan Zahariev dated the church from the end of the 11th c., but solely on the basis of the Kourkouas' tombstone[13]. Nicolas Mavrodinov, who was the first one to really study the architecture of the church, finds architectural similarities with other churches built in the 11th and 12th c.,[14] others date it to the 13th – 14th c.[15].

It was only in 1961 that fragments of the medieval frescoes were found under 19th and 20th c. paint. Between 1970 and 1975 the layers that covered the medieval paintings were removed, and the medieval frescoes were cleaned and preserved *in situ*. The newly uncovered fragments were first published by Atanas Bozhkov in 1975[16].

Very little remains of the iconographic program of the church: in the vault of the bema a fragment of the Ascension, Christ in his mandorla and the angels were destroyed, but several apostles raising their hands are still visible[17].

In the lower register of the apse six full length frontal hierarchs (three on each side) remain (Fig. 1). They wear monochrome phelonia. There were also hierarchs represented in the lower register of the eastern walls of both the prothesis and the diakonikon.

The frontal representation of bishops in and near the sanctuary is very common in Cappadocia, even before the tenth century: in the south chapel (St. John) of church № 4 in Güllü Dere the hierarchs holding the Book, in frontal position, although heavily damaged, are still visible. The date of the paintings is disputed

---

[12] Unfortunately, I did not have access to **Николова, Б.** Православните църкви през българското Средновековие IX–XIV в., София, 2002, who according to my information gives additional details regarding the various renovations and additions to the building.

[13] **Захариев, Ст**. Op. cit., p. 58.

[14] **Мавродинов, Н.** Op. cit., 32–33, il. 33–34.

[15] **Mijatev, Kr.** Op. cit., 156; I did not have access to **Чанева-Велева, Н.** Старинната църква „ Св. Димитър" в Паталеница, Пазарджишко, Известия Института по теория и история на градоустройство и архитектура, `8. 1965, 175–194. However, in her book Църковната архитектура в България през XI-XIV в., С., 1988, p. 94, she notes that the church was built on top of a pre-existing church and that it follows the plan of the oldest existing churches in Bulgaria. She also finds a parallel (p. 92) between the church in Patalenica and the church № 3 in Bjal brjag (Veliki Preslav), that not only has an identical plan with flat walls on the side apses, but also with identical niches on the exterior side of those walls.

[16] **Божков, А.,** „Нова страница от историята на българското Средновековие", сп. „Изкуство", 1975 г., № 1, 19–25.

[17] For a detailed list of all paintings remaining in the church see: **Мародинова, Л.** Opp. cit. p 5–16; **Mavrodinova, L.** Opp. cit. p. 194–196;

and ranges from the 7th to the 11th c. for different parts of the church[18]; there are four full-length standing hierarchs in a frontal pose, wearing a sticharion and a phelonion, as well as an omophorion in the № 3 church in Güllü Dere (end of the 9th /begin. 10th c.)[19]; in Göreme 4a (first half of the 10th c.) they were probably twelve bishops in the apse. Seven are still visible. The names of only two of them have survived: St. Epiphanius, bishop of Cyprus, and St. Leontios[20]; in Göreme 15 (first half of the 10th c.) there were twelve standing saints in the lower register of the apse; only three remain and they are identified by an inscription as St. Blaise from Sebast, St. Germanos, Patriarch of Constantinople, and St. Lucian[21]; at Tokali 2 (10th c.) the lower part of the apse decoration is entirely destroyed. It is logical to assume that it originally portrayed the continuation of the series of bishops represented in the eastern corridor of the church[22]; at the Nicephorus Phocas (or Kuşluk) Church in Çavuşin ca. 965, there are five hierarchs on the north side of the apse lower register wearing a *sticharion* and a *phelonion*, as well as an *omophorion* that identify them as bishops[23]; In Hal Dere (10th c.) bishops in a frontal pose occupy the lower register of the apse. They all wear a yellow omophorion with dark red crosses[24]; at Karabulut Kilisesi (first quarter of the 11th c.), near Avcilar, there are eight bishops standing in the lower register of the apse. They appear to be portrayed in no particular order. They hold the closed Book and they are making a blessing gesture with the other hand. They wear an *omophorion* and an *epitrachelion*, but no *enchirion*[25]*;* in Göreme 16 (early 11th c.) there are remains of four standing bishops on the wall of the central apse;[26] at the Church of the Cistern (first half of the 11th c.) there were probably six standing bishops in the lower register of the apse. Only a fragment of one is left today[27]; in Göreme 10 (11th c.) in the south side of the apse there are three standing figures, most probably bishops[28]; at Sakli Kilise [Göreme 2a] church (end of the 11th c.) there are remains of frontal bishops in both the central apse and the north apse. On the western side of the apse the three hierarchs, holding a highly decorated

---

18 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 38 and 49–50 for the date of the church.

19 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 35. The paintings in the apse are from the end of the 9th or the beginning of the 10th c. see p. 36.

20 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 88–89.

21 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 119.

22 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 98.

23 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 17.

24 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 66.

25 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 78 and pl. 57.

26 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 121.

27 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 82.

28 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 111.

book, are identified by an inscription as St. John Chrysostom, St. Nicholas, and St. Blaise from Sebast; on the wall separating the two apses: St. Gregory Thaumaturgos[29]; at Elmali Kilise [Göreme 19] there are five frontal bishops each under an arcade supported by very narrow columns. They hold a closed book and are blessing with their other hand. They all wear an *omophorion*, and the two on the north also wear an *epitrachelion*. All five are identified by an inscription: St. John Chrysostom, in the center, above the altar; on the north side St. Basil of Caesarea, and St. Nicholas on the south side, next to Basil, St. Gregory the Theologian, next to St. Nicholas, probably St. Hypatios. The date of the paintings is disputed, some place them in the middle of the 11Th c., and others at the end of the 12th c. or even at the beginning of the 13th c.[30].

Numerous examples of church sanctuaries including frontal bishops exist outside of Cappadocia in the eleventh century. In Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki, dated 1028, there are four bishops St. Gregory of Armenia, St. Gregory of Nyssa, St. Gregory Thaumaturgos, and St. Gregory of Akragas in the intermediate register of the apse[31]. At Haghia Sophia in Ohrid, another 11th c. monument, the Virgin and Child are represented in the conch of the apse, below them the Communion of the Apostles, and in the lower register there are Bishops in a frontal pose[32]. The bishops are „grouped by patriarchal seats and thus embody an ecclesiastical hierarchy"[33].

They are portrayed in the same attitude and wearing the same garments at St Stratigos in Mani (late 12th c.). While it may seem unusual that the Fathers of the Church are not portrayed in their most common attitude, i.e. in profile, there are parallels to this frontal position in other monuments of the middle-Byzantine period. At the Samarina church, for example, in the painting of the second half of the 12th c., the Fathers of the Church are facing us. However, they are wearing a *polystavrion*, unlike the hierarchs here.

At Yusuf Koç Kilisesithere in Avcilar, there are four bishops in frontal pose in the lower register of the sanctuary. They are identified by inscriptions: St. Basil to the left and St. John Chrysostom to the right. St. Basil is flanked to his right by St. Gregory the Theologian, and St. John is flanked on his left by St. Nicholas. They wear an *omophorion*, an *epitrachelion* and an *enchirion*, except for St. John Chrysostom who does not wear the *enchirion*. The date of the decoration is disputed, N.

---

29 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., pp. 86–87, and pl. 60,1–3.

30 **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., p. 124 and pl. 75, 1.

31 **Gerstel, Sh.**, Opp. cit.,p. 18, and figs. 1–3.

32 **Walter, Ch.** La place des évêques dans le décor des absides byzantines. In: Revue de l'Art, 1974, № 24, p. 86.

33 **Gerstel, Sh.**, Opp. cit. p. 18, and fig. 4.

Thierry and L. Rodley date it to the 11th c. while M. Restle and C. Jolivet-Lévy date it to the 13th c.[34].

In 1959, Manolis Chatzidakis was the first one to attempt a classification of the evolution of the placement of hierarchs in the decoration of churches and on the transition from a frontal pose to the three-quarter pose in the sanctuary that would become the norm in late medieval byzantine decorations[35]. He identified three periods: „the first one ending in the 11th c. where images of hierarchs could be seen throughout the church. The second one, beginning in the eleventh century sees the concentration of the portraits of bishops in the sanctuary. And the third one, at the turn of the eleventh to the twelfth century where the pose, in the sanctuary, changed from frontal to three-quarter." In his study, Chatzidakis acknowledges that the three stages of development were not strictly sequential and that monumental decoration could evolve at different rates in different regions of the Empire"[36]. Published 40 years later, Sharon Gerstel's study of the programs of the Byzantine sanctuaries reevaluated Chatzidakis' chronology in the light of monumental cycles published during those forty years.

In the vault of the prothesis three scenes can be identified. On the south side the Raising of Lazarus. Facing it, on the north side, a scene identified by A. Bozhkov as the Transfiguration[37], and by L. Mavrodinova as the vision of the prophet Habakkuk[38]. Most of the scene is destroyed. The only remaining part is the bottom half of a pink mandorla and a standing Christ wearing a white long tunic. To the left one of his disciples (Peter?) is standing and turned towards him. To the right another disciple, largely destroyed, was kneeling or seating. It is a very unusual representation of the Transfiguration. Usually, and as early as the 6th c., the three disciples Peter, John and James are shown in the bottom half of the scene, at least one of them, sometimes all three, thrown to the ground and lying or kneeling under the mandorla. This follows the text of Mathew 17:5–8. In the upper part, and flanking Jesus on both sides, are usually represented the prophets Moses and Elijah. There is no logical explanation of why the typical iconographic scheme is not followed here, since there is enough space to do so. At the old church of Tokali kilise (10th c.), the disciples are to the right and left

---

[34] **Jolivet-Lévy, C.**, Opp. cit., pp. 72–75, and pl.54 and 55–1.

[35] **Chatzidakis, M.** Vyzantines toichographies ston Oropo, Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias, 1959, ser. 4, I, pp. 87–107 ; his conclusions are summarized in English in **Gerstel, Sh.**, Opp. Cit. p. 17.

[36] **Gerstel, Sh.**, Opp. cit. p. 17.

[37] **Божков, А.,** Търновска Средновековна художествена школа, С. 1985, p. 63.

[38] **Mavrodinova, L.,** Opp. Cit., 194.

of Jesus, but it is because of an architectural constraint, the scene is painted on an arch[39].

Just under the Transfiguration was represented one of the miracles of Christ. The head of Jesus is practically the only thing that remains except for the inscription o Xέ IONέNOΣTIN (ςύΓK) ŸΠΙΤΟΥςAN = Jesus healing an infirm woman. This is one of the miracles of Jesus in the Gospel of Luke (13:10–17). The same miracle is depicted on the south side of the vault of the prothesis at the church of St. Stratigos in Mani. The frescoes are dated from the late 12th c.[40]. Most of the same representation is also preserved at St. Nicholas Orphanos in Thessaloniki[41].

On the opposite site of the Transfiguration, The Raising of Lazarus (Fig. 2) is the best preserved scene in the entire church although the left side is destroyed. The composition follows what Gabriel Millet called the Cappadocian type[42]. Christ is coming from the left, his right hand half extended. Maria is prostrating herself at the feet of Jesus. Martha has turned her head back in the direction of her brother, as is common in the Comnenian period[43]. Above the head of the two sisters is the inscription:

MAPθA Kέ μAPIA

To the right Lazarus is standing in his tomb, which is represented by a small rectangular edifice and not a simple cave. This is the representation of a youthful Lazarus, with a chubby face. Just resurrected, he appears full of life. He is wrapped tightly in a white plain mummy cloth. This is the type of representation found in other monuments of the Comnenian period such as in the mosaic of the Cappella Palatina in Palermo[44], in an early 12th c. icon from Mount Sinai[45], in the mural

---

[39] **Epstein, A.** Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington, 1986, fig. 32.

[40] **Skawran, K.** The development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Pretoria, 1982, № 52, p. 1073, and fig. 293.

[41] **Mavrodinova, L.,** Opp. Cit., 194; **Xyngopoulos, A.**, Les fresques de l'église de St. Nicolas Orphanos à Thessalonique, Athènes, 1964, pl. 84–85.The small fragment preserved in Patalenica, is exactly what is missing from the scene at St. Nicolas Orphanos.

[42] **Millet, G.** Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV⁰, XV⁰ et XVI⁰ siècles, Paris, 1960, p. 235.

[43] **Hadermann-Misguich, L**. Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XII⁰ siècle, Bruxelles, 1975, p. 134.

[44] http://diglib.library.vanderbilt.edu/act-imagelink.pl?RC=46168 accessed on March 31, 2013.

[45] **Weitzmann, K**. A Group of Early Twelfth-Century Sinai Icons Attributed to Cyprus, originally published in Studies in Memory of David Talbot Rice, Edinburgh, 1975; reprinted in Studies in the Arts at Sinai, Princeton, 1982, p. 249 and fig. 19a.

paintings of the church of Asinou, in Cyprus[46], or in one of the icons illustrating the dodecaorton from the templon of St. Catherine monastery at Mount Sinai from the second half of the 12th c.[47].

The number of people attending the miracle in Patalenica is kept to a strict minimum, probably due to the lack of space on the vault for an extended scene. Much as in the Sinai icon, and probably for the same reason (the panel semi-rounded in the top part is divided into three scenes: the Annunciation, but itself in the upper part, and the Transfiguration and the Raising of Lazarus in the lower part). Another similarity between the icon and our fresco is the pose of the attendant who opened the tomb. They both use their sleeve to cover their nose, but the gesture in both cases is incomplete and they actually appear to be resting their head on the sleeve, not covering their nose at all. However in the Sinai icon, the attendant is standing very close to Lazarus standing in his tomb before an *aediculus*. His left hand is not visible. It is neither holding Lazarus' shoulder, nor unwrapping Lazarus. In Patalenica, however, the young man is also the one who is removing the lid from the tomb, thus pulling the huge stone away from Lazarus. In both examples they wear the same type of knee-high white legging/chausse, with a major difference, however: the Sinai icon shows him with plain white leggings, while in Patalenica (Fig. 3) they are decorated with pseudo-Kufic or Kufesque inscriptions[48]. Pseudo-Kufic inscriptions appear on the arm bands on men's costumes during the middle Byzantine period[49]: at Karanlik Kilise (Göreme, chapel № 23) (mid-eleventh century)[50]; in the portrait of the protospatharios Michael Stepides at Karabaş kilise, Soġanli (1060/1)[51];

---

[46] **Winfield, D. and Hawkins, E.** The Church of Our Lady at Asinou, Cyprus. A Report on the Seasons of 1965 and 1966. – In: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 21 (1967), fig.2.

[47] **Βοκοτόπουλος Π.** Βυζαντινές Εικόνες. – Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995. – Σ. 200, εικ. 41; and **Ульянов О.** О месте иконы Живоначальной Троицы в праздничном ряду русского иконостаса, Троицкие чтения 2003–2004 гг. Большие Вяземы, 2004, сс. 152–162, *Илл. 1а*.

[48] The term was coined by Georges C. Miles to differentiate these ornaments with true Kufic inscriptions; see **Miles, G**. Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area. In: *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 18, (1964), p. 20.

[49] **Parani, M**, Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th c.), Leiden-Boston, 2003, p. 54 with references.

[50] **Jolivet-Lévy, C**., Opp. cit., pl. 83, fig. 2. The donor on the left side of the conch of the central apse, Nicephoros, appears to have pseudo-Kufic inscriptions on his leggings. After the restoration of the church they are barely visible. The arm bands mentioned by **Parani, M.**, Opp. cit., Appendix III, № 8 are no longer visible.

[51] **Parani, M.**, Op. cit., Appendix III, №11; **Thierry, N.** L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XI⁰ au XIV⁰ siècle. – In: Dumbarton Oaks Papers, 29 (1975), fig 28 ; **Rodley, L**. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia, Cambridge, 1985, p. 198, fig. 38f.

and in others[52]. Pseudo-Kufic inscriptions also appear on the head-dress of Eudokia at Karabaş kilise[53]. Outside of Cappadocia we find pseudo-Kufic inscriptions on the arm-bands of two martyrs at Nerezi (1164)[54]. Pseudo-Kufic inscriptions are also used to decorate helmets, and shields: they appear on the shields of St. Demetrios and St. Prokopios at Hosios Loukas, on the shield of St. Demetrios at the Cappella Palatina in Palermo, and in an Ivory Triptych with the Forty Martyrs today at the Hermitage Museum.[55] The use of *Kufesque* in church monumental decoration and in decorative friezes is widespread throughout the byzantine world between the 10th and the 12th centuries. One of the best preserved and oldest examples is the ceramo-plastic decoration of the Panagia church (10th c.) at Hosios Loukas[56].

But the closest parallel to the leggings/chausses worn by the attendant in the Raising of Lazarus in Patalenica is found at Elmali kilise (mid-eleventh century?) (Fig. 4), where several guards in the Way of the Cross[57], and the centurion, Longinus, and the sponge bearer in the Crucifixion wear leggings very similar to the ones of the attendant in Patalenica[58]. Maria Parani describes them as leg protection „prescribed in the Middle Byzantine military manuals for heavy-armoured infantry and cavalry soldiers".[59] It is a logical interpretation since the centurion is dressed in military battle dress complete with upper body cuirass. However, he wears pointed black shoes that are quite fashionable during the Middle Byzantine period, but not practical worn with tubular, heavy, leg protection. It is also worth noting that Longinus and Stephaton who are both dressed with „civilian" tunics wear the same shoes and the same leggings/chausses. However, while these leggings are all very similar in color (black and white) and design, only one legging[60] in Elmali kilise has a clearly identifiable pseudo-Kufic design in the middle, the others typically have an horizontal black frieze at the top, a similar frieze at the bottom and a four-pointed star in the middle.

---

52 **Parani, M.**, Opp. cit. p. 54.

53 **Parani, M.**, Opp. cit. p. 78, note 105, and pl. 86c.

54 **Parani, M.**, Opp. cit. p. 95.

55 **Parani, M.**, Opp. cit. pp. 124 and 150; and **Miles, G.** Opp. cit., p. 27, and figs. 54–57.

56 **Cutler, A., J-M. Pieser.** Byzance mediévale, 700–1204, Paris, 1996, p. 228, and il. 166.

57 **Jolivet, C.** La Cappadoce mediévale, 2001, pl. 141.

58 **Jolivet, C.** Opp. cit., pl. 85.

59 Opp. cit. p. 121–22, and pl. 127 for another picture of the Crucifixion at Elmali kilise.

60 In the Way of the Cross one guard armed with a spear and holding Jesus by a black rope around his neck, leads the way. Two other guards also carrying a spear follow Jesus but only three legs that appear to belong to the same guard are represented. The middle one is the one with the pseudo-Kufic motif. The bucket held by the sponge bearer is decorated with a pseudo-Kufic motif.

Above the western arch leading to the prothesis a small fragment of the Anastasis remains: the broken doors of Hades. The feet of Christ which typically straddle the doors are not visible here. Today nothing remains from that scene except the crossed broken doors of Hades and the keys and bolts that traditionally seem to be floating around the broken gates. Describing the same scene almost 40 years ago, A. Bozhkov mentioned the same iconographic detail, and described the feet of Christ stepping on „a strange small character, the crushed devil" by the broken gates[61]. In this iconography „Hades is a dark muscular figure still trying hard to hold onto his territory and possessions".[62] This iconography is common in the 10th c., for example at the Old Church in Tokali kilise,[63] in a Greek Lectionary (the Trebizond Gospel) today in St. Petersburg[64], and in an ivory triptych in Milan.[65] It also appears at the very beginning of the 11th c. in St. Barbe in Soğanli (1006 or 1021)[66], and a little later at Daphni where Christ is trampling Hades who is lying on the broken gates[67].

In the diakonikon, on the north side of the vault is a small fragment of the Three Youths in the Fiery Furnace of Nebuchadenosor (Fig. 4). The scene, based on the Book of Daniel 1–6, was already present in Roman catacombs. In the 11th c, it can be found at Hosios Loukas for example[68]. This is a theme that is present in most monumental decorations of the 11th and the 12th c.[69]. Usually the three youths are „standing in strictly frontal position, in attitude of prayer, with upraised hands, while the frontal half-figure of the angel completes the central composition which is encompassed by the half-circle of the angel's wings as by an arch"[70]. Here, as in the above mentioned 14th c. manuscript in Moscow, the youth to the left is turned in profile and looks up at the angel. The extended arm of the angel reaches

---

[61] **Божков, А.** Нова страница от историята на българското средновековие, Изкуство, 1975, Vol. 1, 33 [the translation is mine]; **Божков, А.** Op. cit. p.63.

[62] **Kartsonis, A.** Anastasis. The making of an Image, Princeton, 1986, p, 71.

[63] **Jolivet, C.** La Cappadoce mediévale, 2001, p. 226, and pl. 149.

[64] **Kartsonis, A.** Opp. cit. fig. 62.

[65] **Kartsonis, A.** Opp. cit. fig. 70.

[66] **Kartsonis, A.** Opp. cit. fig. 67.

[67] **Kartsonis, A.** Opp. cit. fig. 85.

[68] **Lazaridès, P.** Le monastère d'Hosios Loukas, Athènes, sa, fig. 25.

[69] **Alpatoff, M.** A Byzantine Illuminated Manuscript of the Palaeologue Epoch in Moscow. – In: The Art Bulletin, Vol. 12, No. 3 (Sep., 1930), p. 214; at St. Sophia in Kiev (11th c.), the angel is almost twice the size of the three Hebrews, he has very long wings falling down to the shoulders of the young Hebrews. The one on the right and on the left are slightly turned toward the center of the composition, but their heads are not raised toward the angel. See Софія Київська, Київ. 1971, fig. 248;

[70] **Alpatoff, M.** Opp. cit., p. 214.

out to him and gently touches his hair. The youth in the middle is in a frontal, orant attitude[71].

In Greece during the middle-Byzantine period, most of the churches are very small and there is not much room for Old Testament scenes, so they are typically „restricted to prefigurations and prophecies of the Eucharist".[72] The scene is present in the west lunette of the south-west bay of the Samari church (in Messenia). The frescoes are dated from the second half of the 12th century[73]. At the church of the St. Anargyroi in Kastoria, the three Hebrews in the Furnace are represented in the upper register of the north wall[74]. In Arta, at St. Nikolaos tis Rodias, the scene is placed in the south-west corner bay. The frescoes are dated from the early 13th c.[75].

In addition to these fragments there are also remains of isolated saints, such as a Virgin standing almost in profile (Paraklesis) on the lower register of the northern pillar before the bema, and the patron saint of the Church on the southern pillar. Facing them are warrior saints standing, St. Nicholas, on the south side of the northeast pillar; St. Theodosius, St. Achilles whose relics were brought back from Larissa by the Bulgarian tsar Samuel after he conquered the city to Prespa, his capital. There are also portraits of saints on the intrados of the arches; unfortunately, most heads are missing. The best preserved are Theodosius the Cenobiarch, St. Anthony, and another monk[76].

On the south wall a warrior saint on a horse is visible, perhaps St. George, above him St. Eustratios[77] or St. Theodore[78] in bust, and next to St. Georges (?) a monk standing (Fig. 5).

In her excellent stylistic analysis of the paintings of Patalenica, Liliana Mavrodinova finds parallels with monuments of the first half of the 13th c. in the Attica region of Greece[79]. But I would argue that stylistic parallels can also be made with eleventh century monuments. The face of Martha in the Raising of Lazarus, bears a striking resemblance with the Virgin of the Presentation of Christ to the Temple at the Panaghia ton Chalkeon in Thessaloniki (1028) and with St. Theodoti

---

71 **Chojnaski, St.** Les trois Hébreux dans la fournaise. –In: in Rassegna di Studi Etiopici, Vol. 35, 1991, p. 13–45.

72 **Skawran, K.** Opp. cit., p. 105.

73 **Skawran, K.** Opp. cit., № 38, p. 166.

74 **Skawran, K.** Opp. cit., № 47, p. 172.

75 **Skawran, K.,** Opp. cit., figs. 405–406.

76 **Mavrodinova, L.** Opp. cit., Fig 3 and 4.

77 **Mavrodinova, L**. Opp. cit., 195 and Fig. 5.

78 **Божков, А.** Opp. cit., p. 66.

79 See bibliography in note 9.

at the Episkopi church in Evrytania[80]. Martha's face exemplifies „the expressive achievement of Comnenian art in all its fullness,"[81] and the same could be said of the heavily damaged face of St. Theodore Tyron (?). But more importantly, many iconographic parallels can be made with paintings of the Comnenian period, from the frontal position of the bishops in and near the sanctuary, to the Christ not straddling the doors of Hades in the Anastasis, to the iconography of the Raising of Lazarus, including the pseudo-Kufic legging decoration. Taken separately each one of these elements can be found in decoration of the post-Comnenian period, but together they point to the Comnenian period in general and more precisely to the 11th c.

[80] **Mouriki, D.** Stylistic trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries. – In: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 34/35, 1980/81, fig. 3 and 13.

[81] **Panayotidi, M.** The Wall-Paintings in the church of the Virgin Kosmosoteira at ferai (Vira) and stylistic trends in the 12th c. Painting. – In: First International Symposium for Thracian Studies, Vol. I, Amsterdam, 1989, p. 459.

ИКОНОГРАФСКИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ОБРАЗИТЕ НА СВ. ДИМИТЪР В ЦЪРКВАТА В ПАТАЛЕНИЦА, БЪЛГАРИЯ

Patrick Lecaque

Резюме

Село Паталеница-Баткун се намира в полите на Родопите, на 15 километра югозападно от град Пазарджик, в югозападна България. Първото известие за църквата е в работата на Стефан Захариев, публикувана във Виена през 1870 година. Той споменава снимка на Св. Димитър на един от стълбовете пред олтара, както и фрагмент от надгробен камък с надпис на гръцки отляво в църквата. Днес това е надгробен камък в колекцията на Националния археологически музей на БАН, София (inv. № 253).

Много иконографски паралели могат да се направят с изображения от Комниновия период. Това са главно образи от челната позиция на епископите и в близост до светилището на Христос, като представянето вратите на ада в сцената Възкресение, където има и псевдо-куфическа декорация. Всеки един от тези елементи може да бъде намерен в иконографията на Късния Комнинов период, но като цяло те се отнасят предимно към XI в.

Fig. 1. *Bishops on the northeast side of the apse. Photo Patrick Lecaque.*

Fig.2. *The Raising of Lazarus. Photo Diana Toteva.*

Fig. 3. *Detail of the Raising of Lazarus. Photo Patrick Lecaque.*

Fig. 4. *Three Youths in the Fiery Furnace. Photo Diana Toteva.*

Fig. 5. *St. George. Photo Patrick Lecaque.*

НОВИ НАХОДКИ КЕРАМИКА СЪС СГРАФИТО УКРАСА ОТ ПРЕСЛАВ

Цветанка Бонева

Трапезната керамика със сграфито украса не изчерпва съдържанието на художествената керамика през българското късно средновековие, но със сигурност е нейна основна и най-многобройна част, поради което днес е добре позната. От разкопките на големите градски центрове на Второто българско царство произхожда голямо количество цели и фрагментирани съдове, които добре илюстрират разнообразието от форми и декорации залегнали в репертоара на средновековните керамици. С високия професионализъм при източването на съдовете, при полагането на рисунъка и глазурите, с безупречното изпичане и с богатството на орнаменти и изображения керамиката със сграфито украса е сред най-ярките прояви на средновековното приложно изкуство, намерило широк прием сред аристократичните кръгове в големите градове през XIII–XIV в., които в тази епоха преживяват своя възход и разцвет[1].

По-различно стоят нещата в Преслав, където, както е известно, след прекратяване на столичните му функции животът продължава, поне в рамките на Царския дворец до средата на XIV в. Незавидна е съдбата на бившата владетелска резиденция след X в. Подложена на системно разрушаване и обезличаване цели два века, през XI и XII в., в нея все пак остава и битува население и през следващите две столетия то оставя ясно различими следи от присъствието си[2]. Те се конкретизират от голям некропол, покрил целия стар Дворцов център, който се превръща в един истински „град на мъртвите“ през XIII в., от пръснати по-късно без планировка наземни и полувкопани масови жилища и разбира се от огромен брой предмети на бита – керамика, метал, кост, остатъци от производствена дейност. Всичко това издава облика на едно обикновено население с дълбоки провинциални характеристики. Преслав никога повече след X в. не възвръща някогашното си великолепие и през XIII–XIV в. остава само едно селище, което е далеч от мащабите на нововъзникналите и бързо развиващи се големи градски центрове в държавата.

---

1 **История на Българското изобразително изкуство**. С., 1976, БАН, с. 307–308.

2 **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата, В. Търново, 1998.

На този фон наличието в Преслав на предмети с висока художествена стойност и откриването им днес има по-особено значение. Такива са например няколкото накитни гарнитури от благороден метал и изискана изработка добити самостоятелно или като гробен инвентар, миниатюрни икони от стеатит или друг материал със светци и сцени, метални нагръдни кръстове с библейски персонажи, златни и сребърни монетни находки от епохата. Те показват, че и в Преслав през XIII–XIV в. се е формирала прослойка от хора, която е била с по-завидно имуществено състояние[3].

Точно към нейния бит следва да се отнесат и образците от трапезна сграфито керамика. Тук те не са така многобройни, както на други места, което говори, че продукцията на тази скъпа художествена техника е била трудно достъпна за по-голямата част от населението. От археологическите проучвания, които се провеждат вече повече от сто години, са постъпили не повече от десет цели съда (за съжаление повечето непубликувани до сега) и фрагменти (дъна, стени и периферии) в такова количество, което само потвърждава оскъдността им на това място[4]. Ето защо, по мое мнение, всеки екземпляр от керамика със сграфито украса намерен в Преслав, има особена стойност и следва да бъде предмет на специално разглеждане. Трябва да се каже, че опитите в това отношение не са много, но въпреки това дават известна представа за разпространението ѝ в старата българска столица. Вече е констатирано, че сграфито керамика се намира най-вече в границите на стария Дворцов център, в пространството между централните дворцови сгради и южната крепостна стена, както и на отделни места извън тази територия, както например около Кръглата църква. Тези наблюдения потвърждават резултатите от археологическите проучвания, според които животът през XII–XIV в. се е концентрирал само на определени места. В посочените местонаходища керамичните фрагменти със сграфито украса се откриват заедно с обикновената тънкостенна битова керамика, като последната е в значително по-големи количества. От няколкото запазени съда и от по-добре съхранените късове става ясно, че в употреба са били повечето от познатите форми „ отворени“ съдове –широки разлати блюда, паници, дълбоки купи. Украсата не бележи особено разнообразие и включва предимно геометричен орнамент, често в различни комбинации и съвсем рядко растителни мотиви.

---

[3] **Ваклинова, М.** Новооткрито съкровище от Преслав. – Векове, 1972, 3, с. 52–56, обр.1, 2; **Тотев, К.** Двустранна оловна иконка с Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст от Преслав. – В: Преслав, 6, 2004, с. 167–178; **Георгиева, Р.** Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – В: Сборник Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. С., 2009, с. 259–264, обр. 2–5.

[4] **Бонев, Ст.** Трапезна керамика със сграфито украса от Преслав. – В: Преславска книжовна школа, 8, Шумен, 2005, с. 231–237.

Тази обща картина и свързаните с нея наблюдения се подкрепят и от няколкото нови находки от керамика със сграфито украса, които постъпиха наскоро при разкопките в югозападния ъгъл на Дворцовия център, където през X в. е разгърнат архитектурен ансамбъл, в който според откривателя, се е помещавала личната резиденция на преславските владетели[5]. Сакралността на мястото и запазеният спомен за него са задържали населението там и през късното средновековие, чак до средата на XIV в. Дългото пребиваване на значителен брой хора е дало отражение и е оставило след себе си солиден културен пласт. Разкрити са жилища, които в хронологически порядък следват големия християнски некропол, покрил същия терен през XIII в. От този именно пласт, заедно с други предмети на бита, са постъпили и въпросните находки художествена керамика със сграфито украса.

Едната е изцяло запазена купа със средни размери. Диаметърът при периферията ѝ е 16 см, височината ѝ 7,5 см. Столчето, леко разкрачено, е с височина 1,6 см и диаметър 5 см**,** (Обр. 1в). Като правило купите са дълбоки съдове с полусферична форма, без ясно изразена периферия, с прав ръб. Новопостъпилият екземпляр обаче е по-различен. Формата му е започната от столчето с полусферично очертание, но по средата към горния ръб чупи рязко и стената става отвесна. Периферията е оформена с добре изявен ръб, леко извит навън.

Вътрешността на купата е залята със светложълта глазура, която след завършването на съда остава да доминира в цветовата му тоналност. По периферията, при самия ръб, от който започва извивката, с тъмнокафява боя са нанесени две дебели успоредни линии, които кръжат по цялата обиколка. Безформени петна от същата боя са положени на еднакво разстояние в ивицата затворена от двата цветни пояса, (Обр. 1[а-б]).

Други, по-големи, оживяват колорита на купата и по-ниската ѝ, полусферична част. Отвън съдът е с естествения червен цвят на глината, като на отделни места има разлята глазура. В този вид новопостъпилата купа е с двуцветна украса и предпазливо може да се отнесе към групата на монохромните сграфито съдове. Като цяло украсата ѝ, макар и твърде пестеливо съчетава подглазурното оцветяване, за което стана дума, и врязването в още мокрия чиреп на декоративни мотиви, чиито очертания са с цвета на глината. Така цялата ѝ извита долна част е набраздена от тънки успоредни линии нанесени вероятно с гребен. На самото дъно, в централен медальон ограничен от двойка концентрични кръгове е поместен централният мотив. Това е четирилистна розета, нанесена свободно, при което листата, някъде

[5] **Бонев, Ст.** Предварително съобщение за нов архитектурен паметник в Преславския дворец. – В: Плиска-Преслав, 10, 2004, с. 244–251.

очертани с двоен контур, са придобили форма на растение, което най-много се доближава до детелина. Фонът между тях е запълнен с мрежест орнамент. Изпълнена по такъв начин цветовата и орнаменталната украса на купата създава усещане за непретенциозност от една страна, но показва и усет за съчетаване на естетика и утилитарност.

Средновековното българско изкуство от XIII–XIV в., както впрочем и това от предходната епоха, е част от византийския художествен кръг, откъдето черпи репертоара си. Това се отнася с пълна сила и за керамиката със сграфито украса. В този смисъл формите и украсите по нея са унифицирани и с малки изключения се откриват по цялата територия на държавата, а и извън нея, до където е достигнало византийското влияние.

Купите са сред предпочитаните форми в късно-средновековни центрове като Търново, Шумен, Свищов, София, Червен, Калиакра, Кърджали, Варна. Разбира се в техния профил се наблюдават различия, но не дотолкова съществени, че да окажат влияние на функциите им. По същия начин стоят нещата и с украсата на преславската купа. Обикновено с розети се запълва централното поле на дъното. Почти винаги този мотив е обрамчен от един или двоен врязан кръг. Така е третиран той по купи и други съдове от Търново[6], Мадара, Мелник[7], Калиакра[8], Плевен[9], а точна аналогия се открива сред керамиката от Шуменска крепост[10]. Съдове, чиито дъна са запълнени с розети особено са разпространени в червенската керамика[11], където това е може би най-предпочитания растителен мотив. Там освен четирилистни има и многолистни розети и при повечето, както и в нашия случай, листата са със заоблен контур при върха. При сграфито керамиката от Червен растителните орнаменти са силно стилизирани, при което се е стигало до изчистената, но далеч от естествения прототип ромбовидна форма. Що се отнася до мрежестия орнамент, с който е запълнен фонът между листата на розетата от преславската купа, той е приложен като сигурно средство за запълване на незаети от други мотиви пространства и за по-отчетливо открояване на централния мотив в композицията. Възприет е още при най-ранните опити в производството на сграфито керамика през XII в. и се тълкува като имитация на гравировката върху метална посуда[12].

---

[6] **Георгиева, С.** Керамика от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, София, 1974, с. 7–94.

[7] **Георгиева, С.** Средновековната керамика от Мелнишката крепост. – Археология, 2, 1980, с. 47–54; **Нешева, В.** Мелник, 2, 1994, с. 58–61.

[8] **Йосифова, М.** Средновековна керамика от Калиакра. – Археология; 3–4, 1982, с. 58–71.

[9] **Генова, Е.** Керамиката от средновековната крепост Плевен. – ИНИМ, 8, с. 53–79.

[10] **Антонова, В.** Шуменска крепост, Шумен, 1995, с. 91–100.

[11] **Георгиева, С.** Грънчарство. – В: Средновековният Червен,1, София, 1985, с. 140–153.

[12] **Якобсон, А.** Средневековый Херсонес (XII-XIV). – МИА СССР, М-Л., 1950, с. 179–201.

При българската керамика мрежа най-често покрива дъната на съдовете, но също така запълва и други фигури във вътрешността на съдовете-триъгълници, квадрати, радиално излизащи от дъното лъчи. Такива примери, и то не един и два, могат да се посочат и сред керамиката от самия Преслав. Така, че благодарение на запазеността си разгледаната купа позволява да се съди с точност за композиционното решение и съчетаването на отделните декоративни елементи, нещо което е трудно осъществимо от дребните фрагменти, каквито най-често се намират и остават неясни като цялостна украса.

Другата находка, предмет на нашето внимание, е голям фрагмент от паница със запазени размери 14х7 см върху столче с височина 1см и диаметър 5 см, (Обр. 2). Съдът е източен от светлочервена глина, която след изпичането е придобила кремав цвят. Дебелината на чирепа при дъното е 0,6 см, но нагоре по стените изтънява и достига 0,4 см. Отвън е с естествения цвят на глината, но отвътре е залят с фина светло или по-скоро лимонено жълта глазура, която придава на съда изключително свежо излъчване. На дъното и някъде по средата на стените със сигурна ръка в глината са врязани геометрични орнаменти. В центъра това е спирала с два оборота, а по-нагоре две успоредни линии с вълнист бордюр под тях. Ако се съди по други примери много е възможно точно при този пояс да е следвала някаква промяна в профила, но в конкретния случай това не е сигурно. Контурът на орнаментите е запълнен с тъмнокафява боя и изпъква ярко на жълтия фон. Формата, поне в началната част при дъното, е полусферична. По вътрешността на фрагмента не се наблюдават подглазурни оцветявания, така, че може да се приеме, че съдът на който принадлежи е бил типичен представител на монохромната сграфито керамика. Спираловидното центриране на дъното е често прилаган декоративен прийом и се открива при още редица фрагменти от Преслав, както и върху цели съдове от Шуменска крепост, а някъде, както в Раднево има образци с точно същата трактовка[13]. Тези факти потвърждават констатацията за уеднаквяването на орнаментиката върху трапезната керамика в по-голямата част от производствените центрове.

В настоящето изложение трябва да намери място и още един фрагмент – половина от дъно със запазено столче. Счупено е при началото на стените и това дава възможност да се измери диаметърът, който е 6 см. Столчето е разкрачено с диаметър 7 см и височина 1 см. Фрагментът предизвиква интерес с нанесения по него орнамент и с вида на глазурата. Тя е оцветена в тъмножълто и е почти същата като тази на купата. Положена е прецизно и е сполучливо изпечена. В чирепа са врязани пресичащи се прави линии, при

[13] **Борисов, Б.** Марица-изток. Археологически проучвания, 6, Раднево, 2002, с. 177–190.

което се е получила мрежа от правоъгълници и квадрати, чиито размери варират от 0,6 до 1,2 см. Без да се следва определен ред и система някои от секторите са небрежно защриховани. Самата щриховка, както и цялата мрежа са оцветени с тъмнокафява боя, (Обр. 3).

Трите разгледани находки от трапезна керамика със сграфито украса притежават общи черти, които навеждат на мисълта за производството им в едно и също ателие. Най-напред това е видът на глазурата, която ги покрива. Предпочетен е жълтият цвят с различни нюанси, и както беше отбелязано, при купата и фрагментираното дъно тя е почти еднаква. Еднакъв е и цветът на контурите, с които са нанесени декоративните мотиви-тъмнокафяв с плътен рисунък. Открити в един съвсем тесен периметър на терена, те действително е възможно да са продукция на един и същ керамик. Въпросът е може ли в Преслав да се търси развит производствен център за сграфито керамика през XIII–XIV в. и веднага трябва да се каже, че сигурни свидетелства за наличие на такъв засега не са открити. В същото време данните за производството на обикновена тънкостенна кухненска керамика на място са категорични.

Постъпилите съдове с деформации получени при изпичането и отстранени като производствен брак, както и огромното количество завършена сполучливо посуда от такава керамика, намирана в изобилие при разкопките, не оставя съмнение, че керамичното производство изобщо в Преслав през същата епоха е добре развито. Не може да се каже същото обаче за керамиката със сграфито украса и засега въпросът остава открит до намирането на неопровержими свидетелства за нейната изработка. Не бива да се отхвърля вероятността сграфито съдовете влезли в употреба в определени кръгове от населението там да са донесени от близки центрове, т.е. притежанието им да е следствие на търговия.

Въпросът за датировката на керамиката със сграфито украса от района на бившата владетелска резиденция изглежда по-лесно решим. Намерена сред гробовете на некропола от XIII в. покрил сградите в комплекса, тя в никакъв случай не е гробен инвентар. Трябва да се има предвид, че в близкия терен в края на XIII в. и в началото на XIV в. се разполагат няколко жилища[14]. Към бита на техните обитатели следва да се отнесат и разгледаните находки. В същия хронологически диапазон е и датировката им. Към такава определеност насочват и някои от характеристиките им, каквито впрочем са те и при съдовете и фрагментите намерени и другаде в Преслав. Относително бедната декорация, състояща се предимно от геометрични орнаменти из-

[14] **Бонев, Ст., Р. Георгиева.** Разкопки в югозападната част на Дворцовия център във Велики Преслав. – АОР през 2007 г. С., 2008, с. 615–617.

дава ранен етап във формиране на художествения репертоар, предшестващ създаването на по-наситена декоративна система, както е при керамиката в Шумен, Мелник, Търново, Червен. От друга страна предпочитаната жълта боя в оцветяването на монохромни съдове изглежда също подсказва малко по-ранен произход[15]. Подобно е положението при луксозната белоглинена керамика, внос в Преслав, през втората половина на IX в. и през X в., каквато като цяло е нейната датировка.

Тези съображения позволяват трапезната керамика със сграфито украса от архитектурния комплекс в югозападната част на Дворцовия център в Преслав да се отнесе в последните десетилетия на XIII в. и не по-късно от първата четвърт на XIV в. Постъпилите до сега екземпляри показват, че разпространението на сграфито керамиката не е подминало Преслав и в същото време са принос в изучаването на този важен дял на късно-средновековното приложно изкуство.

[15] **Якобсон, А.** Пос. съч., с. 179–201.

NEW FINDS OF POTTERY WITH SGRAFFITO ORNAMENTS IN PRESLAV

Tsvetanka Boneva

Abstract

The table pottery with sgraffito ornaments does not exhaust the topic about artistic ceramics during the late Middle Ages in Bulgaria, but it is its main and the most numerous part for certain.

The medieval Bulgarian art of XIII-XIV century, like the art from the preceding epoch, is part of the Byzantine artistic circle, from which it draws its repertory. It pertains totally to the pottery with sgraffito ornaments. In this sense the forms and ornaments found on it, with very few exceptions, are discovered throughout the whole territory of our country, even outside it, up to the place where Byzantine influence reached its limits. In Preslav, the examples of table pottery with sgraffito ornaments are not as numerous as they are in some other places, which points to the fact that the production of this expensive artistic technology was difficult of access for the major part of the population. That is why, every specimen of pottery with sgraffito ornaments found in Preslav is of special value and should be the subject of a particular consideration.

In 2006, during archeological excavations south of the central square, in a newly discovered building defined as Patriarchal residency by the excavator, three finds of artistic pottery with sgraffito ornaments came in. One of them is a fully reserved bowl. The decoration on the bottom of the bowl represents a four-leaved rosette, freely laid on, when the leaves acquired the form of a plant which much resembles a clover. The other find is a big fragment from the bottom of a utensil (a dish). The decoration in the center is a spiral with two revolutions and higher there are two parallel lines with a wavy rim beneath them.

One more fragment, half a bottom decorated with two straight intersecting lines forming a grid of rectangles and squares completes the collection of finds with sgraffito ornaments found in Preslav.

The three finds examined above share common features which suggest to us the idea of being produced in one and the same work room. If we are asked the question is it possible to search a production center for pottery with sgraffito ornaments in Preslav in XIII-XIV century we should promptly say that firm evidence for the existence of such center has not yet been found. The possibility that the sgraffito utensils used by the people there could have been brought from some near centers, i.e. the utensils had been subjects of trade should not be rejected.

The second issue treated in the present article concerning the date of the whole bowl and the two fragments from the Patriarchal residency seem easy to treat. They were found in the necropolis from XIII century that covered the buildings in the complex, but they are not burial stock since on the nearby ground at the end of XIII and the beginning of XIV century some houses were situated. The finds discussed above should be referred to the way of life of the inhabitants of these houses.

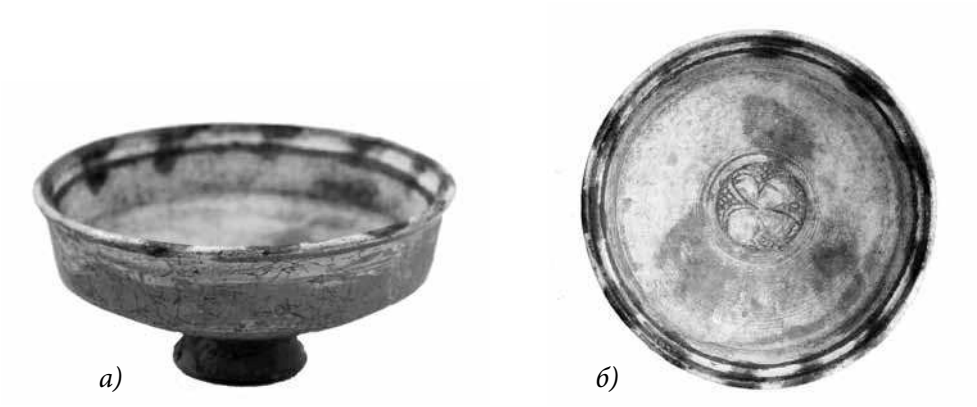

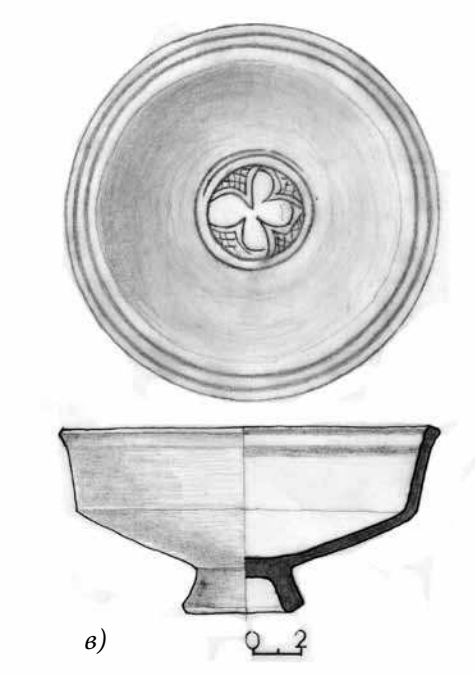

Обр. 1а-в. *Купа със сграфито украса от Преслав.*

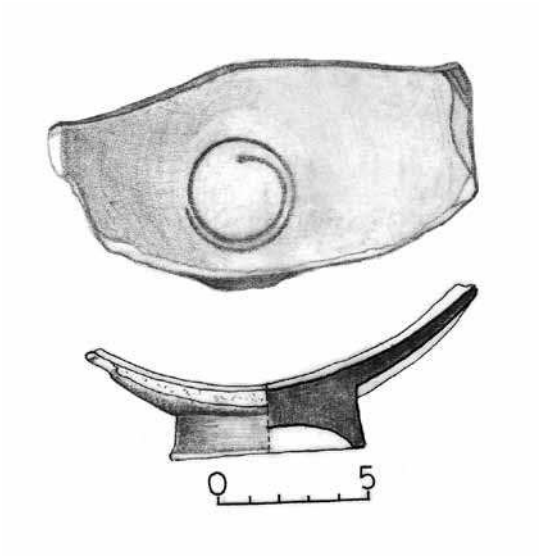

Обр. 2. *Фрагмент от паница със сграфито украса от Преслав.*

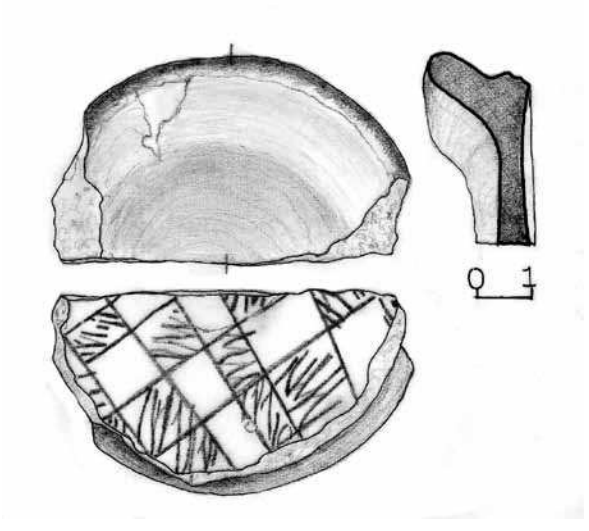

Обр. 3. *Дъно с мрежест орнамент от Преслав.*

СТЪКЛЕНИ ГРИВНИ ОТ ВЛАДЕТЕЛСКАТА ЦЪРКВА НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Мария Манолова-Войкова

Ефектни накити, с разнообразна украса и богат колорит, след края на X в. стъклените гривни се налагат като любим дамски аксесоар. Широкото им разпространение до XIII–XIV в. сред жени от всякаква възраст и с различен социален статус се дължи на относително ниската им себестойност. В ежедневието те успешно заменят скъпо струващите метални накити, а чупливостта на материала се компенсира от възможността за бърза преработка на суровината.

Масовото навлизане на стъклените гривни в бита на Преслав след X–XI в. се потвърждава от значителното количество находки, добити при проучванията на Владетелската базилика и околните ѝ терени. Открити са над 1000 екземпляра, основната част, от които са във фрагментирано състояние. Големият им брой, дава възможност да се направи статистически анализ на базата на отличени формални белези и в съответствие със стратиграфската среда, от която те произхождат. Според вътрешния си диаметър, гривните се разделят на две големи групи, които условно ще наречем женски и детски. Първата включва накити с вътрешен диаметър над 5 см (Табл. 1). Те са използвани от жени в зряла възраст, въпреки че не е изключено някои от тях, поставени високо над лакътя да са носени и от деца. Втората група са детските гривни с малък вътрешен диаметър, който не надхвърля 5 см (Табл. 2). Може да се допусне, че такива са носени и от жени с грацилна костна структура.

По стратиграфската си позиция, находките се разпределят в четири групи. Първата, най-многобройна се свързва с насипния пласт, който се образува при разрушаването на монументалната архитектура през османския период. По време на разкопките той е документиран на цялата проучена площ, като на места дебелината му достига до 2 м. Насипът е наситен с керамика и монети от периода XII–XIV в. В отделни графи са обособени гривните от затворени комплекси. Трябва да се отбележи, че до 2013 г. в околностите на църквата са проучени 229 битови ями. В 27 от тях са открити монети, керамика и дребни находки, които се отнасят към периода XI–XII в. Всички останали ями са свързани с живота на занаятчийското селище, възникнало около руините на църквата през първата половина на XIII в. Малък брой находки произхожда от некропола. Изключение прави само един гроб на млада жена (Гроб № 87), в който са открити три стъклени гривни.

Предложената типология е съставена въз основа на съхранените технологични, формални и декоративни белези. Водещ признак за определянето на монохромните гривни е напречното им сечение. В отделни типове са обособени гривните с по-специфична технология за изработка и украса – вити от една нишка, усукани от разноцветни нишки и рисувани.

Тип 1. Включва гривни с кръгло напречно сечение, изтеглени от нишка с различна дебелина. Обикновено при слепването на двата края се наблюдават следи от леко прищипване, което деформира напречното сечение. Гривните са изработвани от монохромно стъкло, оцветено в различни нюанси на синьото и зеленото. Макар и по-рядко е използвано черно, тъмнокафяво, виолетово и обезцветено стъкло. Гривните от Тип 1 са най-многобройни. Те съставляват близо половината от женските и 41,26% от детските накити. Прави впечатление, че за деца са предпочитани по-светли цветове. Например доминиращият сред гривните с голям диаметър тъмносин цвят, при детските е изместен от морскосиньо или светлосиньо. Подобно обръщане на пропорциите се наблюдава и в изделията от тъмнозелено и светлозелено стъкло.

Основна причина за широкото разпространение на гривните от Тип 1 е опростената технология за изработката им. Както ще стане дума по-нататък, производството на всички останали стъклени гривни изисква специфично оборудване и познания. За оформянето на сложни профили и украси, технологичният процес се удължава. В него се включват нови етапи (допълнително формоване, повторно затопляне, декориране), които несъмнено рефлектират върху крайната цена на готовите накити. Така благодарение на ниската си себестойност, обикновените гривни с кръгло напречно сечение остават най-устойчивата и многобройна група накити през периода от края на X до XIV в. В потвърждение могат да се посочат десетки публикации на находки от съвременната територия на България[1]. Навсякъде авторите отбелязват, че в количествено отношение гривните с кръгло напречно сечение превъзхождат останалите типове. По отношение на техния колорит, в българската наука е възприето мнението, че сините гривни са характерни за

[1] **Дончева-Петкова, Л.** Одърци. Некрополи от XI век. Т.2. С., 2005, с. 100, 102 и цитирана там литература; **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. 2. С., 1974, с. 401; **Чангова, Й.** Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. С., 2006, с. 145; **Долмова-Лукановска, М.** Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при трета порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарска порта на Царевец. Търново, 2007, с. 26, 169, 266; **Нешева, В.** Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. – В: Средновековният Червен. Т. 1. С., 1985, с. 195; **Антонова, В.** Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 108; **Нешева, В.** Мелник. Т. 2. С., 1994, с. 60.

края на X и XI в, след което намаляват и през XII–XIII в. са изместени от черни[2]. Един по-внимателен прочит на основните публикации показва, че това становище почива на далечни паралели с находки от Южна Русия[3], където има внос и местно производство със специфични характеристики. В българските земи заместване на сини гривни с черни през XII в. е налице само в селищата от Тракия. Трябва да се отбележи, че по-голямата част от тях загиват в края на XII в. и съответно не могат да предоставят данни за развитието на материалната култура през следващите столетия. Същевременно проучванията в градовете на север от Стара планина показват, че обикновените сини гривни са много популярни и през XIII–XIV в[4]. До същото заключение достига и И. Щерева в статия посветена на накитите от Дворцовия център на Велики Преслав[5]. В потвърждение могат да се посочат редица находки от некрополи във Вътрешния град на Преслав от XIII–XIV в.[6], а също така и данните от представената тук статистика (Табл. 1, 2).

Тип 2. Гривни с елипсовидно напречно сечение, чиято вътрешната стена е плоска или с лека конкавна извивка. Изтегляни са от кръгла нишка, която още гореща е поставяна върху гладка каменна плоча. В този момент лицевата повърхност е била дообработвана, за да се получи желания профил, а в някои случаи е нанасяна и допълнителна украса. След това стъклото е затопляно повторно и двата края на кръжилото са слепвани[7]. В количествено отношение гривните с елипсовидно напречно сечение заемат второ място след тези с кръгло напречно сечение. Те съставляват 22,12% от женските

---

[2] **Чангова, Й.** За стъклените гривни в средновековна България. В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, с. 185; **Борисов, Б.** Средновековен некропол в района на комплекса Марица-Изток. – ИМЮИБ X, 1987, с. 47; **Borisov, B.** Djadovo. Mediaeval settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, 1989, p. 293; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 102; **Шейлева, Г.** Накити от средновековния некропол върху могила I до Симеоновград. В: Stephanos Archaeolohicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, с. 657.

[3] **Чангова, Й.** Пос. съч., с. 185, бел. 3, 4; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 102; **Соловьева, Г., Коропоткин, В.** К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси. – КСИИМК, 49, 1953, с. 21–25; **Коропоткин, В.** О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси. – КСИИМК, 68, 1957, с. 38–39.

[4] **Георгиева, С.** Пос. съч., с. 401; **Чангова, Й.** Ловеч..., с. 145; **Долмова-Лукановска, М.** Пос. съч., с. 26, 169, 266; **Антонова, В.** Пос. съч., с. 108.

[5] **Щерева, И.** Накити от Дворцовия център на Велики Преслав. – Годишник на Департамент Археология, Т. IV–V. С., 2000, с. 334.

[6] **Евтимова, Е.** Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав. – Плиска-Преслав, Т. 6, с. 190; **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV век). В. Търново, 1998, с. 180.

[7] **Щапова, Ю.** Византийское стекло. М., 2008, с. 105.

и 18,39% от детските накити. В зависимост от наличието на допълнителна украса и нейния вид, Тип 2 може да се подраздели на три варианта.

Вариант 1. Гривни без допълнителна декорация. Изработени са от монохромно стъкло. Дамските накити се изтеглени предимно от тъмносиня, масленозелена и морскосиня нишка. По-редки са екземплярите във виолетово и черно. Детските гривни са в по-светла гама. Превес сред тях имат оцветените в морскосиньо, а единични екземпляри са изработени от безцветно или кафяво стъкло.

Вариант 2. Гривни с цветни нишки, които са апликирани към основната стъклена лента преди съединяването на краищата ѝ. Изтеглени са от тъмносиньо или черно стъкло. Върху лицевата им повърхност се виждат една до три надлъжно разположени тънки нишки. Обикновено те са в яркочервен цвят, който ефектно контрастира с тъмния фон на основната стъклена маса. Този вид гривни са слабо застъпени както при детските, така и при дамските накити.

Вариант 3. Отличава се с надлъжни набраздявания, които оформят дълбоки канелюри върху лицевата повърхност. Гривните от *Вариант 3* са изработени от тъмносиньо, светлозелено, черно, виолетово или обезцветено стъкло. За да се постигне равномерна обработка на повърхността, без да се прекъсне целостта на основата, се увеличава нейната дебелина. Така накитът става по-масивен и по-тежък. Вероятно поради тази причина, канелираните гривни в Преслав са носени предимно от жени.

Гривните с елипсовидно напречно сечение се нареждат на второ място по количество в редица селища и некрополи от българските земи. Най-ранните находки могат да се отнесат към края на IX и X в.[8] През следващото столетие броят им рязко нараства, но накитите остават предимно монохромни, без допълнителна украса.[9] Вероятно апликираните и канелираните гривни стават модни малко по-късно, към края на XI и през XII в., когато се появяват в селищата на юг от Стара планина[10]. През същия период в Преслав те са почти непознати. От датираните в XI–XII в. ями при Владетелската църква, произхожда само един фрагмент от гривна с набраздена повърхност (Табл. 1). Всички останали находки с канелирана или апликирана украса са откри-

---

[8] **Тотев, Т.** Средновековна Виница. Шумен, 1996, с. 34; Витлянов, Ст. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав. С., 2004, с. 33.

[9] **Янков, Д.** Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора. – ИМЮИБ, VI, 1983, 43–44; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 104; **Йотов, В., Г. Атанасов**. Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 117.

[10] **Borisov, B.** Op. cit., p. 285, 289–290, 293; **Гатев, П.** Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. РП XII, София, 1985, с. 147; **Чангова, Й.** Перник. Т. III. София, 1992, с. 145.

ти в насипни пластове или ями, които според намерените в тях керамика и монети се отнасят към първата половина на XIII в. Със, или без допълнителна украса, гривните с елипсовидно напречно сечение са актуален дамски накит до края на XIV в. Със сигурност този извод може да се направи за проучените градовете от северните български земи[11].

Тип 3. В типа се определят малък брой гривни с четириъгълно напречно сечение (1,64% от женските и 4,93% от детските накити). Вероятно те са оформяни в калъп, след което стъклената маса е загрявана повторно и внимателно са слепвани краищата. Предпочитаните цветове са тъмносиньо, тъмнозелено, светлозелено и черно. В сравнение с останалите типове, тук най-често могат да се видят изделия от обезцветено стъкло.

Датировката на гривните Тип 3 в Преслав трудно може да бъде прецизирана, тъй като всички фрагменти са открити в насипни пластове с разнородни материали от XII до XIV в. Малко на брой и с лаконични описания са публикациите от България, в които се споменава за подобни накити. От прегледа на литературата може да се заключи, че те са познати в българските земи през периода на византийското владичество[12]. Разпространението им, макар и в ограничени количества се проследява до XIV в.[13].

Тип 4. Гривни с триъгълно напречно сечение. Те също спадат към изделията, които са допълнително обработвани върху плоскост. Топлата стъклена маса е притискана от две страни докато се получи силно издаден нагоре ръб и в завършен вид ломът добива близка до триъгълник форма. При малка част от гривните, върху лицевата повърхност е добавена цветна нишка. Всички открити в Преслав фрагменти са от гривни с голям диаметър, поради което се налага и извода, че те са използвани предимно от жени в зряла възраст. Според украсата си гривните с триъгълно напречно сечение се делят на два варианта.

Вариант 1. Гривни без допълнителна украса. Формовани са от тъмносиньо, тъмнозелено, светлозелено и черно стъкло.

Вариант 2. Гривни с апликирана нишка върху лицевата повърхност. Поставянето на цветна нишка по дължината на кръжилото е ставало преди оформянето на профила, тъй като тя е покрита с тънък слой от основната стъклена маса и изглежда като вложена в нея. Апликираната нишка е с червен цвят и се поставя върху син или зелен фон.

---

[11] **Георгиева, С.** Пос. съч., с. 401; **Чангова, Й.** Ловеч... Пос. съч., с. 145; **Нешева, В.** Червен... Пос. съч., с. 195; **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновски. София 2000, с. 119.

[12] **Borisov, B.** Op. cit., p. 293; **Чангова, Й.** Перник... Пос. съч., с. 145

[13] **Нешева, В.** Богоспасният.... Пос. съч., с. 119; **Нешева, В.** Червен... Пос. съч., с. 195.

Хронологията на стъклените гривни с триъгълно напречно сечение може да се постави в широки граници – от края на X до XIV в. За находки от края на X–XI в., съобщават публикации от Стара Загора и крепостта Скала[14]. С обща датировка XI–XIV в. са гривните от средновековното селище над Севтополис[15], а образците в Търново и Ловеч следва да се отнесат към XII–XIV в.[16] По-голямата част от стъклените гривни с триъгълно напречно сечение в Преслав се откриват в насипни пластове. Опорна точка за датирането им са малък брой фрагменти, които произхождат от сигурно датирани в XIII в. ями.

Тип 5. Вити гривни. Изработени са от едноцветна нишка, която още гореща е усукана от двете страни. Така напречното сечение получава форма, наподобяваща розета. Витите гривни от Преслав се отличават с богат колорит. Използвани са различни нюанси на синьо, зелено, кафяво, виолетово, седефено, както и обезцветено прозрачно стъкло. В количествено отношение те са малобройна група, която съставлява 6,07% от дамските и 7,17% от детските гривни.

Специалистите, които се занимават със стъклени накити приемат, че усуканите гривни се появяват в българския бит след началото на XI в, но по-широко им разпространение обикновено се свързва с XIII и XIV в.[17] Анализът на находките от Владетелската църква подкрепя това становище. Липсват фрагменти, които според стратиграфската си позиция могат да се обвържат с ранна дата. Вити гривни са открити в ями от първата половина на XIII в. Към най-късните образци се отнася накит от гроб № 87, който би могъл да се датира най-рано в края на XIII или началото на XIV в.

Тип 6. Усукани гривни. Технологията за изработката им принципно не се различава от предходния тип. Разликата се състои в прибавянето на една или няколко нишки с различен цвят към основната стъклена маса в момента на усукването. Сред находките от Владетелската църква се срещат гривни, които са усукани от две, три или четири разноцветни нишки. Най-често се съчетават синьо и бяло, като в повечето случаи основата е бяла и към нея се прибавя по-тънка синя нишка. Други комбинации са черна или тъмносиня основа с една червена нишка, светлозелена или тъмновиолетова основа с тънка бяла нишка. Трицветните гривни имат предимно черна основа, към

---

[14] **Йотов, В., Г. Атанасов**. Пос. съч., с. 117; **Янков, Д.** Пос. съч., с. 43–44.

[15] **Чангова, Й.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век. С., 1972, с. 124.

[16] **Чангова, Й.** Ловеч..., с. 145; **Долмова-Лукановска, М.** Пос. съч., с. 169, 266; **Нешева, В.** Богоспасният.... Пос. съч., с. 119.

[17] **Чангова, Й.** За стъклените гривни.... Пос. съч, с. 186; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 102–103 и цитирана там литература.

която се добавят червени, тъмнозелени или златисти нишки. По-малобройни са фрагментите от гривни с морскосиня основа и допълнителни нишки в бяло и червено. Единственият фрагмент от четирицветна гривна е усукан от тъмносиня, бяла, златиста и червена нишка. Трябва да се подчертае, че типът е засвидетелстван само сред дамските накити (10,75%). Гривни с малък диаметър, които със сигурност са използвани от деца не са открити.

Хронологията на усуканите гривни съвпада с предходния тип. Началният етап на разпространението им безспорно се отнася към XI в., но тяхната масова употреба е през следващите векове[18]. В по-ранна публикация е отбелязано, че усуканите гривни от Дворцовия център на Велики Преслав се намират предимно в пластове и съоръжения от XII–XIV в.[19]. Същият извод се налага и за находките от Владетелската църква. Само шест фрагмента произхождат от ранни ями (XI–XII в.). Според стратиграфската си позиция, всички останали гривни могат да се датират в XII–XIV в.

Тип 7. Рисувани гривни. Изработката на рисувани гривни е сложен процес, който изисква специални познания за работа с емайли, художествени умения и специфично техническо оборудване, с каквото обикновените стъкларски работилници не са разполагали. Поради тези причини, водещите изследователи на византийското стъкло приемат, че гривните с рисувана украса са произвеждани в ателиета за стъклени съдове[20]. Технологията за изработка включва няколко основни етапа. Горещата стъклена нишка е поставяна върху плоскост, за да се получи елипсовиден или полукръгъл профил. В калъпи са формовани гривните с кръгло или четириъгълно напречно сечение. След лекото застиване на масата, с тънка четка е нанасяна украса от емайли или смалтова паста. Следва повторно загряване в пещта, при което декорацията трайно залепва към основата. Накрая, докато стъклото е още топло, са съединявани краищата на гривната[21]. Сложната технология предполага и относително по-висока себестойност на готовите изделия. Дори бегъл преглед на публикациите показва, че рисуваните гривни са много по-малко от недекорираните. Това наблюдение се потвърждава и в Преслав, но само що се отнася до женските накити (делът им е 4,8%). Съвсем различни

---

[18] **Чангова, Й.** За стъклените гривни.... Пос. съч, с. 186; **Дончева-Петкова, Л.** Пос. съч., с. 102 и цитирана там литература; **Чангова, Й. Перник**... Пос. съч., с. 145; **Нешева, В.** Богоспасният... Пос. съч., с. 119; **Нешева, В.** Червен... Пос. съч., с. 195; **Антонова, В.** Пос. съч., с. 108; **Долмова-Лукановска, М.** Пос. съч., с. 26, 169, 266.

[19] **Щерева, И.** Пос. съч., с. 335.

[20] **Щапова, Ю.** Пос. съч., 2008, с. 127–128.

[21] **Львова, З**. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела–Белой Вежи. – МИА СССР, 75. М.-Л., 1959, с. 310; **Щапова, Ю.** Украшения из стекла. Древняя Русь. Быт и культура. М., 1997, с. 87.

съотношения показва количествения анализ на детските гривни, където рисуваните се нареждат на второ място след монохромните с кръгло напречно сечение (28,25%). Данните от статистиката водят към извода, че макар и по-скъпи, рисуваните гривни са носени най-много от деца. Единствена причина за това би могла да е украсата, която създава впечатление за богат колорит и ярък контраст.

Рисуваната украса е пряко свързана с формата на стъклените гривни. При гривните с кръгло, полукръгло и елипсовидно напречно сечение тя заема лицевата повърхност, а когато профилът е четириъгълен се декорират трите видими стени. При повечето гривни орнаментите са организирани в непрекъснат фриз, който обхваща цялата дължина на кръжилото, но се срещат и образци с ритмично повтарящи се през равни интервали мотиви. По правило рисунката е съставена от семпли и лесни за изпълнение орнаменти – точки, прави, начупени и вълнисти линии, арки, кръгчета и елипси (Обр. 1_{1-7}). Единични са образците с по-сложни композиции, чиито първообрази се откриват сред художествения метал и сграфито керамиката от XII–XIV в. (Обр. 1_{8-13}).

Относно датировката на рисуваните гривни са изказани различни мнения. Повечето автори приемат, че те се разпространяват през X–XI в., след което излизат от употреба[22]. Други специалисти са склонни да ги отнесат към по-дълъг период – от X до средата на XII в.[23]. За Преслав може да се предположи, че рисуваните гривни са познати още от X в. Сигурни данни за използването им през последните десетилетия на X докъм средата на XI в., предоставят проучванията на вкопани жилища върху югозападната тераса на южния площад[24]. Във връзка с находки от Дворцовия център, И. Щерева отбелязва, че рисуваните гривни се срещат до края на XII в.[25]. При Владетелската църква същите накити са документирани в насипни пластове и стопански ями от XI–XII в. Интересно е обаче, че малък брой фрагменти произхождат от по-късните ями. Следователно може да се допусне, че стъклените гривни с рисувана украса, макар и рядко продължават да се използват в Преслав и през началото на XIII в.

---

[22] **Чангова, Й.** За стъклените гривни... Пос. съч., с. 185–186; **Дончева-Петкова, Л.** Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 186–187; **Аладжов, Д.** Материална култура на Югоизточна България през IX–X век. – В: Славяните и средиземноморският свят IV–XI век. С., 1973, с. 154; **Дончева-Петкова, Л.** Одърци... Пос. съч., с. 104.

[23] **Гатев, П.** Накити от погребения от XI–XII в. – Археология XIX, 1977, кн. 1, с. 41; **Borisov, B.** Op. cit., p. 292.

[24] **Щерева, И.** Вкопани жилища във Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология. Т. III–IV. С., 2006, с. 65.

[25] **Щерева, И.** Накити от... Пос. съч., с. 335.

Произходът на стъклените гривни в Преслав е въпрос, на който настоящата статия не може да даде категоричен отговор. Известно е, че традицията за използването на този вид накити е византийска, а географският обхват на разпространението им се разпростира от Мала Азия и Балканите до Крим, Кавказ, Южна Русия и дори Прибалтика[26]. От тази гледна точка е логично да се предположи, че голяма част от преславските находки имат вносен произход. От друга страна, не бива да се пренебрегва факта, че още през X в., във Втората българска столица са налице всички условия за развитие на собствено производство. Преди години Г. Джингов интерпретира занаятчийските помещения в Патлейна като стъкларска работилница[27]. Не без основание неговата теорията е ревизирана от Ю. Щапова, която доказва, че в Патлейна е изработвана глазирана керамика[28]. Въпреки скептичното си отношение към аргументите на Г. Джингов, авторката приема, че в Преслав са правени стъклени елементи за архитектурна украса и накити[29]. Локализирането на това производство и изясняването на неговите характеристики е въпрос на бъдещи археологически проучвания.

[26] **Щапова, Ю.** Византийское стекло... Пос. съч., с. 129.

[27] **Г. Джингов.** Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. – ИАИ XXVI, 1963, с. 47–69.

[28] **Щапова, Ю.** Пос. съч., с. 67–69.

[29] **Щапова, Ю.** Пос. съч., с. 69–70; **Щапова, Ю.** О производстве стекла в эпоху Первого Болгарского Царства. В: Преслав, Т. 4. С., 1993, с. 151–156.

GLASS BRACELETS FROM THE ROYAL CHURCH OF VELIKI PRESLAV

Mariya Manolova-Voykova

Abstract

During the excavations of the Royal Church of Preslav a huge number of intact and fragmented glass bracelets were discovered. More than a thousand fragments are included in the statistical analysis. According to their internal diameter these are divided into two groups. First group with an internal diameter greater than five centimeters are bracelets for adults (Table 1). Second group comprises children's bracelets with an internal diameter less than five centimeters (Table 2). The statistics investigates the distribution of both groups within various archaeological contexts – layers, pits and graves. Depending on their cross-section and decoration, bracelets are classified as round, ellipsoid, rectangle, triangle, twisted, intertwined and painted. Most widely spread during 11th–14th century, were monochrome bracelets with round and ellipsoid cross section. More rarely were used ordinary bracelets with rectangular cross-section. Triangular bracelets were typical adults's adornments in the 13th century and later. Twisted monochrome bracelets were popular in Preslav in the 13th and 14th century. Intertwined bracelets were twisted of glass fibers of different colors. Alike triangular bracelets, they belong to female costume. Painted bracelets are the most impressive and interesting group. The decoration was executed in yellow, red or white over a deep blue, black or olive green surface. According to the statistical analysis, from the end of the 10th until the first half of the 13th century, they were worn predominantly by children.

Таблица 1

напречно сечение	УКРАСА		ДИАМЕТЪР НАД 5 СМ					
			насипи	ями 13 в.	ями 11–12 в.	гробове	общ брой	%
кръг	монохром	тъмносиньо	211	23	14	2		
		морскосиньо	55					
		тъмнозелено	12					
		светлозелено	18	4				
		тъмнокафяво	5					
		черно	24	5				
		безцветно	17	3				
		виолетово	2					
		СБОР	**344**	**35**	**14**	**2**	**395**	**49,94%**
елипса	монохром	тъмносиньо	31	6	3			
		морскосиньо	18		3			
		масленозелено	24					
		виолетово	4	7	2			
		черно	9					
		сбор	86	13	8	0		
	апликирани	черно с червено	14	4		2		
		тъмносиньо с черв.	1					
		сбор	15	3	0	2		
	канелюри	тъмносиньо	13	5				
		светлозелено	12					
		черно	2	6				
		безцветно	2		1			
		виолетово	7					
		сбор	36	11	1	0		
		СБОР	**137**	**27**	**9**	**2**	**175**	**22,12%**
четиритълник	монохром	тъмносиньо	2					
		тъмнозелено	1					
		светлозелено	1					
		черно	4					
		безцветно	5					
		СБОР	**13**	**0**	**0**	**0**	**13**	**1,64%**

триъгълник	монохром	тъмносиньо	11					
		тъмнозелено	5	5				
		светлосиньо	6					
		черно	4					
		сбор	26	5	0	0		
	апликирани	синьо с червено	4					
		зелено с червено	2					
		сбор	6	0	0	0		
		СБОР	**32**	**5**	**0**	**0**	**37**	**4,68%**
розета	**ВИТИ**	тъмносиньо	8					
		светлосиньо	7	11				
		тъмнозелено	4					
		светлозелено	5					
		безцветно	4					
		седефено	2					
		тъмнокафяво	1			1		
		виолетово	1	4				
		СБОР	**32**	**15**	**0**	**1**	**48**	**6,07%**
кръг	**УСУКАНИ**	от 2 цвята	31	12	1	3		
		от 3 цвята	25	5	5	2		
		от 4 цвята	1					
		СБОР	**57**	**17**	**6**	**5**	**85**	**10,75%**
четириъгълник	**РИСУВАНИ**	тъмносиньо с жълто	6		3			
		кафяво с жълто	5					
		тъмносиньо с бяло	4					
		сбор	15	0	3	0		
елипса, полукръг		тъмносиньо с жълто	6	4	3			
		кафяво с жълто	2					
		тъмносиньо с бяло			2			
		тъмносиньо с жълто и червено	3					
		сбор	11	4	5	0		
		СБОР	**26**	**4**	**8**	**0**	**38**	**4,80%**
							791	**100%**

Таблица 2

напречно сечение	УКРАСА		ДИАМЕТЪР ДО 5 СМ				
			насипи	ями 13 в.	ями 11–12 в.	общ брой	%
кръг	монохром	тъмносиньо	28		7		
		морскосиньо	37				
		тъмнозелено	2				
		светлозелено	5		2		
		тъмнокафяво		3			
		черно	4				
		безцветно	4				
		СБОР	**80**	**3**	**9**	**92**	**41,26%**
елипса	монохром	тъмносиньо	8				
		морскосиньо	19				
		масленозелено	2				
		кафяво	3				
		безцветно	3				
		сбор	35	0	0		
	апликирани	черно с червено	2				
		тъмносиньо с черв.	2				
		сбор	4	0	0		
	канелюри	тъмносиньо	1				
		черно	1				
		сбор	2	0	0	2	
		СБОР	**41**	**0**	**0**	**41**	**18,39%**
четиритъгълник	монохром	тъмносиньо	2				
		тъмнозелено	3				
		светлозелено	2				
		черно	2				
		безцветно	2				
		СБОР	**11**	**0**	**0**	**11**	**4,93%**
розета	**ВИТИ**	тъмносиньо	7				
		светлосиньо	4	2			
		безцветно	3				
		СБОР	**14**	**2**	**0**	**16**	**7,17%**

четиръгълник	**РИСУВАНИ**	тъмносиньо с жълто	15		2		
		кафяво с жълто	2		3		
		тъмносиньо с бяло	3				
		тъмносиньо с червено	2				
		светлосиньо с жълто	15				
		тъмнозелено с жълто	2	4			
		сбор	39	4	5		
елипса		тъмносиньо с жълто	8				
		черно с жълто	2		3		
		тъмнозелено с жълто		2			
		сбор	10	2	3		
		СБОР	**49**	**6**	**8**	**63**	**28,25%**
						223	**100%**

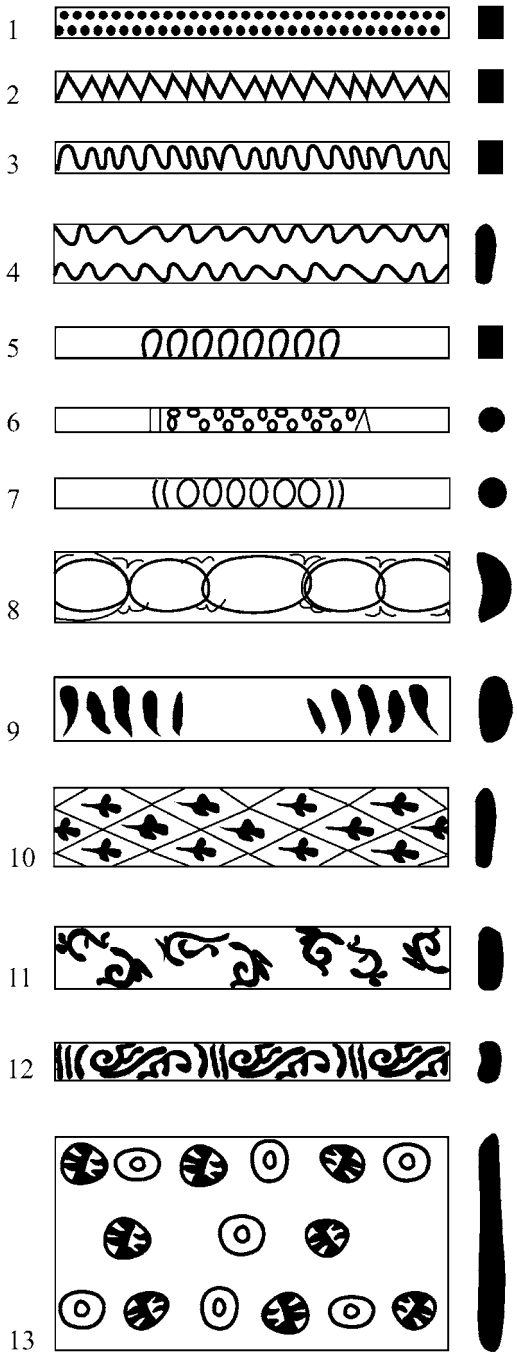

Обр. 1. *Рисувана украса върху стъклени гривни.*

ОБ ЭВОЛЮЦИИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ВИЗАНТИИ В НИЖНЕМ ПОДУНАВЬЕ В VII–X ВВ.

Сергей Сорочан

В византинистике наиболее полное освещение получила тема вооруженной и дипломатической борьбы ромейского правительства на разных этапах раннесредневековой истории за сохранение или возврат своих земель и связей. Прямо или косвенно она затрагивалась в исследованиях почти всех известных византинистов, особенно второй половины XX в., когда вновь усилился интерес к изучению внешней политики Византии по отношению к странам Европы и мусульманского Востока. Во многих работах, довольно подробно излагавших внешнеполитические отношения империи ромеев с ее соседями, попутно истолковывались позиции византийского государства в тот или иной период на внешнем рынке, отношение к экспорту и импорту различных изделий, сырья, товаров, удельный вес экономических связей с разными иноземными контрагентами преимущественно балканского и восточно-средиземноморского регионов. И. Сакызовым, Г. Братиану, Ж. Натаном, Ст. Лишевым, Г. Цанковой-Петковой, Р. Броунингом, В. Тапковой-Заимовой, В. Гюзелевым, Л. Беровым, Б. Малихом, Е. Тодоровой, Г. Г. Литавриным, И. Караяннопулосом, Н. Икономидесом и другими не была оставлена без внимания и торговля, которую ранняя Византия вела с Болгарией в то время, когда шло формирование нового, средневекового общества в обоих государствах, а взаимные политические и экономические противоречия порой достигали уровня серьезных, масштабных военных конфликтов. Однако нельзя не обратить внимание, что вопросы византийской внешнеэкономической политики занимают в этих исследованиях совершенно подчиненное место. Более того, государственная торговая политика не рассматривалась как система осознанных, целенаправленных мер и, несмотря на свою значимость для судеб империи и сопредельных с ней народов, за редкими исключениями[1], отдельно даже не отмечалась историками. Представляется необходимым специально обратиться к решению этой проблемы и постараться определить, в чем и когда проявлялись такие действия византийских властей в отношении населения территории Нижнего Подунавья в течение VII–X столетий.

---

[1] **Сорочан, С.** Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм». – В: Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1995, с. 122–132.

Данные археологии не оставляют сомнений в существовании сильных экономических связей Византии с районом Дуная в IV–VI вв., что было следствием давнего мощного политического и идеологического влияния империи. Территория Мисии и Малой Скифии (Добруджа) продолжали постояннно привлекать внимание византийских властей в VII в., особенно с середины столетия до конца 70-х гг. Несомненно, официальный Константинополь прекрасно понимал стратегическое значение этого региона с его портовими центрами и, по крайней мере, до вторжения сюда булгар Аспаруха успешно пытался препятствовать «ославяниванию» тамошних земель, о чем свидетельствуют результаты археологических исследований, указывающие на отсутствие значительных следов расселения славян в Добрудже[2]. Через западно-черноморские города константинопольское правительство старалось усилить не только договорные, союзно-федератские связи, но и наладить экономические контакты со славянской знатью военно-территориального союза «Семи родов» или «Семи племен», обосновавшегося между Дунаем и Балканским хребтом на рубеже VI–VII вв.[3]. Очевидно, старания империи удержать за собой заселенные славянами территории оказались не столь безуспешными, как представляется[4]. В 658 г. Констант II добился признания византийского господства какой-то частью населения «склавиний», тогда как союз «Семи родов» еще раньше приобрел статус федератов империи[5]. Г. Г. Литаврин убедительно доказал, что целью давления Византии на военно-территориальные племенные славянские объединения было стремление с помощью целой системы средств препятствовать их слиянию и укрупнению: это подрывало возможность для образования здесь славянских протогосударств и содействовало подчинению «склавиний» империи[6]. Общение же с ромеями, в том числе и на торговом уровне, содействовало

---

[2] **Ваклинов, Ст.** За харктера на раннобългарската селищна мережа в Североизточна Бъелгария. – Археология. 1, 1972. с. 9–13; **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (по дани на некрополите от VI–XI в. на територията на България). С., 1976; **Barnea, I., S. Stefanescu.** Din istoria Dobrogei. Bucuresti, 1971. T. 3; **Петров, П.** Военно-политические союзы болгарских славян в VII в. – В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987, с. 50.

[3] **Литаврин, Г.** К проблеме образования Болгарского государства. – Советское славяноведение. 4, 1981. с. 29–48.

[4] **Сорочан, С.** Византия IV–IX веков: Этюды рынка. Структуры механизмов обмена. Харьков, 1998, с. 329–333.

[5] История Византии. М., 1967. Т. 1, с. 370; Раннефеодальные государства на Балканах. VI-XII вв. Москва, 1985, с. 325.

[6] Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Отв. ред. В. Королюк. Москва, 1982, с. 28–29, 51; Раннефеодальные государства на Балканах.VI–XII вв. Москва, 1985, с. 324.

ослаблению единства руководящего социального слоя «склавиний» и становилось инструментом, содействовавшим тяге к соединению с империей, поискам мест в ромейской иерархии чинов. Находки моливдулов и монет василевсов Ираклия (610–641), Константа II (641–668), Константина IV (668–685) в городах западного побережья Понта и вдоль Дуная, то есть на линии основных балканских торговых путей VII в., указывают на стремление византийского правительства поддержать не только политические, но и торгово-экономические контакты с населением, жившем на этой территории[7]. Наиболее прочные торговые связи с византийскими приморскими городами можно было ожидать в это время у славян, осваивавших земли Малой Скифии и Миссии[8]. Это становится понятным, если принять во внимание, что после прекращения поставок зерна из Египта византийская администрация оказалась вынуждена приложить значительные усилия для оживления зерновых районов в Малой Азии и Фракии, поскольку теперь именно они должны были поставлять хлеб на византийские провинциальные рынки и в столицу[9].

Однако положение, начавшее восстанавливаться здесь в целом благоприятно для империи, оказалось подорвано к 80-м гг. VII в. появлением к югу от Дуная протоболгар, в силу чего, видимо, стало больше невозможно полагаться на местных федератов, замененных фемной организацией. Поскольку фема Фракия упоминалась уже в 680 / 681 г. в актах VI Вселенского собора, она была образована именно к этому времени[10]. Как известно, фемный строй открывал возможности государственного регулирования экономической деятельности[11] и с этой точки зрения вполне соответствовал ситуации, сформировавшейся в Нижнем Подунавье.

В конце VII в. византийская торгово-экономическая политика начинает ощущать серьезные трудности в Подунавьи, где торговые контакты с внутренними областями, заселенными славянами и болгарами, оказались

---

[7] **Barnea, I.** Sceaux des empereurs bizantins decouverts en Roumanie. – Byzantina. Thessalonici, 3, 1971. p. 154–156; **Jurukova, I.** La circulation des monnaies byzantines en Bulgarei, 6e–10e siècle. – B: I Miedzynarrodowy kongres archeologii slowianskiej. Warszawa, 1965. Wroclaw, 6, 1968. p. 128 sq.

[8] Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII вв. Москва, 1985, с. 135.

[9] **Stratos, A.** Byzantium in the Seventh Century. Amsterdam, 1, 1968. p. 124; **Teall J.** The Grain Supply of Byzantine Empire, 330–1025. – Dumbarton Oaks Papers. 13, 1959. p. 124–125.

[10] **Mansi, J.** Sacrorum consiliorum nova et amplissima collection. Florenze, 1765. T.11, col. 209 A-B; **Ditten H.** Die Veränderung auf dem Balkan in der Zeit von 6. bis zum 10. Jh. im Spiegel der veränderten Bedeutung von Thrakoen» und der Nämen der Provinzen der Thrakischen Diözese. – Византийский временник. 1981. T. 7, S. 165.

[11] Культура Византии; вторая половина VII–XII в. Москва, 1989, с. 290–291.

поначалу почти полностью свернутыми[12]. Есть основание предположить, что с этого времени отсюда прервался вывоз зерна в города империи. Протоболгары к моменту их вторжения на Балканы были кочевниками, занимавшимися главным образом экстенсивным скотоводством, и рассматривались ромеями как представители «чужого мира» врагов-варваров, язычников-безбожников, недостойных внимания[13]. Тем не менее и после создания болгарами устойчивого общественно-экономического объединения традиционная византийская талассократия в этом регионе не прекратилась, и империя продолжала поддерживать связи с Подунавьем через Истрию, Каллатис, Агафополь, Созополь, Анхиал, Одессос, Томи и другие приморские города, уцелевшие после разгрома[14]. Монеты Константина IV, обнаруженные на территории Добруджи, свидетельствуют о продолжении прежней экономической политики в отношении тамошних населенных мест[15]. Протоболгары не могли добывать все необходимые им ремесленные изделия и продукты земледелия только силой, во время набегов, рейдов, но частично получали их посредством меновой торговли[16]. Вообще, похоже, что при всех неудачах 70-х – начала 80-х гг. позиции Византии в дельте Дуная имели шансы на упрочение, а «глубокий мир», наступивший с 678 г. после переговоров василевса Константина IV с послами аварского хагана, видимо, благоприятно отразился на византийско-аварских экономических связях первой половины VIII в., несмотря на помехи со стороны болгар[17].

---

[12] **Златарски, В.** История на Българската дънржава през средните векове. С., 1970. Т. 1. Ч. 1, с. 198–205; **Бурмов, А.** Създаване на българската държава/ – Исторически преглед. 1951. Год. 8. №1, с. 90–99; Към въпроса за отношенията между славяни и прабъелгари през VII–IX в. – Исторически преглед. 1, 1954. с. 69–94; **Ангелов, Д.** Образуване на българската народност. С., 1981; **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура от X–XI век. С., 1977.

[13] **Литаврин, Г.** Византийцы и славяне – взаимные представления. – В: The 17th International Byzantine congress. Major Papers. New York, 1986, с. 369–382

[14] **Gjuzelev, V.** Il Mare Nero ed il suo litorale nella storia del medioevo Bulgaro. – Византийский временник, 7, 1981. p. 15.

[15] **Poenaru-Bordea, Gh.** Monede recent descoperite la Histria si unele probleme de circulatie monetare in Dobrogea antica. – Pontica, 5, 1972. p. 329; **Ocheseanu, R.** Citeva monede byzantine din secolele VII–XI e. n. descoperite in Dobrogea. – Pontica, 14, 1981. p. 310–311; Jurukova I. Op. cit., p. 128–141.

[16] Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII вв. Москва, 1985, с. 138–139.

[17] **Florescu, R., R. Ciobanu.** Problema stapinizii byzantine in Nordul dobroei in sec. IX–XI. – Pontica. 1972. T. 5, p. 384; **Фехер, Г.** Аваро-византийские отношения и основание Болгарской державы. – Archäologischer Anzeiger, 1, 1954. с. 54–59; **Svoboda, B.** Poklad byzantskeho kovotepee v Zemianskem Vrbovku. – Pamatky archelolgicke. Praha, 44, 1953. s. 33–93; **Huszar, L.** Das münymaterial in den Fünden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken – Archäologischer Anzeiger, 1, 1954. S. 61–109.

Константин Багрянородный отмечал, что лишь в 708 г. Юстиниан II «порвал мир, утвержденный с булгарами, нарушив налаженные его собственным отцом нормальные порядки»[18].

Следовательно, возврат византийцами в 688 / 689 г. территории Фракии, а затем уступка в 705 г. болгарскому хану Тервелу области от Емины (Емоны) до Бургасского залива, стратегически важную для обеих сторон ввиду ее непосредственного соседства со столицей империи[19], – даже это не могло поколебать формирования нормальных отношений между обоими государствами вплоть до столкновения 708 г. у Анхиала, неудачного для Юстиниана II, и похода хана Тервела через Фракию к окрестностям Константинополя в 712 г. под предлогом мести за узурпацию трона Варданом-Филиппиком[20]. Вместе с тем заключение Феодосием III и Патриархом Германом в 716 г. договора с Кермесием (Кормисошем), «владетелем болгар в то время», может служить указанием на то, что болгары постепенно оказались втянутыми в экспорт сырья и продовольствия в византийскую столицу и города на черноморском побережье и в импорт предметов роскоши, прочих ремесленных товаров из Константинополя и Средиземноморья через эти же города во внутренние области Балкан[21]. Иногда договор представляется очередной вынужденной мерой или военно-политическими маневром византийской дипломатии, с помощью которого Феодосий III (715–717) думал привлечь на свою сторону константинопольскую знать и получить помощь от болгар против мятежного «стратига анатоликов» Льва Исавра, провозгласившего себя василевсом 13 апреля 716 г.[22]. Однако обращает внимание

---

[18] **Константин Багрянородный.** Об управлении империей. Текст, пер., коммент. Москва, 1989, с. 82. 24–26.

[19] **Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica.** Rec. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 43; La Vie merveilleuse de Saint Pierre D'Atroa (+ 837). Editee, traduite et commentee par V. Laurent. Bruxelles, 1956, p. 193; Leonis Grammatici chronographia. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1842, p. 168.

[20] **Theophanis Chronographia.** Rec. C. de Boor. Vol. 1. Textum graecum continens. Lipsiae, 1883, p. 374, 382.

[21] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 497. 18–26; **Сакъзов, И.** Външна и вътрешна търговия на България през VII-XI в. – В: Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1925. с. 285 сл.; **Цанкова-Петкова, Г.** Българо-византийските отношения при управлението на Тървел и Кормесий. – В: Изследования в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 624, 626; **Obolensky, D.** The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971, p. 65–66; **Примов, Б.** За икономическата и политическа роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. – Исторически преглед, 2, 1961. с. 33–63; **Беров Л.** Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974, с. 7 сл.; Стопанска история на България: 681–1981. С., 1981, с. 42 сл.

[22] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 359; История Византии. Москва, 2, 1967. с. 48.

явное расположение болгарской стороны к такому соглашению, облегчавшему византийским торговцам распространение товаров в Болгарии. Серьезной уступкой, делавшейся Византии, явилось установление границы вдоль линии, проведенной через северную Фракию, возможно, от Бургаса до реки Марицы, так что в нее вошла территория южной Болгарии[23]. При этом болгарская сторона проявляла особую заинтересованность в получении ромейских платьев, одежд, выделанных красных кож[24], но клаузула договора, касающаяся квоты этих товаров болгарам, ограничивала ее четко определенным, сравнительно небольшим денежным максимумом в 30 литр золота (2160 солидов)[25]. Для Византии такая стратегия экономического «сдерживания» Болгарии оборачивалась своеобразной «меркантилистской» мерой. И все же славянскую и протоболгарскую знать устраивал даже такой вариант, поскольку она сама стала принимать непосредственное участие в торговле с Византией[26]. Очевидно, торгово-экономическая политика империи делала в это время успехи и без существенной территориальной реконкисты, несмотря на то, что имперская доктрина исключала отказ от утерянных территорий. Можно полагать, что соглашение 716 г. содействовало обеспечению помощи со стороны болгар в борьбе с арбами, которым так и не удалось взять Константинополь в 717–718 гг.[27]. Оно же помогло сохранить на многие годы (до 755 г.) более или менее дружественные отношения между обоими государствами, торговцы которых снабжались официальными документами, грамотами – сигиллиями и моливдовулами (sphragiodon), разрешавшими им вести дела на чужой территории[28]. У торговцев, которые не имели таких документов и печатей, товары конфисковывались в государственную казну, что указывает на усиление государственного контроля за внешней торговлей. Срединное положение болгарских земель, особенно черноморского по-

---

[23] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 497; **Иречек, К.** Княжество България: В 2 части. Пловдив, 1899, с. 685 сл.

[24] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, p. 76; **Lopez, R.** The Role of Trade in the Economic Readjustement of Byzantium in the Seventh Century – Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959. p. 77.

[25] **Theophanis Chronographia**. Op. cit., p. 497. 16–26; **Oikonomides, N.** Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. – Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia. Sofia, 1, 1988. p. 29–31.

[26] **Литаврин**, Г. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.). – Исторически преглед, 6, 1970. с. 22–40.

[27] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 397. 28–30.

[28] **Домановський, А.** Візантійсько-болгарська торгівля у VIII–IX ст.: засоби державного контролю та регулювання. – Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2010. №1 (1), с. 41–45.

бережья, определяло их место в транзитной торговле Византии с западной и восточной Европой[29]. Под контролем ромеев в первой половине VIII в. оставался район дельты Дуная и около десятка приморских укрепленных городов-кастра, особенно Месемврия, Анхиал, Созополь, Девельт, Агафополь, откуда они моги то грозить очередным военных походом, то вести торговлю[30].

Активность Византии в западном Причерноморье резко возросла во второй половине VIII в., на что подтолкнула усилившаяся в середине столетия борьба за престол между ведущими протоболгарскими родами. Видимо, появившаяся реальная возможность уничтожить Болгарию вызвала окончательную переориентацию политики Константина V (714–775) в сторону приоритета чисто военных методов борьбы над торгово-экономическими приемами влияния. Однако девять военных кампаний, начиная с 756 г. и вплоть до смерти василевса, комбинированные, морские и сухопутные рейды ромеев, основной удар которых настигал черноморское побережье и южные пределы Болгарии, совпали с экономическим упадком Фракии, сокращением торговли Месемврии и других городов, о чем свидетельствует анализ печатей императорских коммеркиариев[31].

Тактика силового, военного противостояния продолжала поддерживаться в правление Константина VI (780–797), оказалась унаследована

---

[29] **Коледаров, П.** Българската средновековна държава и Черноморският бряг // Средновековна България в Черноморието. Варна, 1982, с. 24.

[30] **Diaconu, P.** La Dobroudja et Byzance a l'epoque de la genese du peuple roumain (VII–IX siecles). – Pontica, 14, 1981. p. 218; **Димитров, Б.** Първото Българско царство и Южното Черноморие (Загора). – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 59; **Чимбулева, Я.** Несебер. – В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследство. София, 1989, с. 23–36; **Панова, Р.** Градът с две лица: Несебър и проблемът за границата през средните векове. Минало, 3, 1996. с. 73–78; **Йорданов, И.** Печати на коммеркарията Девелт. – Поселищни проучвания, 2, 1992. с. 20–76; **Йорданов, И.** Печати на комеркарията Девелт. Addenda et corrigerda. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12–15 септември 2001 г. Варна, 2001, с. 230–245; **Шандровская, В.** Печати коммерркиариев Девельта в собрании Эрмитажа. – В: Античная древность и средние века, 23, 2001. с. 148–153; **Oikonomides, N.** The Role of the Byzantine State in the Economy. – В: The Economic history of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. Vol.1–3. Washington, 2002, p. 978.

[31] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 432. 28–433. 5, 436. 21–24, 437. 19–21, 447. 30–448. 4–21; **Златарски, В.** Пос. съч., с. 200 сл.; **Obolensky, D.** Op. cit., p.66–67; **Рашев, Р.** Първото Българското царство и морето. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 51; **Литаврин, Г.** Византийцы и славяне – взаимные представления. – В: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. New York, 1986, с. 43–44; **Besevliev, V.** Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren. – Etudes byzantines. 1971. Heft 3, S. 5–17; **Романчук, А.** Вторые научные чтения памяти М. Я. Сюзюмова. – Византийский временник, 50, 1989. с. 239.

Никифором I (802–811) и его преемником Михаилом I (811–813). Особой остроты это противоборство достигло к 809–813 гг., когда болгарским «архигосом» Крумом, как называет его Феофан, были заняты многие византийские города на территории Фракии, в том числе наиболее важные Анхиал, Месемврия, Адрианополь, Девельт, то есть те приграничные опорные базы Византии, которые составляли постоянную опасность для болгарских успехов и самого существования Болгарии[32]. Колонизационной политике василевсов Константина V, Льва IV и Никифора I по эллинизации земель, занятых славянами во Фракии, Крумом были противопоставлены в 812–813 гг. меры по переселению жителей из части захваченных ромейских городов на болгарскую территорию и заселение приморских городов болгарскими колонистами[33]. Тем не менее особого внимания заслуживает сообщение Феофана о том, что даже в этой обстановке, в сентябре 812 г., в период наивысших военных успехов болгар, Крум стал склоняться к заключению мирного договора с Византией на тех же условиях, что были предусмотрены клаузами договора 716 г., где речь шла не только о выплате болгарам дани, но и торговом сотрудничестве[34]. Продолжатель Феофана поясняет, что Крум стремился к согласию и дружбе, настаивая на соблюдении условий, «установленных предками», однако военные действия не были прекращены[35]. Хотя к 813 г. все же был заключен какой-то кратковременный мирный договор, он вскоре оказался нарушен захватом Крумом Адрианополя[36].

Такие попытки вернуться к основательно забытым мирным методам дипломатии и торгово-экономического сотрудничества завершились успехом, очевидно, только после смерти хана Крума в 814 г., когда его преемник, Омуртаг, заключил 30-летний мир с василевсом Львом V (813–820), согласившись на взаимный обмен пленными[37]. Максимально возможный большой срок действия, предусматривавшийся договором, показывает исключительную заинтересованность Византии в нем, поскольку василевсы

---

[32] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 495–499; Bratianu, G. I. Etudes byzantines a histoire economique et sociale. Paris, 1938, p. 193; **Бешевлиев, Б.** Първобългарски надписи. С., 1979, с. 173–174, № 47.

[33] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, p. 66. 11–16; **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 422. 15–16, 451. 1–2, 482. 30–32, 495; Leonis Grammatici chronographia, p. 341–348; **Димитров, Б.** Пос. съч., с. 62.

[34] **Theophanis Chronographia.** Op. cit., p. 497. 16–26.

[35] **Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus.** Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838, p. 12. 17–26.

[36] Ibid., p. 216.

[37] **Dölger, F.** Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. Reihe A. Abt. 1. Teil 1. Regesten von 565–1025. Berlin, München, 1924, № 393; **Дуйчев, И.** Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров. – Византийский временник, 15, 1959. с. 64.

обычно избегали заключать мирные договоры, особенно долгосрочные, предпочитая им кратковременные соглашения сроком на два – три года[38]. При определении границ обеих сторон во Фракии в пределы болгарских владений были включены Месемврия, Анхиало, Девельт, так что все побережье Бургасского залива было признано по договору за Болгарий[39]. Однако Сюлейманкойская надпись уточняет, что начало границы с империей шло от Девельта и таким образом Странджанский край с Созополем и Агафополем все равно оставался в руках Византии, вклиниваясь в болгарские земли[40]. Центральные и южные области Балканского полуострова попадали под контроль и влияние Византии, торговля которой все больше стала направляться на страны восточной Европы[41]. Отдельные столкновения, особенно 835–837 и 847–850 гг.[42], не меняли общего относительно мирного фона взаимоотношений обоих государств, напоминающего ситуацию, существовавшую в первой половине VIII в. Это не мешало ромеям вести активную наступательную политику в бассейне Дуная, опираясь на базу, размещенную в Ликостомо[43]. В 837 г. византийский флот вошел в Дунай и освободил пленников, переселенных в Болгарию при хане Круме[44]. Хотя археологические материалы из поселений и могильников Добруджи свидетельствуют об отсутствии тесных и устойчивых экономических связей болгарского населения с Византией[45], стабильное присутствие в находках десятков византийских монет второй половины VIII – первой половины IX вв. указывает на сохранение экономического влияния со стороны империи[46]. Сравнительная малочисленность этих монет не позволяет говорить

---

[38] **Бешевлиев, В.** Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 283–291.

[39] **Бешевлиев, Б.** Първобългарски надписи, с. 152, № 41; **Коледаров, П.** Пос. съч., с. 23.

[40] **Besevliev, V.** Die protobulgarischen Inshriften. Berlin, 1963, S. 190, 260–261, 287, № 41, 55, 56.

[41] **Obolensky, D.** Op. cit., p. 69.

[42] **Besevliev, V.** Die protobulgarischen Inshriften, S. 156, № 13; **Дуйчев, И.** Пос. съч., с. 350; **Константин Багрянородный.** Указ. соч., с.435, прим. 17.

[43] **Ahrweiler, H.** Byzance et la mer. Paris, 1966, p. 57, 87–90, 101; **Diaconu, P.** Op. cit., p. 218.

[44] Рашев, Р. Пос. съч., с. 52.

[45] **Федоров, Г., Л. Полевой.** Археология Румынии. Москва, 1973, с. 314 сл.; **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (по дани на некрополите от VI-XI в. на територията на България). С., 1976; **Бобчева, Л.** Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския Черноморски бряг. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 99–106.

[46] **Jurukova, I.** Op. cit., p. 128–141; **Barnea, I., S. Stefanescu.** Op. cit., p. 20; **Barnea, I.** Celetea Tropaeum Traiani in lumina ultimelor sapaturi archeologice. – Pontica. 1977. T. 10, p. 269; **Vertain, A., G. Gusturea**. Descoperiri monrtari in Dobrogea. IV. – Pontica, 15, 1982. p. 275–292, № 513–538.

о них как об основном платежном средстве, однако следует учитывать, что торговля с болгарами и славянами так называемой болгарской группы осуществлялась в это время главным образом на основе натурального товарообмена и поэтому не нуждалась в большом количестве монет как массовом средстве обращения[47].

Новое оживление экономических связей с Балканами не случайно начинается в 50-х гг. IX в., будучи подготовлено четырьмя обстоятельствами: ослаблением арабской угрозы на восточной границе, восстановлением иконопочитания, оживлением светского образования и активизацией миссионерской деятельности византийской Церкви[48]. Михаил III (842–867), Патриарх Фотий делали все, чтобы парализовать прозападную, профранкскую ориентацию болгарских боляр и склонить князя Бориса принять христианство из рук Византии[49]. Военное давление на Болгарию, начатое с 855 г., завершилось заключением в 863 г. мира с империей, согласно которому Борис обещал принять крещение от Византии и отказывался от притязаний на Анхиал, Месемврию и Девельт[50]. Примечательно, что после этого наметилось новое изменение внешнеполитического курса константинопольского правительства: оно надолго отказалось от военного давления на Болгарию и вновь сосредоточило внимание на дипломатических, культурных и коммерческих методах влияния, энергично восстанавливая свои позиции в Подунавье вплоть до 894 г.[51]. Активизация строительных работ в Месемврии в 70-х гг. IX в. лишь одно из проявлений такого влияния[52]. Показательно заметное увеличение на территории Добруджи и дельты Дуная количества находок византийских бронзовых и золотых монет времени правления Васи-

---

[47] **Тодорова, Е.** К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в период раннего средневековья. – В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987, с. 166–170.

[48] **Obolensky, D.** Op. cit., p. 71.

[49] Ibid., p. 83–97.

[50] Раннефеодальное государство на Балканах, с. 163.

[51] **Златарски, В.** Пос. съч., с. 159 сл.; **Гюзелев, В.** Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 71 сл.; **Гюзелев, В.** Българската средновековна държава (VII-XIV в.). – В: Исторически преглед, 3/4, 1981. с. 180 сл.; **Lounhgis, T.** L'historiographie de l'epoque macedonienne et la domination byzantine sur les peoples du Sud-Est Europeen d'apres les traites de paix du IX siecle. – Byzantonoslavica, 21, 1980. Fasc. 1, p. 69–86; **Zasterova, B.** Un temoignage inapercu, relative a la diffusion de l'ideologie politique byzantine dans le milieu slave, au 9e siècle. – В: Okeanos. Essays presented to I. Sevcenco. Ed. by C. Mango, O. Pritsak. Cambridge, Mass., 1984, p. 691–701; **Иоанн Камениата.** Взятие Фессалоники. В: Две византийские хроники X века. Москва, 1959, с. 165, гл. 9; с. 225–226, прим. 1.

[52] **Бешевлиев, В.** Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 293; **Velkov, V.** Inscriptions de Nessebre. – В: Nessebre. Sofia, 1, 1969. p. 214–216.

лия I (867–886) и особенно Льва VI (886–912), при котором ведомство дрома деятельно занялось сбором информации, в том числе экономической, о соседних народах[53]. Болгарский рынок оказался еще более открыт для ромейских товаров, рассчитанных, главным образом, на спрос со стороны болгарской светской и церковной знати. Прежде всего им Византия поставляла ювелирные изделия, свои и сирийские ткани[54]. Находки, сделанные в Плиске, Мадаре и Преславе свидетельствуют о наличии в IX–X вв. устойчивых византийских художественных стилистических элементов, которые редко перекрещивались с элементами протоболгарского и славянского искусства и доминировали в придворном искусстве Преслава, ставшего с 893 г. новой столицей Первого Болгарского царства[55]. Тогда же в Болгарию стали активно проникать торговым путем некоторые формы византийской столовой гончарной керамики[56]. Такая посуда поступала через Месемврию, поселения и крепости на месте Одессоса, Созополя, Диногеции и других урбанистических центров Подунавья[57]. Особенно показательны археологические находки из столичного Преслава, одновременно выступавшего как торговый и ремесленный центр[58]. При раскопках почти всех монументальных памятников, зданий, дворцов болгарской столицы, крупных монастырей в ее окрестностях встречаются многочисленные фрагменты нарядной поливной византийской посуды и других гончарных изделий и это при том, что здесь было налажено производство собственной белоглиняной поливной керамики[59]. Видимо, через ромейских купцов поступала в Преслав с конца IX в. часть сирийско-месопотамской люстровой фаянсовой керамики и сирийских тонкостенных стеклянных изделий с рельефными украшениями[60].

---

[53] **Barnea, I.** Sceaux des empereurs bizantins decouverts en Roumanie – Byzantina. Thessalonici, 1971. T. 3, p. 156–157; **Ocheseanu, R.** Op. cit., p. 312; **Бобчева, Л.** Пос. съч., с. 106; Раннефеодальные государства на Балканах, с. 128.

[54] **Лишев, С.** За стоковото производство във феодална България. С., 1955, с. 40–45.

[55] **Moss, L.** Some Evidence for, and Causes of Stylistic Changes at Pliska and Preslav. – Paleobulgarica, 8/3, 1984. p. 70–73.

[56] **Дончева-Петкова, Л.** Трапезната керамика в България през VIII-XI в. – Археология, 1, 1970, с. 23.

[57] **Cimbuleva, J.** Vases glacure en argil blanche de Nessebre (IXe-XIIIe s.). – В: Nessebre. Sofia, 1980. T. 2; **Barnea, I.** Ceramica de import – В: Dinogetia. Asezarea feodala timpurie de la Bisericuta – Garvan. Bucuresti, 1967.

[58] **Овчаров, Д.** Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град (IX–X в.). – В: Средновековният български град. Ред. П. Петров. С., 1980, с. 107–116.

[59] **Miatev, K.** Die Keramik von Preslav (Artis Bulgariae. 4). Sofia, 1936; **Тотев, Т**. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с.80, 81–82, 83; **Георгиев, П.** Керамична статуйка от Преслав – Векове, 2, 1979. с. 70–73.

[60] **Тотев, Г.** Пос. съч., с. 83–85, табл. IV-VI.

Со своей стороны болгары были заинтересованы в сбыте ромеям льняных тканей собственного производства, рабов и главным образом некоторых продуктов питания (коров, овец, меда) и видов сырья (льна, воска, кож, шкур, мехов)[61].

О том, насколько весомыми являлись плоды такого торгово-экономического воздействия, показывает складывание обстановки, спровоцировавшей начало долгой череды болгаро-византийских войн конца IX – начала X вв. Большинство исследователей ищут объяснение случившемуся в притязаниях и амбициях болгарского царя Симеона (893–927), которые были связаны как с политической, культурной, религиозной, так и экономической жизнью набиравшей силы страны[62]. Но если политическая подопека конфронтации царя с византийскими властями вполне ясна, экономическая лишь констатируется. Начало военных действий в 894 г. воспринимается как ответ болгарской стороны, обидевшейся на запрет льготной торговли в Константинополе, удаление ее на большое расстояние от восточной части Болгарии и Преслава в Фессалонику, что было навязано болгарским торговцам с целью избавиться от их конкуренции в столице империи[63]. Между тем предположение о лишении болгар возможности вести торговлю со столичным рынком остается лишь гипотезой. В Фессалонику были перенесены отнюдь не все «дела с болгарами», а лишь определенных византийских эмпоров[64]. Что касается конкуренции со стороны болгарских торговцев, она едва ли могла стать угрожающей, учитывая тот давний и специфичный ассортимент товаров (сырье, скот), который была в состоянии предложить бол-

---

[61] Византийская книга Эпарха. Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. Москва, 1962, IX, 1, 6; **Лишев, С.** Пос. съч., с. 25, 41; **Сакъзов, Ив.** Външна вътрешна търговия на България през VII–XI в. – В: Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1925. с. 285 сл.; **Dieterich, K.** Zur Kulturgeographie und Kulturgeschichte des byzantinischen Balkanhandels. – Byzantinische Zeitschrift, 31, 1931. S. 40–41; **Ангелов, Д.** Робството в средновековна България. – В: Исторически преглед. 1946. Год. 2. № 1, с. 143–151; **Тодорова, Е.** Пос. съч., с. 167–168.

[62] **Златарски, В.** Държавно-политически идеи на цар Симеон. – ЛБАН, 12, 1928–1929. с. 194–207; **Bozilov, I.** L'ideologie politique du tsar Symeon: Pax Symeonica. – Byzantinobulgarica, 8, 1986. p. 74.

[63] **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. С., 1970. Т. 1. Ч.1, с. 285–288; История Византии. Москва, 1967. Т. 2, с. 199; **Цанкова-Петкова, Г.** Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. – В: Известия на Института за история. С., 1968. Т. 20, с. 161–179; **Лишев С.** Българският средновековен град. С., 1970, с.31–34; Раннефеодальные государства на Балканах, с. 167; **Тодорова, Е.** Пос. съч., с. 170; **Продолжатель Феофана**. Жизнеописания византийских царей. Изд. Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург, 1992, с. 311, прим. 15.

[64] **Theophanes Continuatus,** p. 357; Продолжатель Феофана, С. 149, VI. 9.

гарская сторона, представленная главным образом не профессиональными купцами, а крестьянами, старавшимися недолго задерживаться в городе и поскорее вернуться домой[65]. Еще более странным выглядит утверждение, что разрешение торга в Фессалонике не устраивало болгар. Последние всегда дорожили хозяйственными связями с этим городом, который, наряду с Константинополем, Адрианополем и Месемврией, являлся одним из наиболее оживленных пунктов торгового обмена между Болгарией и Византией[66]. В письмах самого Симеона к Патрарху Николаю Мистику чувствуется особая заинтересованность царя в сохранении этого города, который он пытался забрать у ромеев в 904 г.[67].

Очевидно, корни «болгарской обиды» произрастали из стремления византийских властей обречь болгарскую сторону на экономически невыгодный ей договор. В таких договорах константинопольское правительство обычно стремилось выговорить в свою пользу государственную монополию торговли или исключительные торговые привилегии, поэтому в них, как правило, отсутствовала взаимность. В данном случае обнаружилось стремление всесильного василеопатора Стилиана Зауца, тестя Льва VI, опереться на богатое, крупное купечество в лице двух «жадных и корыстолюбивых торговцев из Эллады» – Ставракия и Косьмы, которые, действуя от лица государства и с разрешения василевса, получили исключительную привилегию, очевидно, в виде государственной торговой монополии на митатную торговлю в Фессалонике, где они стали коммеркиариями[68]. Это могло делаться никак не по личной инициативе коммеркиариев, государственных чиновников, а с целью все того же укрепления государственного контроля за внешней торговлей, какой проглядывает и в предшествующих договорах VIII и IX вв.[69]. Впрочем, митата здесь долго не просуществовала, поскольку Ставракий и Косьма нарушили краеугольный принцип митатной формы торговли – ее свободы от пошлин для обеих сторон: все источники подчер-

---

[65] Византийская книга Эпарха, с. 199.

[66] **Наследова**, Р. Ремесло и търговля Фессалоники конца IX – начала X в. по данным Иоанна Камениаты. – Византийский временник, 8, 1956. с. 61–84; История Византии, с. 150–151; **Antoniadis-Bibicou, H.** Recherches sur les douannes a Byzance: l'octava, le kommerkion et les commerciaires. Paris, 1963, p. 193–215.

[67] **Bratianu, G.** I. Le commerce bulgare dans l'tmpire byzantin et le monopole de l'empereur Leon VI a Thessalonie. – В: Сборник в памет на проф. Петър Ников (ИБИД. Кн.16–18). С., 1940, p. 32; **Бешевлиев, В**. Първобългарски надписи, с. 171.

[68] Подр. см.: **Сорочан, С.** Византия IV-IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Изд. 2-е, испр. и доп. Харьков, 2001, с. 303–311.

[69] **Домановский, А.** Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. – Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2004. № 633. Серія: Історія. Вип. 36, с. 158–168.

кивают, что в Фессалонике стали брать с болгар «злостные подати» (kakos kommerkeyontes)[70], чего не было в столичных митатах. При прочих условиях периодическое повышение коммеркия оценивалось бы контрагентами вполне правомерно и показывает, что корни «болгарской обиды», приведшие к состоянию, которое Б. Малих назвал «экономической войной»[71], имели глубокие основания, а сами претензии были вполне обоснованными. Желание Льва VI укрепить государственный контроль за внешней торговлей с болгарами и преумножить денежные поступленння в казну за счет торгових сборов неминуемо вызвало резкую реакцию болгарского царя, обратившегося к силовым методам воздействия на своего контрагента. В ходе ожесточенных сражений, неся большие материальные потери, Симеон захватил значительную часть черноморского побережья Фракии, долину реки Месты почти до низовьев, северные районы Фессалии, прилегающие с севера к Фессалонике области[72].

Но, видимо, прав М. Саламон, полагающий, что даже возросшая угроза со стороны Болгарии не могла остановить развитие взаимовыгодных торговых контактов[73]. Несмотря на целую серию периодически возобновлявшихся военных усилий, Византии так и не удалось отрезать болгар от выгодной морской торговли, о чем свидетельствует содержание комментариев, оставленных Иоанном Экзархом к переводу греческого Шестоднева и относящихся к эпохе Симеона[74]. Примечательно, что болгары продолжали торговать с Фесалоникой, и по отзыву Иоанна Камениаты, жившего там, военные действия во Фракии и Македонии не ощущались в городе до его захвата мусульманскими пиратами[75].

Следовательно, практика взаимовыгодных торговых связей не прекращалась и оставила свои плоды. Вскоре после смерти Симеона в 927 г. его

---

[70] **Theophanes Continuatus**, p. 357; Хронограф Георгия Амартола. Греч. подлинник, приготовленный к изд. Э. Г. Фон-Мюральтом. Санкт-Петербург, 1859, s. 771–772; **Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae** poe ab I. Bekkero suppletus et emandatus. Bonnae, 1839. T. 2, p. 254; **Златарски, В.** Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1, 1908. с. 93.

[71] **Malich, B.** Der Sogennante Wirtschaftskriege zwischen dem zaren Symeon (893 bis 927) und den Byzantinischen Reich ais Ausdruck der gewochsenen Stärke des bulgarischen Staates. – In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. 1983. Bd. 26. № 2, s. 148–163.

[72] **Божилов, И.** Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 111 сл, 128 сл.

[73] **Salamon, M.** Mennictwo byzantinskie. Krakow, 1987, s. 195–196/

[74] **Чолова, Цв.** Дани за българския външнотърговски обмен и мореплаване в Шестоднева на Йоан Екзарх. – Векове, 4, 1979. с. 62–65.

[75] **Иоанн Камениата.** Взятие Фессалоники, с. 163, гл. 6; с. 165, гл. 9; с.221, прим. 10.

сын Петр – «василевс болгар» поспешил подписать с империей предложенный ею долгосрочный мирный договор на 30 лет, согласно которому Болгария, идя на сближение с Византией, вновь возвращала отнятые в тяжелой борьбе Месемврию, Девельт, Созополь, Агафополь, Визы, через которые шла торговля с ромеями, подконтрольная византийским властям[76]. Между тем эту сторону договора 927 г. обычно не отмечают, трактуя его как одностороннее стремление Романа I Лакапина развязать себе руки для борьбы с арабами и приобрести союзника для борьбы с северными врагами. В любом случае условия заключенного соглашения несли с собой очень сильное влияние империи, опасное для Болгарии, поскольку, несмотря на уступки престижного характера, тешившие тщеславие, последняя оказалась в роли младшего партнера в своем союзе с Византией, обязывавшего ее следовать в русле политического и экономического курса Константинополя[77]. Можно говорить даже об укреплении позиций империи, что выражалось в сочетании практики мирных договоров со строительством стратегически важных крепостей, как, например, крепости на острове Пакуюл луй Соаре во второй половине X в., позже ставшей важным экономическим центром на Дунае[78]. В 971 г. Иоанн Цимисхий овладел такими важнейшими болгарскими торговыми центрами как Преслав и Переяславец, переименовав последний в Феодорополь и сделав его центром новой фемы Месопотамия Запада на Нижнем Дунае[79]. К этому времени влияние византийской экономики и торговли на Добруджу и другие регионы Нижнего Подунавья, особенно близкие к черноморскому побережью, становится определяющим фактором местного развития[80]. Вся предшествующая многовековая торгово-экономическая политика исподволь подготавливала будущее завоевание Болгарии Византией, последовавшее в XI столетии.

---

[76] **Николаев, В**. Значение договора 927 г. в истории болгаро-византийских отношений. – В: Проблемы истории античности и средних веков. Москва, 1982, с. 89–105.

[77] Раннефеодальные государства на Балканах, с. 296.

[78] История Византии. Москва, 1967. Т. 2, с. 200, 214; **Vilceanu, D.** Tehnica de constructie a zidului bizantin de la Pacuil lui Soare. – Studii si cercetari di istirie veche si arheologie, 2, 1965. p. 291; **Vilceanu, D.** Situatia mestesugarilor in Dobrogea secolelor X–XII. – Pontica. 1972. T. 5, p. 409–411.

[79] **Йорданов, Й.** Кой български град е бил наречен Теодоропол?. Векове, 1, 1980. с. 58–62.

[80] **Florescu, Gr., R. Florescu, P. Diaconu.** Capidava. Bucuresti, 1958. T. 1, p. 205–209; **Vilceanu, D**. Situatia mestesugarilor in Dobrogea secolelor X–XII, p. 401–416.

ABOUT THE EVOLUTION OF BYZANTINE TRADE AND ECONOMIC POLICY IN THE LOWER DANUBE IN VII-X CENTURIES A. D.

Sergej Sorochan

Abstract

The consideration of the trade-economic policy carried out by Byzantium during VII-X centuries on the Black Sea West coast and on the territory of the Low Danube permits to follow the development of its «political scenario». he government in Constantinopol constantly applied both military and economic methods of pressure on the Slavs of so-called Bulgarian group, on protobulgarian and the local Balkanic population trying to bind them to the empire not only with the force of weapons but with economic and trade connections, too. During certain periods (70ies – 80ies of the 7th cent., 755–815, 855–863, 894–927, the end of 10th cent.) military pressure prevailed over the trade and economic methods but finally the turn to the latter happened (has taken place). That's why it's possible to speak about permanent economic policy carried by Byzantine government at the Lower Danube until those lands had not been connected to the empire again.

НОВ МОЛИВДОВУЛ НА ЦАР ПЕТЪР I (927–969) С КИРИЛСКИ НАДПИС

Николай Николов

Моливдовулите на цар Петър I с кирилски надписи са най-скоро открити и коментирани от българската сфрагистика паметници, произхождащи от владетелската канцелария. До този момент са известни само четири екземпляра[1]. Преди няколко години ми бе предоставен за публикация новооткрит пети екземпляр от коментирания вид. Според информацията той произхожда от района на Велики Преслав. По иконографски белези се причислява към втория тип моливдовули на цар Петър I, а именно – царят сам[2]. Отпечатъкът е на оловно ядро с общ диаметър 19–21,5 мм, на зрънчестия кръг – 19 мм и тегло 6,3 г. Дебелината на ядрото е 3 мм. Изображенията са относително добре центрирани, но по ядрото има дефекти от по-късни механични и корозионни поражения. Въпреки това основните иконографски и палеографски особености се виждат добре.

Описание:

Лице: Бюст на Исус Христос с нимб, облечен в хитон и химатион, вписан в равнораменен кръст. Дясната ръка, с която благославя не се вижда поради корозията в този участък, а лявата държи Евангелие. От двете му страни са изписани инициалите IC – XC с титли над тях. Изображението е обрамчено от зрънчеста окръжност. Има пропукване по канала за шнура (Обр. 1а).

Опако: Бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона (стема)[3], завършваща на върха с кръст. Челният обръч на короната е съставен от шест плочки, всяка една от тях украсена с едър бисер. От нея се спускат висулки (пропендули), завършващи с по три едри бисера. Лицето на владетеля е тясно и удължено, с къса брада и мустаци. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос, украсен едри бисери. В дясната ръка владетелят държи кълбо, увенчано с двойно пресечен патриаршески кръст. Лявата ръка не е била гравирана върху матрицата, затова липсва на изображението. Отдясно на владетеля се виждат буквите **П и ε**, на същият ред отляво се

---

[1] **Йорданов, И**. България и Византия (864–971). Приноси на сфрагистиката. – В: Пътуванията в Средновековна България. В. Търново, 2009, 57–58, обр. 30–32.

[2] **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. С., 2001, с. 58.

[3] **Атанасов, Г.** Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999, с. 102.

чете лигатурата на буквите **Т и р**. Под тях са гравирани две букви **Ч** и **Ъ**. Над трите групи от букви има знак (титла) за съкращение. Развързан надписът изглежда по следния начин:

П є т р (ъ) Ц (а) р ь.

Изображението е обрамчено от зрънчеста окръжност. И тук, както на лицевата страна моливдовулът е пропукан по канала на шнура (Обр. 1б).

Новото в коментирания паметник, както и в споменатите четири порано от същата група е надписът, който е изпълнен на кирилица. Причината за въвеждането в обръщение на моливдовулите от типа „царят сам" е свързана с политическите събития във Византия, довели до падането от власт на фамилията Лакапини[4]. Това е имало последствия и за Мария, съпругата на цар Петър, която като техен представител в България постепенно е била отстранена от управлението. Този въпрос е многократно коментиран от историци и сфрагисти.

Разглежданият моливдовул е поредното доказателство за официалната политика на владетелския двор в Преслав, в борбата му срещу чужда (респективно византийска) политическа намеса в делата на държавата. Казаното много отчетливо се наблюдава точно във втория тип моливдовули „царят сам". Развитието на владетелската титулатура следва следната (условна за момента) хронология[5]: Петър василевс; Петър деспот; Петър василевс на българите; Петър. До сега всички са с гръцки надписи, с изключение на последния новооткрит вариант на основния тип, където наименованието „Петър цар" е на кирилица.

Освен всичко казано досега, представеният нов моливдовул се явява неоспоримо свидетелство за автентичността на бронзовата матрица на цар Петър[6] (Обр. 2). Налице е почти пълно припокриване на иконографските и епиграфски данни от двата паметника. Това от своя страна ни дава правото да считаме, че двата паметника са използвани синхронно във времето. Иконографията на моливдовулите е много близка до иконографията на моливдовулите[7] и златните емисии[8] на византийския император Константин VII Багренородни (913–959), където той е представен като самостоятелен владетел. Монетните емисии се датират в 945 г., което е основание за датирането на моливдовула след тази година.

---

4 **Острогорски, Г.** История на Византийската държава. С., 1998, 369–371.

5 **Йорданов, И.** Корпус на печатите…, с. 63–66.

6 **Герасимов, Т.** Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. – Археология, 1970, 33–35.

7 **Zakos, G.** Byzantine Lead Seals. Vol. I, Basel, 1972, No 70, var. 2/6.

8 **Sear, D.** Byzantine Coins and Their Values. London, 1987, p. 334.

Дали булотирионът е използван до края на живота на цар Петър през 969 г. или за по-кратък период от време, не може да бъде даден еднозначен отговор. Представеният нов тип моливдовул е значимо и качествено попълнение в листата на печатите на Първото българско царство, което дава възможност за още по-прецизно и задълбочено изследване на българската държавност през Средновековието.

A NEW LEAD SEAL OF KING PETER I (927–969) WITH A CYRILLIC INSCRIPTION

Nikolay Nikolov

Abstract

The lead seals of King Peter I with Cyrillic inscriptions are the most recently discovered and treated by the Bulgarian sphragistics artifacts, originating from the royal office. Only four seals are known so far. A new – fifth one is presented here. According to the information it is from the region of Veliki Preslav. The iconographic characteristics classify it to the second type lead seals of King Peter I, namely – the king alone. What is different in all the artifacts unearthed so far is the inscription in Cyrillic. The reason for bringing into circulation the lead seals of the type the king alone is related to the political events in Byzantium, which lead to the fall of the Lekapenoi family. The lead seal, subject of this paper, is another proof of the official politics of the royal court at Preslav, in its struggle against foreign (Byzantine respectively) political interference in the state affairs.

а) лице *б) опако*

Обр. 1. *Моливдовул на цар Петър (927–969).*

Обр. 2. *Бронзова матрица на цар Петър. РИМ – Шумен.*

НЕПУБЛИКУВАНИ ПЕЧАТИ НА СИМЕОН (893–927) И ПЕТЪР I (927–969) ОТ ФОНДА НА АМ „ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ“

Димитър Димитров

Печатите, предмет на настоящото съобщение, са откупени от Е. Косев от град Шумен. Според получената информация, те са намерени във Вътрешния и Външния град на Преслав. Петте моливдовула принадлежат на царете Симеон I (893–927) и Петър I (927–969) и са свързани с дейността на царската канцелария в Преслав.

I. Печати на Симеон

Според изображенията и текста, печатите на цар Симеон се разпределят в няколко различни групи[1]. Описаните печати представят Симеон с титлата миротворен василевс.

1. Инв. № 537. Размери: d ядро: 21–22 мм., d печат 18(?) мм., деб. ядро 3–4 мм., тегло 12,9 гр. Непълен отпечатък. Ядрото е било по-малко от размера на матриците, поради което част от надписите са останали извън него. Повърхността на печата е засегната от корозия (Обр. 1).

Л.: Бюстово изображение на Божията майка с нимб, мафорион и химатион, представена във фас. Медальонът с лика на Младенеца е унищожен от корозия. Запазени са титулите M-P|| ΘV. Кръгов надпис: .....OC RACIΛEOCΠOΛAT= [+'Ερινοπυ]ὸς βασιλέος πολὰ τ(ὰ ἔτη).

Оп.: Бюст на владетеля със стема, дивитисион и лорос, представен във фас. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а с лявата лабарум опрян на рамото му. Кръгов надпис: + CVMEON RA.....= + Συμεὸν βα[σιλεὺ(ς) πολὰ τ(ὰ ἔτη)].

2. Инв. № 538. Размери: d ядро 24–24,5 мм., d печат 20 мм., деб. ядро 3–5 мм., тегло 15,6 гр. Добре центриран отпечатък. Ядрото е пробито и отчупено в горната част. Повърхността е силно засегната от корозия, като част от надписите и изображенията са унищожени (Обр. 2).

Паралели: **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България, София, 2001, № 49–56.

---

[1] **Йорданов, И.** България и Византия (864–971). Приноси на сфрагистиката. – В: Пътуванията в средновековна България (материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм“, Шумен, 8–11.05.2008 г.), В. Търново 2009, с. 51–54.

Л.: Бюстово изображение на Божията майка с нимб, мафорион и химатион, представена във фас. Медальонът с лика на Младенеца и титулите са унищожени от корозия. Кръгов надпис:.....ΕΟСΠΟΛΑΤ= [+'Ερινοπυὸς βασιλ]έος πολὰ τ(ὰ ἔτη).

Оп.: Бюст на владетеля със стема, дивитисион и лорос, представен във фас. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а с лявата лабарум опрян на рамото му. Кръгов надпис: + CVMEON RACI....ΠΟΛΑΤΑΕΤ= + Συμεὸν βασι[λεὺ(ς)] πολὰ τ(ὰ ἔτη).

С представените два нови печата от тази група количеството им нарастна на 21 екземпляра, отпечатани с един булотирион. Всичките произхождат от Преслав и неговите околности. Моливдовулите с титула Ερινοπυος βασιλεος, са свидетелство за провежданата политика от цар Симеон, след събитията от месец август 913 г.[2].

II. Печати на Петър I

От този владетел са известни повече от 120 екземпляра. Те се разделят на две основни групи: владетелят, представен със своята съпруга и съуправителка, и владетелят сам[3]. Описаните в настоящото съобщение три печата се отнасят към първата група.

II. А. Печат на Петър и Мария василевси на българите.

3. Инв. № 539. Размери: d ядро 20–16 мм., деб. ядро 7–5 мм., тегло 15,6 гр. Отпечатъкът е добър, но е нанесен върху малко ядро с неправилна форма. По-голямата част от надписите и част от изображенията остават извън ядрото (Обр. 3).

Паралели: **Йорданов,** № 69–73. **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България, Addenda et Corrigenda. – Нумизматика и Епиграфика, 1, 2003, № 73 а-б.

Л.: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие, украсено с 5 бисера. Кръгов надпис:.....ΣΤΨ.....= [+ Ἰησοῦς Χρι]στό[ς*].

Оп.: В средата са представени бюстови изображения на двамата владетели във фас. Петър е вдясно, със стема с пропендули на главата, облечен в дивитисион. Мария е представена вляво, на главата си носи стема, облечена е в дивитисион, препасан с лорос. Между двамата е разположен двойно пре-

---

[2] **Божилов, И., В. Гюзелев**. История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, с. 252–260.

[3] **Йорданов,** България и Византия, с. 54–59.

сечен патриаршески кръст, който завършва в долния край с малка сфера. Ръцете на двамата владетели я придържат. Кръгов надпис:.....ΕΜΑΡΙ.....= [+ Πέτρος κ]ὲ Μαρί(ας) [β(ασιλεῖς) Βουλγάρ(ων)].

От тази група моливдовули са известни 14 екземпляра, отпечатани с повече от един булотирион. Намерени са предимно в Преслав. Тази група печати отразяват началния период от царуването на Петър I и свидетелстват, че титлата „василевс" е призната на българския владетел, но в рамките на един от етносите- българите[4].

II. Б. Печати на Петър I благочестив василевс.

4. Инв. № 540. Размери: d ядро 19–17,5 мм., деб. ядро 5–4 мм., тегло 11,7 гр. Непълен отпечатък. Ядрото е било по-малко от размера на матриците, поради което част от надписите са останали извън него. Повърхността е засегната от корозия (Обр. 4).

Л.: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие, върху което е гравиран кръст. Кръгов надпис:..... RISTЧS* = [+᾽Ιησοῦς Χρ]ιστός*.

Оп.: Бюстови изображения на двамата владетели във фас. Петър е вдясно, със стема с пропендули на главата, облечен в дивитисион. Мария е представена вляво, на главата си носи стема, облечена е в дивитисион, препасан с лорос. Между двамата е разположен двойно пресечен патриаршески кръст. Ръцете на владетелите държат кръста според съществуващото старшинство. Кръгов надпис:.... RA....EVCHC = [+ Πέτρος] βα[σι(λεὺς)] εὐσ(εβ)ής.

5. Инв. № 541. Размери: d ядро 22,5–20,5 мм., d печат 18(?) мм., деб. ядро 6–4 мм., тегло 12 гр. Центриран отпечатък. Запазени са контурите на изображенията на двамата владетели. Повърхността на моливдовула е засегната от корозия,която е унищожила по-голямата част от надписите и изображенията на двамата владетели. Част от ядрото е отчупено (Обр. 5).

Паралели: **Йорданов,** Корпус, № 82–110a; **Йорданов,** Addenda et Corrigenda, № 110 б-з.

Л.: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие, върху което е гравиран кръст. Кръгов надпис: IhSЧSX- RISTЧS* = [+] ᾽Ιησοῦς Χριστός*.

Оп.: Бюстови изображения на двамата владетели във фас. Петър е вдясно, със стема с пропендули на главата, облечен в дивитисион. Мария е представена вляво, на главата си носи стема, облечена е в дивитисион, препасан с лорос. Между двамата е разположен двойно пресечен патриаршески кръст. Ръцете на владетелите държат кръста според съществуващото старшинство. Кръгов надпис:.....AC..EVCHC = [+ Πέτρος β]ασ[ι(λεὺς)] εὐσ(εβ)ής.

---

[4] **Божилов, И., В. Гюзелев**. История..., с. 271–277.

Това е най-голямата група печати на български владетел. Известни са повече от 60 екземпляра, намерени в по-голямата си част в Преслав. Най-характерното за тази група е, че са представени Петър и Мария, а надписът се отнася само за Петър. Този факт показва опит за промяна в политиката на преславския владетелски двор, свързан с отстраняването на Мария от управлението на държавата. През 945г. във Византия от управлението са отстранени Лакапините, чийто представител в България е съпругата на цар Петър I. В преславския владетелски двор са се възползвали от създадените благоприятни условия. Отначало върху държавните печати липсва само името на Мария, а впоследствие и нейното изображение.

Печатите в Средновековна България са част от държавническия живот. Те са ценен извор за историята на България. Информацията, която носят е обективна и точно датирана. Представените пет печата са ново свидетелство за дейността на царската канцелария в Преслав след 893 г.[5].

[5] **Йорданов, И**. Печатите на Преславските владетели (893–971). С., 1993, с. 5–6.

UNPUBLISHED SEALS OF BULGARIAN RULERS FROM VELIKI PRESLAV ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Dimitar Dimitrov

Abstract

The seals treated in this report are bought from Emil Kyosev. According to the information about their find spot, they are from the Inner and Outer Town of Preslav. All five seals are from the ruler's office. They belong to the kings Simeon (893–927) and Peter (927–969).

Обр. 1. *Печат на Симеон, миротворен василевс (913–?).*

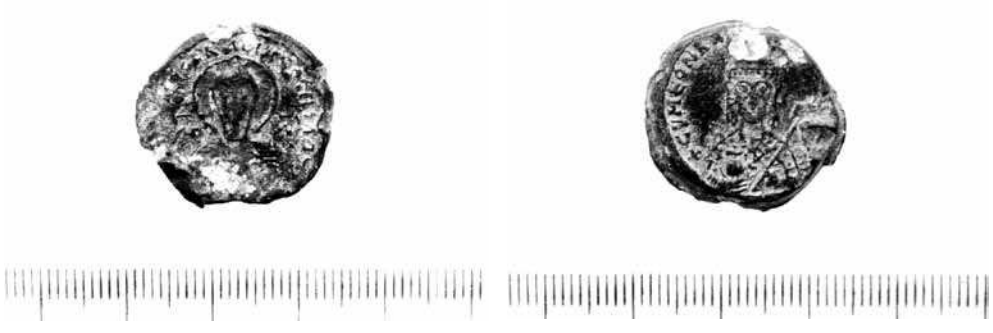

Обр. 2. *Печат на Симеон, миротворен василевс (913–?).*

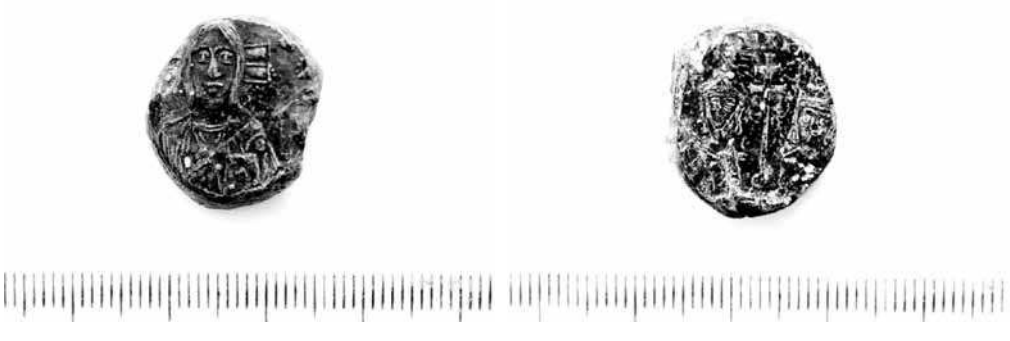

Обр. 3. *Печат на Петър и Мария, василевси на българите (927–?).*

Обр. 4. *Печат на Петър, благочестив василевс (40-те – 50-те години на X в.).*

Обр. 5. *Печат на Петър, благочестив василевс (40-те – 50-те години на X в.).*

ВИЗАНТИЙСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В ПРЕСЛАВ (971–986). ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

В резултат на военна кампания начело с императора Йоан I Цимисхи през 971 г. Източна България е завладяна и включена във византийската административна система. Все пак каква точно администрация е била учредена и какъв е нейният характер – липсват данни.

В достигналите до нас сведения от хрониките информацията е много обща: според Лъв Дякон императорът „върнал Мизия на ромеите…после, като оставил там достатъчно войска.. се върнал в Константинопол[1], а според Йоан Скилица „след като русите отплували, императорът се погрижил за крепостите и градовете по крайбрежието на реката и като им оставил достатъчно охрана, върнал се в пределите на ромеите“[2]. В това отношение конкретна информация предлага т.н. тактика на Икономидис, датирана в 975 г., където са съобщени имената на някои български градове и области в рамките на византийската империя[3]. Богата информация относно административно-военното устройство на българските земи, както и имената на титулярите, които са ги ръководили предлагат намерените печати в архива на византийският управител на града в периода 971–1092 г.[4].

Три групи печати могат да бъдат използувани при възстановяване историята но конкретно селище. Първата група са тези върху които са изписани имената на съответното селище или регион в случая Йоанопол-Преслав.

Втората група са печатите намерени в даденото селище. Там, където ги намираме днес, някога е била получена кореспонденция, скрепена с печата на съответното лице. След като знаем кой е изпратил тук своята кореспонденция и при по-големи количества, ние можем да търсим и отговор на въпроса кой е бил получателят на тази кореспонденция, що за институция е резидирала тук и по какъв повод е била разменена кореспонденцията.

Третата група са печати на лица за които знаем от други източници, че са се намирали в съответното селище за по-продължителен или по-кратък период от време.

---

1 ГИБИ, V, С., 1964, с. 274.

2 ГИБИ, VI, С., 1965, с. 274.

3 **Oikonomides, N.** Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et comentaire. Paris 1972.

4 **Йорданов, И.** Печатите от стратегията Преслав, София, 1993.

Съчетаването на тези три групи водят до отговора на редица въпроси свързани с историята на съответното селище.

В рамките на предлагания доклад ще бъдат представени печати, свързани с византийското присъствие в Преслав в периода 971–986 г.

Този период се предопределя от следните събития. В 971 г. Преслав и Източна България са завладени от византийците, а в 986 г. след поражението на ромеите в прохода Траянови врата, Византия изтегля своята администрация и присъствие от Източна България. Там българската власт и администрация са възстановени[5].

I. Византийската администрация в Преслав (971–986)

Кога е въведена и кои са нейните титуляри?

От наративните източници имаме две отправни точки.

Сведенията на Лъв Дякон и Йоан Скилица, и Ескуриалската тактика.

Преслав е завладян от византийците на 13 април 971 г. (велики четвъртък)

Лъв Дякон[6] *„И така Преслав, превзет за два дни, паднал под властта на ромеите. Императорът възнаградил войниците,.. дал им почивка и отпразнувал там божественото Възкресение на Спасителя… а самият той прекарал няколко дни в града, укрепил пострадалите му части, оставил достатъчно стража, нарекъл го Йоанопол по собственото си име и с цялата войска тръгнал срещу Доростол“.*

Йоан Скилица[7] „*… По такъв начин, бил превзет градът, без да е могъл да устои дори цели два дни. Императорът възстановил завладения град и поставил силна стража … и след като отпразнувал празника Възкресение, и преименувал града на своето име Йоанопол, потеглил на другия ден към Доростол, който се нарича и Дристра*[8].

От тези източници научаваме че градът е бил преименуван на името на императора Йоанопол и в него е оставена стража.

Това се намира в известно противоречие с факта, че Цимисхий се афиширал пред българския владетел като освободител.

---

[5] За точната дата на този процес се дискутира, едни автори приемат 986, а други до 990 г.

[6] Ексцерпирани сведения от превода в ГИБИ, V, с. 261–264

[7] Ексцерпирани сведения от превода в ГИБИ, VI, с. 263–266.

[8] В описанието на Скилица са налице доста противоречия в текста и действията на императора: В Преслав бил и Светослав!…Светослав като научил за превземането на Преслав…Русите от една страна се построили срещу ромеите, а от друга били изненадани докато правели военни упражнения.

Лъв Дякон[9] „*..казват че тогава бил пленен и Борис царят на мизите, който имал червеникава брада, заедно с жена си и с двете си деца и бил заведен при императора. Той го приел с почести като го нарекъл владетел на българите и казал че е дошъл да отмъсти за злините, които мизите са претърпели от скитите…*“

Йоан Скилица[10] „*Той се отнесъл човеколюбиво с него назовавайки го цар на българите, той казал че не е дошъл да пороби българите, а напротив за да ги освободи*“.

Някак си не върви да преименуваш столицата на освободения български владетел на името на освободителя. Навярно този акт се е състоял по-късно, след превземането на Дръстър и отплуването на русите. Можем да приемем твърдението, че след завладяването на Преслав е била оставена стража да пази крепостта и българския владетел, който отново е заложник, този път на византийците, а както ще стане дума по-нататък, в Преслав е останал и някакъв логистичен орган, който да координира снабдяването на византийската армия с провизии и въоръжения[11].

Другата отправна точка е информацията в Ескуриалската тактика. Тя е датирана от издателя си в периода 971–975 г., но фактически тя отразява точно определен момент от ранговата йерархия на империята, най-късно в 975 г. В нея е представен стратег на Тракия и Йоанопол.

Обективна информация относно византийската администрация в Преслав (971–986) предлагат печатите намерени в архива на местния стратег.

За съжаление те не са точно датирани, а най-общо във времето, когато градът носи името Йоанопол 971–976 или 971–986 г.

Ето защо предлаганата по-долу схема има до известна степен условен характер.

Печати с името Йоанопол:

Светски:

Стратези на Йоанопол?

---

[9] ГИБИ, V, с. 263.

[10] ГИБИ, VI, с. 265.

[11] В една предварителна публикация бях допуснал, че градът е продължавал да носи името Преслав и че византийският стратег от това време е бил Йоан протоспатарий и стратег на Перкслава. Вж. **Йорданов**, Преслав, № 291–297. Тази идея е подкрепена от **J. W. Nesbitt and Oikonomides, N.** Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D. C., 1991, no. 69.2, които публикуват печат на турмарх на Преслав от това време.

I. 1. Κατακαλὼν β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ’Ιωαννουπόλεως(?) (971–?)

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра отпечатани чрез един и същи булотирион, но с различни матрици на аверса. Всички те са намерени в Преслав[12].

Името на града е изписано НА |. ϑПОΛ или НΛ |. ϑПОΛ, което би могло да се прочете като **’Η(ω)ανουπόλ(εως)**, възможно е обаче да се прочете и **’Ηληουπόλ(εως)**

I. 2. Πέτρος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ’Ιωαννουπόλεως(?) (70-те г. на X в.)

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра отпечатани чрез един и същи булотирон, намерени в Преслав[13]. Името на града е изписано ΙΑ. | ϑПОΛ или ΙΛ. | ϑПОΛ, което би могло да се прочете като **’Ι(ω)ανουπόλ(εως)** или **’Ιλιουπόλ(εως)**

Стратег на Йоанопол и Доростол:

I. 3. Λέων Σαρακινόπουλος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ’Ιωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου (?–975)

Засвидетелстван чрез 21 екземпляра отпечатани чрез два булотириона или две различни двойки матрици[14].

Стратези на Тракия и Йоанопол

I. 4. Θεοφάνης β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ιωαννουπόλεως (70–80 г. на X в.).

Засвидетелстван чрез 5 екземпляра, намерени в Преслав и отпечатани чрез два различни булотириона, единия от който се отнася само до Йоанопол[15].

I. 5. ’Ισαάκιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ ’Ιωαννουπόλεως (70 г. на X в.)

Според един-единствен екземпляр, намерен в Поморие (Анхиало)[16].

I. 6. Λέων Σαρακινόπουλος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ ’Ιωαννουπόλεως (975-?)

---

[12] **Jordanov, I.** Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria", volume 3, part one and two, Sofia, 2009, nos. 1283–1288. 1288б. По-нататък ще се цитира **Jordanov, I.** Corpus, III и съответния номер или страница.

[13] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1289–1291.

[14] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1292–1310A, 929.

[15] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1261–1265.

[16] **Йорданов, И.** Печат на неизвестен стратег на Тракия и Йоанопол (70–80 г. на X в.). – ΗΡΑΚΛΕΟVΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов по случай неговата 60-годишнина, Велико Търново, 2012, 651–656.

Засвидетелстван чрез 13 екземпляра, намерени в Преслав и отпечатани чрез 5 различни булотириона[17].

I. 7. Νικηφόρος Ξιφίας β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (?—986).

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра, намерени в Преслав и отпечатани чрез един и същи булотирион[18].

I. 8. Σταυράκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (70–80 г. на X в.)

Според един-единствен екземпляра, намерен в Преслав[19].

I. 9.'Αδράλεστος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (последна четвърт на X в.)

Според един-единствен екземпляр, намерен в Преслав[20].

Каква последователност предлагаме на представените по-горе стратези, имащи в титула си името на Преслав (Йоанопол)?

Отправна точка ще са: практиката приложена и към другите градове, исъществуването най-късно в 975 г. на стратег на Тракия и Йоанопол.

Практиката показва, че във всеки град след завоюването му е поставен стратег: такъв е случаят с Месемврия, Верое, Филипопол и пр. Те може би са завладени още в 970 г. и в тях е установена византийска власт. По-нататък наблюдаваме същата практика и в Североизточна България. Йоанопол, Теодоропол, Доростол пр. Това вероятно е първата вълна на установяване на византийска администрация след завладяването на градовете. По-късно след завладяването на цялата територия са се наложили някои окрупнявания.

Едно от тях е Йоанопол и Доростол! Неговото съществуване изключва това на Тракия и Йоанопол. Още едно изключение е свързано с личността на Лъв Саракинопул. Когато той е стратег на Йоанопол и Доростол, той не може да е стратег на Тракия и Йоанпол.

В цялата тази картина объркване внасят печатите на Катакалон и Петър стратези на Йоанопол (?). Кога те са били титуляри? В предишната си публикация аз ги поставих след 971 и преди 975 г., но в този отрязък от време трябва да вмъкнем Йоанопол и Доростол, което води до едно пренатрупване на стратези.

Какъв е изходът?

Един от вариантите е да отпаднат печатите само с името Йоанопол.

---

[17] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1250–1260, 1251A.

[18] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1267–1268.

[19] **Jordanov, I.** Corpus, III, no. 1266.

[20] **Jordanov, I.** Corpus, III, no. 1269.

Още при първата им публикация допуснах двете възможности в прочита името на стратегията – Йоанопол или Илиупол. Зад последното име предположих, че се крие бившата българска столица Плиска, която е завладяна по пътя за Дръстър[21] и в която бил поставен стратег[22]. Новите имена на градовете са на светии, които помогнали на ромеите във войната им срещу скитите, а една от най-важните битки е на 20 юли 971 г.(Илинден). Същото се отнася и за Йоанопол. Едва ли Йоан Цимисхий, който изпада в дълбоко благочестие и смирение би преименувал един град на името си.

Ако преодолеем колебанията за Йоанопол – Илиупол то картината не е толкова сложна и свързана най-напред с личността на Лъв Саракинопул. Той е неизвестен от наративните източници, но достатъчно добре представен от негови печати.

Ето накратко неговият cursus honorum[23]:

а) β' πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων τῆς Δύσεως (?–971);

б) β' πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δοροστόλου (971-?);

в) β' πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου (971- преди 975);

г) β' πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (975-?);

д) πατρίκιος καὶ κόμης τοῦ σταύλου (80 г. на X в.);

е) πατρίκιος, κόμης τοῦ σταύλου καὶ πρωτοστράτωρ (80 г. на X в.-преди 986).

Лъв Саракинопул идва на Балканите като доместик на западните хиканати и след превземането на Дръстър е назначен за стратег на Доростол (971 г.)[24]. Впоследствие след формирането на обединението Йоанопол и Доростол е назначен за негов пръв и навярно последен стратег. Би могло да се допусне, че това е станало след като Цимисхий се завръща в Преслав, арестува българския цар и преименува столицата от Преслав на Йоанопол. Обединението на Преслав с Доростол е имало за цел да подсили отбраната

---

[21] Лъв Дякон „Между другото по пътя императорът превзел така наречената Плискова", вж. ГИБИ, V, с. 265.

[22] Йоан Скилица „А императорът завладял градовете по пътя си (за Дръстър) и поставил в тях стратези", виж. ГИБИ,VI, с. 266.

[23] **Jordanov, I.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 2, Seals with Family Names, Sofia, 2006, no. 638. По-нататък ще се цитира: **Jordanov**, **I.** Corpus, II и съответния номер или страница.

[24] Също така би могло да се допусне, че той е в качеството си на стратег на Йоанопол и Доростол е имал отделен печат за Доростол. Така, както Теофан стратег на Тракия и Йоанопол има отделен печат само за Йоанопол!

на империята от евентуална опасност от Север! Въпреки че главният град на обединението е бил бившата столица Йоанопол то Лъв Саракинопул ще е стоял през всичкото време на Северната граница в Доростол, откъдето е изпратил най-малко 20 кореспонденции до Преслав. То ще е съществувало от края на войната през август 971 и неизвестно точно кога е било заменено с новото административно и военно обединение Тракия и Йоанопол. Негов стратег е отново Лъв Саракинопул. Той ще е заемал тази длъжност за значителен период от време, тъй като са документирани негови 13 печата, отпечатани най-малкото чрез 5 булотириона. След продължителна и навярно активна служба в провинцията на Балканите, той е повишен в титул патриций и се оттеглил на служба в Двореца, където заема почетната длъжност – началник на императорската конюшня.

Останалите титуляри са:

I. 5. Ἰσαάκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (70 г. на X в.).

Съществуват още 3 групи печати, при които имаме същото име, иконографска близост и приемственост в длъжностите (вж. II.40; 44; 46; 55). Ако те бъдат свързани с Исаак стратег на Тракия и Йоанопол, той има сходна кариера с тази на Лъв Саракинопул. Тя е свързана с управлението на съседни теми. По време на завладяването на Източна България и столицата Преслав (971 г.), той е участвувал в похода като стратег на Другувития. В това си качество той е изпратил в Преслав най-малкото 6 кореспонденции и навярно се е намирал при императора в Дръстър. След завършване на похода (неизвестно точно кога) е бил назначен за стратег на Тракия. Впоследствие след присъединяване към Тракия на Йоанопол е титуляр на това обединение, по-късно повишен в титул патриций и е стратег на Македония.

След значителен престой в провинцията е повишен в титул антипат и назначен на служба в Двореца, където заема една все пак почетна длъжност – началник на императорската конюшня[25].

Последователността на останалите стратези е невъзможно да бъде установена. Навярно Никита Ксифия ще е бил последен!

Ако приемем, че Тракия и Йоанопол е учредена някъде около 975 г., то четирите или петте титуляра, който са ни известни, биха покрили един период от десетина и повече години, при което ликвидирането ѝ ще е станало в 986 г., след катастрофата при Траянови врата.

Византийската власт е възстановена в 1000 г., при което съвсем логично изглежда тук да са изпратени патриций Теодорокан – дук на Адрианопол и протоспатарият Никифор Ксифия бивш стратег на Тракия и Йоанопол,

[25] **Oikonomides, N.** Listes, p. 338–339.

който в 1000 г. възстановява византийската власт в подвластните му територии.

Ако попълването на липсващите букви при печата на Адралест е коректно, той ще е бил наместник на титуляра при някаква извънредна ситуация, когато стратегът на Тракия и Йоанопол е отсъствувал от региона.

Възможно е обаче и обратно подреждане, ако приемем буквално думите на Лъв Дякон, че Цимисхий върнал Мизия на ромеите, то обединението Тракия и Йоанопол, се явява добра илюстрация на тези думи. Към най-старата европейска византийска тема – Тракия е присъединена бившата столица на България.

Според Иван Божилов тема Тракия и Йоанопол е била създадена веднага след завладяването на Преслав. Преди императорът да се отправи към Дръстър уредил вече покорените български земи[26]. Тази тема според него се е съхранила до 975 г. и неин последен стратег ще е бил Лъв Саракинопул[27]. В 976 г. според същия автор, земите между Дунав и Стара планина били обединени в темата Йоанопол и Доростол и отново стратег на това обединение е бил Лъв Саракинопул.

Намирането в Преслав на 19 (всъщност вече са 21) негови печата в качеството му на стратег на Йоанопол и Доростол, подсказва, че той е пребивавал дълго време, дори постоянно, извън Преслав и навярно се е намирал в Дръстър-Доростол. Авторът си задава въпроса защо в Дръстър, когато евентуалната опасност идва от Юг (от комитопулите). Отговорът е, че Преслав е разположен близо до проходите и е бил доста уязвим. Близък пример била лекотата с която Цимисхий се появил на Север от Балкана и обсадил Преслав. Също така според него стратегът намиращ се в Дръстър имал подобър поглед върху земите между Дунав и Стара планина и повече възможности за маневриране[28].

Същият автор допуска, че градът ще е носил името Йоанопол и след повторното му завоюване от византийците след 1000-та година. Според него именно тогава са били стратези на града Катакалон и Петър[29]. Трудно е да приемем едната от двете версии, категорично! И двете имат своите плюсове и минуси. В схемата предложена от Божилов трудно можем да обясним,

---

[26] **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2, 2004, с. 75.

[27] **Пос. съч.**, с. 81.

[28] **Пос. съч.,** с. 81.

[29] Хрумването е интересно, но няма никакви доказателства за това. Йоан Скилица пише че в 1000-та година патриций Теодорокан и протоспатарий Нкифор Ксифия превзели „Големия и Малкия Преслав, както и Плиска", виж ГИБИ VI 280. Никъде не се споменава Йоанопол. За него вече никой не си спомнял, а и политиката на Василий II е различна. Той запазва българските имена н градовете.

че от 971–975 г. се изреждат най-малко 5 титуляра, последният от които Лъв Саракинопул е сменил най-малкото 5 булотириона или 5 двойки матрици! А за периода 976–986 –? имаме само един-единствен стратег, отново Лъв Саракинопул, на Йоанопол и Доростол.

Факт е обаче, че представените печати на стратези на Преслав-Йоанопол, свидетелстват за установяване в града на византийска администрация и за византийско присъствие в него.

Църковна администрация.

Известен е един-единствен титуляр[30].

I. 10. Στέφανος μητροπολίτης 'Ιωαννουπόλεως (70те г. на X в.)

Засвидетелствуван чрез 3 екз., два от който са намерени в Преслав при разкопки, а за третия се твърди, че е от Плиска[31]!

Относно личността на Стефан не може да се каже нищо конкретно, на този въпрос ще опитаме да потърсим отговор по-долу.

Кога е съществувала тази митрополия? Въпреки, че има различия в интерпретацията на писмените паметници, свързани с времето когато градът е носил името Йоанопол, то най-общо се приема в границите между 971–986 г. След 986 г., когато българите възстановяват господството над Преслав, катедрата според Ал. Маджару е била преместена в Томи[32].

След като зад това име стои бившата българска столица Преслав, логично е митрополията Йоанопол да е била подчинена пряко на патриаршията в Константинопол. По този начин се е демонстрирало връщането на временно заетите от българите ромейски земи към метрополията – Константинопол. Също така логично изглежда тя да включва всички завладени от византийците през 971 г. български земи, т. е. дн. Източна България, още повече че не е засвидетелствувана друга църковна административна единица, включваща тези територии[33].

Кога Стефан е бил титуляр? Логично е да приемем, че той ще е бил първият митрополит на Йанопол. Кога точно е станало това? Съществуват две възможности веднага след превземането на Преслав през април 971 г.

---

[30] Това е единственото сведение за църковната администрация на българските земи след завладяването им от византийците.

[31] **Jordanov, I.** Corpus, III, nos. 1722–1724.

[32] **Magearu, Al.** Organizarea bisericeasca la Dunarea de Jos in perioda 971–1020, Studii si Materale de Istorie Medie, XIX, 2001, p.12.

[33] Хипотезата за съществуването на архиепископия България след 971 г. не издържа на критиката и не се поддържа вече и от нейният автор **Georgiev, P.** Au sujet de l'interpretation des sceaux de plomb de l'archeveque Georges de Bulgarie. – Etudes Balkaniques, 1980, 3, 120–129; **Georgiev, P**. L'organisation religiese dans les terres bulgares du Nord-Est apres l'an 971. – Dobrudza, Sofia, 1987, 146–159.

или след завършване на военните действия през лятото на същата година, при което възниква дилемата дали Стефан е съпровождал императора по време на военния поход и съответно дали е бил назначен за църковен глава на завладените земи или по-късно е бил назначен от Константинополския патриарх и съответно изпратен тук.

II. Византийското присъствие в Преслав (971–986) според намерените в града византийски печати.

С тях е била скрепена кореспонденция получена в Преслав в посочения период. Документирани са повече от 250 екз., повече от половината от всички намерени в Преслав византийски печати. Датировката на печатите в този отрязък от време до известна степен е предполагаема. Някои обаче имат характеристики, които позволяват по-точно датиране и дори идентифициране с личности от наративните източници.

Подредени са според номерацията в Corpus, III, където са публикувани.

Интересно е кой е писал до Преслав?

Императорски печати: Не са известни печати на Йоан I Цимисхий. Документирани са два от Василий II и Константин VIII[34], които би следвало да се датират най-общо в 976–1025 г. и теоретично, те биха могли да бъдат получени в разглеждания период 976–986.

Служби към Двореца.

Цивилни:

II. 11. Βασίλειος ἐνδοξοτάτος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου (963–976).

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра, отпечатани с един и същи булотирион. С изключение на един, който произхожда от Силистра, останалите седем са намерени в Преслав[35]. Никой досега не е изразил съмнения относно свързването на тези печати с личността на Василий Лакапин. Той имал изписаните върху печатите му позиции от 963–985 г. Върху нашите печати, при които надписа на опаката страна завършва с фп‡ цйлпчсЯуфпх деурьфпх се отнасят до един владетел, следователно те могат да бъдат датирани от 963–976 г., а като имам предвид кога Василий Лакапин е пребивавал

[34] **Jordanov, I.** Corpus, III, nos. 86–87.

[35] **Йорданов, И.** Преслав, № 80; **Jordanov, I.** Corpus, III, no. 257–261; **Jordanov, I.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 1–3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda, Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 7, 2011, 189–228, nos. 261a-г.

в България и в частност в Преслав, т.е датирането им би могло да се стесни в рамките на 971 г. Въпреки, че не е изключено да е писал и в един по-ранен период. Във връзка с българо-византийските отношения при Никифор II Фока, които са доста динамични.

Печатите на Василий Лакапин, намерени в Преслав пораждат не малко въпроси. Например до кого и кога е писал в Преслав. Дали е последвал императора в похода към Дръстър, или е останал в Преслав да координира снабдяването на армията и да пази тила на византийците[36]. И малко белетристика: как се е чувствувал той тук. Ако настина майка му е била българка, това е била нейната родина. Той е бил в родствени връзки и с българските владетели. Те са му били племенници. Разбира се това са въпроси без отговор и подходящи за белетристично съчинение.

II. 12. Θεόδωρος ὁ ἐπὶ τῆς β'τραπέζης (X в.).

Засвидетелстван чрез 3 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[37]. Не са точно датирани. Би могло да са от времето на пребиваването на Цимисхий в Източна България, но би могло да са и от по-късния период до 986 г.

ἐπὶ τοῦ μαγγλαβίου

Прави впечатление значителната концентрация на печати на Трр фп‡ мбгглбвЯпх, намерени в Преслав. Като се има предвид, че членовете на този охранителен корпус придружават императора във всяка една негова публична изява или експедиция, то намирането на значително количество печати на членове на този корпус в Преслав, датирани през седемдесетте години на X в. свидетелствува за тяхното участие в експедицията, като охрана на императора. Фактът, че повечето от тях се датират по едно и също време и са в качеството на в'рсщфпурбиЬсйпт кбр Трр фп‡ мбглбвЯпх е още едно косвено доказателство, че това не са началници на този корпус от охраната на императора, а по всяка вероятност високопоставени чрез произхода и титлите си членове на този корпус[38]. На тях се възлагат деликатни мисии от името на императора или пък при необходимост се назначават за стратези на ново завладени територии.

---

[36] Навярно му е било поверено и почетното пленничество на българското владетелско семейство!

[37] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 273–275

[38] **Jordanov**, **I.** The Lead Seals of epi tou maglaviou from Bulgaria.- Античная древность и средние века, Екатеринбург, 2009, 39, 171–182.

II. 13. Λέων Μουκατης β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.).

Засвидетелстван чрез 31 екземпляра, намерени в Преслав[39]. Трудно е да се обясни каква е била причината за тази активна кореспонденция (това е рекорд) и до кого е била адресирана. Но безспорно Лъв Мукат ще е бил един от участниците в похода като член или командир на корпуса на манглавитите.

II. 14. Μαριανός β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.).

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[40].

В Плиска е намерен печат на Μαριάνος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγος Δοροστολου (971-?)[41]. Не е изключено това да са печати на същия сановник. Той е придружавал императора по време на похода и след превземането на Дръстър веряотно е назначен за стратег на града!

II. 15. Πέτρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.).

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[42].

II. 16. Φηλομάτης β'πρωτοσπαθάρος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[43].

ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας

II. 17. Δημήτριος β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.).

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[44].

II. 18. Θεόγνοστος β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς ἑταιρείας (X в.).

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[45].

---

[39] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 285–314**.**
[40] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos.315–316**.**
[41] **Jordanov, I.** Addenda no. 1165A.
[42] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 319–320**.**
[43] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 321–322**.**
[44] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no.352.
[45] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 353.

II. 19. Μανασσής β'πρωτοσπαθάρος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.).

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани с един и същи булотерион, намерени в Преслав[46].

II. 20. N., πρωτοσπαθάρος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.). Засвидетелстван чрез един екземпляра, намерен в Преслав[47].

Изброените печати на членове на този гвардейски корпус имат обща датировка последната четвърт на X в. Някои от тях, ако ли не всичките, са свързани с участието им в похода на Йоан Цимисхий. Наличието на повече от един ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας по едно и също време потвърждава предположението, че те са не командири на този корпус, а негови високопоставени членове.

Притежатели на титли:

II. 21. Βάρδας Δοξῆ ἀνθύπατος-πατρίκιος (X в.).

Засвидетелстван чрез три екземпляра, намерени в Преслав[48].

II. 23. Ἰωάννης πατρίκιος-ἀνθύπατος (X в.).

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[49].

II. 24. Γρηγόριος Κλιβανας πρωτοσπαθάριος (X в.).

Засвидетелстван чрез три екземпляра, намерени в Преслав и Плиска[50].

II. 25. Θεόδωρος Τατούκας β'πρωτοσπαθάριος (X в.).

Засвидетелстван чрез два екземпляра, намерени в Преслав[51].

Служби в централната администрация.

II. 26. Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (969–976).

Засвидетелстван, чрез два екземпляра, отпечатани чрез различни булотириони, намерени в Преслав[52]. Идентифицира се с известния византийски хронист и агиограф – Симеон Магистър и Логотет[53].

Според анализа на различни наративни и сфрагистични източници, той има следния cursus honorum:

---

[46] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 355–356.

[47] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 357.

[48] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 365–367.

[49] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 370.

[50] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 545–545a-б.

[51] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 553–554.

[52] **Йорданов**, **И.** Преслав, № 128; **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 851–852.

[53] **Йорданов, И.** Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. – Векове, 1, 1981, 16–19

1. асикрит след 959 г.[54].

2. протоспатарий, протонотарий на дрома и анаграф на Армениакон, преди 963 г.[55].

3. протоспатарий и велик хартуларии на стратиотика, преди 969 г.[56]

4. патрикий и протоасекрит (963–969)[57].

5. магистър и логотет на дрома (969–976).

Според Яхъя Антиохийски в четвъртата година от царуването на Василий II (980 г.) той все още бил жив и известен като агиограф.[58]

За нас е от значение да отговорим на въпроса кога е била получена кореспонденцията му в Преслав. Не е изключено, писма запечатани с печата на Симеон магистър и логотет на дрома да са пристигнали и преди завладяването на Преслав от византийците в 971 г. Известно е, че тогава византийската дипломация предприема много комбинативни ходове, за да изолира или привлече българите, според политическата конюнктура. Все пак, по-голяма е вероятността кореспонденция тук да е получена във връзка с войната. Да информира императорът или негов представител за обстановката и събитията.

II. 27. Βασίλειος β'ὀστιάριος, ἀσηκρῆτης καὶ ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν (X в.).

Засвидетелстван чрез 7 екземпляра, последният от които е от друг булотирион. Всички те са намерени в Преслав[59]. Логотетът на стадата отговаря за големите центрове по скотовъдство в Мала Азия и Родопа, където се отглеждат коне и мулета необходими за Двореца, администрацията и най-вече армията. По време на война той ги събира и предава на κόμης τοῦ σταύλου. Пръв помощник и заместник на логотета е ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν. Намирането на 7 негови печата в Преслав, навряно е свързано със задълженията му по снабдяването на армията с коне и мулета.

---

[54] Според данните на моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 58. 106. 1145), вж. **Laurent, V.** Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II: L'administration centrale, Paris, 1981, no. 70.

[55] С тези си титул и длъжности е съобщен в едно писмо до митрополита на Цезарея-Василий, който е починал в 969 г. Вж. **Darrouzes, J.** Epistoliers byzantine du Xe siecle,Paris, 1960, 145–146.

[56] Според моливдовул от колекцията на Дъмбъртън оукс, вж. **Laurent**, V. Corpus, II, no. 554.

[57] Според различни документи, под които стои подписът му от 963, 964 и 967 г. Вж. **Dölger, F.** Regesten der Kaiserurkunden des Ostromischen Reiches von 565–1453, Munchen-Berlin, 1924–1965, nos. 691, 699 712.

[58] Император Василий Болгаробойца, извлечение из летописи Яхъи Антиохийского,издал, перевел и обяснил, **бар. Розен, В.** Санкт Петербург 1873, с. 14.

[59] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 866–871.

II. 28. Γρηγόριος σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ νομικὸς (70–80 г. на X в.)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, намерени в Преслав. При единия е документирано препечатване върху печат на Лъв Саракинопул, стратег на Йоанопол и Доростол[60]. Григорий е един от подчинените служители на епарха на Константинопол. В случая по-важното е препечатването. Той е съвременник на времето, когато Лъв Саракинопул е бил стратег на Йоанопол и Доростол. По някакъв начин Григорий е свързан с Преслав и Лъв Саракинопул. Би могло да се допусне, че последният е писал до Григорий, който е преизползувал моливдовула му.

II. 29. Πέτρος δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (70-те г. на X в.).

Засвидетелствуван е чрез 31 екземпляра, намерени в българските земи и най-вече в Преслав.

Според титлите, които притежава собственика им те се разделят на две групи:

I. β’πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως

Засвидетелствана чрез седем екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав. Не са известни техни паралели от другаде[61].

II. Πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. – 24 екземпляра

Според своя текст, разположение на буквите и иконография тези 24 екземпляра се разпределят в две или три групи:

А. Πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез дванадесет екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав. Не са известни техни паралели от другаде[62].

Б. Πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез девет екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[63]. Единствено при тази група три моливдовула са намерени извън Преслав. Единия в с. Одърци, Добричко[64], другия в Плиска[65], а третия в Аква каледе[66]!

---

[60] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 929–930.

[61] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 967–972, 3183.

[62] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 973–982; **Jordanov**, Corpus, III, Addenda, no. 982A. И един непубликуван, намерен при разкопките в Преслав през 2012 г. Велики Преслав, обект „Патриаршия“, кв. 162/ 75, дълб. 1.00 м, 28.09. 2012 г. п.инв. № 141. Размери: 26–28 (?) 3 мм, тегло 9.34 г. Непълен и повреден отпечатък.

[63] **Jordanov**, Corpus, III, nos. 983–989.

[64] **Jordanov**, Corpus, III, no. 986.

[65] **Jordanov**, Corpus [Addenda], no. 989A.

[66] Последният е непубликуван. Намерен е при разкопки на минералните бани от н. с. Цоня Дражева от РИМ – Бургас. Ползувам се от възможността да и благодаря за предоставената находка.

B. N., πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез три екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[67]. При тази група печати личното име не е съхранено, но всички останали характеристики водят към печатите на Петър.

Коментар:

Всичките 31 или 28 екземпляра, както бе посочено по-горе, се разделят на две основни групи според титлите които Петър притежава: протоспатарий и патрикий.

I. Петър протоспатарий.

Петър ще е пристигнал в България в качеството си на в'рсщфпурбиЬсйпт кбр дпмЭуфйкпт ф™н иепцхлЬкфщн учпл™н ф\т Дэуещт. Седемте му кореспонденции ще са били получени в Преслав след завладяването на града от византийците (13 04 971 г.) и по-конкретно след като византийската армия се насочва към Дръстър. Именно в Дръстър, но не знаем точно кога (дали при обсадата или след влизането в града), за определени заслуги той е бил повишен в титул патриций.

II. Петър патриций.

По-голямата част от писмата му са получени в Преслав, след като вече е с новия си титул.

В това си качество той има печати от два или три булотириона, общо около 24 екземпляра. Възниква въпроса дали булотирионите са функционирали едновременно или в различно време. В първия случай, те свидетелствуват за активна кореспонденция за нуждите на която са необходими повече от един булотирион, а във втория, за продължителен период от време, когато булотирионът се е захабил или повредил и е бил сменен с друг. Но през всичкото това време той е изпращал кореспонденции до Преслав. Как да си обясним тази активна кореспонденция до Преслав, след завладяването на града от византийците. Вече бе допусната възможността в Преслав да се намира някакъв координиращ и снабдителен отдел на византийската армия.

Кой е този Петър? Възможно ли е да се идентифицира известния от изворите Петър стратопдарх?

При обсадата на Дръстър той командувал тракийци и македонци. В какво си качество? Едва ли като стратег на Тракия и Македония. По-долу са представени стратезите на Тракия и Македония. Най-вероятно е да се

[67] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 990–991A.

отнася до тагмата дислоцирана в тези две теми. Той е стратопедарх, което го доближава повече до доместика.

По време на военната кампания в България се изявяват двамата пълководци: магистър Варда Склир и евнуха и стратопедарх Петър. Единият командва източните войски, а какво командва другия, който често се представя като антипод? При Дръстър се внася и известна яснота – тракийци и македонци.

Едно от възраженията, че е евнух, не бива да се абсолютизира. Известни са редица случай, когато на подобна длъжност се назначават евнуси. В случая се има предвид не толкова войнските качества на титуляра, колкото предаността му към императора. Най-близък във времето пример е с патриций Николай, придворен евнух, който след възцаряването на Цимисхий (969 г.), приел командването над източните войски и спрял нашествието на агаряните[68], а и самият Петър е назначен в 976 г. за доместик на Източната тагма, т. е., доместик на Източните схоли.

По трудно е да преодолеем разминаването в неговите титли и отсъствието на длъжността стратопедарх върху печатите.

И така евнухът Петър стратопедарх пристига в България като протоспатарий. Длъжността му стратопедарх не е изписана върху печатите защото, както вече посочихме, донякъде се дублира с тази на доместика на схолите[69]. При обсадата на Дръстър е повишен в ранг на патриций, най-високата титла, която се присъжда на евнуси и той продължава да изпълнява задълженията си като доместик на западните схоли.

След приключване на похода (август–септември 971 г.) навярно е освободен от длъжността доместик и се връща в позициите си на стратопедарх. Към подобно заключение, че е доместик на западните схоли само по време на войната в България, насочва и факта, че не е известен нито един негов печат, извън българските земи. А както бе констатирано по-горе, в България и конкретно в Преслав е засвидетелствувана активна кореспонденция (най-малко 27 пъти той е писал до града).

Ако приемем,че печатите са на Петър стратопедарх, то неговият cursus honorum би придобил следният вид:

---

[68] Leonis Diaconi, Historiae, ed. **C. Hase**, CSHB, Bonn, 1828, VI, § 8, 103.8–10. По-нататък ще се цитира **Diaconus** и съответния параграф и страница; The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, by **A. Talbot and D. Sullivan**, Washington, 2005, p. 153. По-нататък ще се цитира **Leo the Deacon**: и съответната страница и параграф; **Лев Диакон,** История, Москва 1988, с. 55. По-нататък ще се цитира **Лев Диакон** и съответната страница.

[69] И трябва да добавим, че тя не се среща върху печатите от X в., а през XI в. в единични случаи.

Πριμικήριος καὶ τραπέζητης – преди 968 г.

Πρωτοσπαθάριος καὶ στρατοπεδάρχης – след 968 г.

Πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (970–971).

Πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (971-?).

Πατρίκιος στρατοπεδάρχης καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς (976–977).

II. 30. Στέφανος ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (?–17. 08. 986).

Засвидетелстван е чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[70]. Идентифицира се със Стефан Контостефани, участник в похода на Василий II към София. Предполага се, че последният е бил снет от поста си след катастрофата при Траянови врата (17 08 986 г.) Следователно кореспонденцията му до Преслав ще е била получена преди тази дата. Във връзка с координиране на общи действия. Навярно гарнизона от Йоанопол е бил извикан да участвува в похода.

II. 31. Λέων Μελισσηνός μάγιστρος, ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (80-те г. на X в.).

Засвидетелстван е чрез две групи печати при едните е магистър, а при другите антипат и патрикий[71]. Следователно той ще писал до Преслав през два етапа от кариерата си. Като имаме предвид събитията в които той е участвувал изглежда логично да е наследил изпадналия в немилост Стефан Контостефани. В такъв случай обаче кореспонденцията му в Преслав би следвало да се получи известно време след 986 г., отначало като антипат и патриций, а впоследствие, след като е повишен в титул магистър. По време на похода към София през 986 г., той е съобщен като магистър. Тогава логично е да приемем, че той ще е бил предшественик на Стефан Контостефани, а не приемник. Няма сведения дали е бил възнаграден след показаната лоялност към императора, но факт е, че скоро (988–989) той е в лагера на узурпатора Варда Фока и в решителното сражение при Абидос (април 989) командва дясното крило на въстаническата армия, т. е. може би отново е доместик на западните схоли, но на страната на узурпатора! В един още поранен период е писал до Преслав в качеството си на патриций и стратег на Анатоликон (вж. II.50).

---

[70] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 992–993.

[71] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 994–996.

II. 32. Νικηφόρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐξκούβιτος (X в.).

Засвидетелстван чрез един екземпляр от Преслав[72]. Не е изключено да е участвувал в похода заедно с императора Йоан Цимсхий, като командир на един от корпусите на тагмата.

II. 33. Λέων Σαρακινόπουλος β' πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων της Δύσεως (971-?).

Засвидетелстван чрез 7 екземпляра намерени в Преслав[73]. След завладяването на Преслав той е придружил императора до Дръстър и е участвувал в боевете. Навярно е писал до Преслав във връзка с координиране на снабдяването на отряда си! В една от публикациите си допуснах, че е бил доместик на хиканатите и на Запада. Тогава датировката на печатите ще е след 980 г., преди да е постъпил на служба в Двореца.

II. 34. Θεόδωρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων (X в.)[74]**.**

II. 35. Κωνσταντῖνος β'πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων (X в.)[75]**.**

II. 36. Νικηφόρος Τζουράκης / Τζυράκης πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων (X в.)[76].

Прави впечатление че в последната четвърт на X в. до Преслав са писали 4 доместици на хикнати, което предполага, че кавалерията която те са командували е пребивавала тук по различни поводи.

II. 37. Κυριακὸς πατρίκιος καὶ δρουγγάριος τῆς βῆγλης (X в.)

Засвидетелстван чрез 3 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[77].

II. 38. Λέων πατρίκιος, πραιπόσιτος, βέστης καὶ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез различни булотириони, намерени във Велики Преслав[78]. Намирането на втория екземпляр при разкопки в Преслав предоставя по-голяма увереност при идентифициране на собственика им Лъв патрикий, препозит, вест и друнгарий на флота с лице от наративните източници.

---

[72] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1029.

[73] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos.1031–1037.

[74] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1038.

[75] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1039

[76] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1040–1041.

[77] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1042–1044.

[78] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1049; **Тодоров, Т.** Византийски печати от Вътрешния град на Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012 (под печат), обр.1.

По време на похода на Цимисхий в Североизточна България той бил оставен от императора да управлява столицата[79]. Именно той разкрива и осуетява заговора на Лъв Фока (брат на Никифор II Фока) и неговия син Никифор от 971 г. Намирането на печатите му в Преслав свидетелствува, че той е поддържал контакти с императора или друга висша институция намираща се в Преслав.

II. 39. Ῥωμανὸς β'πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τοῦ τείχους (X в.).

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[80].

II. 40. Ἰσαάκιος ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ κόμης τοῦ σταύλου (80те г. на X в.)[81].

Провинциална администрация.

Техния брой е най-голям. Повече от една пета от всички намерени в Преслав печати (над 105 екз.).

Те могат да се разделят на две основни групи:

1. Участници в похода на византийците през 971 г.

II.41. Διογένης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῶν 'Ανατολικῶν (971-?)

Засвидетелстван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[82].

II. 42. 'Ανδρόνικος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Βερόης (970–971–?).

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра, отпечатани чрез два различни булотириона[83].

II. 43. Λέων Σαρακινόπουλος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δοροστόλου (971-?).

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[84].

II. 44. 'Ισαάκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δρουγουβιτείας (970-?.).

---

[79] **Diaconus** IX, § 4, 147.5–7; **Leo the Deacon** 191, n. 24; **Лев Диакон** IX, 77 § 4; **Scylitzes** 303.54–56; **Jean Scylitzes** 253.

[80] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos.1053–1054.

[81] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no.1057.

[82] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1114–1117.1053–1054.

[83] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1136–1143.1053–1054.

[84] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1164–1165.

Засвидетелстван чрез 6 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[85].

II. 45. Σισίνιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ κατεπάνω Θεοδωρουπόλεως (971-?),

Засвидетелствуван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[86].

II. 46. Ἰσαάκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (70-те на X в.) Засвидетелстван чрез 3 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[87].

I.1. Κατακαλὼν β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἠλιουπόλ(εως)(?) (971–?)[88].

II. 47. Ῥωμανὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (последна четвърт на X в.)

Засвидетелстван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[89].

II. 47A. Νικόλαος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μεσημβρίας (X в.)

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, единият от които е намерен при разкопки в Преслав[90].

II. 48. Στέφανος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τοῦ Νέος Στρυμόνος (971-?)

Засвидетелстван чрез 6 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[91].

II. 49. Κωνσταντῖνος Πέτρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Φιλιππουπόλεως (X в.)[92]

Количествата печати от съответния титуляр, свидетелстват за активна и регулярна кореспонденция. Навярно стратезите на тези теми са участвували в превземането на Преслав и след това са придружили императора и в обсадата на Дръстър, откъдето са писали до Преслав.

---

85 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos.1180–1185

86 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1208–1211.

87 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1235–1237.

88 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1283–1288, 1288б.

89 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1329–1332.

90 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1344–1345.

91 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos.1360–1365.

92 **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1437.

2. Писали до стратега на Преслав в периода 972–986 г.

II. 50. Λέων Μελισσινός πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν ᾽Ανατολικῶν (70–80те на X в.)[93].

II. 51. ᾽Αρκάδιος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δοροστόλου (971–?)[94].

II. 52. Μαριάνος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971–?)[95].

II. 53. Πέτρος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δρίστρας (X в.)[96]

II. 54. Λέων β᾽σπαθαροκανδιδᾶτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ βασιλικὸς ᾽Αρκαδιουπόλεως (последна четвърт на X в.).

Засвидетелстван чрез 3 екз., отпечатан чрез един и същи булотирион[97].

II. 55. Νικήτας β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (последна четвърт на X в.)[98]**.**

II. 56. Δαμιανός Δοβρομιρὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δοὺξ Θρᾴκης καὶ Μεσοποταμίας (971–?). Засвидетелствуван чрез 3 екземпляра, отпечатани с 3 различни булотириона. Двата са намерени в Преслав, а третият в Плиска[99].

I.2. Πέτρος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ᾽Ιλιουπόλ(εως)? (70те г. на X в.)[100].

I.3. Λέων Σαρακινόπουλος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ᾽Ιωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου (?–975)[101]..

I.4. Θεοφάνης β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ιωαννουπόλεως (70–80 г. на X в.)[102].

I.5. ᾽Ισαάκιος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ ᾽Ιωαννουπόλεως (70 г. на X в.)[103].

I.6. Λέων Σαρακινόπουλος β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ ᾽Ιωαννουπόλεως (975–?)[104].

---

[93] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 1118.
[94] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no.1166.
[95] **Jordanov**, **I.** Addenda, no.1165A.
[96] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1170–1171.
[97] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1119–1121.
[98] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 3151.
[99] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no.1248–1249.
[100] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1289–1291**.**
[101] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1292–1310A, 929.
[102] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos. 1261–1265.
[103] **Йорданов, И.** Печат на неизвестен стратег на Тракия и Йоанопол, 651–656.
[104] **Jordanov, I.** Corpus, III, nos. 1250–1260.

I.7. Νικηφόρος Ξιφίας β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (?–986)[105].

I.8. Σταυράκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (70–80 г. на X в.)[106].

I.9. Ἀδράλεστος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (последна четвърт на X в.)[107].

II.55. Ἰσαάκιος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (70–80 г. на X в.)[108].

Църковни.

Броят им е ограничен. Като изключим тези на митрополита на Йоанопол – Стефан, остават на епископа на Севериада и един императорски клирик!

I.10. Στέφανος μητροπολίτης Ἰωαννουπόλεως (971–?)[109.]

II. 56. Γρηγόριος ἐπίσκοπος Σεβεριάδος (последна четвърт на X в.)[110].

II. 57. Γρηγόριος β'κληρικὸς (последна четвърт на X в.)[111].

Частни лица.

Ограничен брой. От две или три персони.

II. 58. Βασκινὸς Γρηγόριος (края на X в.)[112].

II. 59. Λέων (X–XI в.)[113].

Останалите са с непълни текстове. Датират се в X в., след 971 г. Включени са само като допълнение към задачата, колко печата от периода 971–986 г. са намерени в Преслав.

II.60. Ἀναστάσιος β'σπαθάριος καὶ... [114].

II.61. Κωνσταντῖνος ἀνθύπατος, πατρίκιος..... [115].

II.62. Κωνσταντῖνος ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Ἑλλάδος[116] .

---

[105] **Jordanov, I.** Corpus, III, nos. 1267–1268.
[106] **Jordanov, I.** Corpus, III, no. 1266.
[107] **Jordanov, I.** Corpus, III, no. 1269.
[108] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no**.** 1327.
[109] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos**.** 1722–1724.
[110] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos**.** 1745–1747
[111] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos**.** 1775–1777.
[112] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos**.** 1828–1829
[113] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, nos**.** 2177–2182.
[114] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 2588.
[115] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no**.** 2648.
[116] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 2649.

II. 63. Μανουὴλ ἀνθύπατος, πατρίκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ …[117].
II. 64. N., πραιπόσιτος [118].

III. Византийци, пребивавали в Преслав (971–986) според наративните източници.

III. 65. Императорът Йоан I Цимисхий (969–976).

Според двата основни източника, превземането на Преслав се дължи на неговата предвидливост и военен талант.

Сутринта на другия ден [сряда] той вдигнал лагера, построил войската в колони като заповядал тръбите непрестанно да свирят за настъпление, да удрят кимвалите и да бият барабаните, потеглил за Преслав…. Смут, страх и ужас обзели поразените от изненада тавроскити…но въпреки това те бързо грабнали оръжието и наредени в стегнат строй, излезли срещу ромеите в равното поле пред града….разбити..оцелелите след като се заключили в града, се биели храбро от крепостните стени.

На другия ден пристигнала и останала войска със стенобойните машини (този ден бе така нареченият велики четвъртък). Императорът …наредил отредите си, …и настъпил към крепостната стена за да превземе с един пристъп града.. скитите напускали зъберите и позорно се наблъскали в царския дворец, ограден с яка стена, където се намирало и съкровището на мизите.. ромейската войска навлязла в града[119].

Императорът прехвърлил Хемус с евзони, около пет хиляди пехота и четири хиляди конници, нахлул ненадейно в неприятелската земя и разположил лагера си близо до града Велики Преслав, който бил столица на българите.. Неочакваното му пристигане ужасило и сковало скитите. … Русите се скрили зад стените и от там отблъсквали настъпващите ромеи. Настъпилата нощ прекратила обсадата. Но призори се показал проедър Василий с цялата следваща войска. Императорът се зарадвал много от неговото пристигане и се изкачил на една височина, за да го виждат скитите. А войските (ромейските) се съединили и обкръжили града.

Скитите на брой 8000 завзели едно укрепление във вътрешността на дворците в столицата.. хванали и убили мнозина ромеи. Императорът изпратил срещу тях силна войска и повел лично атаката. След подпалването на укреплението русите са сломени… По такъв начин, заключва Скилица, бил превзет градът, без да е могъл да устои дори цели два дни[120]. Императорът възстановил завладения град и поставил силна стража … и след като

[117] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no. 2676–2677.
[118] **Jordanov**, **I.** Corpus, III, no**.** 2974.
[119] Ексцерпирани сведения от превода в ГИБИ, V, 259–264.
[120] Ексцерпирани сведения от превода в ГИБИ, VI, 283–266.

отпразнувал празника Възкресение, и преименувал града на своето име Йоанопол, потеглил на другия ден към Доростол, който се нарича и Дристра.

III. 66. Ἀλυάτης στρατηλάτης

В Преслав върху една от колоните, която е съставлявала част от тържествения портал, водещ от атрия в нартекса е издраскан надпис:

+ ΚЄ ΒΟΗΘΗ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ Cϑ ΑΛΗΑΤΗΝ || CΤΡΑΤЄΛΑΤΗΝ

+Κ(ύρι)ε βοήθη τον δούλον σου Ἀληάτην στρατηλάτην

В превод „Господи помагай на твоя раб Алиат стратилат“[121].

Кой е този Алиат стратилат?

В специално изследване бе направен опит той да се идентифицира с Анти Алиат от историята на Йоан Скилица. Името му е съобщено във връзка с опита на Варда Склир да заеме престола след смъртта на своя зет Йоан I Цимисхи (969–976).

„Той (Варда Склир) незабавно изпратил в столицата някого си на име Анти Алиат, който бил един от най-близките му помощници, да се опита да отвлече сина му Роман, който по това време живеел в столицата, и да го заведе при баща му. Когато пристигнал в столицата, Анти разпространил неблагоприятни слухове за Склир, като правел всичко възможно да заблуди хората. По този начин той успял незабелязано да се добере до Роман и да го заведе при Склир“[122].

„После Склир продължил за Кесарея като изпратил разузнавачи и наблюдатели да го информират за вражеските приготовления, както и да подготвят пътя, по който ще мине. Той поставил Анти Алиат начело на този отряд, който в един тесен поход (наричат това място Кукувича скала) се натъкнал на отделение от императорската армия под командването на магистър Евстатий Малеин[123].

Би могло да се допусне, че надписът, поради своето ограничено поле, предлага съкратена информация, изписвайки само фамилното име на автора на надписа и най-характерното за длъжността му. През 971 г. по време на похода на Йоан Цимисхий в Източна България активно участие в него взима магистър Варда Скалир, който в качеството си на стратилат командувал и източните войски. Съответно той е имал топотирит. Възможно е тази длъжност да е заемал Анти Алиат и в това си качество да е пребивавал в Преслав.

---

[121] **Йорданов, И.** Кой е Алиат стратилат от надписа в Кръглата Преславска църква. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012 (под печат)

[122] **Scylitzae Ioannis**. Synopsis historiarum, ed. **I. Thurn,** CFHB, 5, Berlin-New York, 1973, 15.98–5.

[123] **Skylitzes Ioannis**. 318. 59–65.

Поради ограниченото пространство за надпис, той да е изписал само фамилията си и длъжността стратилат.

III. 67. Βάρδας Σκληρός (около 920–991).

Варда е вероятно най-значимата личност в рода Склири, изтъква авторът на просопографското изследване за тази фамилия[124].

За пръв път името му се съобщава в Лъв Дякон и Скилица във връзка с войната срещу русите. „След това повикал магистър Варда по прякор Склир, брат на Мария, покойната съпруга на този император, деен мъж и прочут с храбростта с, а също и патриций Петър…. На тези именно военоначалници императорът заповядал да преминат заедно с войските си в пограничната и близка на Мизия област, там да прекарат зимата, като обучават войската и пазят страната да не пострада от нападенията на скитите; да изпращат в становете и селищата на неприятеля, мъже двуезични, облечени в скитска носия… Като получили от него тези нареждания, те пристигнали в Европейските области[125].“

И така чрез писмо, той в кратко време прехвърлил на Запад източните войски като им поставил за началник магистър Варда Склир, когото назначил за стратилат (στρατηλάτης)[126].

През пролетта на 971 г. е отново на Балканите и взима участие в похода на Цимисхий в България. Сражава се срещу руси и българи при превземането на Велики Преслав.

Според Лъв Дякон, Варда Склир и командуваният от него отряд, имат решително участие при превземането на Двореца в Преслав, където се били затворили русите на брой 7 000! „Те излезли от сградите, събрали се открито пред вратите на Двореца и се приготвили да се бранят срещу нападателя. Императорът изпратил срещу тях магистър Варда Склир с надежден отряд. Склир ги заобиколил със своя отряд …и почнал сражението…русите се биели упорито…, обаче ромеите благодарение на своята храброст и военна опитност избили всички[127]“.

III. 68. Βάσίλειος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος.

Василий Лакапин е емблематична фигура във Византия. Незаконен син на император, евнух, заемал високи длъжности в империята с реално участие в управлението на няколко императора, а също така и в основата на смяната на някои от тях.

---

[124] **Seibt, W**. Die Skleroi.Eine prosopographische Studie, Wien, 1976, no. 10.

[125] **Diaconus** VI, § 11; **Leo the Deacon** 158; **Лев Диакон**, 57; Превод в ГИБИ, V, 254.

[126] **Skylitzes Ioannis**. 288 § 4.12. Превод в ГИБИ, VI, 260.

[127] **Diaconus** VIII, § 7, 137.15–20; **Leo the Deacon** 182–183; **Лев Диакон** 72. Превод в ГИБИ, V, с. 268.

След възцаряването си Никифор II Фока (963–969) възстановява Василий Лакапин в званието му паракимомен и в знак на благодарност го удостоява със специално учреденият за него титул – проедър на сената[128]. Василий Лакапин служи на Никифор II Фока шест години. През 969 г. спомага за убийството на Никифор от Йоан Цимисхий, който отново го обявява за паракимомен.

През 971 г. участвува в похода срещу Светослав и улеснява завладяването на Велики Преслав[129].

След като Цимисхий навлязъл в проходите с авангарда, то паракимомена Василий го последвал с обоза, стенобитните машини и резервите. Той пристигнал навреме в Преслав на следващия ден след първото сражение и с неговата помощ градът бил превзет. Той заедно с императора прекарал в Преслав няколко дни и тук отпразнували Великденските празници[130]. Би могло да се предполага, че той е бил оставен в Преслав да пази тила на византийците и да координира снабдяването с провизии на византийската армия, обсаждаща Дръстър.

III. 69. Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας.

След Преслав „императорът завладял градовете по пътя си (за Дръстър) и поставил в тях стратези… А понеже разузнавачите му съобщили, че идват някакви скити, той пратил срещу тях избрана войска, като поставил начело на това множество Теодор от Мистея…, а самият той идвал отзад в боен ред с цялата войска[131].

На 20 юли 971 г. е решителната битка с русите при Дръстър. Византийците прилагат тактика на бягство и после се обръщат срещу неприятеля.

„...Тогава се завързал жесток бой, в който конят на стратега Теодор от Мистея бил прободен с копие и той паднал на земята. Около него настанала ожесточена борба, защото русите се стремели да го убият, а ромеите да не бъде погубен. Като паднал от коня си, Теодор хванал един скит за колана и със силната си ръка го размахвал натам и насам, като някакъв малък и лек щит с който отблъсквал запращаните върху него копия…и отстъпвал мал-

---

[128] Тъй като дотогава Василий притежавал най-високата титла, която можело да се дава на евнуси – патриций, то за да се подчертае благосклонността на императора е учредена нова длъжност – проедър (председател) на сената. През XI в. тази длъжност ще се превърне в титул виж **Leo the Deacon** 99, n.56; **Diehl, C.** De la signification du titre „proedre" a Byzance.- Melanges G. Schlumberger, I, Paris, 1924, 105–106; **Oikonomides, N.** Listes, p. 292.

[129] **Diaconus** 132.22; **Leo the Deacon**.179; **Scylitzes** 295–296.

[130] Виж превода в ГИБИ, V, с. 261–262; VI, с. 263–264.

[131] **Skylitzes Ioannis**. 298–299 § 11 21. Превод в ГИБИ,VI, 266.

ко по-малко... до ромеите. Накрая ромеите наблегнали силите си, отблъснали скитите и спасили стратега от опасността[132].

Кой е този Теодор? Липсват сведения. Името му отсъствува и в Лъв Дякон. Вероятно Скилица е черпил информация отнякъде другаде. Не е ясно и какви са били позициите му. В първия случай той командува авангарда, следователно би трябвало да е командир на някои отряд от тагмата. В решителната битка при Дръстър от 20 юли 971 г. е съобщено, че е стратег, но не е посочено, чий. Може би подобно на срещаното върху печатите, когато е изписана длъжността стратег, но името на стратегията липсва. В такива случаи приемаме, че той е на разположение на императора и командува части от тагмата. Теодор навярно е притежавал титула патрикий или протоспатарий. В Преслав е намерен печат на Теодор императорски протоспатарий и стратег[133]. Той би могъл да се идентифицира с нашия Теодор. Наистина липсва патронима Мистея, но това не му е фамилно име или прозвище. Той произхожда от Мистея. (Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας)[134].

III. 70. Θεοδόσιος ὁ Μεσονύκτης или Μεσανύκτης.

На втория ден от щурма на Преслав (на 13.04. 971) в решителния момент „… един храбър младеж, чиято брада едва била обрасла със златист мъх, по произход от тема Анатолик по име Теодосий и по прозвище Месоникт, изтеглил с едната си ръка меча, а с лявата издигнал щита над главата си..и се покатерил по стълбата. Когато стигнал близо до един от зъберите, той се прицелил в един скит, който се подавал от крепостната стена и го отблъсквал с копието си. Месоникт ударил скита по врата. Отсечената му глава се търкулнала заедно с шлема на земята вън от стените… При този.. подвиг ромеите наддали викове и последвали първия… А Месоникт, след като се изкачил на стената и овладял зъбера …нанасял удари върху повечето от русите..и ги събарял от стените. Така външната крепостна стена е била преодоляна“[135]. Докато Скилица не съобщава име, но в общи линии предава същата случка „…Един храбър войник, който държал с дясната си ръка меч, а с лявата си издигнал щита над главата си, пръв с изкачил по една от стълбите…. Така се изкачил по един от зъберите и разпръснал всички намиращи се там… по негово подражание с изкачил втори, трети и после мнозина други“[136].

---

[132] **Skylitzes Ioannis**. 307 § 15.65–75. Превод в ГИБИ, VI, 272.

[133] **Йорданов,** Преслав, № 355.

[134] Мистея е селище в тема Анатолик днешно Beysehir в Турция.

[135] **Diaconus** VIII, § 6, 135.19–21; **Leo the Deacon** 182–183 § 6; **Лев Диакон** 71.6. Превод в ГИБИ, V, с. 263.

[136] **Skylitzes Ioannis**. 297. 65–70. Превод в ГИБИ, VI, с. 265.

В Историята на Йоан Скилица, намираме подобно име (Θεοδόσιος ὁ Μεσανύκτης) на един от съучастниците в метежа на Варда Фока (987–989), който след битката при Абидос е пленен и хвърлен в затвор[137].

Същото име (Θεοδόσιος ὁ Μεσανύκτης) е на един от командирите на тагмата, който участва в заговора на Михаил Керуларий и Йоан Макревмолит срещу императора. След разкриване на заговора през 1040 г. той бил ослепен[138].

За едно и също лице ли се отнася? В Лъв Дякон е посочено че това е прозвище. В Скилица това е вече патроним при това е Μεσανύκτης а не Μεσονύκτης. При търсене на етимологията му, би могло да се допусне, че произхожда от μεσονύκτιος полунощна служба или лице изпълняващо полунощна служба.

Като преодолеем различията между Μεσανύκτης и Μεσονύκτης, би могло да се допусне, че Теодосий Месоникт героят от Преслав е едно и също лице с Теодосий Месаникт, сподвижника на Варда Фока. Трудно обаче би могло да се приеме, че той е едно и също лице с участника в заговора в 1040 г. Хронологическата дистанция е твърде голяма. Ако в 971 г. той е юноша под 18 г. то в 1040 г. той би следвало да е близо 90 годишен. Въпреки, че на теория е възможно, то за противното оставам резервиран.

III. 71. Ἰωάννης Κουρκούας.

Йоан Куркуа е от арменски произход. Етимологията на фамилията се свързва с арменското име Гурген. Известни са доста нейни представители от X и XI в. Императорът Йоан I Цимисхий (969–976) е в тесни роднински връзки с тази фамилия[139]. Основни извори за личността му са Лъв Дякон и Скилица. Прави впечатление че Лъв Дякон е доста злъчен при описване на действията му.

„Магистър Йоан Куркуа родственик на императора, охранявал ромейските съоръжения, които нанасяли поражения на скитите. Те излезли от крепостта и се насочили към тях. Като видял настъплението на неприятеля, въпреки, че главата му тежала от изпитото вино и му се спяло (това било след обяда, средата на юли д.м.), качил се на кон и последван от избрани войници се спуснал срещу тях. Но конят му хлътнал в един ров и свалил магистъра от гърба си. А скитите като видели блестящото му въоръжение, украшенията на юздите на коня му и цялата сбруя, които били великолепно

[137] **Skylitzes Ioannis**. p. 338.33.

[138] **Skylitzes Ioannis**. 412.§ 26.82.

[139] **Каждан, А.** Армяне в составе господствующего класа Византии, XI–XII вв., Ереван, 1975, 13–14, № 4; The Oxford Dictionary of Byzantium, I–III (Chief-editor: **A. Kazhdan**), New York-Oxford, 1991, p.1156.

изработени и богато украсени със злато, помислили че той е самият император. Те веднага го заобиколили с оръжията си и го насекли безпощадно. След това набучили главата му на копие и я забили на стените, надсмивайки се над ромеите, че заклали като добиче техния император. Така магистър Йоан, като станал жертва на варварската ярост, получил това възмездие за своите кощунства в божиите храмове. Казват че той разорил много храмове в Мизия и си присвоил техните одежди и утвари“[140]. Последното навярно обяснява яростта на Лъв Дякон.

Несъмнено като родственик на императора, ще е пребивавал в Преслав и след това в Дръстър. Не е изключено ограбените църкви да са от Преслав.

III. 72. Καλοκυρος.

„След това (Никифор II Фока) удостоил с чин патриций и известия Калокир, буен и смел човек и го изпратил при тавроскитите, наричани в обикновения говор *рос*. Той му дал 15 кентинарии злато, за да го разпредели между тях[141]. Патриций Калокир….пристигнал в Скития. Той се сприятелил с предводителя на таврите …и го склонил да потегли с голяма войска срещу мизите. Калокир му предложил, като победи мизите, да завоюва страната им и да я притежава като свое собствено владение, но Светослав да му помогне…за да завземе царския престол“[142]. Казват че патриций Калокир, който тогава се намирал в Преслав (по време на обсадата на Преслав)… излязъл тайно от града късно през нощта и отишъл при Светослав, който се намирал с войската си в Доростол, наречен сега Дръстър“[143].

966–967. „Никифор изпратил сина на херсонския протевон – Калокир, като го почел с титлата патриций, при руския княз, за да го убеди с обещания за дарове и немалко почести да предприеме поход срещу българите“[144]. „Русите пренебрегнали сключения с император Никифор договор и сметнали да останат в страната и я завладеят. Към това ги подтиквал още Калокир, който казвал, че ако го провъзгласят за император на ромеите, той щял да напусне България и да сключи траен договор“[145].

---

[140] **Diaconus** IX, § 5, 148.15; **Leo the Deacon** 192; **Лев Диакон** 77–78. Превод в ГИБИ, V, с. 268.

[141] **Diaconus** IV, § 6, 63, 7; **Leo the Deacon** 111–112; **Лев Диакон** 36–37 § 6. Превод в ГИБИ, V, с. 247.

[142] **Diaconus** V, § 1. 77–78.; **Leo the Deacon** V § 1 128–129; **Лев Диакон** V § 1 43–44. Превод в ГИБИ, V, с. 248.

[143] **Diaconus** VIII, § 5, 134.11; **Leo the Deacon** 180–181. 34; **Лев Диакон** 71 § 5. Превод в ГИБИ, V, с. 262.

[144] **Skylitzes, Ioannis**. 277 §20; 29. Превод в ГИБИ,VI, с. 259.

[145] **Skylitzes, Ioannis**. 288 § 5, 2. Превод в ГИБИ,VI, с. 260.

Април 971 – при обсадата на Преслав. „А Калокир, причинителят и виновникът на тези беди…като научил, че императорът е пристигнал… измъкнал се тайно от града и избягал в лагера на русите (при Дръстър)“[146].

Странно защо липсват сведения за него при обсадата на Дръстър. Няма сведения каква е била съдбата на Калокир след капитулацията на русите.

III. 73. Κωνσταντῖνος Σκληρος (930?–991).

Брат на Варда Склир. Женен е за София, дъщерята на куропалата Лъв Фока, племенница на императора Никифор II Фока (963–969) и сестра на узурпатора Варда Фока.

Той през всичкото време придружава брат си. Възможно е да го е придружавал и при превземането на Преслав.

III. 74. Νικηφόρος ὁ Ἐροτικός πατρίκιος.

След като русите отказали да се върнат в родината си императорът Никифор II Фока изпратил в България посолство (през есента на 969 г.) начело с патриций Никифор по прякор Еротик и Филотей Евхаитския проедър с цел подновяване на мирния договор и предложил чрез родство да се укрепи „…приятелството между ромеи и мизи (българи) и поискал девойки от царския род, за да ги ожени за синовете на император Роман. Мизите с радост посрещнали пратениците..и изпратили принцесите при император Никифор“[147].

III. 75. Φιλόθεως σύγκελλος καὶ μητροπολίτης Εὐχαΐτων.

Името му е споменато за пръв път в 963 г., когато Никифор Фока се обявил за император и предприел поход към столицата Константинопол. Той изпратил послание до патриарха, сената и народа. Пратеник с това послание, според хрониста Леон Дякон, бил епископа на Евхаита Филотей. Името му отново е съобщено през 968–969 г. във връзка с пратеничеството му в българската столица Преслав. Тук, той е наречен проедър на Евхаита[148].

Името на този евхаитски архиерей се съобщава и по-късно отново във връзка с тези събития. Мирния договор между Византия и Русия според автора на Повесть временных лет е бил съставен „при Светослав, велик княз на русите, и при Свенальд, писано при Фефле синкел и при Иоан, наречен Ци-

---

[146] **Skylitzes Ioannis**. 295 § 9, 27. Превод в ГИБИ,VI, с. 264.

[147] **Diaconus** V, § 3, 79.15–16; **Leo the Deacon** 130 § 3; **Лев Диакон** V, 45 § 3. Превод в ГИБИ, V, с. 249.

[148] **Diaconus** V, § 3. 79.15–16; **Leo the Deacon** 130 § 3; **Лев Диакон** V, 45 § 3. Превод в ГИБИ, V, с. 249.

мисхий, месец юли, индикт 14 в година 6479 от сътворението на света“[149]. Според този договор Византия се задължавала да пропусне Светослав и дружината му и да я снабди с провизии за далечния и път до Киев. Продължението на договора е съобщено от друг хронист – Йоан Скилица. По молба на Светослав императорът проводил пратеници до печенегите да позволят на русите да минат свободно през земите им. С това пратеничество е бил натоварен Теофил евхаитския архиерей[150].

Поради обстоятелството, че се отнася до пратеничество и преговори относно взаимно свързани събития, до прелати на една и съща катедра и чиито имена са близки по звучене, то всички изследвачи са приели че този евхаитски архиерей е съобщеният от Лъв Дякон – Филотей[151].

В изследването са привлечени повече от 250 оловни печата, датирани в периода 971–986 г., които имат връзка с византийското присъствие в Преслав. Привлечени са и сведения от различни източници за близо 75 персони, които са пребивавали в Преслав или писали до Преслав. Съпоставени, трите групи документални източници ни правят съпричастни на драматичните събития в Преслав през разглеждания период и ни приближават до ежедневието на жителите му!

[149] Повесть временных лет. Текст, перевод. Москва 1950, част I, с. 53.

[150] **Skylitzes Ioannis**. 309–310.45–50.

[151] **Laurent, V.** Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'eglise, partie, 1, Paris 1963, 587; **Сахаров, А.** Дипломатия Святослава. Москва 1982, с. 192.

THE BYZANTINE PRESENCE IN PRESLAV (971–986). THE CONTRIBUTION OF SPHRAGISTICS

Ivan Yordanov

Abstract

Three groups of seals are treated, which give information about the Byzantine presence in Preslav in the period 971–986.

The first group includes the seals with the name Johnople-Preslav inscribed on them.

These are the seals of different titulars in Preslav-Johnople, dating from the period 971–986. 57 specimens are documented, belonging to officials in Johnople and only three of them are cleric.

The second group comprises seals discovered in Preslav. It is where we find them today that once the correspondence was received, impressed with the seal of the particular person. When we know who the sender was, we could search an answer of the question who the addressee of the correspondence was, what kind of institution resided here and what the occasion of this correspondence was.

More than 250 specimens are documented – more than half of all Byzantine seals discovered in Preslav. They give us information about the people who wrote to Preslav. 105 of them belong to different provincial governors. Some of them took part in the seizure of Eastern Bulgaria in 971.

The third group is of seals belonging to people that we know from other sources sojourned in Preslav for longer or shorter periods of time.

Their number is not that large, but they supplement the information from the narrative sources.

The evidence of the treated sphragistic artifacts defines the place and part of Preslav as a leading administrative and political center in the period 971–986.

a)

b)

c)

Обр. I.1. *Катакалон стратег на Йоанопол или Илиупол!*

Обр. I.2. *Петър стратег на Йоанопол или Илиупол!*

Обр. I.3. *Лъв Саракинопул стратег на Йоанопол и Доростол.*

Обр. I.4. *Теофан стратег на Тракия и Йоанопол.*

Обр. I.5. *Исаак стратег на Тракия и Йоанопол.*

Обр. I.6. *Лъв Саракинопул стратег на Тракия и Йоанопол.*

Обр. I.7. *Никифор Ксифиа стратег на Тракия и Йоанопол.*

Обр. I.8. *Ставракий стратег на Тракия и Йоанопол.*

Обр. I.9. *Адраалест ек просопо на Тракия и Йоанопол.*

ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIII В. ЗАЛЕЗЪТ НА ЕДИН ЦАРСТВАЩ ГРАД (По нумизматични данни)

Женя Жекова

Името Велики Преслав традиционно се свързва с времето, през което е столица на Първото българско царство. Животът на града обаче продължава много по-дълго от периода, в който е център на държавата. Времето на неговото съществуване се дели условно на три подпериода, всеки от които носи различни времеви и пространствени характеристики. Като че ли най-непривлекателен за проучвателите на Преслав е следстоличният период, който е сравнително по-беден както на атрактивни находки, така и на значими археологически структури. Не само тази, но и ред други причини водят към неглижирането на ролята и мястото на Преслав в епохата на Второто българско царство. И въпреки че изворовата база не изобилства със сведения, мисля че има достатъчно информация, позволяваща изказването на по-категорични заключения, касаещи миналото на този български град.

Във времето на своето съществуване най-драматичен за Преслав се оказва тринайсетия век. Като цяло това столетие е пълно с превратни събития не само за региона, но и за цялото българско царство. Това, което преживява старият столичен център обаче се оказва прекалено пагубно за неговото по-нататъшно бъдеще. Събитията от двете половини на столетието ярко контрастират и противопоставят едната половина на другата. Животът в Преслав най-общо казано търпи коренна промяна след 60-те г. на XIII в., която е особено осезателна в неговата последна четвърт. Тази тенденция на видим спад в обществено-политическия и социалния живот се доказва по безапелационен начин от монетните находки, чийто обем в 70-те г. на XIII в. е вече драстично намалял[1]. Това прави наложително едно подетайлно разглеждане на събитията от XIII в. не само в царството, но най-вече във Велики Преслав и неговия хинтерланд.

---

[1] Обикновено като гибелен за живота в Преслав се сочи византийския поход от лятото на 1278 г. Той по-скоро е последният от поредицата драматични моменти, белязали залеза на този царстващ град

Нумизматични данни

Монетните находки са преки исторически извори, но също така са и естествен катализатор отразяващ неочакваните, спонтанни събития и процеси, настъпващи в обществото и заобикалящата го среда. Понякога намирането дори на една монета, която излиза извън контекста на конкретната нумизматична среда, може да промени посоката на разсъждения.

Въпреки усилените и планирани археологически разкопки, цялостната монетна картина на Велики Преслав остава неясна. Компактност на нумизматичните проучвания има до 90-те г. на XX в., когато всички монетни находки се обработват от един нумизмат, който в процеса на работа добива общ поглед върху циркулацията в този градски център. Днес всеки екип работи с различни специалисти, които обработват монетите на парче, без да се анализира цялостната монетна картина в Преслав. Това води и до непознаването на общата нумизматична среда – факт, от който страдат единствено проучванията в старата столица. Към днешна дата никой не би се нает дори приблизително да каже, какъв е броят на намерените до момента монетни находки. За базов анализ съм използвала данните, които е публикувал в няколко поредни статии проф. Иван Йорданов – най-добрият изследовател на монетите на Преслав[2]. Това обаче е статистика отпреди близо 30 години.

Сравнителният анализ, който прави в едно от изследванията си, между монетните находки от Велики Преслав и Търново е отлична илюстрация на темповете на увеличаване и съответно спад в циркулацията на тези два центъра[3]. Днес общият брой монети използвани за това проучване е почти двойно увеличен, но изводите и заключенията му не търпят съществена промяна. Актуализираните данни към днешна дата се базират на монетни находки от няколко археологически обекта в старата столица, които авторът на настоящите редове от няколко години идентифицира[4]. Дори и на

---

[2] **Йорданов, И.** Български монети от Преслав. – МПК, 3, 1981, с. 9–15; Монетосеченето на Мичо Асен (1256–1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 4, 1981, с. 21–42; Монети от разкопките на външните крепостни стени на Велики Преслав. – В: Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 207–215.

[3] **Йорданов, И.** Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 229–239.

[4] От няколко години работя върху темата „Монети и монетно обръщение във Велики Преслав". Използвам случая да благодаря на екипите, които в края на всеки археологически сезон ми предоставят за нумизматична обработка и коментар монетите от техните обекти: *Владетелска църква* – ръководители проф. М. Ваклинова и проф. И. Щерева (сезон 2003–2012), *Административна сграда* – ръководител Т. Михайлова (сезон 2004–2009), *Патриаршески комплекс* – ръководители доц. д-р С. Дончева и А. Конаклиев (сезон 2010–2012), *Дворцов център* – ръководител д-р Т. Балабанов (сезон 2011).

пръв поглед се вижда, как монетите само от няколко обекта променят драстично количествените показатели в сравнение с тези отпреди 30 г. (Таблица I). Ако най-грубо добавим към тях монетите от останалите обекти, които се работят в Преслав, и до които досега съм нямала достъп, мисля картината ще бъде още по-различна и при всички случаи в полза на старата столица. Разбира се отчитам факта, че находките от Търново количествено също са се увеличили за последните години. Според последни данни в Търново от периода XIII–XIV в. са намерени над 16 хиляди монети[5]!

След белязания с разоренията на печенеги, кумани и узи единадесети век, настъпва известна стабилизация в живота по българските земи. Дванадесетото столетие бележи ръст не само в стопанското развитие, но и в количеството византийски монети постъпващи в териториите на север от Стара планина. Въпреки скромния обем на емисиите отсечени от императорите Комнини и Ангели, техните показатели бележат първия осезаем ръст в паричното стопанство както на Велики Преслав, така и на Търново. И докато в старата столица постоянен приток на монети се забелязва още в началото на столетието, то в Търново тази тенденция е по-осезаема едва след 80-те г. на XII в. Констатациите на Йорданов сочат, че картината за Преслав започва да се променя след 30-те г. на XIII в., когато той започва видимо да изостава[6]. От актуализираните данни в таблицата се вижда, че най-големи количества и в двата центъра имат латинските имитативни монети, чийто обем вероятно надхвърля няколко хиляди циркулирали екземпляра. Почти равни са и стойностните показатели на солунските и никейски емисии, заемали значителна част в общата циркулационна маса. Всъщност рязък контраст между двата центъра се наблюдава едва след средата на XIII в., когато започва активното монетосечене на цар Константин Тих Асен. Това на практика е първото редовно официално монетосечене в новата столица Търново, имащо за цел да прекрати практиката на орязване и пренарязване на имитативните емисии и да вкара в циркулация нови, реформени пари. Осъществените до този момент монетосечения с имената на владетели от Второто българско царство са произвеждани първо в Преслав от Теодор-Петър и по-късно в Солун от Иван Асен II, но те имат предимно церемониален характер. Другият голям пик в Търново е монетосеченето на цар Иван Александър, чиито мащаби и до днес остават все още поразителни за времето си. Като изключим този феномен се вижда, че четиринадесетият век не е особено богат на монети не само за Преслав, но и за самата столица. Разбира се показателите на първия са сведени до единични екземпляри, но наблюденията ми от ра-

[5] **Дочев, К**. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV в. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009, с. 267.

[6] **Йорданов, И**. Пос. съч., с. 232.

ботата с преславските монети от последните години сочат, че през XIV в. монети се срещат и то в количества, които съвсем не позволяват да се заключи, че живота в старата столица е напълно ликвидиран. Прави впечатление и увеличеното количество османски акчета от XIV–XV в., които са в много добро качество, т. е. почти нециркулирали.

Именно тук идва и противоречието с археолозите, работещи от години в старата столица. Техните наблюдения най-общо се свеждат до следното. Последните застроявания в Преслав датират от началото на XIII в. След втората половина на същото столетие съществуващите производствени квартали са унищожени. Масово се разкриват ями, които прорязват старите структури. Вероятно обитаема е била Голямата сграда с абсидата в западната част на Вътрешния град, която може да бъде обвързана с евентуалното ѝ съществуване като резиденция на Мичо. През XIV в. Преслав е превърнат в огромно гробище, но неизвестно остава населението, ползвало тези некрополи. Допуска се, че то е обитавало околностите, но точно къде са били неговите поселения и какъв е бил техният характер засега остава неизвестно[7]. Най-точна илюстрация на казаното е обект *Владетелска църква*, където всички тези наблюдения се потвърждават от проучените на този етап структури[8]. Заключението, което правят неговите проучватели е, че през следстоличния период в Преслав живее обикновено градско население, практикуващо различни дейности и занаяти. Сред това население обаче живеят и по-заможни хора, по всяка вероятност представители на аристокрацията, чието притежание са откритите луксозни съдове и предмети[9]. Анализът на намерените до този момент колективни находки и съкровища би дал по-точни указания за състава и социалното положение на преславското население.

Анализ на съкровищата

Краткият преглед на документираните до този момент колективни монетни находки и депозити от друг характер, допринася също и за изясняване както на общата визия на този средновековен град, така и на сътресенията, които е преживял (Таблица II).

---

[7] Изказвам специална благодарност на доц. д-р С. Бонев, който в няколко поредни разговора сподели с мен последните наблюдения на работещите в старата столица археолози.

[8] **Щерева, И.** Владетелският център на Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология. С., 2009, VI, с. 73–75.

[9] Пак там.

Колективни монетни находки от Преслав и неговата околност

Преслав I. Датировка 1190–1195 – *Йорданов* 1984, с. 200
Преслав II. Датировка 1210–1212 – *Йорданов* 1984, с. 200
Преслав III и IV. Датировка 1246–1261 – *Йорданов* 1984, с. 201
Преслав V и VI. Датировка 1241–1261 – *Йорданов* 1984, с. 201–202
Преслав VII. Датировка ср. XIII в??? – *Йорданов* 1984, с. 202, *Ваклинова* 1972
Преслав VIII. Датировка нач. XV в. – *Йорданов* 1980, с. 236
Преслав IX. Датировка кр. XIII в. – *Михайлова* 2004
Преслав X. Датировка – нач. XIV в. – *Дончева, Конаклиев* 2012
Преслав XI. Датировка – ср. XIII в. – *Михайлов*, Селище (под печат)

През XII в. събитието с най-голям отзвук безспорно е освободителното движение на Асеневци. Техният път на изток, към старата столица Преслав подробно описан в изворите, намира потвърждение и в укритите колективни находки. Регистрираните до момента съкровища с terminus post quem 1185/1187 г. оформят два лъча – един в Северна България – от Търново в посока Преслав, и втори – на юг през старопланинските проходи обратно към центъра на въстанието[10]. Интересен е фактът, че от самия Преслав и неговата околност засега няма документирана укрита находка, която да бъде обвързана с тези събития. Това означава само едно – градът не е бил застрашен нито по време на самото освободително движение, нито при неговата обсада, за която съобщават византийските хронисти. От района на Велики Преслав произхожда една рядка от гледна точка на състава ѝ колективна находка, но тя е доста по-ранна и не може да се обвърже с разглежданите тук събития[11].

Находката **Преслав I** се датира в един също важен за българската история период – похода на Исак II Ангел към България от 1190 г. Серия находки трасират пътя на византийската армия през българските земи, до трагичният ѝ разгром в Тревненския проход[12]. Укритото край Преслав съкрови-

[10] **Жекова, Ж**. Събитията от 1186 г. според данните от колективните монетни находки от България. – В: Известия на Регионален исторически музей-В. Търново, XXII, 2007, с. 219–226.

[11] **Жекова, Ж.** Колективна находка с билонови номизми на Алексий I Комнин (1081–1118) и Йоан II Комнин (1118–1143) от района на Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. *Studia in honorem Konstantini Dočevi, PhD.* С., 2010, 6, с. 123–128.

[12] **Жекова, Ж.** Походът на Исак II Ангел в България от 1190 година. Опит за нумизматична реконструкция според данните от колективните монетни находки. – В: Историкии. *Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина.* Шумен, 2008, 3, с. 117–123.

ще без съмнение може да бъде обвързано със събитията около тази военна кампания.

Трезорът **Преслав II** не насочва към някакво конкретно събитие, тъй като изгубването му е в сравнително мирни години от гледна точка на събитийната история.

Времето от 1241 до 1261 поставя началото на поредицата грабителски рейдове на татарите, които започват периодично да опустошават териториите, през които минават. Положението с татарската опасност се влошава особено след третата четвърт на XIII в. Част от това смутно време са находките **Преслав III, IV, V и VI**, потвърждаващи по безапелационен начин тежкото положение, в което изпада местното население. Свидетел на тези смутни времена е известният Тертеров надпис, открит в цитаделата на средновековния Шумен. Смисълът вложен в него разкрива болката от безизходното положение на населението в този край[13]. Във връзка с настъпилата дестабилизация от втората половина на столетието стоят и находките **Преслав VII, IX и XI**, които ще бъдат по-подробно разгледани в следващите редове.

Въпреки скромния си състав, съкровището **Преслав VII** предизвиква интерес с начина си на укриване[14]. Поставено е в специално изготвена камера, вложена в каменен блок под прага на един от входовете на Двореца – маниер, който подсказва за предварително обмисления начин на бъдещо „спешно" съхранение. Според датировката на добавените в него монети, то трябва да се отнесе не по-рано от началото на третата четвърт на XIII в.

Затруднения в атрибутирането и датирането създава трезорът **Преслав IX**. За сега това интересно съкровище все още не е подробно публикувано от своя откривател, което поставя една енигма около обстоятелствата му на намиране и поставянето му в точните времеви граници. Намерено е на обект *Административна сграда* през 2004 г., поставено в керамично гърне, похлупено с триъгълна каменна плоча[15]. Съставът му включва накити и украси за главата и врата от злато, сребро, мъниста, полускъпоценни камъни и много други елементи. По-късно е разчистен гроб със скелет на мъж, погребан по християнския обичай, в очертанията, на който се оказва, че попада и самото гърне. Откривателката допуска, че е „*по-вероятно накитите в гърнето да са гробен дар, а не укрити*. Датирането на колективната находка се отнася най-общо в границите на XIII–XIV в.[16] Всички тези неясноти не

---

[13] **Маргос, А**. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. – Археология, 1, 1969, с. 22–26.

[14] **Ваклинова, М**. – Новооткрито съкровище в Преслав. – Векове, 3, 1972, с. 55–58.

[15] **Михайлова, Т**. Обект „Административна сграда" в Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. С., 2005, с. 274–275.

[16] Пак там.

позволяват това важно в научно отношение съкровище да бъде пълноценно използвано. Наскоро в неформален разговор неговата откривателка изказа мнение, че датировката му по-скоро трябва да бъде поставена в края на XIII в.[17]

Последното монетно съкровище от Велики Преслав е открито през сезон 2012 г. на обект *Селище* – **Преслав XI**. Съставът включва характерните за XIII в. български и латински имитативни монети, солунски и никейски емисии. Датировката му подобно на **Преслав VII** го поставя в началото на втората половина на XIII в. Предстои публикуването на находката[18].

Важно в научно отношение е съкровището намерено на обект *Патриаршески комплекс* през 2007 г. – **Преслав X**. Съвсем наскоро то беше публикувано от своите откриватели[19]. Това е една голяма и рядка като състав находка, особено за град като Преслав. Тогава, когато се допуска, че той почти не функционира като градски организъм е укрита (или загубена!) една сравнително завидна за времето си сума. Авторите не се ангажират с конкретна дата на укриване, но разсъжденията им насочват към 30–40-те г. на XIV в. Как стои тази находка на фона на монетната картина от XIV в.? Както вече бе коментирано четиринадесетото столетие е много по-бедно на монети, но по-важното е, че документираните като единични находки сръбски и венециански емисии (оригинали) от старопрестолния град са едва няколко броя. Ето защо намирането в колективна находка както на оригинални, така и имитационни монети от този тип, свидетелства за участието им в преславската монетна циркулация. Дори и да са били притежание на един човек (откривателите допускат, че са били вложени в кесия), те сочат сравнително високото му имотно състояние към момента на тяхното загубване. До този момент от Преслав няма документирани сребърни емисии от типа „Михаил Асен" и „Михаил Асен с Ирина". От района на Шуменско също не са откривани колективни находки с такъв тип монети. Намирането им в този депозит (или около него) е много важен индикатор за състоянието на монетната картина в Преслав. А фактът, че находката е намерена в *Патриаршеския комплекс,* по категоричен начин поставя въпроса не само за пе-

---

[17] Благодаря на колегата Тонка Михайлова, за споделеното мнение и предоставената информация.

[18] Бъдещата публикация на съкровището е заявена като тема за участие в Националната научна конференция в памет на Вера Антонова – 1–2. XI. 2013 г. – Шумен под заглавие „Колективна монетна находка от XIII в. от Велики Преслав". Изказвам своята благодарност на колегата С. Михайлов от РИМ – В. Търново за предоставената предварителна информация, преди обнародването на самата находка.

[19] **Конаклиев, А., С. Дончева.** Колективна находка от сребърни грошове (XIV в.) от Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, с. 123–133.

риода на неговото обитаване, но и за съществувалите през XIV в. на този терен археологически структури. В тази връзка не трябва да се пренебрегва изказаното мнение, че в качеството си на съвладетел синът на Иван Александър – Иван Асен IV, след обявяването му за такъв, получава от своя баща като владение апанаж в Преслав – една вековна традиция, заложена още от първите Асеневци. След неговата смърт, следващият съвладетел – Иван Асен V наследява апанажа на брат си[20]. Дали синовете на Иван Александър действително са резидирали в старата столица или пък в близкоразположената и вече издигнала се стратегически Шуменска крепост, е трудно да се каже. Но, че Шумен е имал ролята на втори по значение град след Търново съдим от известния Шишманов или Шуменски надпис, който в последните години получи два нови прочита[21]. При всички случаи те променят не само неговата хронология, но доказват и високата позиция, която заема този град в административния статут на Българското царство през XIV в.

Хронологически най-късният трезор за Преслав се явява не малка сума от османски акчета от началото на петнадесетото столетие – **Преслав VIII**. Намерена е при разкопки на южната крепостна стена на Вътрешния град, а съставът ѝ включва 125 сребърни акчета от султаните Баязид I, Сюлейман и Муса, поставени в стомна[22]. Тъй като находката не е публикувана ще си позволя да направя кратък коментар. Този тип съкровища характерни за началото на XV в. са изключително редки и носят важна информация, касаеща състоянието на българските земи в началните години на османското завоевание. В случая разглежданата сума е отпаднала от обръщение в един особено важен и драматичен за североизточните земи момент – размириците след смъртта на Баязид I Светкавицата. Находката свидетелства за драматичните моменти настъпили в североизточните територии, породени от династичната криза и борбата за престола между емир Сюлейман (1402–1411) и брат му Муса. Интересното в случая е, че в периода 1409–1411 г. в североизточните български земи се подвизава именно Муса, но до този момент трезори с негови монети не са открити[23]. Това всъщност е първата находка, която

---

[20] **Андреев, Й.** България през втората четвърт на XIV век. В. Търново, 1993, с. 54–55. Традицията във Византия повелявала, че държатели на апанажни владения можели да бъдат само онези императорски синове, които били родени след престолонаследника.

[21] **Овчаров, Н.** Едно уточнение по шуменския Шишманов надпис на Срацо, внук на великия епикерний Срацимир. – Старобългаристика, 4, 1994, с. 115–118.; **Хаджиев, К.** Още веднъж за шуменския надпис на Срацо от времето на цар Иван Шишман (1377–78 или 1392–1393 г.). – Нумизматика и сфрагистика, 2, 2000, с. 91–96.

[22] **Йорданов, И.** Пос. съч., с. 236.

[23] **Жекова, Ж**. Новопостъпили колективни находки с османски монети от Шуменско (XIV–XVII в.). – Известия на историческия музей в Шумен, 14, 2008, с. 80.

съдържа монети от този все още непроучен период. Тя бележи края на управлението на Муса, тъй като в 1413 г. е разгромен, а по-късно убит от брат си Мехмед Челеби. Датировката ѝ стои в пряка връзка с избухналото през 1412 г. въстание в североизточните български земи, при потушаването, на което Муса извършва принудително разселване на българското население.

Краткият анализ на документираните до момента трезори от Велики Преслав (тук са разгледани единствено съкровищата намерени в чертите на самия град, без хинтерланда), позволява да бъдат направени следните заключения.

Общият брой съкровища за периода XII–XV в. е 11. От тях 9 имат точен произход, а 2 са без конкретна среда на намиране. Локализацията на деветте трезора по обекти е както следва: *Дворецът* – 3; *Селище* – 2; *Патриаршия*та – 1; *Административна сграда* – 1; *СКС* – 1; *ЮКС* – 1. Датировката на почти всички съкровища (с изключение на двете от *ЮКС* – нач. XV в. и *Патриаршията* – втората четвърт на XIV в.) е във втората половина на XIII в., като по-точната хронологична граница се движи от началото до края на тези 50 години. Концентрация на находки от типа съкровища има в два обекта – *Дворецът* и *Селище*, което попада извън територията на т. н. Вътрешен град. Това означава само едно – в чертите на тези два обекта през XIII в. е живеело заможно население, което със сигурност не е обитавало землянки, а наземни жилищни сгради. То е било част от преславската знат, за което съдим от състава на укритите по време на опасност трезори.

Ето защо отново се връщаме към все още непознатото тринайсето столетие, което се оказва доста активно за живота в старата столица. Събитията, особено от неговата втора половина, жалонират бъдещото развитие на града и чертаят неговата по-нататъшна съдба.

Обществено-политическа обстановка в района на Велики Преслав в края на 50-те – нач. на 60-те години на XIII в.

Без съмнение превратен момент в историческото развитие не само на България, но в частност и на Преслав е освободителното движение на Асеневци от 1185/1187 г. Днес повечето изследователи се консолидират около тезата, че Петър и Асен тръгват към Преслав с идеята именно там да поставят своя престол. Освобождаването на старата столица в очите на народа би означавало само едно – възкръсването на българската държавност. Тъй като споменът за старата столица е все още жив, двамата братя тръгват към верификация на своята легитимност именно там. И тук идва големият въпрос – успяват ли да превземат старата столица или не? Повечето автори са склонни да приемат, че несполуката край Преслав принуждава двамата да

изберат за свой престолен град Търново[24]. Други обаче считат, че в самото начало старопрестолният град е мястото, където резидира първият владетел Теодор-Петър. Фактът, че именно там прекарва голяма част от времето, в което е български владетел, а областта дълги години носи неговото име, номинално определя Велики Преслав за столица, поне до 1190 г.[25]

В предишно мое изследване допуснах, че Преслав е изпълнявал столични функции в първите години на възобнова на царството, когато все още няма утвърден център и българите водят упорити битки за доказване на своята независимост[26]. Разбира се това твърдение е трудно доказуемо по археологически път, тъй като доколкото ми е известно няма преки данни за случилите се събития съпътстващи въстанието на двамата Асеневци и влизането им в Преслав.

Асеневци поставят една друга трайна традиция в управлението на Второто българско царство – налагането на двувластието. Този маниер характеризира властването на цялата Асенева династия[27]. Оловният печат на Иван Асен, върху който се титулува „Йоан, василевс на българите" е най-ярката илюстрация на казаното. Официалният титул на неговия брат и съвладетел Теодор-Петър е „Теодор, василевс на ромеите", изписан върху монетите, които отсича между 1189 и 1190 г. в Преслав. На практика това е връщане към политическата идея на Симеон Велики за единна империя, в която Иван Асен е владетел на единия от народите – българския, а Теодор-Петър – респективно на ромейския.

Изворите съобщават и още един важен факт – „Асен подарил на Петър като собствено владение Велики Преслав и Проват и земите около тях"[28]. Съвременните учени виждат в това сведение ранната поява на апанажната система в средновековна България. Но по-важното тук е фактът че от този момент нататък, до залеза на средновековната българска държава Преслав и земите около него се превръщат във втория по значимост център на Търновска България. Считам, че именно в този акт на първите Асеневци трябва да видим отредената на Велики Преслав роля, която той изпълнява през годините до своя упадък. Традицията това да е вторият център на държавата, в който винаги управлява близък сродник на Асеневци превръща Преслав в своеобразен бастион, който се противопоставя на всеки узурпатор дръзнал

---

[24] **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII–XIV в. С., 1999, т. 1, с. 428.

[25] **Андреев, Й.** Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, с. 204.

[26] **Жекова, Ж.** За Преслав след въстанието на Асеневци. – В: Преслав, 6, 2004, с. 345.

[27] **Божилов, И., В. Гюзелев**. Пос. съч., с. 430.

[28] **Георги Акрополит.** История. – В: ГИБИ, 8, 1972, с. 154.

да влезе в Търново. Внимателното вглеждане в изворите сочи, че всеки път, когато тронът в Търново се оваканти, именно от Преслав се появява легитимен претендент за властта.

Всъщност в българската средновековна история основните събития обикновено се разиграват в североизточните територии. От Изток винаги идва и опасността. Тези дадености отреждат на Североизтока утвърждаваща, държавническа функция, но също и ролята да бъде фортпост на Търновска България. Не е ясно какво става в Преслав след смъртта на Теодор-Петър в 1197 г. Нямаме данни кой от Асеневата династия резидира тук. Съгласно наложената от Асен и Петър схема, от старопрестолния град би трябвало да управлява другия съвладетел – Калоян, но поне засега не разполагаме с никакви податки за това. От царуването на Борил в Преслав е документиран негов оловен печат, който се предполага, че е получен във връзка с църковния събор от 1211 г.[29] През 1218 г. от североизток пристига легитимният наследник Иван Асен II. Известно е, че в опитите да завоюва столицата, той и сподвижниците му водят битки, като последователно отвоюват отделните области на царството[30]. Възможно е в този период той да е резидирал в Преслав и от там да е водел борбата за трона.

Името на града се свързва с конкретна личност едва при управлението на цар Михаил Асен. Тогава в регентския съвет оглавяван от царицата-майка Ирина определена роля има някой си севастократор Петър, който е и зет на Михаил Асен. Името му се споменава и в Дубровнишката грамота, от която става ясно, че той владее „много земи и люде". Това дава основание на някои изследователи да допуснат, че сведенията на Георги Акрополит за т. н. „Петрова земя" всъщност се отнасят за севастократор Петър, а не за Теодор-Петър[31]. Приема се, че севастократор Петър е привлечен в държавното управление, за да се противопостави на групировката около севастократор Калоян, която цели свалянето на Михаил Асен от трона. При всички случаи обаче след 1256 г. името му повече не се споменава, което означава, че той е слязъл от политическата сцена. След него в Преслав почти веднага се появява следващия родственик на Асеневци – Мичо, придобил родовото име Асен, след женитбата си с дъщерята на Иван Асен II – Тамара (от брака му с унгарката Ана/Мария)[32]. Личността на Мичо все още остава дискусионна. Не разполагаме със сигурни данни дали той действително управлява в Търново, или само предявява претенциите си към трона. Но със сигурност от-

---

[29] **Йорданов, И**. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, с. 105.

[30] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци. С., 1978, с. 103; **Божилов, И., В. Гюзелев.** Пос. съч., с. 475.

[31] **Йорданов, И**. Монетосеченето на Мичо Асен …, с. 29.

[32] **Димитров, Х**. Българо-унгарските отношения през средновековието. С., 1998, с. 164.

сича в старата столица монети, на които се титулува „цар“. Не само личността му, но и неговите монети дълги години са обект на научни дискусии. Все още неизяснен остава един елемент от иконографията на самия владетел – в дясната си ръка той държи жезъл, завършващ на върха с трилистна лилия. Тази иконографска схема е прецедент за балканската иконография, тъй като във Византия лилията се появява едва при монетите на Михаил VIII Палеолог, отсечени в Тесалоника след завладяването на града през 1261 г.[33] Лилията е елемент характерен за западната иконография, поради което появата му върху едно такова локално монетосечене определено буди недоумение. Обяснението трябва да бъде потърсено в династичната връзка създадена от брака на Мичо с Тамара и последвалата от това маджарска подкрепа, която получава от унгарския кралски дом по време на борбата си за търновския трон. След убийството на Калиман II през 1256/1257 г. Асеневата династия вече няма пряк потомък от мъжки пол, който да предяви права върху короната[34]. Това позволява на Мичо Асен да отправи своите законови претенции към търновската корона, присъединявайки се към политическата групировка, ръководена от Асеневите родственици, свързани с Унгария. Тя има антиникейска, но пролатинска и проуниатска насоченост и дава своята подкрепа на Мичо, именно защото чрез брака си, след смъртта на законния Калиман I, той на практика остава единственият пряк наследник на престола. Това обуславя и военната помощ на латинците и венецианците, които след като завземат Месемврия през 1257 г. я предават във владение на Мичо[35]. Групировката на търновските боляри обаче избира за цар скопския болярин Константин Тих. С този избор се създава едно противопоставяне на югозападните срещу североизточните земи – Скопие срещу Преслав. „Бастионът“ на Асеневци този път губи битката. До началото на 1263 г. Мичо Асен търси начини за възвръщане на престола. Развръзката на събитията обаче не е в негова полза и той се принуждава да напусне Преслав. По-късно обаче като законен претендент за трона в България пристига неговият син – Иван Асен III, чието кратко царуване завършва с позорното му бягство от Търново.

Данните от монетните находки (единични и колективни), водят към основния извод за драматични събития развили се в Преслав и региона, които довеждат до неговия обществено-политически и икономически срив в началото на 60-те г. на XIII в. По всяка вероятност след оттеглянето на Мичо, Константин Асен овладява Велики Преслав. Допускам, че разправата му с

---

[33] **Bendall, S. Donald, P.** The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258–1282). London, 1974, p. 31–32.

[34] **Божилов, И**. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1994, с. 111.

[35] **Димитров, Х.** Пос. съч., с. 165.

населението, останало лоялно към Мичо (тъй като е известно, че в даден момент той напуска Преслав, оттегляйки се в Месемврия, а от там в Мала Азия) е била физическа. Вероятно голяма част от жителите на града са били преселени, а останалите – подложени на гонения и физическа разправа. Не бива да се забравя, че тук е живеела значителна част от българската аристокрация, която остава лоялна към Асеневци и техните наследници. Най-силен аргумент, сочещ че в 1263/1264 г. Преслав и неговата околност са вече подчинени на търновския цар, е ктиторският надпис от с. Троица, Шуменско[36]. Освен, че ни информира за новопостроения храм от преславския митрополит Сава, той потвърждава, че събитието е станало при управлението на „*благочестивия и христолюбив цар Константин Асен*“ – единственият законен владетел на царството в този момент. Времето между оттеглянето на Мичо през 1263 до похода на Михаил Глава Тарханиот от 1278 г. представлява „тъмно“ петно в историята на Велики Преслав.

В тази историческа мъглявина проблясват няколко нови находки, които носят непознати сведения за историята на града в разглежданата епоха. Рядка сребърна емисия – хърватски бановец, отсечен от унгарския владетел Бела IV в 1269/1270 г. бе открита през сезон 2012 г. на обект *Владетелска църква* заедно с други артефакти имащи западен облик[37]. Откриването на монетата тук заедно с други предмети от западноевропейски произход доказва, че унгарската връзка в Преслав продължава и след слизането на Мичо Асен от политическата сцена. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че мястото от което произхожда монетата – *Владетелската църква*, през този период вече не съществува[38]. Откриването ѝ трябва да обвържем с конкретно политическо събитие от 60–70-те г. на XIII в. Това, което ни е известно за този период е, че през 1269 г. българска делегация посещава двора на Бела IV. В извора се споменава, че „… *кралят приел в двореца си пратеници на различни държави, между които на гърците, българите…*“ [39]. Допускам, че в българската делегация е бил включен и представител (или представители) на втория по значимост град в царството – Велики Преслав. Вероятно покъсно той е донесъл в Преслав хърватската монета отсечена именно в този период – 1269/1270 г., заедно с други предмети, закупени или подарени по време на тази мисия[40].

---

[36] **Попконстантинов, К.** Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. – Археология, 4, 1980, с. 57–63.

[37] **Ваклинова, М., И. Щерева, М. Манолова-Войкова, П. Димитров** – АОР, 2012, (под печат).

[38] **Щерева, И.** Пос. съч., с. 74–75.

[39] **Петров, П.** Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII в. – ИПр., 1, 1960, с. 83–84.

[40] **Жекова, Ж.** Пътят на една монета. За един славонски денар от Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 9 (под печат).

Без съмнение събитията от 60-те години на XIII век водят до постепенния упадък на района и неговия градски център. Това е началото на края за Велики Преслав. Името му е споменато във връзка с движението на Ивайло. То започва и набира сили именно в земите на Източна България, като се предполага, че центровете, от които започва са Проват и Велики Преслав. Това е причината и походът на Михаил Глава Тарханиот да бъде насочен именно към крепостите и градовете на Североизтока. Големият удар за старопрестолния град освен неговото овладяване е и преселването на населението му в Айтоско[41]. Въпреки разправата с преславските жители след напускането на Мичо Асен, Велики Преслав остава лоялен към Асеневци. Отново се превръща в изходна точка за атаки срещу Константин Тих, който вероятно жителите на Преслав така и не приемат за легитимен цар.

Още по-неясна е съдбата на Велики Преслав през XIV в. Археологическите и нумизматични данни от края на XIII и целия XIV в. сочат, че в чертите на този бляскав град се заселва бедно население, което преживява върху руините на някогашните царски и болярски дворци. Назоваван в летописите като „първопрестолен", а митрополитът му като „пръв след търновските" засега не намира потвърждение. Дали това е титулатура по традиция или реално носени достойнства е въпрос, който засега остава без отговор. По важното е, че споменът за този град оцелява през вековете и се превръща в символ на приемствеността и устоите на българската държава.

[41] **Андреев, Й.** Въстанието на Ивайло – изследвания и проблеми. – В: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий", 3, 1981, с. 18.

VELIKI PRESLAV IN THE SECOND HALF OF 13TH CENTURY. THE WANE OF A KINGLY TOWN (According to Numismatic Evidence)

Zhenya Zhekova

Abstract

In the time of its existence as most dramatic for Preslav turned out the 13th century. As a whole this century was full of crucial moments not only for the region but for the whole Bulgarian kingdom too. Life in Preslav, in broad terms, underwent critical change after the 60's of the 13th century that was notably tangible in its last quarter. This trend of discernible decline in the political and social life is proved peremptorily by the coin finds whose amount in the 70's of the 13th century was already diminished. The 14th century was not very rich of coins, too. But the findings of my work with the coins from Preslav from the last years indicate that from the 14th century coins are found – in quantities that do not allow the conclusion that life at the old capital was completely wiped out.

The short review of the collective coin finds and other hoards, published so far, tend to throw light not only on the general appearance of this mediaeval town, but on the crises it went through, too.

The total number of the hoards from the period 12th–15th centuries is eleven. Nine of them are with clear find spots, and two – without determined origin. Most of the hoards date back to the second half of 13th century, and the exact chronology is from the beginning to the end of these 50 years. There is concentration of hoards in two of the sites – the Court and the Settlement in the territory of the so called Inner town. This means that within their bounds in the 13th century lived wealthy population that did not dwell in dug-outs, but in residential buildings. It was part of Preslav's nobility judging from the character of the hoards, hidden in perilous times.

The information from the coin finds (single and collective) suggests the cardinal conclusion for dramatic events that took place in Preslav and the region and lead to its social, political and economical collapse, especially in the late 70's of the 13th century. Undoubtedly, these events caused the gradual decline of the region and its town center.

Таблица I

Владетел	*Велики Преслав*	*Търново*
Комнини (1081–1185)	111	*17*
Ангели (1185–1203)	152	*255*
Български имитации (1204–1220)	205	*601*
Латински имитации (1204–1261)	2247	*2680*
Никейска империя (1208–1258)	66	*56*
Солунска империя (1224–1246)	108	*302*
Български монети (1218–1256)	2	*11*
Български монети (1257–1300)	105	*529*
Палеолози (1258–1282)	9	*165*
Палеолози (1282–1356)	15	*811*
Български монети (1300–1331)	16	*77*
Български монети (1331–1393)	61	*1755*
Епирско деспотство (1323–1335)	6	*120*
Ахейски принципат/Атинско дукство XIII-XIV в.	–	*6*
Венеция XIII-XIV в.	4	*13*
Сърбия XIV в.	2	*8*
Влахия XIV в.	–	*8*
Златна орда XIV в.	3	*12*

Таблица II

Съкровище	*Датировка*	*Литература*
Преслав I	1190–1195	*Йорданов* 1984, с. 200
Преслав II	1210–1212	*Йорданов* 1984, с. 200
Преслав III	1246–1261	*Йорданов* 1984, с. 201
Преслав IV	1246–1261	*Йорданов* 1984, с. 201
Преслав V	1241–1261	*Йорданов* 1984, с. 201–202
Преслав VI	1241–1261	*Йорданов* 1984, с. 201–202
Преслав VII	¾ на XIII в.	*Ваклинова* 1972, с. 55–58
Преслав VIII	нач. на XV в.	*Йорданов* 1980, с. 236
Преслав IX	края на XIII в.	*Михайлова* 2005, с. 274–275
Преслав X	30–40-те г. XIV в.	*Конаклиев, Дончева* 2012, с. 123–133
Преслав XI	2/5 на XIII в.	*Михайлов* (под печат)

Забележка. Относно номерацията на съкровищата от Преслав е следвана схемата в монографията на Иван Йорданов *Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261.* С., 1984, актуализирана съгласно последните находки.

КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ЗЕМЛИЩЕТО НА ГРАД ЦАР КАЛОЯН, РАЗГРАДСКО

Георги Дзанев

През пролетта на 1965 г. при нощно реголване на земеделска площ северозападно от село Хлебарово (дн. град Цар Калоян), Разградско е открита и поделена между селяните – кооператори голяма находка (няколко хиляди екземпляра) от сребърни монети на цар Иван Шишман (1371 – 1395). Монети от находката са постъпили в сбирките на музеите в Шумен и Провадия[1]. В сбирката на Исторически музей – Разград са постъпили на няколко пъти общо 232 броя монети от съкровището[2]. 3 от тях са от тип III от монетосеченето на този български владетел (кат. №№ 1 – 3). Той е датиран от Вл. Пенчев в 1380 – 1381/82 г.[3] К. Дочев първоначално приема тази датировка[4], но в последните си публикации дава нова, по-ранна: в периода 1371 – 1380 г.[5] Ст. Авдев оспорва направените заключения, че въпросният монетен тип е с по-високи тегла и съответно – по-ранен от тип IV на същия владетел[6]. Трите екземпляра от Хлебаровската находка като тегла – 0,68 до 0,63 гр. – отговарят като датировка на периода ок. 1378 – 1380/81 г. според изготвената от самия Ст. Авдев графика за изменение на тегловния стандарт на българските сребърни аспри[7]. Те потвърждават заключението му: теглото им е еднакво с теглата на ранните емисии от тип IV, с които очевидно са сечени синхронно. Прави впечатление и че всички екземпляри от този тип в публикуваната находка са препечатани върху други монети.

---

[1] Изказвам благодарността си на колегите Ж. Жекова (РИМ – Шумен), И. Лазаренко (РИМ – Варна), Ст. Йорданов и Д. Драгоев (РИМ – Русе), Ст. Михайлов (РИМ – В. Търново), А. Конаклиев (РИМ – Търговище), Н. Русев (ИМ – Попово) за предоставената ми информация.

[2] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – ИАИ, XXX, 1967 г., с. 190. Обявената тук бройка монети отразява само едно от постъпленията във фонда на музея в Разград.

[3] **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. С., 1990, с. 168.

[4] **Дочев, К.** Хронология на монетосеченията на цар Иван Шишман (1371 – 1393). – Нумизматика, XVIII, 1984, кн. 2, с. 35.

[5] **Дочев, К.** Български средновековни монети XIII – XV в. В. Търново, 2003, с. 106; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV в. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009, с. 210.

[6] **Авдев, Ст.** Монетната система на Средновековна България през XIII – XIV век. С., 2005, с. 193.

[7] **Авдев, Ст.** Пос. съч., с. 200, фиг. 124.

Най-масово сеченият тип IV от сребърното монетосечене на цар Иван Шишман, датиран в 1382/83 – 1392/93[8] или в 1380 – 1393 г.[9], е представен в запазената част от находката с 224 екземпляра, които според начина на изписване на съкратеното царско име и на титлата цар се разделят на 3 варианта, първият от които има 5, а третият – 3 подварианта. При първия вариант на този монетен тип върху реверса, в полето вляво от царската фигура са изписани една под друга буквите ѡ (съкращение от името Йоан) и **Ш** (съкращение от фамилното име Шишман), а в полето вдясно – правилен и разгърнат монограм на титлата цар – ҂. Монетите от този подвариант са 2 на брой (кат. №№ 4, 5), с тегла 0,68 и 0,58 гр., което по цитираната погоре графика на Ст. Авдев отговаря на времето ок. 1378 – 1382/83 г. Вторият подвариант, представен в единствен екземпляр, се различава от предходния с обърнат негативно монограм на титлата цар – ҂ (кат. № 6). Теглото му от 0,65 гр. свидетелства за това, че е сечен паралелно с първия. Третият подвариант се различава от предходния по изписването на монограма на фамилното име Шишман като **Щ** (вместо **Ш**) (кат. № 7). Категорично не се касае за матричен дефект, нито за следи от изображения на по-стар, препечатан екземпляр. Фактът, че екземплярът от този подвариант е единствен в находката, както и липса на сведения за друг подобен в нумизматичната литература, свидетелства за ограничена като хронология емисия, осъществена ок. 1383/84 г. (съобразно теглото му от 0,55 гр.). При монетите от четвъртия подвариант, 7 на брой, монограмът на царската титла е опростен и представен във форма на буквата **Р** (кат. № 8 – 14). Теглата, колебаещи се от 0,65 до 0,52 гр., свидетелстват за по-продължително сечене на този подвариант на монетния тип, реализирано в периода ок. 1380 – 1384 г. В единствен екземпляр е представен петият подвариант, различаващ се от предходния по негативния (обърнат наляво) опростен монограм на титлата цар – резултат вероятно от погрешно гравирана (в позитив) монетна матрица (кат. № 15).

Интересен е публикуваният за пръв път тук, неизвестен досега в нумизматичната литература, втори вариант на IV-ия сребърен тип на цар Иван Шишман. При реверса му, в полето вляво от царската фигура е изобразена буквата ѡ (съкращение от името Йоан), а в полето вдясно – един под друг негативен монограм на титлата цар – ҂ и монограм на фамилното име Шишман – **Ш** (кат. №№ 16 – 19). За разлика от следващия, трети вариант на този монетен тип, тук са разменени местата на монограмите „Шишман“ и „цар“. При това положение развързването на надписа върви с нарушен сло-

---

[8] **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 169.

[9] **Дочев, К.** Български средновековни монети…, с. 106; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети…, с. 211 – 213.

вороd: „Йоан цар Шишман“. Четирите екземпляра от този монетен вариант са сечени с различни матрици за реверса, което е доказателство за това, че е бил емитиран в не особено малки количества. За по-продължителното му време на отсичане, в рамките на периода ок. 1377/1378 – 1384 г., свидетелстват и теглата на монетите, колебаещи се от 0,72 до 0,52 гр.

Третият, най-често срещан вариант на IV-ия сребърен монетен тип на цар Иван Шишман, е представен в находката с три подварианта. При първия в полето вляво от царската фигура е изобразена буквата ѡ (съкращение от името Йоан), а в полето вдясно – един под друг монограм на фамилното име Шишман – **Ш** и негативен монограм на титлата цар – ЧЪ. Екземплярите от този подвариант са 40 на брой (кат. №№ 20 – 59), с тегла от 0,67 до 0,48 гр., сечени в периода ок. 1379/80 – 1384/85 г. Вторият подвариант се различава от предходния с правилен монограм на титлата цар – Ч. Двата екземпляра от този подвариант, с тегла 0,59 и 0,57 гр., очевидно са сечени успоредно с първия подвариант. Третият подвариант е представен с най-голям брой екземпляри – 166 (кат. №№ 60 – 227). Различава се от предходните с опростен монограм на титлата цар, представен като буквата **Р**. Теглата при запазените екземпляри варират от 0,72 до 0,35 гр. Очевидно това е най-дълго и в най-големи количества емитиран вариант на IV-ия сребърен монетен тип на цар Иван Шишман. Отсичането на отделните му емисии, съобразно класификацията на Ст. Авдев, следва да се датира в рамките на периода ок. 1377/1378 – 1388 г.

От анализа на съдържанието на колективната находка от с. Хлебарово (дн. град Цар Калоян) е видно, че различните варианти и подварианти (възможно е при анализа на други големи монетни съкровища да бъдат открити и нови) на IV-ия сребърен монетен тип на цар Иван Шишман са сечени паралелно в периода кр. на 70-те – ср. на 80-те години на XIV век. След тази дата, през II-та пол. на 80-те години на XIV век и до 1393 или 1395 г. е продължило емитирането на подварианта, отличаващ се с опростен монограм на царската титла. Екземпляри от последните емисии, сечени след 1388 г., в находката от с. Хлебарово не са представени.

В запазената част от находката има и 5 едностранно отсечени монети (кат. №№ 228–232). Те имат важно значение за изясняване на дискусионния и досега въпрос: коя е лицева, а коя – обратна страна при сребърните монети на цар Иван Шишман от IV-ти тип. Предлаганото обяснение за появата на такива дефектни, едностранно отпечатани екземпляри е, че при тях се осъществява отпечатване на лицевата страна от свободния долен щемпел, а на гърба – отпечатване в негатив на лицевата страна на заклинена в горната подвижна матрица монета. Съобразно това обяснение лицева страна при IV-ия сребърен тип на цар Иван Шишман е тази, представяща бла-

гославящата Богородица с лика на благославящия Христос Емануил пред гърдите ѝ.

Едва ли може да има съмнение относно обстоятелствата около укриването на този значителен монетен трезор. Това следва да е станало по време на събитията от есента на 1388 г.: наказателния поход на тридесет хилядната османотурска войска, водена от Али паша, срещу земите на Търновското царство и Добруджанското деспотство[10]. Със същите събития следва да се свърже укриването (или изгубването) на още четири колективни монетни находки от Русенско: от с. Червена вода (сребърни монети от типа "Иван Александър с Михаил Асен" и на Иван Шишман)[11], една находка с неизвестно точно местонамиране в Русенско (сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен и на Иван Срацимир и дукати на влашките воеводи Владислав I (1364 – 1377) и Раду I (1377 – 1383))[12], разпиляна голяма находка с повече от 4000 сребърни монети на Иван Шишман[13] и една находка от Червен от 436 акчета на Мурад I (1362 – 1389)[14].

КАТАЛОГ НА МОНЕТИТЕ

– тип III, 1371 – ок. 1380 г.

л.: **М** (в полето горе вляво) **Θ** (в полето горе вдясно). Допоясно изображение на Богородица Оранта с нимб, туника и мафорий, насреща. Двете ѝ ръце са вдигнати молитвено нагоре. Пред гърдите ѝ – бюст на Христос Емануил с нимб, насреща, благославящ със свитата си пред гърдите дясна ръка. Зрънчеста окръжност.

о.: **Ш̄** (в полето вляво) **Ҁ̄** (в полето вдясно). Допоясна фигура на цар Иван Шишман насреща, с висока кълбовидна корона с голям скъпоценен камък в средата и с бордюр от скъпоценни камъни по периферията, препендулии, завършващи с три бисера във формата на грозд, ореол около главата, маниакион, дивитисион и лорос, преметнат през лявата ръка; в дясната си

---

[10] **Авт. колектив.** История на България. т. 3, С., 1982, с. 360 – 362; **Матанов, Хр., Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. С., 1988, с. 80–81.

[11] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 73.

[12] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1980 г. – Археология, XXIV, 1982, кн. 1, с. 65.

[13] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1937 и 1938 год. – ИБАИ, XII, 1938, с. 451.

[14] **Димова, В.** Монетите от цитаделата. – В: Средновековният Червен, т. 1, С., 1985, с. 286.

ръка държи жезъл с къса дръжка, завършващ на върха с кръст, а в лявата си ръка, свита пред гърдите – малка анексикакия. Зрънчеста окръжност[15].

1. д. 14 Х 15 мм; т. 0,68 гр. (Препечатана върху монета от неустановен тип) (Обр. 1 а, б)
2. д.. 15 Х 15 мм; т. 0,65 гр. (Препечатана върху монета от неустановен тип).
3. д. 13 Х 14 мм; т. 0,63 гр. (Препечатана върху монета от същия тип).

– тип IV, ок. 1380 – 1393 г.

вариант I

подвариант I а

л.: **М** (в полето горе вляво) **Θ** (в полето горе вдясно). Допоясно изображение на Богородица Оранта с нимб, туника и мафорий, насреща. Двете ѝ ръце са вдигнати молитвено нагоре. Пред гърдите ѝ – бюст на Христос Емануил с нимб, насреща, благославящ със свитата си пред гърдите дясна ръка. Зрънчеста окръжност[16].

о.: **ѡ / Ш** (в полето вляво) **Ч** (в полето горе вдясно). Цар Иван Шишман прав насреща, с ниска стема с препендулии от по един бисер, маниакион, дивитисион и лорос, чийто дълъг край е преметнат през лявата му ръка и завършва във формата на кръст; в дясната си ръка царят държи жезъл с къса дръжка, завършващ на върха с кръст, а в лявата си ръка, свита пред гърдите – малка анексикакия. Зрънчеста окръжност[16].

4. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,68 гр. (Обр. 2 а, б)
5. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,58 гр.

---

[15] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе., С., 1924, с. 142 – 143, № 187; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 167 – 168 и Табл. XIII – 124, 125; **Радущев, А., Г. Жеков.** Каталог на българските средновековни монети IX – XV век. С., 1999, с. 200 – 201; **Дочев, К.** Български средновековни монети …, с. 105 – 106; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети. С., 2007, с. 194 – 196; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети…, с. 210 – 211.

[16] Липсва при **Мушмов, Н.** Пос. съч.; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169; липсва при **Радущев, А., Г. Жеков.** Пос. съч.; **Дочев, К.** Български средновековни монети …с. 106 – 107; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; липсва при **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети….

подвариант I б

л.: Като предходната.
о.: Като предходната. В полето горе вдясно – ⱂ[17].

6. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,65 гр. (Обр. 3 а, б)

подвариант 1 в

л.: Като предходната.
о.: Като предходната. В полето долу вляво монограмът на името Шишман – буквата **Ш** е представена като **Щ** – с пресечна диагонална черта в долния десен ъгъл[18].

7. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,55 гр. (Обр. 4 а, б)

подвариант I г

л.: Като предходната.
о.: Като подвариант I а. В полето вдясно монограмът на титлата цар е представен в опростена форма – като буквата **Р** (с или без лигатура горе)[19].

8. д. 14 Х 15 мм; т. 0,65 гр. (Обр. 5 а, б)
9. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,63
10. д. 14 Х 15 мм; т. 0,62 гр.
11. д. 14 Х 15 мм; т. 0,62 гр.
12. д. 14 Х 15 мм; т. 0,61 гр.
13. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,58 гр.
14. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.

---

[17] **Мушмов, Н.** Пос. съч., с. 143, № 189; липсва при **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч.; липсва при **Радущев, А., Г. Жеков.** Пос. съч.; **Дочев, К.** Български средновековни монети …с. 106 – 107; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; липсва при **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети….

[18] Липсва при всички цитирани нумизматични каталози.

[19] Липсва при **Мушмов, Н.** Пос. съч.; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169; липсва при **Радушев, А., Г. Жеков.** Пос. съч.; **Дочев, К.** Български средновековни монети …с. 106 – 107 и фиг. 80; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; липсва при **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети….

подвариант I д

л.: Като предходната.

о.: Като предходната. Опростеният вариант на монограма цар – буквата **Р** е представена в негативна форма (обърната наляво)[20].

15. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,65 гр. (Обр. 6 а, б)

вариант II

л.: **М** (в полето горе вляво) **Θ** (в полето горе вдясно). Допоясно изображение на Богородица Оранта с нимб, туника и мафорий, насреща. Двете ѝ ръце са вдигнати молитвено нагоре. Пред гърдите ѝ – бюст на Христос Емануил с нимб, насреща, благославящ със свитата си пред гърдите дясна ръка. Зрънчеста окръжност.

о.: **ѡ** (в полето долу вляво) **Ҁ / Ш** (в полето вдясно). Цар Иван Шишман прав насреща, с ниска стема с препендулии от по един бисер, маниакион, дивитисион и лорос, чийто дълъг край е преметнат през лявата му ръка и завършва във формата на кръст; в дясната си ръка царят държи жезъл с къса дръжка, завършващ на върха с кръст, а в лявата си ръка, свита пред гърдите – малка анексикакия. Зрънчеста окръжност[21].

16. д. 15 Х 16 мм; т. 0,72 гр.
17. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,62 гр.
18. д. 13 Х 15 мм; т. 0,54 гр.
19. д. 14 Х 15 мм; т. 0,52 гр. (Обр. 7 а, б)

вариант III

подвариант III а

л.: **М** (в полето горе вляво) **Θ** (в полето горе вдясно). Допоясно изображение на Богородица с нимб, туника и мафорион, насреща. Двете ѝ ръце са вдигнати молитвено нагоре. Пред гърдите ѝ – бюст на Христос Емануил с нимб, насреща, благославящ със свитата си пред гърдите дясна ръка. Зрънчеста окръжност.

---

[20] Липсва при **Мушмов, Н.** Пос. съч.; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169; липсва при **Радушев, А., Г. Жеков.** Пос. съч.; **Дочев, К.** Български средновековни монети …с. 106 – 107; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; липсва при **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети….

[21] Липсва при всички цитирани нумизматични каталози.

о.: **ѡ** (в полето долу вляво) **Ш** / **Ꙗ** (в полето вдясно) – с или без лигатура над ѡ и Ш. Цар Иван Шишман прав насреща, с ниска стема с препендулии от по един бисер, маниакион, дивитисион и лорос, чийто дълъг край е преметнат през лявата му ръка и завършва във формата на кръст; в дясната си ръка царят държи жезъл с къса дръжка, завършващ на върха с кръст, а в лявата си ръка, свита пред гърдите – малка анексикакия. Зрънчеста окръжност[22].

20. д. 14 Х 15 мм; т. 0,67 гр.
21. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,67 гр.
22. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,66 гр.
23. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,66 гр.
24. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,66 гр.
25. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,66 гр.
26. д. 13,5 Х 16 мм; т. 0,65 гр.
27. д. 13,5 Х 15,5 мм; т. 0,65 гр.
28. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,65 гр.
29. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,65 гр.
30. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,65 гр. (Обр. 8 а, б)
31. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,64 гр.
32. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,64 гр.
33. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,64 гр.
34. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,64 гр.
35. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,64 гр.
36. д. 14 Х 16 мм; т. 0,63 гр.
37. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,63 гр.
38. д. 14 Х 15 мм; т. 0,63 гр.
39. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,63 гр.
40. д. 13 Х 14 мм; т. 0,63 гр.
41. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,62 гр.
42. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,61 гр.
43. д. 15,5 Х 15,5 мм; т. 0,60 гр.
44. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,60 гр.
45. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,60 гр.
46. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,60 гр.

[22] **Мушмов, Н.** Пос. съч., с. 143, № 188; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169 и Табл. XIII – 126, 127; **Радушев, А., Г. Жеков.** Пос. съч., с. 202 – 203; **Дочев, К.** Български средновековни монети …, с. 105 – 106; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети…, с. 211 – 213.

47. д. 14 Х 14 мм; т. 0,60 гр.
48. д. 14 Х 16,5 мм; т. 0,59 гр.
49. д. 14 Х 16,5 мм; т. 0,59 гр.
50. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,59 гр.
51. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,58 гр.
52. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,58 гр.
53. д. 12 Х 14 мм; т. 0,58 гр.
54. д. 13 Х 13,5 мм; т. 0,58 гр.
55. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,57 гр.
56. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,56 гр.
57. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,55 гр.
58. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,55 гр.
59. д. 13,5 Х 15,5 мм; т. 0,48 гр.

подвариант III б
л.: Като предходната.
о.: Като предходната. В полето долу вдясно – ⱂⱏ[23].

60. д. 13 Х 14 мм; т. 0,59 гр. (Обр. 9 а, б)
61. д. 14 Х 16 мм; т. 0,57 гр.

подвариант III в

л.: Като предходната.
о.: Като предходната. Монограмът на титлата цар в полето долу вдясно е представен в опростена форма – като **Р**. С или без лигатура над ω и Ш[24].

62. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,72 гр.
63. д. 14 Х 16 мм; т. 0,68 гр.
64. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,66 гр.
65. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,66 гр.

---

[23] Липсва при **Мушмов, Н.** Пос. съч.; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169; липсва при **Радущев, А., Г. Жеков.** Пос. съч.; **Дочев, К.** Български средновековни монети …с. 106 – 107 и фиг. 80; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; липсва при **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети….

[24] **Мушмов, Н.** Пос. съч., с. 143, № 190; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** Пос. съч., с. 168 – 169 и Табл. XIII – 128; **Радущев, А., Г. Жеков.** Каталог на българските средновековни монети IX – XV век. С., 1999, с. 202 – 203; **Дочев, К.** Български средновековни монети …, с. 105 – 106 и фиг. 81; **Авдев, Ст.** Българските средновековни монети., с. 196 – 197; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети…, с. 212 – 213.

66. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,65 гр.
67. д. 14 Х 15 мм; т. 0,65 гр.
68. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,64 гр.
69. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,64 гр.
70. д. 14,5 Х 16,5 мм; т. 0,63 гр.
71. д. 14 Х 15 мм; т. 0,63 гр.
72. д. 14 Х 15 мм; т. 0,63 гр. (Обр. 10 а, б)
73. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,63 гр.
74. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,62 гр.
75. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,62 гр.
76. д. 14 Х 15 мм; т. 0,61 гр.
77. д. 15 Х 16 мм; т. 0,60 гр.
78. д. 14 Х 15 мм; т. 0,60 гр.
79. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,59 гр.
80. д. 14 Х 15 мм; т. 0,59 гр.
81. д. 14 Х 15 мм; т. 0,59 гр.
82. д. 14 Х 15 мм; т. 0,59 гр.
83. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,59 гр.
84. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,58 гр.
85. д. 13 Х 14 мм; т. 0,58 гр.
86. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,57 гр.
87. д. 14 Х 16 мм; т. 0,56 гр.
88. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,56 гр.
89. д. 14 Х 15 мм; т. 0,56 гр.
90. д. 14 Х 15 мм; т. 0,56 гр.
91. д. 12,5 Х 14 мм; т. 0,56 гр.
92. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,55 гр. (Препечатана върху монета от същия тип) (Обр. 11 а, б)
93. д. 14 Х 16 мм; т. 0,55 гр.
94. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,55 гр. (Отпечатани двойно изображения поради подхлъзване на монетните матрици) (Обр. 12 а, б)
95. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,55 гр.
96. д. 14,5 Х 16,5 мм; т. 0,54 гр.
97. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,54 гр.
98. д. 14 Х 15 мм; т. 0,54 гр.
99. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,54 гр.
100. д. 14 Х 15 мм; т. 0,54 гр.
101. д. 13 Х 15 мм; т. 0,54 гр.
102. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,54 гр.
103. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,54 гр.

104. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,54 гр.
105. д. 14 Х 16,5 мм; т. 0,53 гр.
106. д. 14 Х 15 мм; т. 0,53 гр.
107. д. 14 Х 15 мм; т. 0,53 гр.
108. д. 14 Х 15 мм; т. 0,53 гр.
109. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,53 гр.
110. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,53 гр.
111. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,53 гр.
112. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,53 гр.
113. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,53 гр.
114. д. 13 Х 14 мм; т. 0,53 гр.
115. д. 13 Х 14 мм; т. 0,53 гр.
116. д. 13 Х 14 мм; т. 0,53 гр.
117. д. 14 Х 16 мм; т. 0,52 гр.
118. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,52 гр.
119. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,52 гр.
120. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,52 гр.
121. д. 14 Х 15 мм; т. 0,52 гр.
122. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
123. д. 13 Х 15 мм; т. 0,52 гр.
124. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
125. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
126. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
127. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
128. д. 13 Х 15,5 мм; т. 0,52 гр.
129. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,52 гр.
130. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,51 гр.
131. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,51 гр.
132. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,51 гр.
133. д. 14 Х 15 мм; т. 0,51 гр.
134. д. 14,5 Х 14,5 мм; т. 0,51 гр.
135. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,51 гр.
136. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,51 гр.
137. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,51 гр.
138. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,51 гр.
139. д. 14,5 Х 16 мм; т. 0,50 гр.
140. д. 14 Х 16 мм; т. 0,50 гр.
141. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,50 гр.
142. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,50 гр.
143. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,50 гр.

144. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,50 гр.
145. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,50 гр.
146. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,50 гр.
147. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,50 гр.
148. д. 13 Х 14 мм; т. 0,50 гр.
149. д. 15 Х 15,5 мм; т. 0,49 гр.
150. д. 14 Х 15 мм; т. 0,49 гр.
151. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,49 гр.
152. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,49 гр.
153. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,49 гр.
154. д. 13 Х 14 мм; т. 0,49 гр.
155. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,48 гр.
156. д. 14 Х 15 мм; т. 0,48 гр.
157. д. 13,5 Х 15,5 мм; т. 0,48 гр.
158. д. 14 Х 15 мм; т. 0,48 гр.
159. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,48 гр.
160. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,48 гр.
161. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,48 гр.
162. д. 13 Х 14 мм; т. 0,48 гр.
163. д. 12,5 Х 14,5 мм; т. 0,48 гр.
164. д. 15 Х 16 мм; т. 0,47 гр.
165. д. 13,5 Х 16 мм; т. 0,47 гр.
166. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,47 гр.
167. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,47 гр.
168. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,47 гр.
169. д. 14 Х 15,5 мм; т. 0,47 гр.
170. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
171. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
172. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
173. д. 14,5 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
174. д. 14 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
175. д. 14 Х 15 мм; т. 0,47 гр.
176. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,47 гр.
177. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,47 гр.
178. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,47 гр.
179. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,47 гр.
180. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,47 гр.
181. д. 13 Х 14 мм; т. 0,47 гр.
182. д. 13 Х 14 мм; т. 0,47 гр.
183. д. 12 Х 14 мм; т. 0,47 гр.

184. д. 14 Х 15 мм; т. 0,46 гр.
185. д. 14 Х 15 мм; т. 0,46 гр.
186. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,46 гр.
187. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,46 гр.
188. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,46 гр.
189. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,46 гр.
190. д. 15 Х 15,5 мм; т. 0,45 гр.
191. д. 14,5 Х 15,5 мм; т. 0,45 гр.
192. д. 14 Х 15 мм; т. 0,45 гр.
193. д. 14 Х 15 мм; т. 0,45 гр.
194. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,45 гр.
195. д. 13 Х 15 мм; т. 0,45 гр.
196. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,45 гр.
197. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,45 гр.
198. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,45 гр.
199. д. 13 Х 14 мм; т. 0,45 гр.
200. д. 13 Х 14 мм; т. 0,45 гр.
201. д. 12,5 Х 14,5 мм; т. 0,45 гр.
202. д. 14 Х 15 мм; т. 0,44 гр.
203. д. 13,5 Х 15,5 мм; т. 0,44 гр.
204. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,44 гр.
205. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,44 гр.
206. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,44 гр.
207. д. 13 Х 14 мм; т. 0,44 гр.
208. д. 14 Х 15 мм; т. 0,43 гр.
209. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,43 гр.
210. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,43 гр.
211. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,43 гр.
212. д. 13 Х 14 мм; т. 0,43 гр.
213. д. 13 Х 14 мм; т. 0,43 гр.
214. д. 14 Х 16 мм; т. 0,42 гр.
215. д. 14 Х 15 мм; т. 0,42 гр.
216. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,42 гр.
217. д. 13,5 Х 15 мм; т. 0,42 гр.
218. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,42 гр.
219. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,41 гр.
220. д. 13 Х 14,5 мм; т. 0,41 гр.
221. д. 13 Х 14 мм; т. 0,41 гр.
222. д. 13 Х 14 мм; т. 0,41 гр.
223. д. 13 Х 13,5 мм; т. 0,41 гр.

224. д. 13 Х 14 мм; т. 0,40 гр.
225. д. 13,5 Х 14 мм; т. 0,38 гр.
226. д. 14 Х 14,5 мм; т. 0,35 гр.
227. д. 15 Х? мм; т. 0,37 гр. (Отчупена е част от монетното ядро; препечатана върху монета от същия тип)

– едностранно отпечатани

л.: **M** (в полето вляво) **Θ** (в полето вдясно). Допоясно изображение на Богородица с нимб, туника и мафорий, насреща. Двете ѝ ръце са вдигнати молитвено нагоре. Пред гърдите ѝ – бюст на Христос Емануил с нимб, насреща, благославящ със свитата си пред гърдите дясна ръка. Зрънчеста окръжност.
о.: Негатив на изображението от лицевата страна.

228. д. 15 Х 16 мм; т. 0,57 гр.
229. д. 12,5 Х 13 мм; т. 0,49 гр.
230. д. 13,5 Х 14,5 мм; т. 0,48 гр.
231. д. 13 Х 14 мм; т. 0,47 гр. (Обр. 13 а, б)
232. д. 13 Х 14 мм; т. 0,42 гр.

COIN HOARD FROM VILLAGE HLEBAROVO (NOW TOWN TSAR KALOYAN), RAZGRAD DISTRICT

Georgi Dzanev

Abstract

In the spring of 1965, when plowing in the area located northwest of the village Hlebarovo (now town Tsar Kaloyan) a large coin hoard of thousands silver coins of tsar Ivan Shishman (1371 – 1395) was discovered. Coin hoard is scattered between private persons and few museum collections. The museum in Razgrad received a total of 232 coins of this finding. Three of the coins are from the III-th type (1371–1380), 224 coins of the IV-th type (1380–1393), five of the coins are printed one side only. According to the spelling of the name and the royal title of the Bulgarian ruler IV-th type has three variants and nine subvariants. Established a new coin type that is not described in the literature till now. The weights of the coins are an opportunity for precise dating of the relevant coin types and variants. Concealment this coin hoard is undoubtedly in connection with the events of autumn 1388: punitive march of the army of the Ottoman Turks led by Ali Pasha against the lands of Turnovo Kingdom and Dobrudja Despotat.

Обр. 1. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от III-ти тип.*

Обр. 2. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант I, подвариант I а.*

Обр. 3*. Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант I, подвариант I б.*

Обр. 4. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант I, подвариант I в.*

Обр. 5. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант I, подвариант I г.*

Обр. 6. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант I, подвариант I д.*

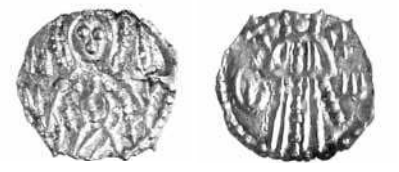

Обр. 7. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант II.*

Обр. 8. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант III, подвариант III а.*

Обр. 9*. Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант III, подвариант III б.*

Обр. 10. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант III, подвариант III в.*

Обр. 11. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант III, подвариант III в, препечатана върху монета от същия тип.*

Обр. 12*. Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип, вариант III, подвариант III в с двойно отпечатани изображения – резултат от подхлъзване на монетните матрици.*

Обр. 13. *Сребърна монета на цар Иван Шишман от IV-ти тип с едностранно отпечатване.*

КРЫМ И НИЖНЕДУНАЙСКИЙ РЕГИОН: ПРОБЛЕМА ЛОКАЛИЗАЦИИ ПОЗДНЕАНТИЧНЫХ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБЛАСТЕЙ В РОССИЙСКОЙ, СОВЕТСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Юрий Могаричев

Исторические судьбы Крымского полуострова как части Северного Причерноморья и Нижнедунайского региона (восточные части современных Румынии и Болгарии) были тесно переплетены на протяжении столетий. Близость климата и рельефа, расположение в бассейне Черного моря приводило к тому, что они параллельно находились в зоне влияния греческой, римской и византийской цивилизаций. Через эти территории часто проходили (а нередко и селились) одни и те же этносы. Поэтому некоторые источники зафиксировали употребление практически одинаковых географических названий по отношению к отдельным частям Крыма и Нижнего Дуная. Это в первую очередь касается терминов «Скифия» и «Готия».

Целью настоящей работы является рассмотреть на ряде примеров вопрос о том, как различные исследователи России, СССР и современной Украины пытались локализовать такие «спорные» территории.

Феофил Готский. В числе участников Первого Вселенского собора в Никее (325 г.) зафиксирован Готский митрополит Феофил: «Provinciae Gothiae Theophilus Gothiae metropolis. Provinciae Bosphori Domnus Bosphorensis. Cathirius Bosphori». В ряде списков готский митрополит «соединяется» с Боспорским: «De Gothis Theophilus Bosphoritanus Domnus Bosphorensis»[1]. Феофил упоминается почти во всех известных версиях соборных подписей[2].

Мнения ученых о месте нахождения церковной административно-территориальной единицы во главе с Феофилом Готским разделились. Истори-

---

[1] **Mansi, J.** Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio. Graz, 1960, v. II, p. 696, 702; **Васильевский, В.** Житие Иоанна Готского. В: Труды. Санкт-Петербург, 1912, т. II, вып. 2, с. 369–370; **Васильев, А.** Готы в Крыму. Ч. I. – Известия Государственной академии Истории материальной культуры. Петроград, 1921, вып. I, с. 11–14.

[2] **Васильев, А.** Пос. съч., с. 13.

ография данного вопроса была рассмотрена А. В. Заморяхиным[3]. Большинство исследователей считали, что Феофил представлял дунайских готов. К ним принадлежат: архиепископ Макарий, Ф. А. Браун, Д. Н. Беликов, Н. Н. Мурзакевич, П. И. Кеппен, В. Г. Васильевский, А.Ф. Вельтман, В.В. Болотов, Ю. А. Кулаковский, А. Харнак, А.А. Васильев, А.И. Айбабин[4], В. М. Зубарь, С. Б. Сорочан[5], В.Е. Науменко[6] и др. Эта точка зрения является господствующей и у зарубежных авторов.[7]

Иные помещали место служения представителя Готии на Первом Вселенском соборе в Крым. В их числе: Арсений, Е.Е. Голубинский, В. Томашек, Л. Шмидт, Ф. К. Брун, С. П. Шестаков, Р. Леве, Дж. Манси, И. С. Пиоро[8], Н. Н. Болгов[9] и др.

В. Ю. Юрочкиным было выдвинуто предположение, что резиденция Феофила хоть и находилась на Боспоре, но он, в тоже время, мог быть митрополитом всех готов, где бы они не проживали[10]. Это мнение осторожно поддержал и М. Г. Щукин[11], а также Н. А. Ганина[12].

---

[3] **Заморяхин, А.** Готы Северного Причерноморья III–IV вв. в дореволюционной отечественной историографии. В: Исседон. Екатеринбург, 2003, т.. II, с. 178–182; **Заморяхин, А.** Церковная история крымских готов в отечественной историографии. – В: Вестник Пермского университета. История. Пермь, 2005, вып. 5. См. также историографические обзоры **Васильев, А.** Пос. съч., с. 15–21; **Юрочкин, В.** Боспор и православное начало у готов. В: Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. Санкт-Петербург, 1999, с. 327.

[4] **Айбабин, А.** Некоторые аспекты истории Готской епархии в Юго-западном Крыму. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2006, вып. XII, ч. 2, с. 616. В данном случае мы даем ссылки на работы не попавшие в историографический обзор А.В. Заморяхина.

[5] **Зубарь, В., С. Сорочан.** У истоков христианства в Юго-западной Таврике: эпоха и вера. Киев, 2005, с. 66; **Зубарь, В., А. Хворостяный.** От язычества к христианству. Киев, 2000, с.108.

[6] **Науменко, В.** К вопросу о готском епископе на VII Вселенском соборе в Никее и церковно-политической ситуации в Крымской Готии в конце VIII – начале IX в. – Sacrum et profanum. Севастополь, 2005, вып. 1, с.132.

[7] **Popescu, E.** Christianitas Daco-Romana. Bucuresti, 1994, p. 237 – 239.

[8] **Пиоро, И.** Крымская Готия. Киев, 1999, с. 56.

[9] Н.Н. Болгов прямо не пишет, что у Феофила Готского резиденция была в Крыму. Однако он считает, что в IV в. на полуострове уже функционировала Готская епархия (**Болгов, Н.** Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV – VI вв.). Белгород, 1996, с. 97.

[10] **Юрочкин, В.** Пос. съч.

[11] **Щукин, М.** Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. Санкт-Петербург, 2005, с. 198.

[12] **Ганина, Н.** Крымско-готский язык. Санкт-Петербург, 2011, с. 45–46.

Как известно, полного и достоверного перечня лиц, присутствовавших на соборе, к нам не дошло[13], равно как и его протоколов[14]. В основном, списки участников собрания церковных иерархов 325 г. представлены копиями, происходящими с оригинала конца VII–VIII вв. Очевидно, что собравшиеся в Никее делегаты от церковных организаций отражали существовавшие в то время административные диоцезы римских провинций[15]. Традиционно указываемое число участников собора – 318 не соответствует исторической действительности. Эта цифра была установлена поздними авторами, является сакральной и подразумевает 318 слуг Авраама[16]. Как показал еще Г. Гельцер, реальное число присутствовавших на соборе церковных деятелей – 220[17].

Что касается достоверности присутствия в Никее готского митрополита, то в пользу его участия там свидетельствует не только фиксация большинством перечней участников собора, но и сведения ранних историков церкви. Непосредственно принимавший участие в работе Никейского собора Евсевий Кесарийский (ок. 263—340) писал: «Присутствовал на Соборе даже епископ персидский, не был отвергнут им и епископ скифский» (О Жизни Блаженного Василевса Константина. Кн. III. 7). Эту информацию повторяют и церковные авторы V в. Сократ Схоластик (Церковная история I. 8) и Геласий Кизикский (Деяния Никейского собора II. 5). Более того, Сократ Схоластик (Церковная история I. 41) называет последующего готского епископа Ульфилу преемником Феофила[18].

Было бы логичным отождествлять анонимного скифского епископа именно с Феофилом Готским. Как известно, позднеантичные и византийские авторы часто готов называли скифами, а Готию – Скифией. Так, например, Эпифаний указывал, что «Скифией древние авторы обыкновенно называют всю северную страну, где живут готы и давны».[19] Готией в IV в. считали территории «к северу от Нижнего Дуная», а чуть позднее часть провинции Дакия, но никак не Крым[20].

---

[13] **Бенешевич, В.** Синайский список отцов Никейского первого Вселенского собора. – Известия Академии наук. Санкт-Петербург, 1908, сер. 6, №1; **Карташев, А.** Вселенские соборы. Москва, 1994, с. 31.

[14] **Васильев, А.** История Византийской империи. Время до Крестовых походов. Санкт-Петербург, 1998, с. 108.

[15] **Зубарь, В., Сорочан, С.** Пос. съч., с. 94–95.

[16] См. подр. **Поснов, М.** История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). Брюссель, 1964, с. 339–340.

[17] **Зубарь, В., С. Сорочан.** Пос. съч., с. 66; **Карташев, А.** Вселенские соборы. Москва, 1994, с. 32.

[18] **Васильев, А.** Пос. съч., с. 18–22.

[19] **Буданова, В.** Готы в эпоху Великого переселения народов. Москва, 1990, с. 140–141.

[20] **Буданова, В.** Пос. съч., с. 80, 141.

Таким образом, резиденция готского митрополита в 325 г., вероятнее всего, располагалась на Дунае. Однако, вполне возможно, что его паства могла проживать и за пределами этого географического региона. Не исключено, что в данном случае мы имеем дело не с территориальной церковно-административной единицей, а этнической. То есть прихожанами Феофила являлись все готы, вне зависимости от конкретного местообитания. Напомним, в IV – V вв. различные группы готов в поисках новой родины часто меняли места проживания, разделялись и отдалялись от своих сородичей на значительные расстояния. Естественно, что территориальная организация готской церкви просто не могла успевать «подстраиваться» под изменения бурной эпохи Великого переселения народов.

Готы письма Иоанна Златоуста к Олимпиаде. Еще одним «спорным» источником является сюжет из письма Иоанна Златоуста диаконисе Олимпиаде, касающийся назначения епископа неким готам. Этот церковный и политический деятель (347- 407 гг.), проповедник, архиепископ Константинополя (397 – 404 гг.), контактировал с готами, проживавшими на территории Византии. Он даже выделил им церковь за стенами столицы и через переводчика вел миссионерскую деятельность[21]. В 404 г. Иоанн был низложен и сослан в г. Кукуз в Армении, где прожил два года. Находясь в ссылке, Хризостом вел переписку со своей паствой. В одном из писем к диаконисе Олимпиаде (404 г.) ссыльный архиепископ сообщал: «Мне сообщили монахи имения Марсы, готы, что диакон Модуарий прибыл со сведением, что Унила, оный удивительный епископ, которого я рукоположил и послал в Готию, после многих великих достижений умер, и он (Модуарий) пришел и принес письмо короля готов с прошением, чтобы был послан им епископ. Так как я не вижу другого средства исправления против угрожающей катастрофы, как промедление и отсрочку – ибо невозможно совершить плавание к Боспору и в те районы теперь, – устрой дело так, чтобы они отложили пока [отъезд] из-за зимы»[22]. Далее Иоанн Златоуст опасается, что следующий глава готской церкви может быть назначен его врагами. Поэтому он советует Модуарию тайно приехать к нему в Кукуз. О возможной отсрочке отправления епископа в Готию Хризостом упоминает также в письмах к диакону Феодулу и «готским монахам в имении Промота» в том же 404 г.[23]

Подавляющее большинство исследователей считали, что в данном случае Хризостом говорит о готах, живущих на Боспоре Киммерийском[24]. Такое

---

[21] **Васильев, А.** Пос. съч., с. 36–37.

[22] Цит. по: **Байер, Х.** История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001, с. 32.

[23] **Васильев, А.** Пос. съч., с. 39–40.

[24] **Заморяхин, А.** Готы Северного Причерноморья III–IV вв. в дореволюционной отече-

мнение подкреплено авторитетом крупнейших исследователей – В. Г. Васильевского[25], Е. Е. Голубинского[26], Ю. А. Кулаковского[27] и А. А. Васильева[28]., М. И. Артамонова[29], Г.В. Вернадского[30]. Правда уже В. Томашек полагал, что Иоанн Златоуст упоминал готов Нижнего Дуная[31]. Эту точку зрения поддержали А. И. Айбабин (указавший на неконкретность географической информации Хризостома и отсутствие каких либо источников, указывавших на подчинение Боспора готам)[32], В. Е. Науменко[33] и М. Б. Щукин[34].

Анализ текста послания Иоанна Златоуста не позволяет однозначно интерпретировать местонахождение упоминаемой им Готии. Это произведение эпистолярного, витиеватого жанра, принадлежащее перу проповедника. Оно не предполагает точности географических «привязок». Поэтому, с одной стороны, упоминание Боспора может означать, что это всего лишь ближайший европейский порт (напомним, Иоанн тогда находился в Армении) на пути в Готию и даже туда, в условиях зимы, невозможно добраться, не говоря уже об искомой местности. Отметим, Хризостом отделяет Боспор от «тех районов» (очевидно припонтийских), где находились готы и их король.

С другой стороны, источники знают готов – христиан, ориентировочно проживавших в IV в. и в районе Боспора. Это так называемые готы – тетракситы. Прокопий Кесарийский (Война с готами. Кн. VIII. 4) сообщает о них следующее. «Рядом с теми местами, откуда начинается устье «Болота», живут так называемые готы тетракситы; они немногочисленны и, тем не менее, не хуже многих других с благоговением соблюдают христианский закон. … Принадлежали ли эти готы когда-нибудь к арианскому исповеданию, как все другие готские племена, или в вопросах исповедания веры они следова-

---

ственной историографии, с. 177 – 182. Из последних работ см. **Байер, Х.** Пос. съч., с. 32; **Болгов, Н.** Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV–VI вв.), с. 47; **Казанский, М.** Готы на Боспоре Киммерийском. В: Сто лет черняховской культуре. Киев, 1999; **Храпунов, И.** Древняя история Крыма. Симферополь, 2005, с. 227 – 228; **Ганина, Н.** Крымско-готский язык, с. 46–47.

25 **Васильевский, В.** Пос. съч., с. 370.

26 **Голубинский, Е.** История Русской церкви. Москва, 1997, т. 1, с. 7.

27 **Кулаковский, Ю.** Прошлое Тавриды. Киев, 2002, с.131.

28 **Васильев, А.** Пос. съч., с. 40**; Vasiliev, A.** The Goths in the Crimea. Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 33.

29 **Артамонов, М.** История хазар. Ленинград, 1962, с. 92.

30 **Вернадский, Г.** Древняя Русь. Москва-Тверь, 1996, с.166.

31 **Tomaschek, W.** Die Goten in Taurien. Wien, 1881, p. 10.

32 **Айбабин, А.** Пос. съч., с. 77–78.

33 **Науменко, В.** К вопросу о готском епископе на VII Вселенском соборе в Никее и церковно-политической ситуации в Крымской Готии в конце VIII – начале IX в., с. 131.

34 **Щукин, М.** Пос. съч., с. 450–451.

ли другому какому-нибудь учению, этого я сказать не могу, так как и сами они этого не знают, да и не задумывались над этим; но доныне с душевной простотой и великой безропотностью чтут свою веру»[35]. Далее из текста источника следует, что первоначально это племя проживало на Европейском Боспоре, а затем, после возвращения сюда утигуров, переместилось на Азиатскую его сторону. Переселение случилось, скорее всего, в 430-х гг., и именно готам-тетракситам принадлежат памятники типа могильника Дюрсо под Новороссийском[36].

Епископ Ефрем. Согласно Житий епископов Херсонских, в период правления Диоклетиана (возможно в 16 год его правления) иерусалимский епископ Ермон делегирует двух миссионеров для проповеди христианства: Ефрема в Туркию (Скифию), Василея в Херсон[37]. Древнейший текст этого агиографического произведения, по крайней мере, тот вариант, на котором основаны все известные версии, вероятно, был составлен в иконоборческое время, скорее всего во второй половине VIII – первой половине IX в. Во второй половине IX в. Жития были скорректированы, в результате чего возникли две редакции[38].

В основном, все исследователи источника ассоциировали Ефрема с Северным Причерноморьем[39].

Однако, упоминание в ряде версий Житий Скифии, как места миссионерской деятельности Ефрема, позволило ряду авторов считать Ефрема епископом Скифской епархии с центром в Томах[40]. Известно, что в результате административной реформы Диоклетиана (около 284 г) была создана провинция Скифия, включающая современную центральную и северную Добруджу[41]. Отметим, версия о епископстве и мученической смерти Ефрема именно в Балканской Скифии появляется уже к XVIII в. Так иерусалимский патриарх Доситей ссылался на деятельность Ефрема, когда обосновывал

---

[35] Цит. по **Прокопий, Кесарийский.** Война с Готами. О постройках. Пер. С.П. Кондратьева. Москва, 1996, с. 20–24.

[36] **Щукин, М.** Пос. съч., с. 451–457.

[37] О Житиях Херсонских епископов см. **Могаричев, Ю., А. Сазанов, Т. Саргсян, С. Сорочан, А. Шапошников.** Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического. Нартекс. Byzantine Ukrainensis. Харьков, 2012, т. 1, с. 9–20.

[38] Пос. съч., с. 344–364.

[39] См. подробную историографию: **Могаричев, Ю. М., А. Сазанов, Т. Саргсян, С. Сорочан, А. Шапошников.** Пос. съч.

[40] **Popescu, E.** Christianitas Daco-Romana, p. 202; **Атанасов, Г.** Релегиозните паметници на Добруджа. Силистра, 2008; **Атанасов, Г.** Раннохристиянски светци-мъченици от Българските земи I–IV в. София, 2011, с. 36.

[41] **Атанасов, Г**. Бележки и допълнения към църковната организация в Скития и Втора Мизия през IV-VI в. – Acta musei Varnaensis. Varna, 2011, VIII, 1. с. 297.

давние духовные связи между Добруджей и Иерусалимом[42]. О епископстве Ефрема у дунайских скифов писал и Дмитрий Ростовский (1700 г): «Затем святой Ефрем, оставляя жителей Херсона святому Василию, пошел к скифам, жившим по Дунаю, проповедью своею обращал там многих к Христу и, претерпев довольно скорбей и трудов в благовестии Христовом, в седьмой день марта был обезглавлен»[43].

С.А. Иванов осторожно предполагает некую связь Ефрема с загадочным епископом с таким же именем из «Гунии»[44]. Правда о том Ефреме практически ничего не известно[45].

К нам дошло более 20 версий Житий епископов Херсонских: Рукопись № 376 (XI в.) – Гр. 376; Рукопись № 296 (XVI в.) – Гр. 296; Патмосская рукопись (XIV в.) – ПР; Супрасльская рукопись (XI в.) – С; Макарьевская минея (XII в.) – М; Грузинское Житие (XVI в.) – ГЖ; Армянское Житие (нач. XIV в.) – АЖ; Минологий Василия II (нач. XI в.) – МВ; Константинопольский синаксарь по Сирмондской рукописи (кон. X в.) – S; Константинопольский синаксарь, рукопись монаха Кирилла (1071 г.) – N; Константинопольский синаксарь, рукопись пресвитера Иоанна (XII в.) – D; Русско-церковнославянский пролог из Макарьевской минеи (XVII в.) – РПМ; Не оконченное Житие из Макарьевской минеи – ЖМ; Синаксарная статья из Списка графа Уварова (XIII в.) – СУ; Статья из Грузинского синаксаря (XII в.) – ГС.

Они определяют место проповеди Ефрема следующим образом: Гр. 376 – «в области Турции»; М – «в страны Тирикийские (Тюрикийские – Волоколамская минея, Тирийские – Милютинская минея); С – «в страны поганые»; АЖ – «Т'урк'астан»; МВ – «Туркию»; РПМ – «к уграм»; УС – «венграм»; Гр. 296 – «в страну Тавроскифов: … в Скифию»; ПР – «в страну Тавроскифов или Херсонитиду … в страну Тавроскифов, смежную Херсону»; S – «в Скифию»; D – «в страну Тавроскифов … в Скифию»; **N –** «в страну Тавроскифов … в Скифию»; ЖМ – «в Скифию»; ГС **–** «в страну тавроскифов и Скифию».

Как видим, в источниках представлены два варианта места проповеди Ефрема – Туркия (в различных написаниях) и Скифия. Их древнейшие тек-

---

[42] **Атанасов, Г.** Раннохристиянски светци-мъченици от Българските земи I–IV в., с. 36.

[43] Жития святых по изложению святителя Димитрия, митрополита Ростовского. Барнаул, 2003–2004. Март, с. 84

[44] **Иванов, С.** Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина? Москва, 2003, с. 192; **Сергий, Архимандрит.** Полный месяцеслов Востока. Святой восток. Москва, 1876, т. 2, ч. 1, с. 300.

[45] Архимандрит Сергий, автор Полного месяцеслова Востока, отнес этого Ефрема к святым, встречающимся в рукописных греческих и славянских синаксарях и месяцесловах, но впоследствии не включенным в печатные сборники святых. Конкретной информации о таких святых к нам не дошло (**Сергий, Архимандрит.** Полный месяцеслов Востока, план, с. 11, ч. 1, с. 300).

сты датируются приблизительно одним хронологическим периодом: Туркия в MB, а Скифия в S. Поэтому нет оснований говорить об их временных различиях.

Интерпретация места миссионерской деятельности Ефрема как «Скифия», вероятно, восходит к Синаксарю Константинопольской церкви (все тексты из него говорят только о Скифии). Из этого синаксаря оно попало и в греческие служебные минеи.

Скорее всего, здесь мы имеем дело с различным восприятием византийскими авторами одного и того же понятия. Авторы и переписчики, которые руководствовались историческими реалиями, использовали действительно существующие или существовавшие термины. Отсюда Туркия, Венгры, Угры. Авторы, которые основывались на литературной традиции, использовали и термины господствовавшие там. Как известно, часто в византийской религиозной литературе Северное Причерноморье по аналогии с античным периодом называли Скифией[46]. Возможно, эта линия восходит корнями к «Посланию к Колоссянам» апостола Павла: «А теперь вы отложите все: гнев, ярость, злобу, злоречие, сквернословие уст ваших; не говорите лжи друг другу, совлекшись ветхого человека с делами его и облекшись в нового, который обновляется в познании по образу Создавшего его, где нет ни Эллина, ни Иудея, ни обрезания, ни необрезания, варвара, Скифа, раба, свободного, но все и во всем Христос» (Кол. 3.8 – 3.11). Скиф здесь обозначение «дикаря» живущего за пределами империи[47].

Вспомним, патриарх Фотий в письме к архиепископу Боспора Антонию (873 г.) обозначает Черное море именно как «Скифское»: «Было когда-то Негостеприимным Скифское море. Ибо пожирало – ужасно это услышать – иностранцев, плывущих по нему. Милетцы человеколюбием и кротким поведением смягчили звериный и варварский нрав и превратили его (море) в Гостеприимный»[48]. Патриарх Никифор в своем «Бревиарии» называет одного из чиновников архонтом Скифского Боспора (современный Керченский пролив – авт.)[49].

Упоминание страны Тавроскифов, очевидно, как и Скифии, есть отражение византийской литературной традиции. Тавроскифы или скифотавры – термин, который иногда применялся для обозначения населения позднескифского царства. Его использовали Плиний, Птолемей, Арриан, Юлий

---

[46] **Буданова, В.** Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва, 2000, с. 357–359.

[47] **Иванов, С.** Пос. съч., с. 19.

[48] **Байер, Х.** Пос. съч., с. 118.

[49] **Чичуров, И.**Византийские исторические сочинения. Москва, 1980, с. 155, 163.

Капитолин и некоторые другие позднеантичные авторы[50]. Боспорский правитель Рескупорид III (210/211–226/227гг.) называл себя царем всего Боспора и тавроскифов[51]. Прокопий Кесарийский в трактате «О постройках» (ок. 560/561 гг.) сообщает: «что касается городов Боспора и Херсона, которые являются приморскими городами на том же берегу (Эвксинского Понта) за Меотидским болотом, за таврами и тавроскифами, и находятся на краю Римской державы»[52]. Отметим, ближайшая аналогия «стране (земле) Тавроскифов» Житий Херсонских епископов присутствует в другом «крымском» агиографическом произведении – Житии Иоанна Готского[53]: «Сей преподобный отец наш Иоанн был епископом Готфии при царях Константине и Льве, происходя из земли Тавро-скифов, что за морем (Понтом), которая подчинена стране Готфов».[54] Источник был составлен вероятно в 806–811 гг. и переработан в 843–847 гг.[55].

Таким образом, в древнейшей версии Житий епископов Херсонских или, по крайней мере, в тексте, послужившем основой для сохранившихся ранних редакций, местом миссионерской деятельности Ефрема была определена Туркия, расположенная в Северном Причерноморье[56]. Отметим, что данный термин появляется в византийских источниках со второй половины VI в. и применялось по отношению к хазарам, венграм и некоторым другим тюркским народом в IX–X вв. и в более позднее время[57]. Например, Константин Багрянородный турками называет венгров[58].

Готский представитель на VII Вселенском собору в Никее (787 г.). Согласно протоколов VII Вселенского собора в Никее (787 г.), на этом съезде церковных иерархов зафиксирован некий монах Кирилл, как представитель Готской епархии. Упоминание о представителе Готии в материалах Никей-

---

[50] **Храпунов, И.** Древняя история Крыма, с. 263; **Сорочан, С.** Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. Ч. 2. Харьков, 2005, с. 1346. **Буданова, В.** Пос. съч., с. 364.

[51] **Шкорпил, В.** Новонайденные боспорские надписи. – Известия Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1917, вып. 63, с. 111–112.

[52] **Прокопий, Кесарийский.** О постройках. – Вестник древней истории. Москва, 1939, 4, с. 249.

[53] Мы не затрагиваем пласт источников, которые тавроскифами называют русских (см. напр. **Бибиков, М.** BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси. Москва, 2004) и соответственно не имеющих отношения к нашей теме.

[54] **Могаричев, Ю., А. Сазанов, А. Шапошников.** Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». Симферополь, 2007, с. 8, 11...

[55] Пос. съч., с. 26.

[56] **Могаричев, Ю., А. Сазанов, Т. Саргсян, С. Сорочан, А. Шапошников.** Пос. съч., с. 315–317.

[57] **Буданова, В.** Пос. съч., с. 380.

[58] **Константин, Багрянородный.** Об управлении империей. Москва, 1989, прим. 1 к Гл. 3, с. 284–286.

ского Вселенского собора встречается несколько раз, причем с весьма противоречивыми пояснениями.

В числе лиц, участвовавших в первом заседании, указан «Кирилл монах, и представитель Никиты, епископа Готского». В голосовании после второго заседания принимал участие «Кирилл епископ Готии» (в латинской редакции Кирилл не епископ, а представитель епископа Готии). Далее в перечне присутствовавших на соборе, Кирилл опять назвал представителем Готского епископа Никиты. Правда в Римской редакции протокола четвертого заседания собора значится «Кирилл, инок и представитель Иоанна, епископа Готского». На шестом заседании присутствовал «Кирилл, монах и представитель Готский». Под протоколами седьмого заседания отметился «Кирилл, грешный монах и представитель Никополя епископа Готии»[59]. В русской редакции Деяний седьмого Вселенского собора эта фраза переведена как: «Кирилл грешный, инок и представитель (Никиты) епископа Никополя Готского»[60]. Ссылаясь на латинский перевод материалов собора Анастасием (IX в.), где Никополь исправлен на Niceri, В. Г. Васильевский считал, что термин «Никополь» появился по ошибке[61]. С этим впоследствии согласился Ж. Даррузе[62] и Э. Ламберц[63].

Материалы собора в отношении посланца христиан Готии неоднократно анализировались различными исследователями[64]. Как видим, Кирилл дважды назван представителей Никиты, один раз Иоанна, один раз Готским епископом и один раз представителем Готии. В. Г. Васильевский ссылаясь на «Житие Иоанна Готского», из которого следует, что на момент проведе-

---

[59] **Mansi, J.** Sacrorum consiliorum nova et amplissima collection, v. XII, p. 993–994, 1095–1096, 1153–1154; v. XIII, p. 137–138; 365–366, 384; **Darrouzez, J.** Listes episcopales du concile de Nicee (787). – Revue des Etudes Byzantines. 1975. t. 33; Деяния Вселенских соборов. Казань, 1873, т. 7, с. 64, 169, 226, 363, 583, 598.

[60] Деяния Вселенских соборов, с. 598.

[61] **Васильевский, В.** Пос. съч., с. 316.

[62] **Darrouzes, J.** Listes episcopales du Concile de Nicee (787), p. 19.

[63] **Lambertz, E.** Die Bischofslisten dez VII. Okumenischen Konzils (Nicaenum II). Munchen, 2004, p. 31, 46.

[64] **Васильевский, В.** Пос. съч., с. 416; **Васильев, А.** Готы в Крыму. Ч. 2. – Известия Государственной академии Истории материальной культуры. Москва-Ленинград, 1927, вып. 5, с. 197; **Герцен, А., Ю. Могаричев.** К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. – Античная древность и средние века. Екатеринбург, 1999, вып. 30; **Могаричев, Ю., А. Сазанов, А. Шапошников**. Пос. съч., с. 177–182.
Науменко, В. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в в VIII–IX вв. – В: Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2003, вып. 34, с. 135; **Айбабин, А.** Пос. съч. с. 618–619; **Zuckerman, C.** Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae. In: La Crimee entre Byzance et le Khaganat Khazar. Paris, 2006; **Huxley, G.** On the Vita of John Gothia. – In: Greek, Roman and Byzantine studies. Durham, 1978. v. 19. №2; **Auzepy, M.** La Vie de Jean de Gothie (BHG 891. – In: La Crimee entre Byzance et le Khaganat Khazar. Paris, 2006.

ния Второго Никейского собора религиозным главой крымской Готии был Иоанн Готский, предпочел говорить о Кирилле как представителе Иоанна, а двукратное упоминание Никиты он объяснял невнимательностью секретарей[65]. Но почему секретари должны были быть невнимательны? Ведь списки членов собора, восстановившего иконопочитание после 50-ти лет правления иконоборцев, и основные догматы, несомненно, должны были четко фиксироваться и настолько уж были безграмотны секретари патриарха Константинополя? Историки отмечают их профессиональную подготовку и серьезное отношение к обязанностям. Кроме того, каждый епископ, как участник собора, имел право держать при себе собственных нотариев, которые выверяли каждое слово[66].

Вряд ли правомерно предположение А. А. Васильева, что на соборе Кирилл представлял Иоанна, а его приемником был Никита[67]. Ведь имя Никита упоминается на более ранних заседаниях собора, чем Иоанн, поэтому именно последний, исходя из этой логики, должен был быть приемником Никиты. Но тогда это предположение противоречит тексту «Жития Иоанна Готского», согласно которому предшественник Иоанна к 787 г. был уже митрополитом Гераклеи Фракийской, а о третьем возможном епископе Готии в Житие ничего не сказано.

Не выглядит убедительным и объяснение упоминания двух епископов, предложенное М.-Ф Озепи. По ее мнению, Никита – епископ, официально назначенный иконоборческим патриархом, а Иоанн – выбранный иконопочитательской паствой.[68] Во-первых, Никита вовсе не упомянут в Житие, а ведь по логике именно этот сюжет борьбы Иоанна и паствы с наместником иконоборцев должен был быть основным. Во-вторых, крайне маловероятно участие в работе собора двух готских епископов. Известно, что там могли присутствовать только легитимные иерархи, то есть назначенные официально Патриархом. Иоанн же таким не был. Поэтому его Кирилл просто не мог представлять. Предположить, что уже во время собора сместили Никиту и назначили Иоанна тоже маловероятно, так как об этом нет абсолютно никаких сведений ни в материалах собора, ни в Житии. Да и зачем было смещать Никиту, ведь его представитель подписался под протоколами[69].

---

[65] **Васильевский, В.** Пос. съч., с. 416.

[66] **Лебедев, А.** Духовенство древней церкви.Санкт-Петербург, 1997, с. 375–397.

[67] **Васидьев, А.** Пос. съч., с. 203–204.

[68] **Auzepy, M.** Gothie et Crimee de 750 a 830 dans les sources ecclesiastiques et monastiques grecques. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2000, вып. VIII, p. 328–329.

[69] К Цукерман, полемизируя с М.-Ф.Озепи, как нам представляется, достаточно убедительно показал ошибочность версии «о двух епископах Готии на соборе 787г. (**Zuckerman, C.** Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae Episcopatuum, p. 216).

Д. Хаксли полагал, что в 787 г. епископом был Никита, а Иоанн в это время был в тюрьме в Фулах[70].

По Х.-Ф. Байеру за упоминанием двух готских епископов стоят византийские политические интриги, предусматривавшие замену Никиты на Иоанна[71].

Э. Ламберц аргументировано показал, что епископом Готии в 787 г. уже был Никита, а одноразовое упоминание Иоанна в одном из поздних списков, есть заимствование из Жития Иоанна Готского[72].

По мнению А. И. Айбабина, основанном на выводах Э. Ламберца, в период проведения собора 787г. епископом крымских готов был Никита, а его предшественником Иоанн. Последний в это время находился либо в хазарской тюрьме, либо в Амастриде.[73] К этим же выводам пришел и К. Цукерман[74].

А. Г. Герцен и Ю. М. Могаричев отметили, что упоминание Никополя не случайно и в Кирилле надо видеть делегата не крымских готов, а Никополя Готского, расположенного в Придунайской Готии. Христиан же Крыма на соборе 787 г., скорее всего, представлял херсонский епископ[75]. С этим согласился С. Б. Сорочан.[76] Данную гипотезу развил В. Е. Науменко. Он аргументировано показал, что Кирилл олицетворял «церковную организацию дунайских готов с центром в Томах»[77].

Житие Иоанна Готского[78] ничего не сообщает ни об участии Иоанна, ни его представителей, ни вообще кого-либо из области крымских готов в работе VII Вселенского собора. Сюжет о подготовке и проведении соборов 786 и 787 гг. изложен в источнике достаточно подробно. И вряд ли можно сомневаться, что если бы Иоанн имел хоть косвенное отношение к организации и проведению данных мероприятий, это нашло бы отражение в

---

[70] **Huxley, G.** Opp. cit., p. 166–168.

[71] **Байер, Х.** Пос. съч., с. 52–53.

[72] **Lambertz, E.** Opp. cit., p. 31, 46.

[73] **Айбабин, А.** Пос. съч., с.619.

[74] **Zuckerman, C.** Opp. cit., p. 217.

[75] **Герцен, А., Ю. Могаричев.** О возникновении Готской епархии в Крыму. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1991, вып. 2, с. 119–120; **Герцен, А., Ю. Могаричев.** Пос., съч., с. 109.

[76] **Сорочан, С.** Пос. съч., с. 1356–1357.

[77] **Науменко, В.** К вопросу о готском епископе на VII Вселенском соборе в Никее и церковно-политической ситуации в Крымской Готии в конце VIII – начале IX в., с. 130–133.

[78] Подробнее об этом источнике, историографии его интерпретации и анализе политической ситуации в Крыму во второй половине VIII в. см. **Могаричев, Ю., А. Сазанов, А. Шапошников.** Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». Текст: с. 8–14, датировка: с. 20–26, интерпретация – с. 167–229.

тексте. С другой стороны, Иоанн в 787 г., несомненно, был еще жив. Рукоположение его в Мцхете[79] свидетельствует в пользу попыток только создания, а не уже существования на тот момент Готской епархии в Крыму. Весьма маловероятно, чтобы Грузинская церковь позволила себе пойти на прямой конфликт с Константинополем времен Константина V, назначив на уже занятую кафедру «своего человека». А вот утвердить епископа в только что созданной, пусть и не согласованной с официальными властями епархии, создание которой и кандидатуру Иоанна, судя по всему, поддержали и светские власти Готии, было вполне реальным. Ведь юридически получалось, что новая церковно-административная единица сама заявила о своей идеологической доктрине и захотела войти в лоно грузинской церкви.

Исходя из вышесказанного следует: в 787г. во главе готской церковной организации стоял Никита. Но быть пастырем крымских готов он не мог и, скорее всего, представлял дунайских.

Готская епархия в Крыму, очевидно, официально была учреждена через некоторое время после подавления восстания Иоанна Готского (784 – 786 гг.),[80] когда хазарам на некоторое время удалось установить контроль над большей частью византийских владений в Таврике. На полуострове были проведены изменения в церковной структуре. Собственно византийские владения в Юго-западной Таврике теперь совпадали с Херсонской епархией, а для христианского населения на подвластной хазарам территории была выделена самостоятельная Готская епархия.

Низменная Готия Жития Стефана Нового. Согласно Житию Стефана Нового[81], когда к святому пришли скрывавшиеся от иконоборцев монахи, он дал им следующий совет: «Есть три области, которые не приняли участие в этой нечестивой ереси (иконоборчестве – авт.): там вы должны искать себе убежища.... во-первых, северные склоны берегов Евксинского Понта, побережные его области, лежащие по направлению к Зикхийской епархии, и пространства от Боспора (Керчи), Херсона, Никопсиса по направлению к Готии низменной … ».[82]

---

[79] Согласно Жития «жители Готфии послали его (Иоанна- авт.) в Иверию, к кафолическому престолу. И там, рукоположенный во епископы, он сохранил невредимыми догматы всеобщей церкви и правую веру».

[80] Как пишет источник; «А преподобный этот епископ Иоанн после этого своим собственным народом был выдан архонтам хазар за то, что он вместе с самим владетелем Готфии, его архонтами и всем народом участвовал в восстании. Чтобы их страна не была подвластна упомянутым хазарам»

[81] Вероятно оно было написано в 807/810 гг.: **Каждан, А.** История византийской литературы (650–850 гг.). Санкт-Петербург, 2002, с. 240.

[82] **Migne, J.** Patrologiae cursus completus. Series graeca. Paris, 1860, т. 99. P. 219; **Васильевский, В.** Житие Стефана Нового. В: Труды. Санкт-Петербург, 1912, т. II, вып. 2,

Первый научный издатель и комментатор источника в России, В. Г. Васильевский, на этом основании сделал вывод, что в иконоборческий период Крым занимал иконопочитательскую позицию и сюда иммигрировали бежавшие от преследований монахи-иконопочитатели. Ю. А. Кулаковский в развитие гипотезы, выдвинул предположение, что крымские пещерные монастыри как раз были созданы в VIII–IX вв. бежавшими сюда иконопочитателями. Таким образом осформировавшуюся концепцию поддержали С. П. Шестаков, А. А. Васильев, а еще позже А. Л. Якобсон, Е. В. Веймарн, О. И. Домбровский, Д. Оболенский, И. А. Баранов, С.А. Беляев, И. С. Пиоро, А. И. Романчук и др.[83].

При этом, практически незамеченным осталось мнение А. Л. Бертье-Делагарда, что упоминаемая в Житие Стефана Нового низменная Готия, является не Крымской, а Придунайской[84].

Ю.М. Могаричевым, совместно с А. Г. Герценым было аргументировано мнение: иконопочитательская ориентация таврических светских и церковных властей и создание пещерных монастырей на полуострове беглыми византийскими иконодулами не более чем историографический миф, а упоминаемая Стефаном Новым Готия расположена на Нижнем Дунае[85]. Это нашло поддержу у С. Б. Сорочана,[86] В. Е. Науменко,[87] частично у А. И. Айбабина[88] и других.

с. 324–325; Х. Байер переводит этот фрагмент следующим образом: “Расположенные в направлении открытого Гостеприимного моря по епархии Зикхии от Херсона, Боспора Никопсиса и те которые простираются к Готской Полости” (История Крымских готов… с. 337.).

[83] Подробнее об историографии см. **Герцен, А., Ю. Могаричев.** Иконоборческая Таврика. – Византия и средневековый Крым. Античная древность и средние века. Барнаул, 1992, вып. 26, с. 180–181; **Могаричев, Ю., А. Сазанов, А. Шапошников**. Пос. съч., с. 167–177; **Науменко, В.** К вопросу о готском епископе на VII Вселенском соборе в Никее и церковно-политической ситуации в Крымской Готии в конце VIII – начале IX в., с. 137.

[84] **Бертье Делагард, А.** Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. – Известия Таврическаой ученой архивной комиссии. Симферополь, 1920, №57, с. 46.

[85] **Герцен, А., Ю. Могаричев.** Иконоборческая Таврика; **Герцен, А., Ю. Могаричев.** К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в., с. 102–103; **Герцен, А., Ю. Могаричев.** О некоторых вопросах истории Таврики иконоборческого периода в интерпретации Х.-Ф. Байера. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2002, вып. I; **Могаричев, Ю.** Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма. В: Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. Симферополь, 1992, с. 84–96.

[86] **Сорочан, С.** Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. Ч. 1, с. 494.

[87] **Науменко, В.** Пос. съч., с. 132.

[88] **Айбабин, А.** Пос. съч., с. 214.

В Житии Стефана Нового в отношении Северного Причерноморья указываются не конкретные географические, а лишь общие ориентиры. Известно, что источник отражает реальную ситуацию крайне приблизительно[89]. Автор Жития лично не знал этих мест. В византийских источниках Таврика часто выступала как, отдаленное, варварское место, провинция, куда ссылали неугодных власти. Поэтому не исключено, что автор Жития, называя Северное Причерноморье в качестве оплота иконопочитания, отражал не столько действительность, сколько историческую традицию: в глухой провинции на периферии империи была слаба центральная власть, следовательно, была возможность для развития оппозиционных настроений. Боспор, Херсон и Никопсис, упоминаемые в тексте, выступают не как искомые места, а просто ориентиры – церковные центры Зихийской епархии, известные по Notittiae episcopatuum[90]. Причем, отсутствуют любые указания, что эти города находятся в области иконопочитателей. Термин «Низменная Готия» или «Готская полость» не случаен, и вносит определенную ясность. Юго-западный Крым, нельзя считать «низменной» Готией, учитывая ярко выраженный горный характер данной местности. Очевидно, что в отрывке, автор Жития приводит известные ему города в качестве ориентиров, указывающих общее направление. Таким образом, Зихийская епархия – район к востоку от Крыма. Что касается «низменной Готии», то источник указывает направление на запад, и действительно в соответствии с этим указанием мы попадем в низменную в географическом положении, Дунайскую Готию, хорошо известную византийским авторам.

Название же Готия по отношению к Горному Крыму впервые неоспоримо фиксируется только в Житии Иоанна Готского. Позднее Готия, как административно-политическая и церковная единица, фигурирует в различных источниках (Житие Феодора Студита, письма Феодора Студита, Житие Евгения Трапезундского и др.). И хотя поначалу оно больше получило распространение в церковной литературе, уже в X в. стало использоваться и в официальных документах. Концом X – началом XI в. датируется найденный в Херсонесе моливдовул Льва «императорского спафария и турмарха Готии. В официальных византийских документах по отношению к крымским владениям также использовался термин Климаты. Вероятно, в различные исторические периоды соотношение значений «Климаты» и «Готия» было различным. В целом, очевидно, «Климаты» более широкое понятие и под

---

[89] **Auzepy, M.** La vie d`Etienne le Jeune par Etienne le Diacre. – Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs. Paris, 1997, 3, p. 219.

[90] **Науменко, В.** Церковная география Таврики в VII–IX вв. по данным Notittiae episcopatuum. – Крымский архив. Симферополь, 1999, №5; **Науменко, В.** К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII–IX вв. (по данным Notittiae episcopatuum). – В: Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2003, вып. 34.

ними понимались территории, контролировавшиеся византийской администрацией[91].

Записка готского топарха. Этот загадочный документ, якобы представлявший собой три отрывка черновых записей анонимного византийского чиновника, впервые был опубликован К. Газе среди пояснений и комментариев к парижскому изданию Льва Диакона. Содержание его следующее: на страну некого топарха – климаты напали северные варвары и нанесли урон. Топарх апеллирует к живущему к «северу от Истра» правителю и отправляется туда с посольством. Переговоры проходят успешно. Далее описываются сложности зимнего возвращения домой. Историография «Записки топарха» весьма обширна[92]. К. Газе датировал источник X — началом XI в., а действия, описанные в нем, помещал в Крым. Эту точку зрения поддержали Н. Ламбин, А. А. Куник, Ф. Вестберг, С. П. Шестаков, Ю. А. Кулаковский, А. Л. Бертье-Делагард, Н. И. Репников, В. А. Мошин, А. А. Васильев, О. И. Домбровский, В. В. Мавродин, М. А. Тиханова, Г. Г. Литаврин, Д. Л. Талис, А. Н. Сахаров, М. Б. Щукин и др. Согласно версии выдвинутой В. Г. Васильевским, действия Записки происходили на Дунае. Сторонниками дунайской версии были М. В. Левченко, А. Л. Якобсон, М. И. Артамонов И. Божилов, М. Ю. Брайчевский и др. В 1971 г. американский византинист И. Шевченко, на наш взгляд, убедительно показал, что автором «Записки» был сам К. Газе и, следовательно, это не что иное, как подделка[93]. Его поддержали и современные исследователи.[94] Учитывая изложенное, мы посчитали возможным, подробно не останавливаться на анализе этого документа.

---

[91] **Науменко, В.** К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1998, вып. VI, с. 693–696; **Цукерман, К.** К вопросу о ранней истории фемы Херсона. В: Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь, 1997, с. 308–310; **Могаричев, Ю., А. Сазанов, А. Шапошников.** Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода», с. 16; **Никифоров, М.** Таврические климаты византийских источников. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь – Керчь, 2011, вып. XVII.

[92] **Хапаев, В.** К истории изучения так называемой «запаски греческого топарха». – В: Культура народов Причерноморья. Симферополь, 2009, № 172, т. 2, с. 10–16.

[93] **Sevcenko, I.** The Date and Author of the so-colled Fragment of Toparcha Gothicus. – Dumbarton Oaks Papers. Washington, 1971, с. 25.

[94] **Медведев, И.** К вопросу о подлинности так называемой «Записки готского топарха». – В: Мир Александра Каждана. Санкт- Петербург, 2003; **Медведев, И.** Новые данные по истории первого издания Льва Диакона. – Византийский временник. 2002, т. 61, с. 5–23; **Медведев, И.** Петербургское византиноведение. Страницы истории. Санкт- Петербург, 2006, с. 15; **Айбабин, А.** Пос. съч., с. 210–211; **Байер, Х.** История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро, с. 97; **Толочко, А.** «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва-Киев, 2005, с. 506–507.

THE CRIMEA AND THE LOWER DANUBE REGION: THE PROBLEM OF LOCATION OF LATE ANCIENT AND EARLY MEDIAEVAL HISTORICO-GEOGRAPHICAL AREAS ACCORDING TO RUSSIAN, SOVIET, AND UKRAINIAN SCHOLARSHIP

Yurii Mogarichev

Abstract

Historical fates of the Crimean peninsula and the Lower Danube region were closely intertwined throughout centuries. The similarity of their climate and relief, as well as the location in the Black Sea basin resulted in their stay in the zone of influence of the Greek, Roman and Byzantine civilizations in parallel to each other. The same *ethnoi* passed through these territories and often settled there. Therefore, there are sources recording almost the same toponyms referring to certain areas in the Crimea and in the Lower Danube. This paper uses a series of examples (Gothic bishop in the First Ecumenical council, Gothia mentioned in John Chrysostom's letter, bishop Ephrem in the Lives of the Bishops of Cherson, Low Gothia in the Life of Stephen the Younger, and the representative of the Goths' signature in the Seventh Ecumenical council) in discussion of the attempts by different researchers from Russia, USSR, and modern Ukraine on location of such "doubtful" areas.

ГРОБНА НАХОДКА ОТ ВРЕМЕТО НА ВЕЛИКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ НА НАРОДИТЕ ОТ РАННОХРИСТИЯНСКА ЦЪРКВА № 1 В АУЛА ДО С. ХАН КРУМ, ОБЩИНА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Кремена Стоева

Проучванията в ранносредновековния аул до с. Хан Крум, бяха възобновени през 2002 г., след иманярски набези, разрушили останките на монументален градеж под ранносредновековната могила № 1- частично проучена от В. Антонова през 1976–1977 г.[1]. През следващите няколко години, под южната част на могилата, бе разкрита четвърта (по реда на откриване)[2] църква от раннохристиянската епоха – базилика № 4. Това откритие постави пред проучвателския екип (ръководен тогава от Т. Балабанов), задачата за доразкриване и изясняване предназначението на паметниците от Късната античност в рамките на аула.

В тази връзка, през 2005 и 2006 г. бяха възобновени разкопките на църква №1, разкрита през 1958 г. от В. Антонова и Цв. Дремсизова[3]. Тя се намира в северната част на аула, на около 15 м северно от палисадата[4] и на 80 м северно от каменната крепост[5]. На база на подемния материал, архитектурните особености и монетните находки, нейното построяване и съществуване са отнесени към края на IV – средата на V век[6]. Според В. Антонова и Цв. Дремсизова, църква № 1 е еднокорабна (с размери 14,45 х 6,90 м), с дълбока подковообразна апсида и без притвор[7]. В резултат на новите теренни

---

1 Проучванията на аула започват през 1958 г. и с кратки прекъсвания, продължават до 1977 г. Разкопките са ръководени от В. Антонова и Цв. Дремсизова-Нелчинова.

2 Църква №1 (IV–V в.), базилика № 3 (IV–V в.) и построената върху нейните основи базилика № 2 (V–нач.VI), са открити от В. Антонова и Цв. Дремсизова. Четирите раннохристиянски църкви са ситуирани в северната част на външното землено укрепление на аула.

3 **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. – Археология, 1960, 2, с. 28–38, 34–38).

4 Дървеното укрепление – палисада е открито от Т. Балабанов през 2002 г. **Балабанов, Т., Кр. Стоева.** Нови данни за укрепителната система на аула до с. Хан Крум, Шуменско. – В Плиска-Преслав, Т. 11 (под печат).

5 **Антонова В., Цв. Дремсизова-Нелчинова**. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. С., 1981 г., с. 8.

6 Пак там, с. 8–11.

7 **Антонова В., Цв. Дремсизова.** Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум…, с. 28–38, 34–38; **Антонова В., Цв. Дремсизова-Нелчинова.** Аулът на хан Омуртаг при Чаталар…, с. 8–11.

проучвания[8] бяха направени някои корекции в плановата схема на църквата[9]. На база на монетния материал бе прецизирана нейната датировка, а под строителното ѝ ниво и в околния терен се откриха структури, предшестващи нейното изграждане[10].

При изчерпването на културния пласт в западната част на църквата бе установено, че е съществувал притвор с дълбочина 2,50 м (Обр. 1). Разкрита бе неговата източна основа, от която са запазени до два реда средно-големи ломени камъни на калова спойка. В северната половина на нартекса, бе разкрит гроб (№ 6 по реда на откриване[11]), вкопан на 1 м под нивото на пода – пласт обгоряла до червено пръст от голям пожар[12]. Гробът е бил ограбен още в Късната античност, след опожаряването на църквата, за което свидетелстват разбърканите кости (Обр. 2) и характерът на насипа, изобилстващ с бучки горяла пръст и въглени[13]. Гробната яма е правоъгълна с размери: ширина 0,80 м и дължина 2,40 м. При северозападния, североизточния и югоизточния ъгъл е оградена със средно големи и дребни ломени камъни. На дъното, под скелета, бе проследена тънка прослойка вар. Костите на погребания (вероятно жена, на възраст около 30–35 г.), се откриха в безпорядък. На място бяха запазени единствено костите на левия долен крайник и дясната подбедрица.

Въпреки грабителските набези, до нас е достигнала част от гробния инвентар – предмет на настоящото съобщение. Запазените накити и тоалетни принадлежности, някои от които представляват редки находки от територията южно от Долния Дунав, илюстрират процеса на миграция на човешки маси по нашите земи в последните десетилетия на IV – първата половина на V век.

Достигналият до нас гробен инвентар включва: две златни и едно кехлибарено мънисто, силно разрушен костен гребен и набор козметични (медицински) инструменти, открити в западната част на гробната яма, около и

---

[8] Разкопките се проведоха под ръководството на д-р Т. Балабанов. Авторът на този материал участва в проучванията като помощник-археолог и зам. ръководител.

[9] **Балабанов Т.** Готски епископски център от IV-V в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите. Съвременни измерения на Готското културно-историческо наследство в България. Balkan Media 2006, 72–73; Отново за готите и епископския център от IV–V в. до с. Хан Крум, Шуменско. Великотърновският Университет Св. Св. Кирил и Методий и Българската археология. Том I, В. Търново, 2010 г., с. 351.

[10] Пещ за битова керамика, легло на зид и др. Тези структури са коментирани в друг материал в настоящия сборник.

[11] Още пет гробни ями – всичките празни, без кости или гробен инвентар, се откриха непосредствено на изток от църква № 1.

[12] **Антонова, В., Цв. Дремсизова**. Аулът на хан Крум…, с. 9.

[13] **Балабанов, Т., Кр. Стоева**. Проучвания на обект Готски епископски център в аула на хан Омуртаг. – АОР за 2006 г, 428–430.

под черепа, двуплочеста сребърна фибула и конична тръбичка, изработена от сребро. Следи от ковчег или погребално ложе не се откриха. От насипа на гроба произхождат още няколко находки: два фрагмента горяло прозоречно стъкло, фрагмент от огледало с орнаментирана обратна страна и силно изтрита монета на император Валенс (364–378 г.), с номинал AE 3 и тип на реверса SECVRITAS REI PVBLICAE – Виктория в ход наляво, с палмова клонка и венец[14].

Фибулата е изработена от две изрязани от сребърна ламарина плочки, свързани посредством масивен лък с триъгълно напречно сечение. Челната плочка е полукръгла, а стъпалната – ромбовидна, разширена в горната си част, по-високо от средата. Двете основи на лъка са обточени със зрънчеста тел. От челната плочка излизат три бутона, закрепени към отвесно ребро в средата на периферията и оста на пружината на гърба на фибулата. Пружинната ос минава през ухо на задната страна на челната плочка. Спиралата е дълга и дъговидно извита, с долна тетива. Спиралата и иглата на фибулата са изработени от медна тел. Иглодържателят не е запазен (Обр. 3, 10).

Фибулата се отнася към групата на двуплочните ламаринени фибули, които преминават през няколко фази на развитие, имат широк ареал на разпространение и са регистрирани в почти цяла Европа[15]. В научната литература е утвърдено мнението, че прототипите на тези паметници трябва да се търсят сред находките на Черняховската културата и нейния западен вариант Сънатана де Муреш, на територията на днешна Украйна, Румъния, Молдова и малка част от Русия[16]. Формално-типологическата характеристика на фибулата от Хан Крум я отнася към началните фази от развитието на групата, които се датират във втората половина на IV в. – първата половина на V век[17]. Според формата на крачето тя отговаря на тип II аа по класификацията на А. Амброз[18], където са включени екземпляри с размери 11–14 см, надвишаващи значително разглежданата фибула с дължина едва

---

[14] **Стоева, Кр.** Монети от църква № 1 в аула до с. Хан Крум, Шуменско. Известия на РИМ – Разград. Т. I, кат. № 12, (под печат).

[15] **Хараламбиева, А**. Две готски фибули от V век от Марцианопол. – В: ИНМВ, 24(38), 1988, с. 74–78; Фибули от Североизточна България. Археология, 1, 1991, с. 33; **Амброз, А**. К. рец. J. Werner. Katalog der Samlung Diergardt. Band 1. Die Fibeln. Berlin, 1961. – СА, 1966, 4, с. 213–214; **Станев, Ал**. Елементи на германския фибулен костюм на юг от Дунав. С., 2012, с. 39.

[16] **Хараламбиева, А.** Пос. съч., 74; **Станев, А**. Пос. съч., с. 39–79; **Diakonu, Gh**. Über die Fibeln mit halbkreisformiger Kopfplatte und rautenförmigem Fuß aus Dazien. – Dacia, XVII, 1973, p. 257–275.

[17] **Хараламбиева, А.** Фибули от V век…,с. 33–35; **Станев, А.** Пос. съч., с. 39–43.

[18] **Амброз, А.** Фибулы юга европейской части СССР, II в. до н. э. IV в. н. э. – СА, 1966, вып. Д1 – 30, с. 76–91, 78.

7,5 см (без издатъка). Амброз разделя групата на двуплочните фибули на две подгрупи според формата на стъпалната плочка. В I подгрупа (с шест варианта), включва фибулите, с разширение в долната третина или в средата на стъпалната плочка, като ги разделя на „малки" (до 8 см) и „големи" (над 10 см); „малките" фибули Амброз датира най-общо в IV век. Във II подгрупа обособява екземплярите, разширени в горната част на стъпалната плочка, като разграничава пет варианта. В първите три събира фибули, чиято горна разширена част заема между 38 и 48% от общата дължина на крачето[19]. Като свързва промяната на формата към издължаване на стъпалната плочка и уголемяване на фибулите с навлизането на хуните в Панония в началото на V век, Амброз датира големите фибули от I подгрупа и първите варианти на II подгрупа в 20-те – 50-те години на V век. Най-близо до фибулата от Хан Крум стоят фибулите от гробница № 165 в Керч, открити в гроб № 6 и гроб № 10[20]. В разработката си за фибулите от южната част на СССР, Амброз отбеляза, че в Крим и източното Приазовие се наложили местни форми на новия стил, по-скромни от панонските. Тук малките фибули се запазили по-дълго време, отколкото на Среден Дунав, а на територията на някогашното Боспорско царство и Северен Кавказ станали характерни неголемите скромни фибули от II група, които преминали през всички етапи на развитие, характерни за големите фибули. От ареала на Черняховската култура и съседните ѝ територии, подобни фибули са известни от Керч и Северен Кавказ, където малките фибули се запазват по-дълго време и през V век за този регион са характерни скромните неголеми фибули от II група[21].

От ареала на Долния Дунав до този момент са публикувани едва около десетина екземпляра от по-ранните типове малки двуплочни фибули, които се свързват с население от старогерманския културен кръг, прогонено от надчерноморските райони и прието от официалната власт на Римска територия със статут на федерати. Контекстуално те произлизат от провинциални средища (с. Войвода (Шуменско), с. Долище (Варненско)[22] и др.) или от важните административни и икономически центрове като Ниш, Нове и Ра-

---

[19] В научната литература съществуват и други типологии на двуплочните фибули (включващи анализ на формите, териториален и хронологически обхват на тяхното разпространение), изготвени от Й. Вернер, Яр. Тейрал, В. Бийрбрауер, А. Коковски и др. Вж.: **Станев, А.** Пос. съч., с. 40–43; **Магомедов, Б.** Черняховская культура. Проблема этноса. Т. 1, Lublin, 2001, p. 67–68.

[20] **Goti, I.** Milano, Palazzo Reale, 1994, p. 127–129, fig. II. 35; tomba 6, cat. N. II. 3a, tomba 10, cat. N II. 3a.

[21] **Амброз, А**. Пос. съч., с. 90–91, рис. 8; **Айбабин, Ал**. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999, с. 307, Табл. XXIII. 3, 312, Табл. XXXVII.

[22] **Харалambиева, А**. Фибули от V в. …, с. 33–35.

циария, с важни позиции в пътната система на юг от Мизия[23]. От посочените екземпляри, най-много сходства с фибулата от Хан Крум бележи екземплярът от с. Войвода[24], открит при сондажни проучвания на крепостта през 70-те години: фибулата е изработена от сребърна ламарина, има разширено в средата краче (по което се различава от фибулата от Хан Крум), масивен лък с триъгълно сечение, обточен с тел в двата края и издатък в средата на периферията на челната плочка.

Фибулата от Хан Крум представлява преходна форма, запазила малките размери на по-ранните двуплочни фибули от IV век, в съчетание с новата, издължена форма на стъпалната плочка с разширение над средата. С оглед на тези нейни особености и предвид времето на съществуване на църква № 1 (от средата на IV – до средата на V век, фиксирани с монети от император Консатанс (337–350) до император Марциан (450–457[25]), считам за уместно датата на производство на фибулата да се постави в края на IV – първите десетилетия на V век. Присъствието на тази находка в затворен археологически комплекс с датировка до средата на V век, предполага наличието на постчерняховско население в аула до с. Хан Крум.

Това предположение се потвърждава от останалите предмети в гроб № 6, които намират аналогии в паметници от варварските територии в Средна и Югоизточна Европа. Такава находка е едно кехлибарено цилиндрично мънисто, което се откри под черепа на скелета – очевидно не на първоначалното си място[26] (Обр. 4, 10). То се отнася към т. нар. шайбовидни мъниста (Scheibenformige Perlen) – група XXX, тип 389 по класификацията на М. Темпелман-Мачинска, в която са обособени кехлибарени мъниста изработени на ръка с диаметър над 1 см[27]. Често те се срещат в женски гробове заедно

---

[23] **Dumanov, B**. Mobility as a factor in the migration south of the Lower Danube. The case of the Goths.
http://www.academia.edu/2107411/Mobility_as_a_factor_in_the_migration_south_of_the_Lower_Danube._The_case_of_the_Goths

[24] **Хараламбиева, А**. Фибули от V в. …, с. 33–34, обр. 3. Авторът посочва аналози на фибулата от с. Войвода с екземпляри, открити предимно в гробни комплекси от Крим, Молдова, Мунтения, Трансилвания и Банат, датирани в последната фаза Черняховската култура и нейния западен вариант Сънтана де Муреш, а също и с фибули от Средна и Западна Европа, датирани във фаза D1-D2 от Средноевропейската хронологическа система, т. е. най-късно до средата на V век.

[25] **Стоева, Кр**. Пос. съч.

[26] Тъй като гробът е ограбен още в късната античност, нямаме информация за първоначалното местонахождение на находките. Мъниста, подобни на разглеждания екземпляр, се откриха в гробове от края на V-началото на VI в., в близост църква № 2 в аула. **Балабанов, Т**. Готски епископски център…, с. 71–77.

[27] **Tempelmann-Maczynska, M**. Die Perlen der Romischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. Römisch-Germanischen Forschungen 43, 1985, Mainz.

с по-малки кехлибарени мъниста – тип XXX, 388. На територията на Централна Европа (проучвана от Темпелман-Мачинска), тези находки се срещат предимно в женски гробове, в продължителен период от време – от I до средата на V век, като най-голяма концентрация е отбелязана в Померания и на територията на Западно-балтийската култура. Големите цилиндрични мъниста са най-често срещаните изделия от кехлибар на територията на Югозападен Крим през V век[28]. Често откривани находки (най-вече като гробен инвентар), са и в други области от ареала на Черняховската култура[29].

В близост до черепа се откриха още две мъниста, които имат вид на двойни профилирани от хоризонтални жлебове тръбички (Обр. 5, 10). Те са изработени от тънък златен лист, огънат и завит в противоположни посоки. При почистването на находките, в цилиндричните отвори на тръбичките се откриха две ситни перли, които показват, че мънистата са били част от наниз. Подобни мъниста – единични или съставени от три или четири тръбички са известни от некрополите в Лучистое, Керч, Танаис (открити в гробове от първата половина на V век) и от Чьорная речка, където са датирани във втората половина на V-началото на VI в. [30] Тръбичките от Лучистое (открити в гроб 82), са били пришити към богато украсена прочелна превръзка.[31] Подобни тръбички-пронизи, висулки-лунници и ромбовидни елементи са използвани през първата половина на V век за обшиване яката на дрехи: в гроб 295 от некропола на Танаис, тези елементи са открити на гърдите на погребаната[32]. Като посочва аналогии с подобни украшения от Прикубанието и Танаис, произхождащи от некрополи от втората половина на I–II век, А. Айбабин отбелязва, че тези елементи са характерни за алано-сарматската традиция[33]. Подобна профилирана тръбичка, изработена от тънка златна ламарина, но с по-голям диаметър, е открита в жилищна сградата в Abritus (Разград), намираща се до източната крепостна стена и под раннохристиянската базилика. Сградата е от IV–V век, датирана с монети от Максимин Даза като цезар (305–308) до Зенон (474–491).[34]

---

[28] **Хайрединова Э**. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V – первой пол.VI вв. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. IX. Симферополь, 2002.

[29] Славяне и их соседи *в* конце I тысячелетия до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. Археология СССР. Москва, 1993, с. 287, Табл. LXVII; **Goti, I.** Milano, Palazzo Reale, 1994, 80, Fig. I. p. 107.

[30] **Айбабин, А**. Пос. съч., 58–70, рис. 21. 16–26, рис. 25; **I. Goti**…, p. 125, II. 2 b.

[31] **Айбабин, А**. Пак там, с. 69, рис. 25, 6.

[32] **Айбабин, А**. Пак там, с. 70.

[33] Пак там.

[34] Непубликуван материал от разкопки на Г. Дзанев. Предметът е инвентиран под № 6132 в Основен фонд на отдел „Археология“ на РИМ – Разград. Благодаря на колегата Г. Дзанев за предоставената информация.

Наборът козметични инструменти от гроб № 6 включва три сребърни пособия, като към познатия от римската традиция комплект от ушна сонда и инструмент за почистване на зъби[35], е добавена пинсета (Обр. 6, 10). Инструментите са нанизани на халка от бронзова тел. Пинсетата е с подвити навътре краища, изработена от прегъната на две пластина, уширена и изтънена към работната част чрез изковаване. Останалите два инструмента имат цилиндрични дръжки, с украса от призматични „топчета" с практическо предназначение – за лесно захващане. В горният им край е направено ухо за закрепване, с триангуларно оформен връх. В близост до инструментите бе открита конична тръбичка с отчупен връх, изработена от тънък сребърен лист (Обр. 7, 10). Струва ни се, че е възможно въпросната тръбичка да е част от друг медицински инструмент или от калъф за инструмент. Поради тази причина, ще допуснем възможността трите сребърни пособия да са служили и като медицински и фармацевтични инструменти.

Подобни козметични инструменти са използвани дълъг период от време в почти цяла Европа, чак до Северен Кавказ, където подобни комплекти, откривани в поясната област в женски гробове от края на IV до средата на VI век, са интерпретирани като Средиземноморско модно влияние[36]. Аналогична украса от призматични тела на дръжките, както при комплекта от Хан Крум, откриваме при подобни инструменти от гробна находка от Bacsordas-Karukovo, която се свързва с остготите и се датира във втората половина на V век[37].

Към тоалетните принадлежности се отнася и двустранен трипластинен костен гребен, украсен с врязани ромбове и кръгчета с отбелязан център (Обр. 8, 10). Недобрата му запазеност не позволява определянето на точните размери и затруднява типологизирането. Трипластинните двустранни гребени са сред разпространените находки от Римската и Късно-римската епоха. От българските земи подобни находки присъстват сред материалите от почти всички обекти от IV–VI в.[38] Единствено гребените от Марцианопол са открити в гробове от източния некропол на града. Според проучва-

---

[35] **Кирова, Н**. Медицината в провинциите Долна Мизия и Тракия (I – края на III век). С., 2010, с. 72.

[36] **Мастыкова, А.** Средиземноморский женский костюм с фибулами – брошами на Северном Кавказе в V–VI вв. – РА, 1, 2005, с. 22–36; **Гей, О., И. Бажан**. Хронология эпохи „готских походов" (на территории Восточной Европы и Кавказа), 1997, с. 15, табл. 14. 1–9; табл. 28.14; табл. 30.22.

[37] **Annibaldi, G., J. Werner**. Ostgotische Grabfunde aus AcquasantaProv. Ascoli Piceno (Marche). Sonderdruck aus Germania 41, 1963, 2, p. 356–373.

[38] **Владкова, П**. Некропол край Novae от времето на Теодорих Велики. Готите. Т. 2, Balkan Media, 2006, 64

телите няма сигурни данни за етническата принадлежност на починалите[39]. Според П. Владкова, погребенията трябва да се свържат с „варварско" население. По-голяма част от откритите по нашите земи гребени се датират най-рано в IV век. Често гребени се поставят като гробен дар заедно с други тоалетни принадлежности[40], както в гроб № 6 от църква № 1 до с. Хан Крум. Изказано е мнение, че вероятно става дума за ритуал, при който в гроба на мъртвия се поставя гребенът, с който е сресан за последен път[41].

Погребален обряд предполага и откритият в гроба на насипа фрагмент от огледало – вероятно ритуално счупено. Обратната страна на огледалото е украсена с релефни радиални лъчи и концентрични кръгове, които образуват клетки (Обр. 9, 10). Подобно оформяне намира паралели на широка територия: в Русия (Березовка), Крим (Украйна) – некрополите Лучистое (гроб 168), Скалистое (гробница 6), Красны мак (гробница № 2), Унгария (Чорна) и Сърбия – Виминациум[42]. Материалите от Украйна и Русия са включени в тип I по Хайрединова, която ги свързва с аланско влияние от Северен Кавказ през първата половина на V век[43]. Единствената подобна находка на юг от Дунава – от некропола на Виминациум II, е датирана във втората трета на V – до началото на VI в.

Сравнителният анализ на находките от гроб № 6 в църква № 1 до с. Хан Крум, позволява неговото датиране във времето на границата на IV–V – първа половина на V в. В средата на V в. (най-късно при управлението на император Марциан (450–457 г.), от когото е регистрирана монета, открита непосредствено на юг от храма), църква № 1 е била опожарена и изоставена[44]. Откриването на аналози сред паметниците на Черняховската култура и произхождащото от нея население на Средния Дунав, позволява свързването на находките от църква № 1 с черняховско християнско население, обитавало района на с. Хан Крум през втората половина на IV–V в. Както показват находките от разкритите богати гробове в базилика № 4 и в близост до базилика № 2, това население, заедно с приижащи от същите региони нови заселници, е продължило да обитава района на аула до с. Хан Крум до началото на VI в.[45]. Откриването на аналози на тези находки в готския културен кръг – в Крим, на Средния, Долния Дунав и Западна Европа, даде

---

[39] **Минчев, Ал., П. Георгиев.** Разкопки в Марцианопол през 1975 г. – ИНМВ, 15/30, 1979, 101–111

[40] **Владкова, П.** Пос. съч., с. 64.

[41] Пак там.

[42] **Станев, А**. Елементи на германския фибулен костюм…, с. 263–265.

[43] Пак там.

[44] **Стоева, Кр**. Пос. съч.

[45] **Балабанов, Т.** Готски епископски център…, с. 71 и сл.

основание по-рано да бъде изказана хипотезата за съществуването на Готски епископски център в аула до с. Хан Крум, свързан с мизийските готи ариани, заселени в Долна Мизия в средата на IV в.[46].

Каталог на находките:

1. Двуплочна фибула – сребро. Полукръгла челна и ромбовидна стъпална плочка. Двете основи на свързващия ги масивен лък – обточени със зрънчеста тел. От челната плочка излизат три бутона, закрепени към пружинната ос и вертикално ребро на гърба на фибулата. Пружината – изработена от медна тел, с 20 навивки и долна тетива. Иглодържателят липсва. Размери: дължина 7,5 см (заедно с издатъка – 8,1 см), d челна плочка – 3,1 см, дължина на пружинна ос издатъците – 4,45 см. АМ „В. Преслав".

2. Мънисто. Кехлибар. Цилиндрична форма, със загладени ръбове и добре шлифована повърхност. Централно разположен цилиндричен отвор. Размери: d – 0,4 см, външен диаметър – 2,1 см. АМ „В. Преслав".

3. Мъниста – тръбички, 2 бр. Злато. Представляват двойни профилирани тръбички изработени от тънък златен лист, огънат и завит в противоположни посоки. Размери: дължина 1,1 см, ширина – 0,5 см. АМ „В. Преслав"

4. Комплект козметични (медицински) инструменти. Сребро. Съставен от ушна сонда, „ клечка" за зъби и пинсета, нанизани на халка, изработена от бронзова тел. *Пинсета:* направена от прегъната на две сребърна пластина, уширена и изтънена към работната част чрез изковаване. Краищата са подвити навътре, стегнати с хоризонтална пластина, профилирана от два жлеба. Размери: дължина – 6,1 см, ширина – 0,6 см, работна част – 0,7 см. *Ушна сонда:* дръжката е с кръгло сечение, украсена с призматичен издатък, служил за по-лесно захващане. Работната част е оформена като кръгла лъжичка. В обратния край – ухо за нанизване, с триъгълно оформен връх (отчупен). Размери: запазена дължина – 13,1 см, d (лъжичка) – 0,5 см. *Пособие за почистване на зъби:* Дръжка с кръгло сечение и призматичен издатък. Работната част е оформена като плоска кука (върхът е леко отчупен). В обратния край – ухо за нанизване с триъгълярен връх. Размери: дължина – 13,4 см, дължина кука – приблизително 1 см. АМ „В. Преслав".

[46] Пак там.

5. Конична тръбичка (фрагментирана). Сребро. Изработена от тънък сребърен лист; отчупена при върха. Възможно е да представлява част от калъф или от медицински инструмент. Размери: запазена дължина – 3 см, d (основа) – 0,5 см. АМ „В. Преслав".

6. Гребен. Кост. Фрагментиран. Двустранен, съставен от три пластини, скрепени с помощта на железни гвоздейчета. Хоризонталните пластини са украсени с врязан орнамент „птиче око", вписан в ромб. Надлъжните им страници са косо отрязани и орнаментирани с врязани отвесни линии. Зъбците от двете страни са с различна гъстота. Запазени размери: 3,7 х 3,2 см. АМ „В. Преслав".

7. Огледало. Бял метал. Фрагмент. Обратната страна е орнаментирана с пресичащи се релефни радиални лъчи и концентрични кръгове, които образуват клетки. Размери: 3 х 2 см. Запазената дъга от периферията отговаря на d – 10 см. АМ „В. Преслав".

GRAVE FINDING FROM THE MIGRATION PERIOD FROM CHURCH № 1 IN THE FORT NEAR VILLAGE OF HAN KRUM, VELIKI PRESLAV DISTRICT

Kremena Stoeva

Abstract

The Current report aims to present a grave finding from the Migration Period, found during the renewed excavations of Church № 1 in the fort near village of Khan Krum (Veliki Preslav district), and dated with coins in the 2nd half of the 4th – middle of the 5th c. The finding is a part of a burial inventory of grave № 6, robbed back in the Late Antiquity. It consists of female adornments and toilet accessories, that have analogues in the monuments of Chernyakhov culture and illustrate the migration of human masses in our lands in the last decades of 4th-first half of the 5th century.

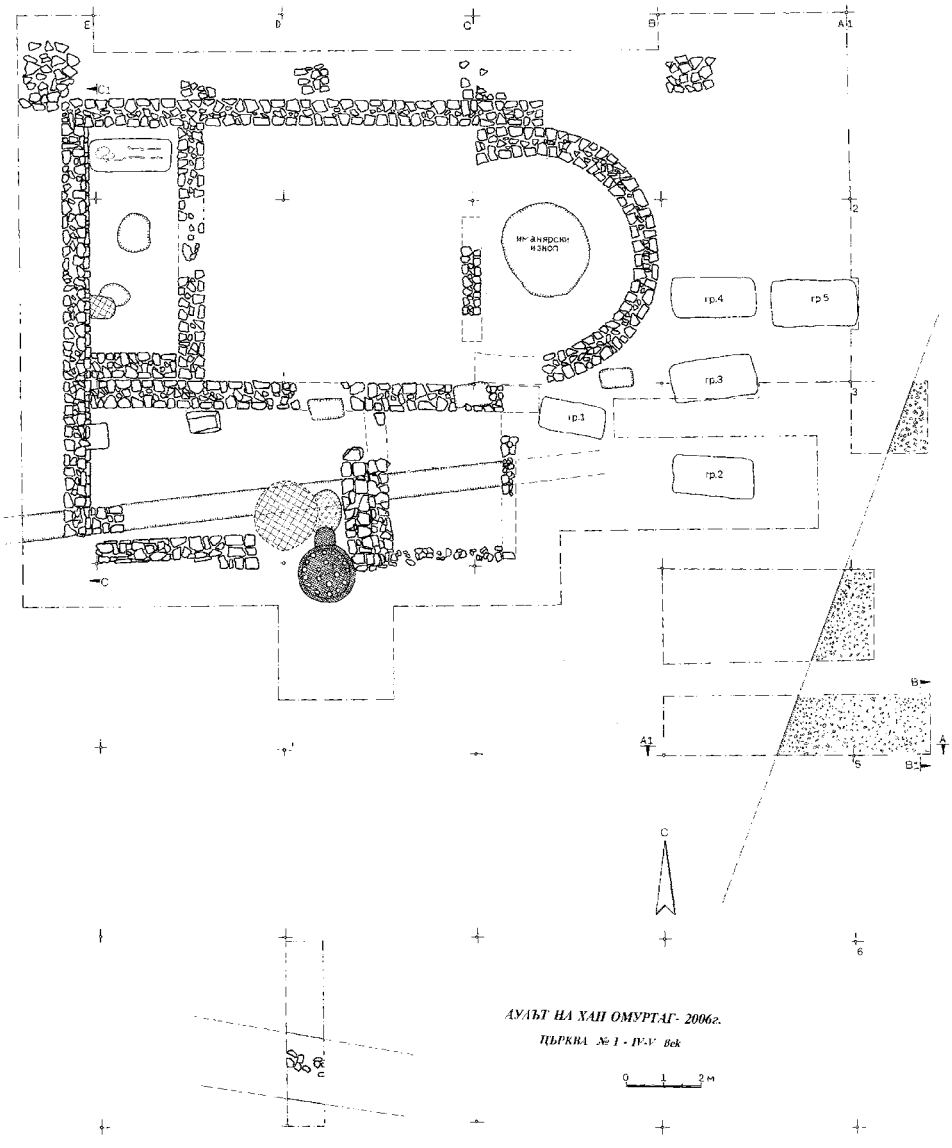

Обр. 1. *План на църква № 1 (по Т. Балабанов).*

Обр. 2. *Гроб № 6.*

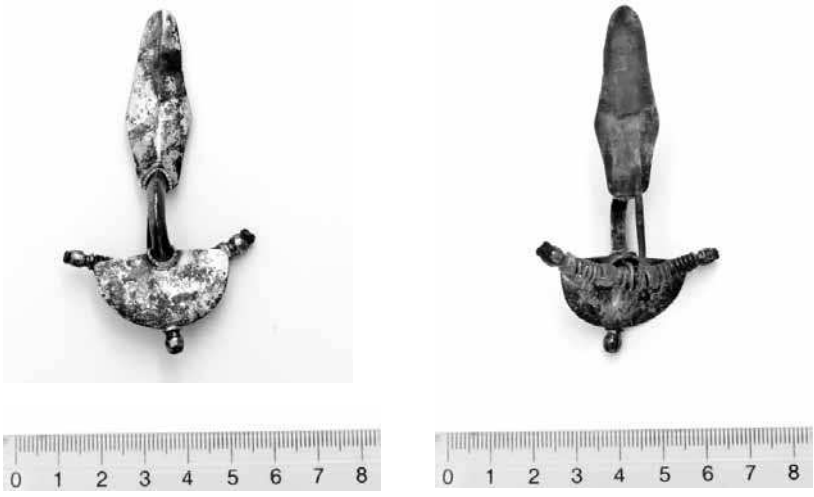

Обр. 3. *Двуплочеста сребърна фибула.*

Обр. 4. *Кехлибарено мънисто.*

Обр. 5. *Златни мъниста – тръбички.*

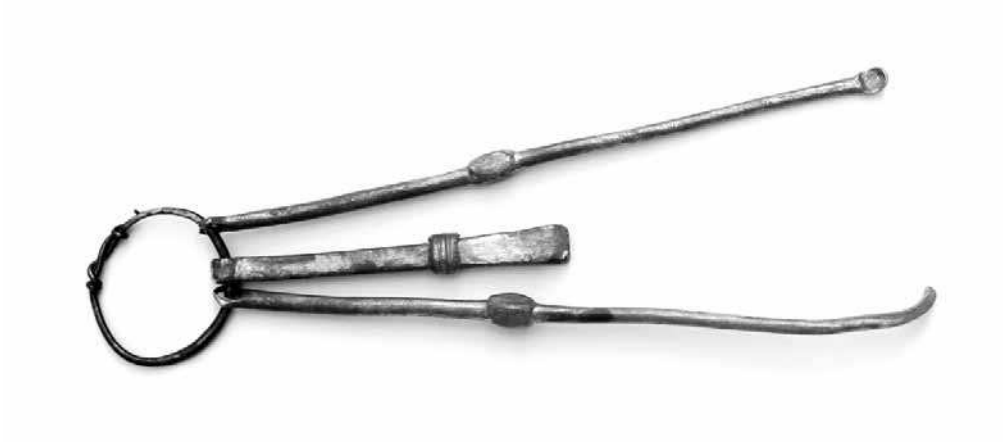

Обр. 6. *Комплект сребърни козметични инструменти.*

Обр. 7. *Сребърна тръбичка.*

Обр. 8. *Костен гребен.*

Обр. 9. *Фрагмент от огледало.*

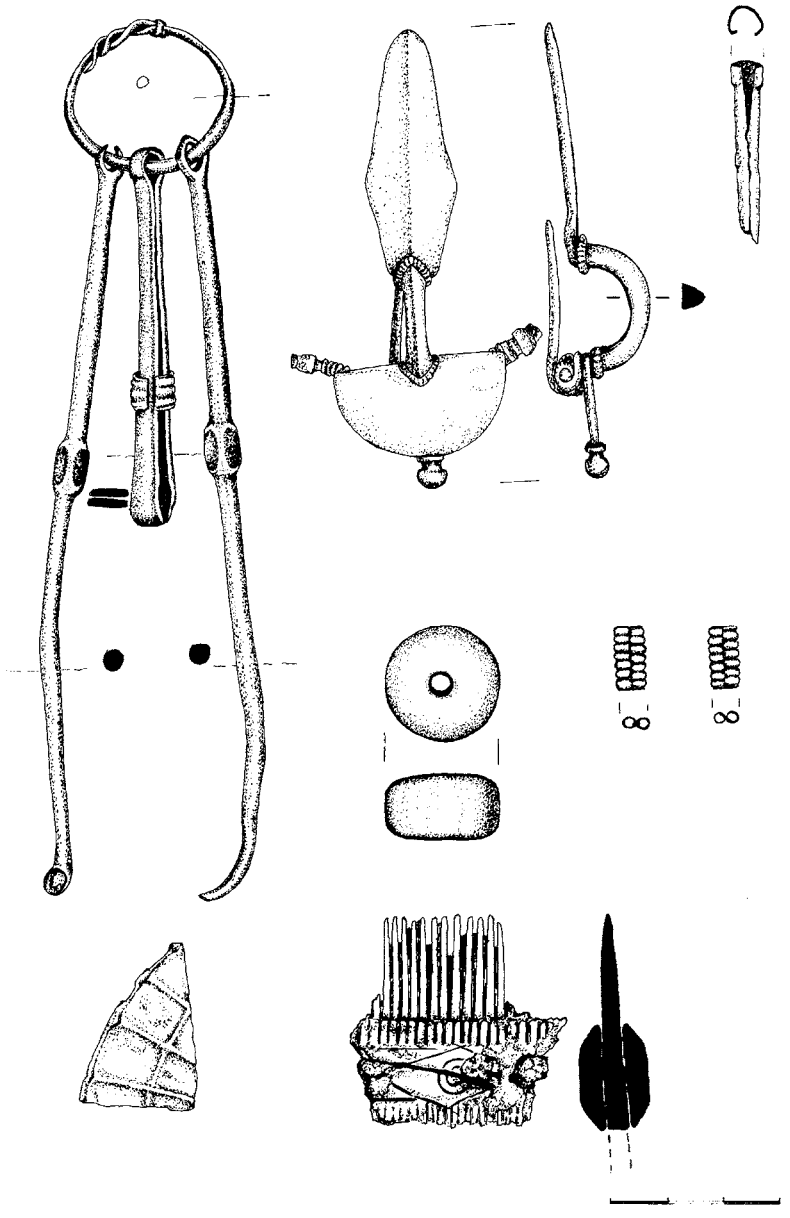

Обр. 10. *Находки от гроб № 6*

СЪДОВЕ ОТ АНТИЧНА ПЕЩ ЗА БИТОВА КЕРАМИКА ДО РАННОХРИСТИЯНСКА ЦЪРКВА № 1 В АУЛА ДО С. ХАН КРУМ, ОБЩИНА ПРЕСЛАВ

Михаил Христов, Кремена Стоева

Обект на настоящото съобщение е керамичният материал, открит в пещ за битова керамика, в непосредствена близост до късноантичната църква № 1 в Аула на Хан Омуртаг, до с. Хан Крум, Преславско. Укреплението при с. Хан Крум е обект на интерес от страна на учените археолози и историци още от началото на миналия век. Пръв К. Шкорпил прави кратко описание и скица на укреплението в м. Хисарско кале, разположено на ок. 2 км южно от селото. Извън земленото укрепление, на разстояние до 3 км около него, Шкорпил отбелязва няколко надгробни тракийски могили и предполага, че до с. Чаталар (дн. с. Хан Крум), «някога е имало значително селище». Отново Шкорпил съобщава, че «под църквата (на СЗ от селото, разкрита през 1905г. от Р. Попов – б.м.), в долината на р. Врана, понякога се изкопавали остатъци от стар каменен път, широк 5 м. Камъните били поставени в редове, по посока на стария мост на р. Тича», на югозапад от Чаталар. Останките от този мост, мястото на аула на кан Омуртаг и надписът от известната колона, са коментирани и от В. Аврамов, който отбелязва важното стратегическо значение на местността при с. Чаталар и с. Вели бей (дн. с. Миланово) и също заключава, че «тук непременно в стари времена е съществувало важно селище».

През 1958 г. Цв. Дремсизова и В. Антонова започват разкопки в описаното от К. Шкорпил землено укрепление, които продължават с няколко прекъсвания до 1977 г. В резултат на проучванията, в рамките на ранносредновековния аул са разкрити паметници и находки от Късноантичната и Античната епоха. В северния сектор на външното укрепление, са проучени три раннохристиянски църкви, датирани с монети към IV–V век. На 2,50 до 15 м западно от Базилика 2, са разкрити баня, водни съоръжения, каптиран извор и седем водопровода, отнесени на базата на керамичния материал към III–VI век. Наличието на три църкви, едната от които богато стенописана, на водопроводи, каптаж и баня, дават основание на проучвателите да предположат, че до с. Хан Крум е съществувал значителен раннохристиянски епископски център и че наблизо се е намирало поселение от същата епоха. В полза на това предположение са и резултатите от разкопките, възобновени през 2002 г. от Т. Балабанов. Под ранносредновековната

могила № 1 – част от фортификационната система на аула, е проучена късноантична Базилика 4, датирана в V в. Находките в четири новоразкрити гроба (в базилика 4, до базилика 2 и в църква 1), както и керамичният материал, позволяват да се изкаже предположение, че епископският център е свързан с мизийските готи ариани, които се заселват като федерати в Долна Мизия в средата на IV век.

През 2005–2006 г. отново е разчистена църква № 1 и са проучени няколко квадрата на изток, север и юг от нея[1]. След изчерпването на пластовете до здрава пръст в църква № 1 и близките квадрати на изток, север и юг от нея се оказа, че основите на църквата лежат върху по-ранен културен слой, в който се откриха монети от III век: денар на император Елагабал (218–222 г.), денар на император Север Александър (222–235 г.), отсечен в 223 г. и провинциална бронзова монета на градската управа на Томи (Гордиан III (238–244г.) с Транквилина, 241–244 г.)[2]. На 2 до 2,5 м южно от църквата, бе открито леглото на зид с посока изток-запад, вкопан в здравия терен. От него е запазен пасаж с дължина около 1,50 м, който завършва с добре оформено лице и е застъпен от южното продължение на западната основа на църквата. На 1,5 м северно от леглото на зида, се откриха стъпки за колонада, оформени от големи каменни блокове. Две от тях са включени в южната основа на църквата. Макар че на този етап на проучване плана и характера на тези по-ранните градежи не могат да бъдат определени, те показват, че преди построяването на църквата, през III век, на това място е имало активен живот.

Приблизително на 3,5 м южно от наоса на църквата, се откри кръгла двукамерна пещ за изпичане на битова керамика (Обр. 1). Горната камера е леко вкопана в здравия терен, с диаметър 1,30 м и отвесни стени. На височина 0,60 м, в югозападната част на периферията, при откриването на пещта бе запазен широк хоризонтален ръб. Скарата е глинобитна, с дебелина около 0,25 м. Отворите, през които е ставало преминаването на топлия въздух са общо 19 на брой, с диаметър 0,08 м. Те са разположени концентрично в два реда: 13 по периферията и 6 в центъра, около подпорния стълб (Обр. 2).

Долната камера е с диаметър 1,30 м, с отвесни стени и височина 0,50 м. Точно в средата ѝ е разположен подпорният стълб (с диаметър 0,50 м), изграден от глина, върху който се крепи скарата. Фурниумът, широк 0,50 м, е на север, към южната фасада на църквата, където теренът е бил леко скосен. При оформянето на предпещната площадка е била нарушена траншея-

---

[1] Разкопките се проведоха под ръководството на Т. Балабанов. Авторите на този материал участваха в проучвателския екип.

[2] **Стоева, К**. Монети от църква № 1 в аула до с. Хан Крум, община В. Преслав. Известия на Разградския музей (под печат).

та на основата с посока изток-запад, принадлежаща на споменатата по-горе структура, предшествала построяването на църквата.

Разкритата пещ се причислява към типа полувкопани пещи с кръгла скара и един подпорен стълб, тип I б по класификацията на Б. Султов за керамичните пещи в Хотница и Бутово[3]. Това е един от най-разпространените типове пещи, открити в керамичните центрове на територията на България от римската и късноримската епохи[4]. Близки по форма съоръжения са известни от с. Алтимир (Врачанско)[5], Нове[6], Марцианопол, Августа Траяна[7] и др. Този тип пещи са разпространени и в останалите дунавски провинции на империята – известни са примери от Олбия, Ромула, Миказаса[8].

В горната камера на пещта, под слой със средно-големи ломени камъни с деб. около 0,30 м, се откри голямо количество битова керамика. Сравнителният анализ на находките показа, че фрагментите принадлежат на съдове с разнообразни форми, технологични белези и предназначение. Поради тази причина, те не могат да бъдат подредени за опалване продукция, а са били депонирани, след като пещта е престанала да функционира и е била превърната в сметна яма. Съдовете се разделят на две големи групи – лакова керамика и такава без повърхностно покритие.

Характеристика на керамиката открита в пещта

Керамичният материал от късноримския обект при с. Хан Крум представя основно образци на трапезни лакови съдове. Не липсват обаче и фрагменти от обикновената кухненска керамика без повърхностно покритие. Наблюденията върху керамиката от този затворен археологически комплекс, предполагат изготвянето на обща характеристика и поставянето ѝ в определени хронологически рамки. По същество това е основен проблем що се отнася до хронологията и интерпретацията на античните структури в района на с. Хан Крум, предшестващи ранносредновековния аул.

---

[3] **Султов, Б.** Новооткрит керамичен център при с. Хотница от Римската и Старобългарската епоха. Археология, 1969, 4, 12–23; **Sultov, B.** Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd–4th с.). Terra Antiqua Balkanica, 1985, p. 39.

[4] **Иванова, М.** Пещ за битова керамика край с. Лешница, община Ловеч. В: Состра. Проучвания на Римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус-Филипополис. В. Търново, 2003, с. 57–64.

[5] **Николов, Б.** Грънчарска пещ при с. Алтимир. Археология, 1961, III, №4, с. 51–53.

[6] **Митова-Джонова, Д.** Пещи за керамика и керемиди от Нове. Археология, 1966, 1, с. 39–45.

[7] **Иванова, М**. Пос. съч., с. 58.

[8] Пак там.

Разглежданите фрагменти от съдове са обединени преди всичко от общия контекст на местонамиране, както и от факта, че доминираща в количествено отношение е червенолаковата керамика. Нашите наблюдения върху типологията и характеристиките на съдовете се градят върху данните от ок. 300 фрагмента, принадлежащи на разнообразни съдове открити при разчистването на пещта.

На база основно на характерните фрагменти от тях – дъна и устия, са възстановени графично и профилите на част от съдовете. Значителното количество нехарактерни фрагменти – предимно стени, е отнесено само най-общо, към различните керамични групи. Към тях спадат: трапезната, която е и най-голяма в количествено отношение, втората по големина група е амбалажната представена основно от амфори. Най-малка е групата на керамиката със специално предназначение, представена от кадилници.

Анализът на съдовете се гради, както на тяхната типологична характеристика, така и на технологичните им характеристики На тази база са отделени пет основни технологични групи и няколко подгрупи.

Технологична група[9] I, включва съдове изработени от много добре пречистена и равномерно изпечена глина без примеси или с минимално количество слюда, добила след изпичането розов цвят. Повърхността им е покрита с наситено червен лак без блясък.

Технологична група II, представя съдове от добре пречистена и равномерно изпечена глина със светло-охров цвят. Лаковото им покритие е често неравномерно нанесено, лакът е рядък, вариращ от червено-оранжев до светлокафяв. Съдовете са с частично външно и цялостно вътрешно лаково покритие.

Технологична група III, включва добре изпечени съдове, изработени от светло-охрова, добре пречистена глина, с малки примеси от ситно натрошена керамика и пясък. Повърхността им е покрита обикновено със лак – светлокафяв или матов черен. Като подгрупа III–1, могат да се отделят няколко съда с идентични характеристики, но с повече и по-едри примеси в глината.

Технологична група IV, представя съдове изработени от много добре пречистена сиво-бяла глина. Съдовете са тънкостенни, вероятно в резултат на недостатъчно внимателно изпичане глината в някои случаи е добила жълтеникав оттенък, а лаковото им покритие варира от наситено кафяво до черно.

Като подгрупа IV–1, могат да се отделят няколко фрагмента изработени от подобна глина, много добре пречистена и изпечена. Представят фини,

---

[9] За улеснение в каталога, към текста понятията „Технологична група“ и „Диаметър на устието „ ще бъдат заменени със съкращенията – Т.г. и Д.у.

сиво-бели тънкостенни съдове с малки размери и барботино украса.

Технологична група V, включва тънкостенни съдове от добре пречистена и равномерно изпечена оранжева глина, с повърхностно покритие от тъмен кафяв лак. По отношение на количеството, най-значителна е групата на трапезната керамика. От своя страна сред съдовете от тази група доминира лаковата трапезна керамика, която всъщност представлява почти 50% от общото количество. Формите в тази група са представени от паници и купи които съставляват основната част от съдовете, съвсем ограничено са представени чашите. Двете основни форми – паниците и купите присъстват почти поравно, с лек превес на паниците. Определянето на типовете е извършено преди всичко на база на профила на устията, като по този начин отчитаме и значителното типово разнообразие.

По отношение на формата сред паниците доминират средно големи и големи конични съдове с ясно изразен преход и стесняване към дъното, приблизително в средата на тялото, стъпили на ниско пръстеновидно столче и разнообразно оформен устиен ръб. В групата попадат и блюда с големи размери – Д.у. ок. 30 см, откриващи известен паралел със северноафрикански форми (напр. форма № 18 по Хейс датирана в началото на IIIв.)[10].

Типове I II и III принадлежат по форма към вече споменатите конични съдове и заедно представляват повече от половината от разглежданите в каталога паници. Част от съдовете намират своя прототип сред форми от Северна Африка (напр. във форма 16 по Хейс), която според типологията на е отнесена след средата на II в. и в началото на III в[11]. Разгледаните тук съдове от двата типа намират паралели в керамичните комплекси на Никополис ад Иструм[12] и Нове[13], където се датират най-общо във III в., а отделни екземпляри продължават да се срещат и до първите десетилетия на IV в. Отделни форми са познати и от други обекти като пътната станция Виамата.

Паниците от типове IV и V имат различни размери. Сред тях се срещат както малки, така и големи екземпляри. Обединяваща за типовете и близката им форма – на ниска плитка фиала, но разнообразно оформеният им устиен ръб ги причислява към различни типове. Сред разглежданите паници има както тънкостенни, така и по-дебелостенни съдове, част от тях намират

---

[10] Например форма №18, датирана ок. началото на IIIв. **Hays J.** Late Roman Pottery. London, 1972, p. 40, 43.

[11] **Hays J.** Opp. cit., p. 41–42.

[12] **Falkner R.** The Pottery. – In: A. Poulter, Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City, The Pottery and Glass (Reports of the Research Committee of the Sosiety of Antiquaries of Londonq 57) London, 1999, p. 77, 183–185.

[13] **Кленина Е.** Столовая и кухонная керамика III-VI веков из Нов(северная Болгария). In: Novae. Studies and materials, II. Poznan-Sevastopol, 2006, c. 90–92.

сходство със съдове от вила Армира и Мадара с дата втората половина на III в. и IV в., както и със съдове от Ятрус[14], датирани преди изграждането на кастела, т. е. във втората половина на III в. и първото десетилетие на IV в.

Паниците от тип VI са средни и големи по размер, сравнително плитки и разлати, по форма са конични с нисък почти вертикален преход към устийният ръб. Устието им е с елиптичен профил, масивно, извито навън и нагоре с профилирана горна повърхност. Съдовете от този тип намират точен паралел със паници от тип 2 по типологията на Е. Кленина за късноимската и ранновизантийска керамика от Нове, според която са отнесени в III в. – средата на IV в. Подобни са известни и от Ятрус, датирани в период А, но в тези от Ятрус се забелязва известно развитие на формата. Паралел откриваме и в керамиката от Никополис ад Иструм с дата средата на III – началото на IV в.

Паниците Тип VII, са едни от най-масивните от тази типологична група. Те са сравнително големи и дълбоки конични съдове с плавен нисък и наклонен навън преход към устието. Устииният ръб е масивен, издаден навън и надолу с триъгълен профил. Дъното е оформено с ниско непрофилирано столче. Едни от най-интересните са паниците от тип VIII, от които разполагаме само с един екземпляр. Това са широки и сравнително плитки паници с леко наклонени и извити навътре стени. Дъното е слабо конвексно, паниците от този тип вероятно са притежавали и не високо, но масивно столче. Устието им е масивно със заоблен тристенен профил, извито нагоре. В долната част на тялото чрез широко заоблено ребро е извършен плавният преход към дъното. Въпреки известни неточности, като наклона на устиниият ръб например, паниците от този тип намират почти напълно точен паралел с паници тип I от типологията на Б. Султов[15], датирани във и след втората половина на II в. Предвид вече споменатите неточности във формата, съдът надали е изработен в някое от керамичните ателиета на територията на Никополис ад Иструм, а по-вероятно в локално ателие копиращо тези форми.

В групата на купите доминират средно големите полусферични и биконични съдове. Разнообразното оформление на устиините ръбове и нюансите във формите позволиха да обособим седем типа купи. Типове I и II представят средно големи полусферични по форма съдове, като първият от тях открива близък паралел с купа публикувана от с. Кърналово[16] и отне-

---

[14] **Conrad S.** Die Gefäßkeramik. – In: Iatrus-Krivina Bd. VI, 2008, p. 259–260.

[15] **Sultov B**. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II–IVc.). Terra Antiqua Bulgarica, Sofia, 1985, p. 62.

[16] **Домарадски М. и колектив**. Материали за археологията на средна Струма. – В: Разкопки и проучвания, XXVII. С., 2001, с. 127.

сена най-общо ок. II в. Купите от Тип III са близки до тип 5 по типологията на Е. Кленина за керамиката от късноримския и ранновизантийския период от Нове. В количествено отношение купите от този тип са най-широко представените в разглеждания керамичен комплекс. Това са средно големи и дълбоки, сфероидни купи с издаден навън леко задигнат и заоблен устиен ръб. При част от съдовете има ясно изразен преход в средната част на тялото към дъното. Според начина на оформяне на устието могат да се отделят два варианта като при първият устийният ръб е заоблен, а при втория е ъгловат и близък до квадрат. Според наблюденията на Р. Фокнър съдовете от първият вид са по-ранни сред керамичният комплекс на Никополис ад Иструм и се отнасят към втората половина на II в., а представителите на втората група към III–IV в. Съдовете, произхождащи от пещта при с. Хан Крум според характеристиките си и близките паралели с материалите от Никополис ад Иструм следва да се датират във втората половина на III в. или в самото начало на IV в.

Купите от типове IV и V са представени от единични екземпляри, формата на съдовете е биконична. Въпреки сходната форма между двата типа, съществуват множество различия. Купите от първия тип са с ясно изразен ръб, бележещ прехода между долната и горната половина на съда и плитки жлебове по нея, докато при купите тип V преходът е плавен, и ги приближава до купичките тип II по класификацията на Г. Кабакчиева датиращи във II–IVв. Според изказаното от нея мнение прототипът на този тип съдове трябва да се търси в керамиката от Чандарли, но формата е популярна и широко разпротранена в Нове и Никополис ад Иструм. Близки по форма съдове от този тип, открити във вила Армира[17], се възприемат като развитие на форма 14 (17) по типологията на Дж. Хейс и се датират в първата половина на III в.

Купите типове VI и VII са малки и средно големи дълбоки конични съдове, представени от единични екземпляри. Долната част на съдовете от първия тип е слабо конвексна с плавен преход към късата и слабо конкавна горна част на тялото на съда. Купите от този тип намират точни паралели със съдове произхождащи от кастела Ятрус[18], открити както в пластовете предхождащи изграждането му датирани в III в., а така също и от първата фаза в живота а кастела – период А, т.е 320–350 г.

Съдовете от тип VII са основно малки с ясно изразен преход посредством плитък жлеб между долната слабо конвексна половина на съда и горната. Съдовете от този тип намират известна прилика по отношение на про-

[17] **Кабакчиева Г.** Типология и хронология на глинените червенолакови паници от Тракия (I–IV в.). – Археология, XXV, 4, 1983, с. 3.

[18] **Conrad S.** Die Gefäßkeramik. – In: Iatrus-Krivina Bd. VI, 2008, p. 256–260.

фила си с доста по-големите съдове тип 12 по типологията на Е. Кленина за съдовете от Нове датирани в IV в.

Сред керамичният материал има и образци от малки купички или вероятно чашки. Открити са само два фрагмента от подобни съдове, а от първите проучвания в средата на XX в. е известен още един. Според профила си те произхождат от сфероидната част от тялото на малък и много фин съд или съдове с малки елиптични дръжки. Изработени са от бяла глина със следи от повърхностно покритие от кафеникав лак. Повърхността е украсена с релефна шприцована украса, което ги поставя в категорията на барботино керамиката. Орнаментиката от спирали и точки напомня на съдове от керамичния център при с. Бутово и по-точно на съдове тип 11а, по типологията на Б. Султов, датирани във II–III в.

Според количеството и характера на откритите фрагменти като втора по обем можем да очертаем групата на амбалажната керамика, като в нея най-ясно се проследяват амфорите. Голямото разнообразие позволи да отделим четири типа сред амфорите според начина на оформяне на устието и шията.

Амфорите Тип I са с висока почти цилиндрична шия. Устието им е издадено навън и навътре и е с елиптичен профил. Амфори от този тип са публикувани от Нове и вила Армира, датирани във втората половина на III в. и началото на IV в. Амфорите от Тип II са с масивна цилиндрична шия, устието им е широко отворено. Под устието и над дръжките е прокаран тесен жлеб, дръжките са масивни с правоъгълен профил. Амфорите от Тип III са с фуниевидна шия. Устинният им ръб е извит на вън и надолу с триъгълен профил, под него са разположени и дръжките, които са тънки с елиптичен профил. Подобни амфори произхождат от вила Армира, според Г.Кабакчиева те намират паралел в подобни материали от Северното Черноморие и се датират най-общо в III–IVв. Към последният тип амфори, Тип IV отнасяме средно големи плоскодънни амфори с широко тяло. Шийката на амфорите от този тип е къса и цилиндрична с плитки хоризонтални канелюри, устието е извито навън и надолу. Подобни са публикувани от Никополис ад Иструм, датирани във втората половина на II в. и Нове от периода III–IV в.

Трета по обем керамична група сред лаковите съдове, според количеството на откритите фрагменти, се очертава тази на кухненската керамика, представена от ограничено количество гърнета с лаково покритие. Сред тях се срещат както малки сфероидни съдове така и големи по обем. Обединяващо за съдовете в групата е наличието на повърхностно покритие и качествената изработка на отделните съдове. Въпреки оскъдното количество съдове от този вид те са изключително разнообразни като размер, форма и профил, поради това са обособени в отделни типове.

Гърнетата от Тип I са средно големи сфероидни съдове с извит на вън и надолу устиен ръб с триъгълно сечение. Под устието върви жлеб ограничен отдолу с окръглена релефна лента. Гърнета от този тип са познати от Никополис ад Иструм където са датирани ай-общо във III в. – началото на IV в.

Тип II представя средно големи яйцевидни гърнета с хоризонтален устиен ръб с правоъгълен профил. Съдовете от този тип отговарят на гърнета тип I по типологията на Б. Султов произвеждани в Павликени и датиращи във втората половина на II в.

Гърнетата от Тип III са съдове с големи размери, с издаден навън и навътре и леко повдигнат нагоре масивен устиен ръб с триъгълен профил Идентични съдове са познати от керамичният комплекс на Никополис ад Иструм, и според класификацията на Фокнър са определени като съдове със специално предназначение. Отнесени са към края на II в. – средата на III в.

Последният представител в тази група е тип широко разпространен в античната и късноантичната епоха. Тип IV, представя сравнително големи биконични гърнета с масивен хоризонтален устиен ръб с триъгълен профил. Две масивни дръжки започват веднага под устието и се захващат за плещите на съда. Гърнетата от този тип са със слабо S-виден профил на плещите. Типът е с дълга история, в Тракия се среща още през II в. и продължава да се произвежда до към VI в. като през това време се забелязват вариации във формата на устието и промяна в местата на захващане на дръжките, при някои образци се появява и декорация, но това е по-характерно за покъсните от този тип датиращи от ранновизантийския период.

В последната керамична група обособяваме ограничено количество фрагменти произхождащи от пещта**.** В тази най-малка група попадат съдове със специално предназначение, чиито характеристики позволяват да бъдат определени, като кадилници – сред съдовете има и производствен брак.

По отношение на формата съдовете са конични – близки по форма до кадилници Тип III от типологията на този вид съдове на Б. Султов, определени още като кадилници за домашна употреба датиращи основно от III в. Съществуват обаче известни различия по отношение на разположението на отворите и оформянето на долната част на съда, които отдалечават нашият съд от споменатия тип III на Султов, който завършва с ниско пръстеновидно столче на дъното. Съдът от Хан Крум вероятно е стъпвал на по-високо столче, а прехода към долната му част го приближава до оформянето на тази част от тялото на друг тип кадилници, а именно тип I по Султов, определяни като кадилници ползвани при погребения. Предвид изразеното от същия проучвател мнение, че кадилниците тип III са локално явление, повлияно от тракийската традиция е допустимо да мислим, че в местните ателиета в тази част от Долна Мизия, копиращи популярните керамични

форми, познати от продукцията на Бутово и Павликени е произвеждан тип, съчетаващ черти от двата вида кадилници известни от големите провинциални производствени центрове.

Освен споменатите съдове разполагаме с още един екземпляр на съд с отвори. Малките му размери и високо разположените широки отвори допускат за бъде поставен в групата на кадилниците. По отношение на профила съдът намира доста близък паралел с купа произхождаща от сондажните проучвания при с. Кърналово (района на средна Струма) и датирана най-общо в епохата на Принципата. Малки съдове с подобни характеристики и с форма различна от обикновено срещаната при кадилниците са известни и от вила Армира, където са поставени в широките хронологични рамки II–IV в.

Направеният накратко преглед на лаковата керамика от проучената пещ очертава ясно две тенденции – на първо място доминиращата роля на червенолаковата керамика и водещата позиция на трапезната керамика сред останалите керамични групи. Сред нея обаче, не се срещат серии от идентични типове с изключение може би на купите Тип III и паниците от типове I и II, които имат сходни характеристики по отношение на формата. Всичко това говори за ограничен внос на малки серии съдове. Определен интерес представляват малкото фрагменти барботино керамика, най-вече с бялата глина от която са оформени съдовете.

Разнообразието на формите включва и такива типични за северноафриканската червенолакова керамика, като например форма №16 според типологията на Дж. Хейс близка до паниците Тип I или форма №27(1), намираща паралел сред купите. Това говори за внос от различни провинциални керамични ателиета, които копират тези популярни форми. Малко като количество са амфорите и големите стомни, като за последните съдим основно по фрагменти от стени и дръжки. Разнообразието и техническите характеристики също са в подкрепа на идеята за внос от различни производствени центрове. Това от своя страна идва да потвърди, че по-голямата част от откритите съдове не са произведени на място в откритата пещ.

Що се отнася до съдовете, произвеждани на място, то имаме основания да смятаме, че тук са били изпичани кадилниците. От този тип съдове разполагаме с един производствен брак принадлежащ на кадилниците Тип I. Същевременно предвид характера на глините ползвани и при обмазването на горната камера на пещта идентични с технологична група IV, към групата на произвежданите и изпичани на място съдове следва да се причислят още – кадилниците Тип II и паниците от Тип VII. Повечето от съдовете открити при проучването на пещта намират паралели с материалите от публикувани керамични комплекси от Мизия и Тракия от времето на

Принципата и ранния Доминат. Фактът, че с единични изключения тези керамични типове не се срещат толкова масово в керамичните комплекси на тези провинции след началото/средата на IV в. и след това, е причината да предложим една дата във втората половина на III в. или началото на IV в. и за съдовете открити в проучената пещ.

Керамиката без повърхностно покритие съставя приблизително ¼ от общото количество и наброява около 100 фрагмента. Тя е представена предимно от гърнета с различни размери, но присъстват и фрагменти трапезни съдове – паници и чаши. Въз основа на технологичните белези, формата и размерите – гърнетата са обособени в три технологични групи. В I т. г., към която се числят най-много фрагменти, са включени гърнета, формувани на крачно колело от добре пречистена глина, с минимално или поголямо количество примес на пясък и варовикови частици, в зависимост от големината на съда. Съдовете са равномерно изпечени, след опалването глината е добила кафяв до сивокафяв цвят. Гърнетата от тази група имат сфероидно тяло и издаден навън устиен ръб, с вдълбаване от вътрешната страна за поставяне на капак. В горната част на плещите им обикновено са нанесени две врязани успоредни линии. Диаметърът на устията варира от 14 до 20 см.

Във II т. г. са включени гърнета на тежко колело, неравномерно изпечени, с примес на пясък и варовик в глината, която след опалването е добила неравномерен кафяв до тъмно сив цвят. Тук са представени фрагменти от гърнета, които наподобяват формите на гърнетата от I т. гр., но с по-смъкнати плещи и с по-големи размери (диаметърът на устията е около 25 см). Тези съдове стоят най-близо до тип II по класификацията на Г. Кабакчиева за керамиката от вила Армира. Подобни съдове са ни известни и от вилата в Мадара и крайпътните съоръжения по трасето на античния път Ескус – Филипопол, в отсечката Ad Radices – Montemno). Датират се в широките хронологически граници II–IV век. Към тази група се отнасят и малък брой гърнета с конично устие и широки плещи, формувано от глина с примес на варовик и равномерен кафяв цвят след опалването. Съдът стои най-близо до група II от период А по класификацията на Бьотгер за домашната керамика от Ятрус и се отнася към III – първата половина на IV век.

В III т. г. се отнасят гърнета със сиво-черен цвят на глината, формувани на тежко колело от добре пречистена глина с минимално количество варовикови частици и сиво-черен цвят след опалването. Към тази група се отнасят устията на две гърнета – с диаметър 14 и 24 см. Те се отнасят към тип I по класификацията на Б. Султов за сиво-черната керамика от производствения център в Хотница – с надебелен ръб на устието, широки плещи и издължено конично тяло с равно дъно. Този тип гърнета има широки хронологически

граници от началото на II до IV в. Близки паралели могат да се намерят в Никополис ад Иструм, Нове, вилата в Присово и др.

Сред кухненската керамика от пещта се откриват и ограничено количество фрагменти от паници. Те са изработени от глина с обилно количество примес на пясък, с неравномерен кафяв до сиво-черен цвят след опалването. Паниците отнасят към тип I по класификацията на Цв. Дремсизова[19] за сиво-черната керамика от вилата в Мадара и тип I по класификацията на Г. Кузманов[20]. Този тип съдове се характеризира с ниско конично тяло, равно дъно и хоризонтално устие, често профилирано от врязани линии. Формата води началото си от т. нар. „помпеански лакови блюда" от I в., чиито провинциални имитации са известни в Долна Панония до III век включително. В днешните български земи подобни съдове са регистрирани в Долна Мизия (Ятрус, Мадара), където се датират в началото на IV – първата половина на V в.[21].

Към кухненската керамика се отнасят и фрагментите от две малки гърнета-чашки с биконично тяло и извито навън, силно надебелено устие. В горната част на тялото има плитко хоризонтално врязване. Формувани са от глина с примес от кварц, добила след опалването сиво-черен цвят. Съдове със същите формални характеристики се определят като чаши тип II по Бьотгер, датирани в IV и първата половина на V в.[22]. Чаша с подобна форма и излъскана повърхност произхожда от сграда, построена върху късноримска баня в Deultum, датирана в V–VI век.

Към амбалажната керамика могат да се отнесат две големи (питосовидни) гърнета. Те се характеризират с леко издадено навън устие с право отсечен или леко заоблен ръб, къса шийка и широки плещи. Изработени са малко по-небрежно, от глина с голям примес на едри кварцови частици, неравномерно изпечени. Съдове с подобни форми присъстват сред керамичния материал на вилата от Кралев дол, отнесени най-общо, към IV в.[23].

---

[19] **Дремсизова-Нелчинова, Цв**. Сиво-черна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг. – Археология, 2, 1974, с. 21–29.

[20] **Кузманов, Г.** Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). – Разкопки и проучвания, XIII, 1985, с. 44, 86, Таб. 25.

[21] Пак там.

[22] **Вагалински. Л**. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав. С., 2002, с. 122.

[23] **Найденова, В.** Разкопки на вилата край Кралев дол. – В: Разкопки и проучвания, XIV, Т. 35, 1985, с. 124, 108.

КАТАЛОГ[24]

Съдове с повърхностно покритие

Паници

Тип I – съответства на Кленина, тип 1.

Средно големи и големи конични паници, в средната част на тялото ясно изразен преход към дъното, който отделя горната по-широка и отворена половина на съда от долната. От вътрешната страна на съда преходът е маркиран от плитък тесен жлеб. Устието е вертикално, заоблено. Под устийният ръб отвътре има плитък тесен жлеб.

Кат. № 1

Паница – възстановен профил

Описание според типа. Отвън при прехода между долната и горната половина на съда 4 плитки жлеба, при прехода към дъното – три тесни жлеба. Паницата е с ниско столче и с конвексно дъно.

Т.г – III, (Обр. 1).

Д.у. 21,5.

Паралели: Кленина тип I, комплекс 8, дата вт. пол. на III–IV в.

Тип II- съответства на Кленина, тип 3.

Големи конични паници, ръб бележи прехода към долната половина на съда. От вътрешната страна прехода е маркиран с плитък жлеб. Устието е равно или слабо заоблено, наклонено навън.

Кат. № 2

Описание според типа, но без жлебовете под устийния ръб, който е леко удебелен отвън. (Обр. 2).

Т. г. II, (Обр. 2).

Д. у. 28.

Паралел: Falkner №506/ p. 183–184. III в. Кленина, № 47, III – нач. на IV в.

Тип III

Средни по размер паници с по-дебели стени и форма близка до тип I. Устието е вертикално (изправено), с един или два жлеба с различна дълбочина. Вариант I – с леко издадено навън и нагоре устие.

---

[24] При графичното представяне на съдовете има сериозни стилови различия. Причина за това са различните автори на съответните илюстрации и липсата на време и възможност за синхронизирането им!

Кат. № 3

Фрагмент от средно голяма паница.

Описание според типа, с два жлеба от горната страна на устието (различна дълбочина) и един широк и плитък жлеб при прехода между двете части на съда (отвътре).

Т. г. II, (Обр. 3).

Д. у. 20,5.

Паралели: Идентичен произхожда от пътната станция Виамата. В текста датата на фрагмента е неуточнена.

Тип IV

Средно големи разлати паници с форма на плитка фиала. Устийният ръб е оформен като продължение на стената, заоблен в края и леко удебелен.

Кат. № 4

Фрагмент от малка купа. Описание според типа. От вътрешната страна в средата на съда има плитък и тесен жлеб. Устието е удебелено, заоблено и леко издадено навън.

Т. г. II, (Обр. 4).

Д. у. 20,5.

Паралел: Кабакчиева, 1986, т. 2, № 7.

Тип V

Разлати големи паници с форма на плитка фиала. Устийният ръб е издаден навън и хоризонтално извит с правоъгълно сечение, частично фестониран.

Кат. № 5

Фрагмент от голяма паница, според описанието на типа. В горната половина на съда, отвътре е прокаран плитък хоризонтален жлеб.

Т.г. II, (Обр. 5).

Д.у. 28.

Тип VI Съответства на – Кленина, тип 2.

Средно големи конични паници с нисък вертикален преход към устието. Устийният ръб е с елиптичен профил, издаден навън и леко повдигнат нагоре. Горната му повърхност е профилирана. Отвън на устието има плитък жлеб.

Кат. № 6

Фрагмент от паница. Описание според типа. Реконструиран профил.

Т. г. I, (Обр. 6).

Д. у. 28,5.

Паралели: Нове, комплекс 5, №83, с.49. Дата: III–IVв.; Falkner №361/ p. 166. Дата: ср. III – нач. IV в.

Тип VII

Дълбоки конични паници с плавен, нисък и издаден навън преход под устието. Устийният ръб е извит надолу и навън, а устието – масивно, с форма близка до триъгълник, но със заоблени ъгли. Дъното е оформено с ниско пръстеновидно столче.

Кат. № 7

Възстановена паница. Описание според типа. Паницата не е с особено качествена изработка и устииният ръб е частично деформиран при източването. Възможно е съдът да е изработен на място и изпечен в тази пещ.

Т. г. IV, (Обр. 7).

Д. у. 18.

Тип VIII– отговаря на Sultov, 1985, Тип 1а.

Широки и плитки паници с леко наклонени и извити навътре стени. Дъното е слабо конвексно. Паниците от този тип вероятно са имали ниско столче. Устието е масивно, със заоблен триъгълен профил, извито нагоре. В долната част на тялото – широко заоблено ребро, в долната част на реброто започва и плавният преход към дъното. Типът е близък до произвежданите в Никополис ад Иструм съдове.

Кат. № 8.

Фрагмент от горната част на паница – описание според типа.

Т. г, (Обр. 8).

Д. у. 18.

Паралели: Sultov,1985, паници Тип 1а. Дата след втората половина на II в. в керамичните центрове на Хотница, Бутово и Павликени.

Купи

Тип I

Средно големи купи, с извит навън хоризонтален устиен ръб, с триъгълен профил и един плитък жлеб. От този тип разполагаме само с фраг-

мент от горната част на съда, това силно затруднява реконструирането на цялостния профил.

Кат. № 9

Фрагмент от горната част на купа-описание според типа.

Т.г.V, (Обр. 9)

Д.у. 16,5.

По отношение на профила намира паралел в купа с барботино украса, открита в западния сектор на Нове, датирана в широки хронологични рамки – II началото/средата на IV в. (Ст. Парницки-Пуделко, Ст.Колкувина, М. Новицка, Б. Рутковски, Я. Трынковски, 1966, Табл. III № 7).

Тип II

Средно големи или големи купи, с изправен, заоблен устиен ръб, отвътре широк и плитък жлеб. Под него рязък преход, към стената на съда.

Кат № 10

Фрагмент от горната половина на съд според описанието.

Т.г. V, (Обр. 10).

Д.у. 20.

Тип III – съответства на Кленина тип 5.

Средно големи сфероидни купи с издаден навън и леко задигнат заоблен устиен ръб. При някои от съдовете ясно е изразен преход в средната част на тялото към дъното. Различават се два варианта, като при първия профилът на устийния ръб е по-заоблен, а при втория – по-ъглест и близък до квадрат.

Заб. Типът е от II в., но се среща до VI в. Най-разпространен е в периода III–IV в.

Кат. № 11.

Фрагмент от купа. Опсание според типа, устийно оформен според първия вариант.

Т.г. I, (Обр. 11).

Д. у. 14,5.

Паралели: Falkner № 428 от контекст датиран във II в.

Кат. № 12.

Фрагмент от средно голяма купа – описание според типа, устието оформено според втория вариант.

Т. г. I, (Обр. 12).
Д. у. 20,5.
Подобна: Falkner № 456 p. 178. Дата: 250–350 г.
Кленина тип 5. Дата III – нач. на IV в.

Кат. № 13
Фрагмент от купа. Описание според типа, устие оформено според втория вариант.
Т.г. III, (Обр. 13).
Д. у. 14,7.
Паралели: Falkner № 440, p. 175/176. Дата на контекста II–IV в.

Кат. № 14
Фрагмент от купа. Описание според типа, устие оформено според първия вариант.
Т. г. I, (Обр. 14).
Д. у. 14,5.
Паралели: Falkner № 432, p. 175. Контекст 250–350 г.

Тип IV
Средни по размер биконични купи с ясно изразен ръб в средата на съда – между двете части на тялото. Два дълбоки жлеба в горната половина на съда. Устието е право – скосено навътре и наклонено. Долната половина на купата – слабо конвексна.

Кат. № 15
Фрагмент от средноголяма купа, профил според описанието.
Т.г. III, (Обр. 15).
Д. у. 14.

Тип V
Средни по размер биконични плитки купи с плавен заоблен преход между двете части на тялото. Устието е продължение на стената, наклонено навътре. Близка до купите Тип II по класификацията на Г. Кабакчиева.

Кат. № 16.
Фрагмент от малка купа, описание според типа.
Т. г. I, (Обр. 16).
Д. у. 15.

Тип VI

Средно големи и дълбоки биконични купи. Долната част на съда е леко конвексна, плавен преход към ниската горна част на тялото. Устието е продължение на горната стена, леко наклонено навън и отрязано под ъгъл.

Кат. № 17

Фрагмент от купа, описание според типа.

Т. г II, (Обр. 17).

Д. у. 18.

Паралели: Ятрус – съдове с почти идентичен профил са известни както от пластовете преди изграждането на кастела, така и от период А – дата III – ср. на IV в.

Conrad, Abb.19, №923; Abb58, №830. Намира известна близост с купи 4а от класификацията на Б. Султов, произвеждани в Павликени във втората половина на II в. Sultov, Table XXX, 1.

Тип VII

Малки и средно големи дълбоки купи. Долната част е конична със слабо конвексни стени. Дълбок жлеб бележи прехода към горната половина на съда, която е права, леко наклонена навътре. Устието е продължение на стената – право, наклонено навън и отрязано под ъгъл.

Кат. № 18

Фрагмент от купа според описанието на типа.

Т.г. IV, (Обр. 18).

Д. у. 13,5.

Към групата на трапезната керамика следва да причислим и два фрагмента от тънкостенни съдове – вероятно малки купи или по-големи чаши с дръжки. Изработени от много добре пречистена сиво-бяла глина, декорирани са в техника барботино. Съдовете и особено орнаменталната схема силно напомнят на съдовете Тип 11, вариант а (малки съдове с две дръжки), по класификацията на Б. Султов, произвеждани в керамичния център при Бутово. Според Б. Султов, датата на тези и подобните им съдове следва да се отнесе най-общо, към II–IIIв. Сходен, като декорация фрагмент е известен от първите проучвания на обекта при с. Хан Крум.

Кат № 19

Фрагмент от малък сферичен съд, с дръжка/и с елиптичен профил. По външната повърхност на съда преди изпичането са нанесени орнаменти от втечнена глина.

Т.г. IV–1, (Обр. 19).

Кат № 20

Фрагмент от малък полусферичен съд. По външната повърхност преди изпичането са нанесени спираловиден и точковиден орнамент от втечнена глина.

Т.г. IV–1, (Обр. 20).

Амфори

Фрагментите от амфори са малко, по-голям интерес предизвикват няколкото устия, и една частично възстановена амфора, които позволяват реконструиране на профилите.

Тип I

Амфори с висока почти цилиндрична шия, устието е издадено навън и навътре с елиптичен профил и наклонено навън и надолу. Дръжките са разположени под устието, в горната част на шийката. Те са плоски – канелирани.

Кат. № 21

Фрагмент от устие на амфора, описание според типа, частично съхранени две плоски канелирани дръжки захванати под устието.

Т.г. III–1, (Обр. 21).

Д.у. 14,5.

Тип II

Амфори с масивна фуниевидна шия, устието е широко отворено. Над дръжките и под устието има тесен жлеб. Устието е завито леко навътре, а дръжките са с правоъгълен профил.

Кат № 22

Фрагмент от устие на амфора, описание според типа.

Т.г. II, (Обр. 22).

Д.у. 10.

Тип III

Амфори с широко отворено фуниевидно устие. Устийният ръб е извит навън и надолу, с триъгълен профил. Шийката е широка – фуниевидно оформена с хоризонтални канелюри. Дръжките са разположени непосредствено под устийния ръб. Те са тънки, с елиптичен профил. Амфори с подобни –

макар и не идентични характеристики произхождат от вила Армира и са датирани в ср. III–IV в.

Кат № 23
Фрагмент от устие на амфора, описание според типа.
Т.г. III, (Обр. 23).
Д.у. 18.

Тип IV

Средно големи плоскодънни амфори. Широко тяло с високи широки плещи. Цилиндрична, широка, с плитки хоризонтални канелюри. Дръжките са масивни, плоски, захванати под устието и леко се задигат. Устието е извито навън и надолу. Подобни съдове са познати от Никополис ад Иструм, както и от Нове, но с дръжки под прав ъгъл.

Кат № 24
Частично възстановена амфора, описание според типа. Една запазена дръжка захваната под устието, леко се задига при преминаването надолу, захваната за плещите преди прехода им към долната част на съда.
Т.г. I, (Обр. 24).
Д.у. 17.
Паралел: Falkner № 885, от контексти датиращи в началото – края на II в.; К Маевский, С. Парницки-Пуделко, Л. Пресс, Я. Велевейский, (1965), рис. 4а. Комплекс датиран в края на III и началото на IV в.

Кухненска керамика

Кухненската керамика е представена от съвсем ограничено количество гърнета с лаково покритие. Сред тях има както малки сферични съдове, така и големи по обем. Обединяващо съдовете от групата е наличието на покритие, изключително качествената изработка (съдовете от тази група създават впечатлението, че са попаднали като че ли случайно сред материала). Съдовете са изключително разнообразни по профил, форма и технологични характеристики, поради което са представени в отделни типове.

Тип I

Средно големи сферични гърнета с извит навън и надолу устиен ръб с триъгълно сечение. Под ръба – жлеб и тясна релефна лента с окръглен профил.

Кат. № 25
Фрагмент от гърне. Описание според типа.
Т. г. I, (Обр. 25).
Д.у. 16.
Паралели: Falkner № 883. Дата III–IV в.

Тип II
Средно големи яйцевидни гърнета с хоризонтален устиен ръб с правоъгълно сечение.

Кат. № 26 – съответства на Султов, тип 1.
Фрагмент от устие на гърне. Описание според типа.
Т.г. II, (Обр. 26).
Д. у. 16,5.
Паралели: Sultov,1985, Table XXXIX, тип 1. Подобни гърнета са произвеждани в Павликени през II в., формата добива популярност и е копирана широко и в други керамични работилници, както изглежда и през следващото столетие.

Тип III
Големи гърнета с издаден навън и навътре и повдигнат нагоре масивен устиен ръб с триъгълен профил.

Кат. № 27
Фрагмент от устие на гърне. Описание според типа.
Т.г.III, (Обр. 27).
Д. у. 22.
Паралел: Falkner.№ 1004. Дата: края на II – средата на III в.

Тип IV – близка до тип VII при Кузманов.
Сравнително големи биконични гърнета с масивен хоризонтален устиен ръб с триъгълен профил. Две масивни дръжки започват веднага под устието и се захващат за плещите на гърнето. Слабо изразен S-виден профил на плещите. Типът е с дълга история, среща се в Тракия и Мизия от II до VI в.

Кат. № 28
Гърне според описанието на типа.
Т. г. I, (Обр. 28).
Д. у. 20.
Паралели: Буюклиев Хр., 1962, обр. 4.

Съдове със специално предназначение

В тази най-малка група съдове попадат изцяло кадилници, като сред тях има и един фрагмент производствен брак.

Тип I

Съдовете са конични и близки до кадилници тип III, т.е. за домашна употреба по типологията на Б. Султов. Съществуват обаче известни различия по отношение на оформянето на долната част, която не е била оформена с ниско столче като на тип III, а със средно и по-високо столче, което доближава наличните кадилници и до тип I у Султов.

Кат. № 29

Фрагмент от кадилница тип I. Описание според типа.

Т. г. II, (Обр. 29).

Д. у. 15.

Паралели: Falkner, № 655, 656.От контексти датирани около средата на III в.

Тип II

Дълбоки полусферични съдове, устието е заоблено и завито навън с два плитки жлеба отгоре. Отворите са пробити неравномерно в средната и долната част на съда. Тъй като съда не следва някоя от известните масови форми за кадилници, допускаме, че с подобно приложение са произвеждани и съдове с различна форма. Данните от вила Армира сочат, че освен специално изработените с това предназначение съдове като кадилници се използват и други.

Кат. № 30

Фрагмент от съд, описание според типа. Липсва долната част, което затруднява цялостната реконструкция на профила.

Т.г. IV, (Обр. 30).

Д.у. 12,5.

Формата на съда намира близък паралел със съд открит в римско селище при с. Кърналово (Домарадски М. и колектив, 2001,Табло 45, №23). Съдът е отнесен твърде общо към ранноримската епоха.

Съдове без повърхностно покритие

Трапезна керамика

Тип I

Кат. №31

Паница. Конична форма, като преходът към дъното е белязан от леко изпъкнал ръб. Широк хоризонтален устиен ръб, издаден навън и навътре и профилиран от три жлеба. Дъното е леко конвексно. Изработена от глина с примес на пясък, добила сиво-кафяв цвят след опалването. Размери: Д.у. – 25,3 см, вис. 3,4 см, Д. д – 19,4 см. Тип I по Кузманов; 1а по Султов 1985, табл. XLII,2.

Паралели: Ятрус – 1, първа пол. на IV в.; Мадара – Римска вила.

Тип II

Кат. №32

Паница. Конично тяло и широк устиен ръб, профилиран от тесен жлеб. Изработена от глина с примес на пясък, добила след опалването сиво-кафяв цвят. Размери: Д. у – 23,6 см, запазена вис. 4,6 см.

Паралели: Борисов 1988, ТипVI, рис. 8, датиран най-общо в рамките на IV в. и самото начало на V в.

Кухненска керамика

Тип I

Характеристиките на гърнетата от този тип се доближават до гърнета вариант 3 по класификацията на М. Боспачиева за керамиката открита в пещи за битова керамика във Филипопол, отнесени най-общо, към III в.

Кат. №33

Гърне. Сфероидно тяло със силно издути плещи и извито навън устие, масивно заоблено отгоре, жлеб за поставяне на капак от вътрешната страна. Над раменете са врязани две плитки канелюри. Формувано от слюдеста глина с минимално количество примес на пясък и варовик. Съдът е сравнително добре изпечен, с равномерен кафяв цвят на глината след опалването. Размери: Д. у. – 19 см. Запазена височина – 17,8 см.

Кат. №34

Гърне. С формално-типологическата характеристика на предходното. Външната повърхност е изронена, което показва, че съдът е бил обмазан от с фина разредена глина. Д. у. – 17,5 см, запазена височина – 12,7 см.

Кат. №35

Гърне. С формално типологическата характеристика на предходните, но корпусът е по-издължен. Размери: 25,5 см, запазена височина – 26 см.

Паралел: Г. Кабакчиева. Тип II от типологията на керамиката от вила Армира и тип II по Брукнер (II-sr. III в. за Долна Панония), с.73. обр. 47, 89.

Тип II

Кат. № 36

Гърне. Издути плещи и конично устие, с надебелен ръб. Под шийката са врязани два плитки жлеба. Формувано от добре пречистена глина, с минимален примес на варовикови частици. Размери: Д. у. – 24, см, запазена височина – 12,1 см.

Тип III

Кат. №37

Гърне. Силно издути плещи, които започват непосредствено под шийката и леко конично устие, с широк жлеб за капак. Формувано от слюдеста глина с минимално количество примес на варовик, добила равномерен кафява цвят след опалването. Размери: Д. у. – 19 см, запазена височина – 9,3 см.

Тип IV

Кат. №38

Гърне. Сфероидно тяло, къса шийка и издадено навън устие със заоблен ръб. Направено от глина с примес на пясък и едри кварцови частици, добила след опалването сиво-черен цвят. В горната част на корпуса са врязани два плитки жлеба. Размери: Д.у. – 14 см, запазена височина – 7,1 см.

Керамика за съхранение

Кат. № 39

Питосовидно гърне. Широки рамене и къса шийка, издадено навън устие, с леко заоблен ръб. Направено от глина с примес на пясък, варовик и едри кварцови частици. Съдът е неравномерно изпечен, със сиво-кафяв цвят на глината след опалването и по-тъмна ивица в чирепа. Размери: Д. у. – 32,5 см, зап. вис. 12,8 см.

Кат. № 40

Питосовидно гърне. Като предходното, с косо отрязан ръб на устието. Д. у. 29 см.

Паралели: Найденова 1985, 115, табло 35, обр. 113,108.

VESSELS FROM ANCIENT POTTERY KILN UP TO CHURCH № 1 IN THE FORT NEAR VILLAGE OF HAN KRUM, VELIKI PRESLAV DISTRICT

Mihail Hristov, Kremena Stoeva

Even combined by an united context, the discussed vessels have varied forms, technological characteristics and usage. Therefore, they couldn't be an arranged for a baking production, but they have been secondary placed in the kiln. The vessels are divided in two large groups. Vessels of fine purified and baked clay with minimal admixtures remount to the first group. More of them have a surface slipped covering. Among them, the table ware is predominant. It is represented mainly of cups and bowls finding parallels with some forms, produced in ceramic centers in Butovo and Hotnitsa. Concerning their technological characteristics, it can be assumed most of them originate from the local ceramic centers, replicated popular forms of the largest centers.

The second by numbers group is the storage ware, dominated by amphoras. They are varied by form and slipped covering and they fit into three of the technological groups. All these things indicate import from different centers. The group holds also several large pitchers.

A smaller group is the coocking ware, represented by few pots and strainer/s, belonging to the second and third technological groups. The smallest is the group of vessels for religious use – censers. It is presented by two pieces belonging to the censers for home use, known from Butovo and Hotnitsa. One of them is a reject production, but with identical technological characteristics as the first.

The discussed vessels found parallels not only in the aforementioned ceramic centers in the territory of Nicopolis Istrum, but also in Novae. They are derived from different contexts dated mostly to the 3th c. A dating within the 3th or the beginning of the 4th century we are willing to accept for the discussed collection of luxury vessels.

The vessels without slip covering, concerning to so called coarse ware are combined in the second large group. They were made of clay with brown or gray-black color after the baking. Often vessels of this group are unevenly baked, with an admixture of sand or limestone pieces. The group is represented mainly by pots and bowls that date back to the 3th beginning of the IV century.

The current stage of studies didn't allow clearing of context of the kiln. Therefore, at present moment, we accept a wide chronological range for its working. As the bases of Church № 1 lie on earlier cultural stratum, dated with coins from the 3rd – early 4th century, we will accept these chronological limits for its digging, working and filling with waste materials.

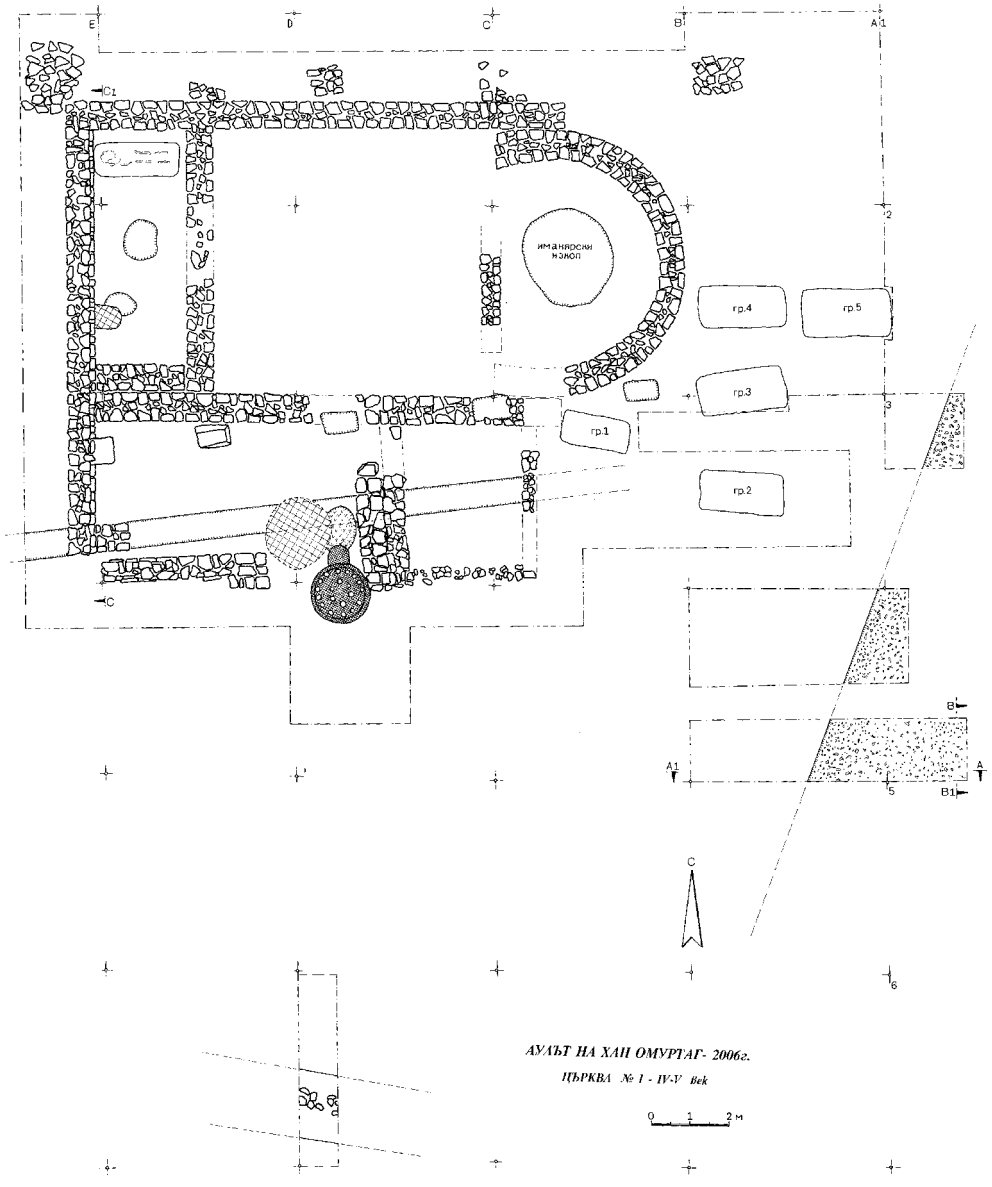
E
D
C
B
A1
C1
иманярски
нзкоп
гр.4
гр.5
гр.3
гр.1
гр.2
C
B1
A1
A
5
6
АУЛЪТ НА ХАН ОМУРТАГ- 2006г.
ЦЪРКВА № 1 - IV-V Век
0 1 2 м

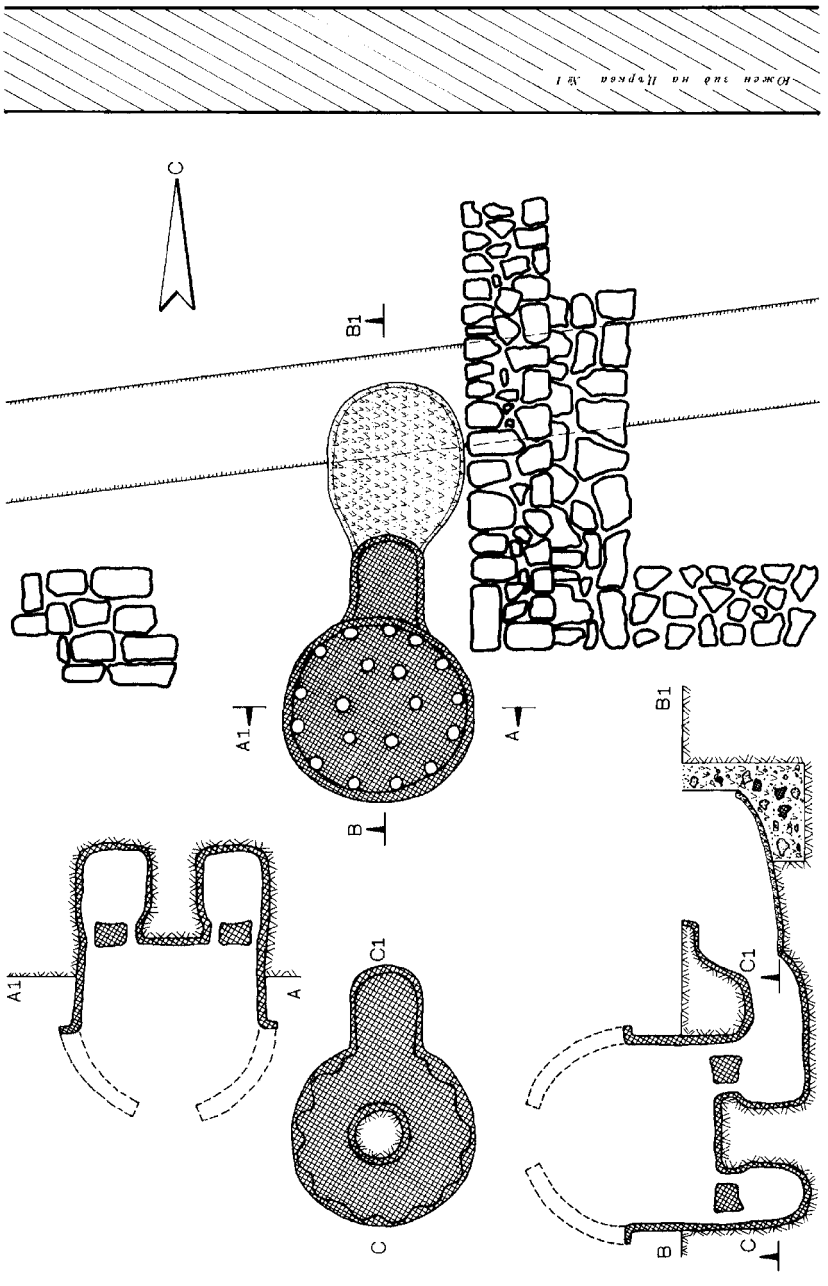
Пещ за керамика
1м
0
A
A1
B
B1
C
C1

Паници. Типове I–VIII

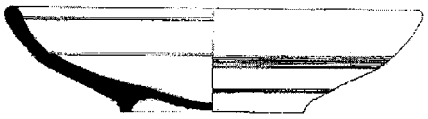

Тип I *Обр. 1*

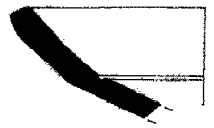

Тип II *Обр. 2*

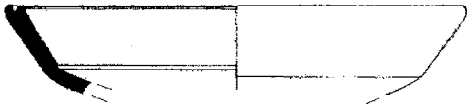

Тип III *Обр. 3*

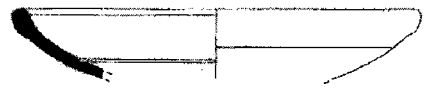

Тип IV *Обр. 4*

Тип V *Обр. 5*

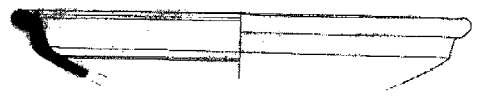

Тип VI *Обр. 6*

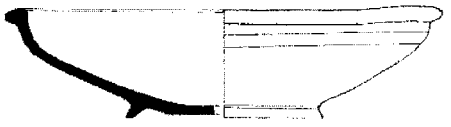

Тип VII *Обр. 7*

Тип VIII *Обр. 8*

Купи. Типове I–VII

Тип I *Обр. 9*

Тип II *Обр. 10*

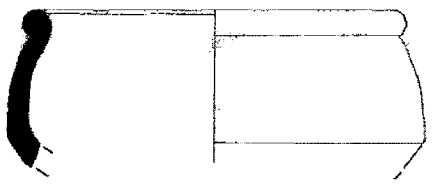

Тип III *Обр. 11*

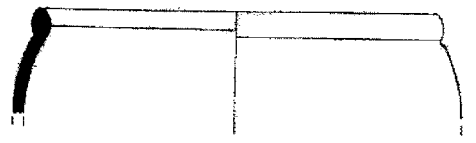

Тип III *Обр. 12*

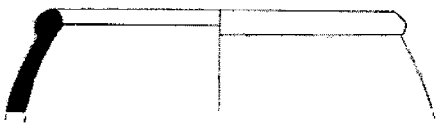

Тип III *Обр. 13*

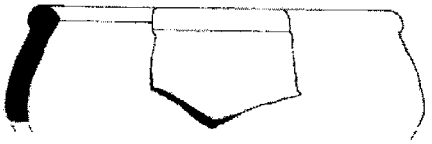

Тип III *Обр. 14*

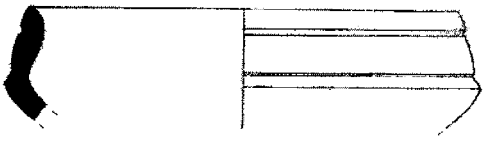

Тип IV *Обр. 15*

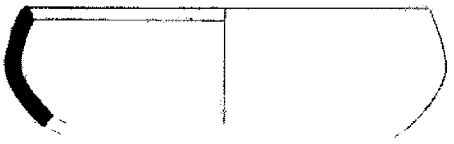

Тип V *Обр. 16*

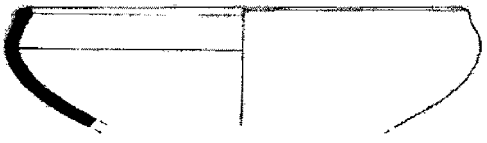

Тип VI *Обр. 17*

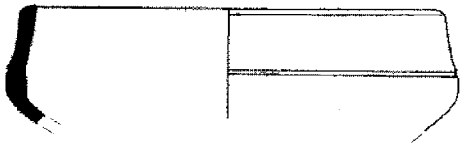

Тип VII *Обр. 18*

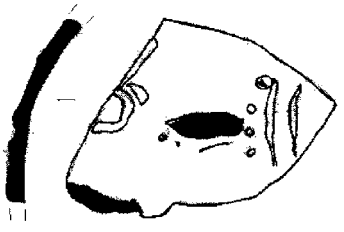

Обр. 19

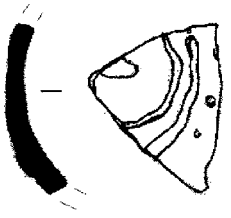

Обр. 20

Амфори. Типове I–IV

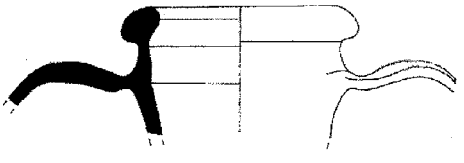

Тип I *Обр. 21*

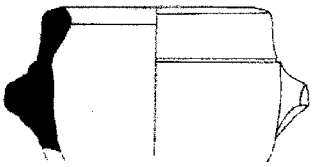

Тип II *Обр. 22*

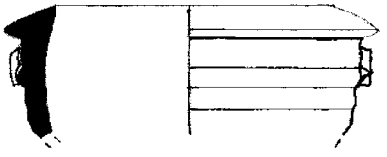

Тип III *Обр. 23*

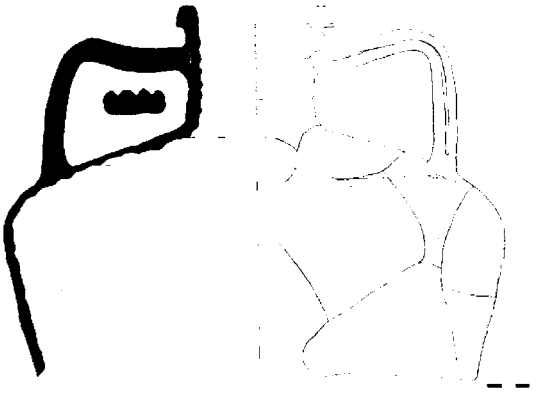

Тип IV *Обр. 24*

Гърнета. Типове I–IV

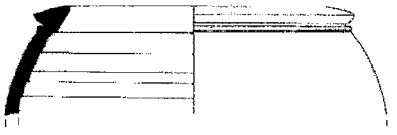

Тип I *Обр. 25*

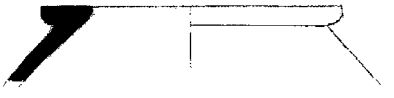

Тип II *Обр. 26*

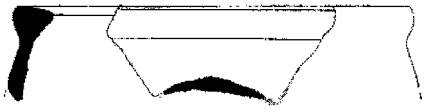

Тип III *Обр. 27*

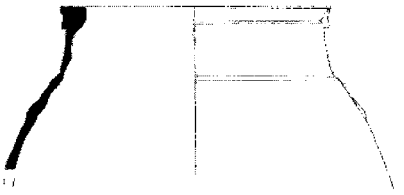

Тип IV *Обр. 28*

Съдове със специално предназначение (кадилници)

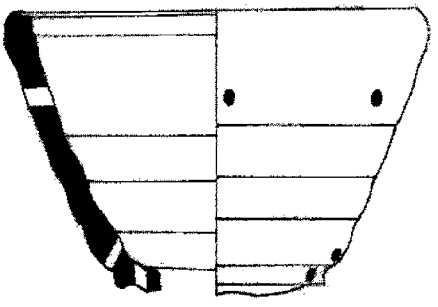

Тип I *Обр. 29*

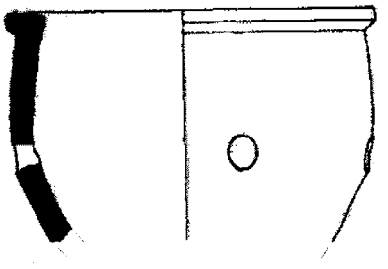

Тип II *Обр. 30*

Керамика без повърхностно покритие

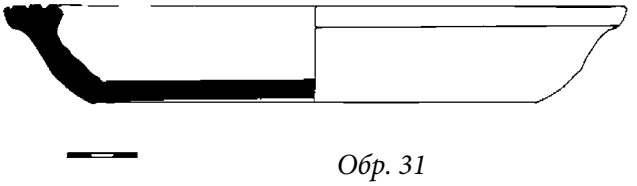

Обр. 31

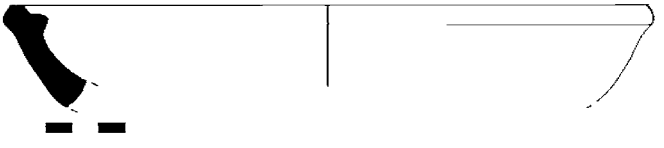

Обр. 32

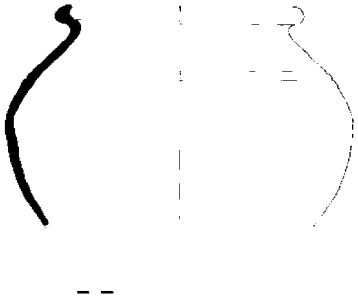

Обр. 33

Обр. 34

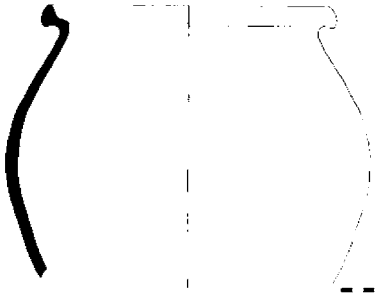

Обр. 35

Обр. 36

Обр. 37

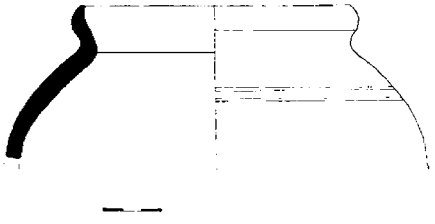

Обр. 38

Обр. 39

Обр. 40

КОЛАННИ УКРАСИ V–VII В. ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ФОНД НА КАРНОБАТСКИЯ МУЗЕЙ

Димчо Момчилов

В последните двадесетина години включих в обръщение немалък брой украси за колани (апликации, токи и накрайник) от Маркели и от териториите между Шуменско и Карнобатско.

Две бронзови токи (от фонда на Исторически музей – Карнобат), с вероятен произход от северните зони на Карнобатско (до билото на Източна Стара планина) или още по-вероятно от района около Шумен, бяха публикувани през 1991 г. Това са два интересни паметника на средновековната металопластика – една тока с изображение на крилат кон (пегас) от средата или най-вече от края на X в. и една – с популярния сюжет на борба между животни „терзание", за която може да се допусне, че се датира също в средата или края на X в.[1].

През 1995 г. обнародвах първата известна металопластична украса от Маркели – старобългарска бронзова тока с гравирано изображение на лъв от тип с абсолютни паралели от Плиска и Преслав, датирана в средата на IX в.[2].

През 2000 г. в обръщение включих още един крайно интересен средновековен паметник с животинско изображение – бронзова тока от местността Градището край село Лозарево (в миналото Карнобатско, днес Сунгурларско) с изображение на крилат кон (Пегас). Токата е измежду рядко срещаните на територията на България изобщо и към времето на публикуване имаше аналог с такава от Седларе, Кърджалийско. Отнесена е към X в. и по-точно към неговата втора половина[3].

През 2007 г. бе включена в научно обръщение и първата апликация от Маркели (постъпила през 2003 г.) и предвид на факта, че дотогава подобни елементи от ремъчни украси са рядкост изобщо в региона, на нея бе обърнато по-специално внимание. Апликацията е бронзова, с орнаментална украса тип „вейка". Към момента на публикуването ѝ подобните ѝ известни памет-

---

[1] **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей. – Археология, год. XXXIII, 1991, 2, с. 47–49.

[2] **Момчилов, Д.** Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели". – Археология, год. XXXVII, 1995, 3, с. 34–36.

[3] **Момчилов, Д.** Два средновековни паметника с животински изображения. – Археологически вести, III, Издателство ALEA. С., 2000, I, с. 34–38.

ници бяха единствено от Североизточна България, както следва: 7 бр. от Ст. Станилов, 3 бр. от В. Плетньов и В. Павлова, 19 бр. отделно от В. Плетньов и 22 бр. от Ст. Дончева. Мотивът „вейка се проследява в старобългарската ремъчна металопластика и дава основание за апликацията от Маркели да се приложи общата датировка IX–X в., но с оглед на настъпилите промени в тази част на Североизточна Тракия след 811 г. и новата роля на Маркели тя може да бъде отнесена във втората половина на IX в.[4].

Пак през 2007 г. направих опит за обобщаване на известните ми паметници на старобългарската металопластика от Североизточна Тракия[5].

Група старобългарски апликации от фонда на музея в Карнобат бяха обнародвани през 2009 г. Апликациите са част от една обща, широка и разностранна партида от паметници, постъпили във фонд „Археология“ на ИМ – Карнобат през лятото на 1989 г. Най-вероятно те са или от района на самия град Шумен и около него, западно от Шумен – по-конкретно землищата на селата Черенча и Имренчево), или – южно от Шумен по посока на подстъпите на Ришкия и Върбишкия проход, но също така е напълно възможно част от тях да са от най-северните територии на днешна Сунгурларска община в двата прохода[6]. От тази партида са публикуваните през 1991 г. две бронзови токи „крилат кон“ и „терзание“[7]. От всички постъпили тук са включени 14 броя старобългарски апликации. Те не само допълват картината в Североизточна България – и то най-вече зоната около Шумен, Преслав и северните подстъпи (изходи) на Ришкия и Върбишкия проход, но имат абсолютно аналогични и близки паралели с вече известни оттам накитни елементи от старобългарски ремъчни украси. Всички те спокойно се разполагат в периода IX–XI в.[8].

На паметниците на старобългарската металопластика от Североизточна Тракия в обзорна публикация обърнах внимание през 2011 г. Към публикуваните, както и към известните ми от фондовете на музеите от Ямбол и Котел, както и от показаните ми от колеги, тук добавих информация за няколко обработени от мен колани накити от Маркели, които към него момент бяха под печат. Измежду тях се открояват: тока с лъвско изображение,

---

4 **Момчилов, Д.** Старобългарска апликация от Маркели. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Фабер, 2007, с. 259–265.

5 **Момчилов, Д.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2007, с. 114–127.

6 **Момчилов, Д.** Старобългарски апликации от фонда на исторически музей – Карнобат. – In LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Книга II. С., 2009, с. 167–178.

7 **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения… цит. съч., с. 47–49.

8 **Момчилов, Д.** Старобългарски апликации от фонда… цит. съч., с. 167–178.

датирана в IX в.; две апликации, едната от които тип „Сивашовка"; един сребърен коланен накрайник. Макар и предварителен, изводът от известните към него момент колани накити, особено по-ранните датировки на накрайника и апликацията „Сивашовка", определено разкриват връзката между столичния център Преслав и Маркели, но също така сочат и елементи от прабългарска култура[9].

Неотдавна – през 2012 г., представих подробно още 6 броя елементи от ремъчни украси (един коланен накрайник и 5 апликации) от Маркели, намерени в зоната на западната крепостна стена[10]. Сребърният коланен накрайник поне до момента на обнародването му има само един аналог измежду открити от Станчо Ваклинов материали от местността Плочата в Кайлъка, Плевен, определяни като погребение от Великото преселение на народите[11]. Свързването на накрайника от Плевен с прабългарския етнос според М. Ваклинова и Р. Рашев позволява и този от Маркели да бъде отнесен в същата графа, но тук като допълнение идва и обстоятелството, че покрай западната крепостна стена се открива широк спектър както на по-ранни, така и на по-късни материали от металопластиката. Затова и сребърният коланен накрайник от Маркели се вмества в границите VI–VII в. Измежду публикуваните 6 броя апликации (от които 5 са срещани в старобългарските центрове в Североизточна България в периода между IX–XI в.) особен интерес заслужава една бронзова с щитовидно заострена долу форма от тип, обозначаван като „хералдичен". Тя се отнася към култура Сивашовка и се датира в VII в.[12] Така, освен наличието на немалко количество старобългарски художествен метал на юг от Източна Стара планина в общо утвърдените граници IX-X-XI в., накрайникът и апликацията, отнесени в VII в., подсказват и по-ранно наличие и белези на прабългарска култура.

Под печат са две публикации, в които са включени още елементи на старобългарския художествен метал. В едната от тях[13] са представени 25

---

[9] **Момчилов, Д.** Паметници на старобългарската металопластика в Североизточна Тракия през Първото българско царство. – Академично списание. Управление и образование. Университет „Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас. Факултет по обществени науки. Том VII (2). Бургас, 2011, с. 26–31.

[10] **Момчилов, Д.** Паметници на металопластиката от Маркели. – In Honorem Proffessoris Димитър Овчаров. – Известия на Националния Археологически институт, XL. БАН – НАИМ. С., 2012, с. 141–149.

[11] **Ваклинова, М.** Погребение от периода на Великото преселение при Плевен. – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 129–142; Рашев, Р. Прабългарите през V–VII в. Фабер, В. Т., 2004, с. 179, с. 344, табл. 109–17.

[12] **Момчилов, Д.** Паметници на металопластиката от Маркели… цит. съч., с. 141–149.

[13] **Момчилов, Д.** Старобългарски апликации от Маркели. – Доклад на Национална научна конференция „Карел Шкорпил и българската средновековна археология". НИАР – Плиска 2-3.10. 2009 г. – В: Плиска – Преслав. Т. 11. Под печат.

броя апликации от Маркели, които са съществено допълнение към общата археологическа картина на Североизточна Тракия в района южно от източните старопланински проходи през Първото българско царство, основно в IX–X в. Във втората[14] е включена в научно обръщение бронзова тока с лъвско изображение, открита югозападно под Маркели, която датирам в IX в.

Посочените по-горе елементи от колани украси, засега оформящи основното ядро от известните в научния печат токи, апликации и накрайници от Североизточна Тракия, се допълват със спорадичните сведения на такива от съседните райони. В последните петнадесетина години станаха известни още няколко старобългарски апликации и токи от съседни на Маркели географски точки. Измежду тях са: две бронзови токи с изображение на лъв от крепостта над град Средец, датирана в IX в. от Мария Балболова-Иванова[15], и от Ямболско – между селата Камен връх и Борисово, която авторът Явор Русев датира в средата и втората половина на IX или началото на X в.[16];10 бронзови апликации от централната и южната част на Котленския и Върбишкия проход, датирани от Милен Николов най-общо в IX–XI в.[17], както и четири бронзови апликации от Сливенския Хисарлък, също най-общо между IX–XI в.[18].

Не са много публикуваните украси от територията на България, датирани в ранновизантийския период. Няколкото известни досега от Карнобатския край (и Маркели включително) са само част от вече наличните. Това обстоятелство предоставя възможността информацията за тях да се увеличава след обнародването на други екземпляри токи, апликации и накрайници. Затова тук ще бъдат включени в научно обръщение още 9 броя украси от Карнобатския край, най-общо датирани в периода V–VII в., но основно в VI–VII в. Част от материалите са от Маркели, друга – от конкретни местности, които ще бъдат посочени, има обаче и такива в спорните тери-

---

[14] **Момчилов, Д.** Бронзова тока с лъвско изображение от района на Маркели. – В: Сб. Димитър П. Димитров. НАИМ при БАН. С., Под печат.

[15] **Балболова-Иванова, М.** Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: Плиска – Преслав. Т. 8. Шумен, 2000, с. 252–254.

[16] **Русев, Я.** Необнародвана тока със зооморфно изображение от фонда на РИМ – Ямбол. – Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. 1. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2010, с. 539–541.

[17] **Николов, М.** Ранносредновековни ремъчни колани и колании апликации от фонда на ИМ – Котел. – В: ИМЮИБ. Т. XXII. Бургас 2006, с. 155–162.

[18] **Сираков, Н.** Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей – Сливен от м. Хисарлъка край град Сливен. – В: ИМЮИБ. Т. XXIV. ИК Жажда. Сливен, 2009, с. 161–171.

тории между Карнобатско и Шуменско по Източна Стара планина. Неедновременното и епизодично публикуване на метална пластика от Маркели и от Карнобатско се обяснява с няколко причини: 1) тяхното разновременно постъпване в археологическия фонд, 2) несинхронното им почистване и консервиране, 3) различното време на установяване на тези със спорен произход.

Щрих в проучването на художествения метал от ранновизантийския период са няколкото публикации на Методи Даскалов[19] и Катя Трендафилова[20].

Представянето на украсите от фонда на Карнобатския музей ще следва обичайния ред – токи, апликации, накрайници.

I. Токи

Ще бъдат разгледани общо 5 броя токи.

I.1. Тока – инв. № 829 (Обр. 1_1 – 2_1, кат. № 1). Бронзова, лята.

Произхожда от Маркели – намерена е в района на Западната крепостна стена през 2008 г. Тя е близка по външната си форма до тези от Хасковско и Рупките[21]. Токата е счупена, но много фино отлята и дълго време експлоатирана – установява се по добре загладените, буквално шлифовани и равномерно оформени тънкостенни дъговидни извивки в запазените два края.

За разлика обаче от посочената група, в която на плочката са оформени антропоморфни изображения, на изобразителното поле на коментираната тока изображението е на разцъфнала трилистна палмета с широки листа, изпълваща го цялото, а от двете страни край отвора за езика е гравиран сюжет „растителен повлек". Изобразените орнаменти са представени доста схематично, а елементите на повлека са несинхронни и нанесени небрежно.

Макар и различна по форма, тока от района на Измир (по М. Даскалов)[22], датирана сигурно в VII в. с монети на Ираклий[23], съчетава в украсата си палмета и стилизирани растителни орнаменти. Токите от тип Т.В.I.3, Т.В.II.3, дори и Т.В.VI.1 имат общ елемент – издатъкът в края, характерен и за токата с инв. № 829 от ЗКС от Маркели.

---

[19] **Даскалов, М.** Токи и колании украси (VI-VII в.) от околностите на гр. Котел. – В: LAUREA: In Honorem M. Vaklinova. I. C., 2009, с. 89–102.

[20] **Трендафилова, К.** Метални принадлежности към облеклото (V–VI в.) от колекцията на Исторически музей – Котел. Годишник на НАМ, 11, 2007, с. 114-1.

[21] **Даскалов, М.** Колани и колании украси от VI–VII в. (от днешна България и съседните земи). С., 2012, с. 227, обр. $57_{10, 11, 12.}$

[22] Пак там, с. 182, обр. $12_{4, 5}$, 45, 46.

[23] Пак там, 15.

Предвид все пак на факта, че до момента не ми е познат аналог от този вид тока, с известна условност приемам, че обсъжданата тока следва да бъде отнесена в типологията на М. Даскалов – Т.В.II.3, макар и не съвсем категорично към VII в. до окончателното прецизиране на този вид.

I.2. Тока – инв. № 499 (Обр. 1_2 – 2_2, кат. № 2). Бронзова, лята.

Токата е от землището на с. Зимен. По белезите на токата и наличните масово установявани археологическите материали от землището на село Зимен тя може да бъде или от „Голямото", или „Малкото кале" (запад, 2 км), или южно под крепостта в северния край на м. Скендерлий.

По типологията на М. Даскалов е в Тип Т. Е. – с основна характеристика, че се състоят от подвижна плочка, в която са отлети гнезда с геометрична форма за инкрустации на стъкла и камъни, с обща датировка на типа V–VI в.[24]. Токата от района на крепостта или Скендерлий край село Зимен се вписва в Тип Т. Е. VI. Токи с овална (или „D" образна рамка) и кръгла (овална, „бъбрековидна") плочка с инкрустация. М. Даскалов информира, че до момента на неговата публикация са известни само две токи и то от днешна Североизточна България[25], съответстващи по форма на типологията на М. Шулце-Дьорлам[26]. За М. Даскалов този тип е характерен с това, че „Върху плочките на токите от българските земи е инкрустиран само по един камък (или стъкло) с бъбрековидна форма, като нитовете са вградени в специални гнезда при отливането на плочката". Тази характеристика много точно отговаря на коментираната тока. Тук може да се добави, че посочените общи датирания на този тип токи в рамките на V и евентуално на границата с VI в. много плътно кореспондира с по-голямото количество от масовия археологически материал (керамика, монети и др.), откриван в района около Голямото и Малкото кале и Скендерлий (запад на 2 км от с. Зимен).

I.3. Тока – инв. № 199 (Обр. 1_3 – 2_3, кат. № 3). Бронзова, лята.

Открита е при археологическото проучване на местността Градището край Лозарево през 1921 г. от Атанас Игнатиев Караиванов.

Токата е от известния тип „Сучидава". Типът е дефиниран още през средата на XX в. При Р. Рашев византийският тип „Суцидава" е известен само в черноморската група – от втората половина на VI – началото на VII в.[27].

---

[24] Пак там, обр. 56, 57, 64.

[25] Пак там, с. 55.

[26] **Харалambиева, А.** Колании токи от IV–VII в. от Добричкия музей. – Сб. Добруджа, 10, 1993, с. 32–33.

[27] По **Даскалов, М.** Колани и… цит. съч., с. 57.

В класификацията на М. Даскалов тя е в тип Т.В.III, а именно Токи с неподвижна щитовидна плочка с ажурен кръст и други допълнителни елементи. Не се поставя под въпрос византийския им произход. От България са известни както голям брой токи „Сучидава", така и немалко публикации. Изобразеният кръст показва принадлежност към християнската религия. В орнаментиката на този тип централно място заема ажурният кръст. Токите от тази група (група „В") са с неподвижна, отлята заедно с рамката плочка. Оформянето на токите по този начин придава по-голяма здравина и стабилност на връзката с ремъка.

Попада във Вариант 2 – токи с кръстовиден и луновиден прорез съответно под кръста[28]. От всички представени многобройни токи от М. Даскалов най-близка по форма до токата от фонда от ИМ – Карнобат с произход Градището край село Лозарево, Сунгурларско, е тази от хълма Кракра над Перник[29].

За М. Даскалов използването на модата се ограничава преди или около границата VI–VII в.[30]. Шестият век в Лозаревското Градище е особено наситен с археологически материали, така че евентуалното вписване на токата тип „Сучидава" в находките, датирани през VI в., няма да е неточно.

I.4. Тока – инв. № 514 (Обр. 1_4 – 2_4, кат. № 4). Бронзова, лята.

Произход – открита е в многослойно селище в местността Чобан пунар, разположена на границата между землищата на селата Соколово и Кликач.

Тя е от типа Токи с „D"-образна форма. У М. Даскалов (32) тя е типологизирана в Тип Т.А.1[31]. Приема се, че този тип токи са използвани в сравнително широки граници, включително и през VI в. „D"-образна тока от Днепърската група – от Ковалевка, много близка до тази от Чобан пунар, Карнобатско, е посочил Р. Рашев, като тези токи той датира в VI–VII в.[32]. На базата на находките в гробовете при Стражата-Кайлъка до Плевен, Пятра Фрекъцей – Северна Добруджа и Пловдив, М. Даскалов датира убедително този тип токи в периода VI–VII в. Измежду посочените при него доста са подобните на токата от местността Чобан пунар, Карнобатско, но абсолютен аналог тя има с тази от Арчар[33].

---

[28] **Рашев, Р.** Прабългарите през V–VII в. Фабер, 2004, с. 103, с. 293 табл. 58 А1.

[29] **Даскалов, М.** Колани и… цит. съч., с. 38–40 и обр. 59–61.

[30] **Любенова, В.** Селището от римската и ранновизантийската епоха. – Перник. Т. 1. 1981, с. 103–203.

[31] **Даскалов, М.** Колани и … цит. съч., с. 41.

[32] Пак там, обр. 52_6.

[33] **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 263 – табл. 28_4, с. 293 – табл. 58_8; с. 103.

I.5. Тока – инв. № 689 (обр. 1_5 – 2_5, кат. № 5). Бронзова, лята. Токата е с произход от района на Източна Стара планина – на границата между Севернокарнобатско (днес Сунгурларско) и Южношуменско.

Токата е ажурна с оформени в централната част кръст (от четири листа), над и под който има по едно кръгче, а в четирите ъгли диагонално наклонено е разположено по едно листо. Четирите ъглови листа са еднотипни с тези от кръста. По систематизацията на М. Даскалов тя се вмества в Токи с подвижна плочка, закачена към задната част на рамката, а оттам вече във варианта са включени токи с плочки с ажурна украса, разположена около ажурен кръст, а в ъглите са оформени допълнителни отвори – Т.С.II.3. В този си вид тя е близка до посочените по-горе от М. Даскало[34] и макар да няма абсолютен паралел, с голяма вероятност трябва да се обвърже с техните датировки – последните десетилетия на VI в.

II. Апликации

Ще бъдат представени 2 броя апликации.

II.1, 2 – инв. №№ 478, 517 (Обр. $1_{6–7}$ – $2_{6–7}$, кат. №№ 6, 7). Бронзови, лети.

И двете апликации са с произход от землището на село Зимен, Карнобатско. Те са или от района на Голямото или Малкото кале, или южно под тях и северно над Скендерлий – и трите местности с разположени в тях археологически обекти отстоят на около 2 км западно от селото.

Вече съм обнародвал подобна апликация от Маркели – бронзова, с щитовидно заострена долу форма от тип, обозначаван като „хералдичен", отнасяна към култура „Сивашовка", датирана в VII в. Включените тук две апликации с прорезна масковидна украса попадат в група на принципно доста разпространени колании украси с възможно широк географски спектър на аналози. Обилна информация за този тип предоставя Р. Рашев.[35] Техни абсолютни аналози, както и възможно най-близки паралели се откриват от: Градижск (на брега на р. Днепър), Запорожска област[36] – Калининская, Краснодарски край, мог. 10, гроб 4 – произхождат няколко апликации „хералдичен" тип Сивашовка, Новотроицки район, Херсонска област – мог. 3, гроб 2 Царский курган, Краснодарски край, Черноморское, Херсонска област; Днепърската група; Кримската група Кубанската група, както и от Плевен – Кайлъка, местността Плочата.

---

[34] **Даскалов, М.** Колани и… цит. съч., с. 32; с. 222 – обр. 52.

[35] Пак там, с. 49–50.

[36] **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 252, табл. $_{13, 14}$; с. 261, табл. 26_{31}; с. 270, табл. 35_9; с. 280, табл. $45_{10–11}$; с. 280, табл. 47_7; с. 295, табл. 60-$А_{3, 4, 5}$; с. 295, табл. 60 – $Б_{25}$; с. 295 – табл. 60-$В_{30, 32}$; с. 344, табл. $109_{2, 3, 4, 5, 6}$.

Този тип апликации се датира в VII в.

Принципната датировка на обнародваните две апликации „хералдичен“ тип от култура „Сивашовка“ от землището на село Зимен съвпада и се вписва в датировката на широко откривания археологически материал (керамика, монети и др.) от тези обекти така, както стои въпросът с бронзовата тока оттам (кат. № 2)

III. Накрайници

В научно обръщение ще бъдат добавени 2 броя ремъчни накрайници.

III.1. Коланен накрайник – инв. № 824 (Обр. 1_8 – 2_8, кат. № 8). Бронзов, лят.

Накрайникът произхожда от Маркели – открит е при Западната крепостна стена през 2008 г.

Накрайникът е от често срещан общ вид – правоъгълен в горната и заоблен в долната си част, в която са разположени три отвора. Пропорционирането на отворите от централната част на накрайника до долния му край в комбинация с горна хоризонтална добре очертана врязана линия му придават антропоморфен вид.

Представеният тук ремъчен накрайник има аналог с коланна гарнитура от Абхазия, Цибилиум–2 според Ю. Воронов. Проблемът е, че датировката при самите автори е спорна[37] – първоначалните публикации предлагат датировка в VII в., основана на хронологията на А. Амброз, но пък самите византийски автори изпадат в противоречие, изтъквайки, че гробовете на воините са свързани с византийско-персийските войни и със съсредоточаването на военни контингенти в тези райони от страна на империята през втората половина на VI в. – в единия от гробовете има монети на император Юстиниан I: солид и два милиаренсии. Това обстоятелство пък дава основание на М. Даскалов да определи, че в годините на управлението на Юстиниан, и по-точно през втората половина на управлението му, вече е разпространена модата на колани с метални украси и странични висящи ремъци[38].

III.2. Коланен накрайник – инв. № 689_1 (Обр. 1_9 – 2_9, кат. № 9). Сребърен, лят.

Накрайникът е с недостатъчно добре установен произход – около границата между Севернокарнобатско (днес Сунгурларско) и Южношуменско.

---

[37] **Даскалов, М.** Колани и… цит. съч., обр. 301; с. 19.

[38] **Даскалов, М., К. Трендафилова.** Цит. съч., с. 168–169.

Накрайникът е с форма измежду най-разпространените – правоъгълен в горната част и заоблен в долната, като горната част е декоративно украсена с двойна успоредна хоризонтална линия и насечки. Ажурна украса от отвори с различни комбинирани форми – от кръгли, през масковидни, схематично представящи очи и уста. В този си вид ремъчният накрайник изцяло наподобява антропоморфно изображение.

Въпреки специфичната комбинация от ажурни елементи той има своите аналогии с накрайници от днешна Североизточна България – Калиманци, Варненско и Девня (Марцианопол). Накрайникът от Калиманци е сребърен, определен в Тип Н.А.III.5 – с различна комбинация от отвори (стилизиран флорален мотив), непубликуван. Паралелите се проследяват у М. Даскалов. Има обаче и още едно съвпадение, а именно с обр. $75_{15–16}$ от Тип Н.А.IV.4. – с ажурна украса, различна комбинация от отвори.

Датировката на целия тип е във втората половина на VI в., но вероятно са използвани и в началните десетилетия на VII в.[39].

КАТАЛОГ

1. Кат. № 1.

Тока. Бронзова. Лята. Не е запазена изцяло. Размери: дължина – 29 мм, максимална височина – 20 мм, дебелина – 2,4 мм. Токата завършва с издатък в тясната си страна. Прикрепването на кожата е ставало чрез три уши с вътрешни диаметри от по 2 мм. На изобразителното поле е гравирана симетрично оформена разцъфнала трилистна палмета. Отворът за езика е брилянтно оформен, с диаметър от 3 мм, от чиито две страни е гравиран повлек, чиито елементи не са симетрични (инв.№ 829).

2. Кат. № 2.

Тока. Бронзова. Лята. Размери: дължина – 32 мм, максимална височина – 28 мм, максимална дебелина – 6 мм. В подвижната плочка е отлято гнездо с леко загатната сърцевидна форма (максимални размери 20 х 12 мм) за инкрустиране със стъкло или камък. Закрепването на украсата е ставало с три нита, вградени при отливането на плочката. В обратния си край те преминават през и прикрепват метална бронзова пластина с дебелина от 1 мм, която при отливката се скача с рамата и затваря гнездото. Тук нитовете преминават в шипове, прикрепващи кожата. Два от трите шипа са частично

[39] **Даскалов, М.** Колани и … цит. съч., обр. $75_{15–16}$; обр. $75_{12–20}$; с. 75.

съхранени – по-добре запазеният е с дължина от 4 мм и дебелина от 1 мм (инв. № 499).

3. Кат. № 3.

Тока. Бронзова. Тип Сучидава. Много добре запазена. Размери: дължина – 38 мм, максимална височина – 24,5 мм, дебелина – 2,5 мм. Токата е прихващана с три уши. В централното изобразително поле на плочката е оформен добре кръст. Комбинацията между него и дъговидната извивка в тесния край оставя впечатление за антропоморфност. Токата завършва в долния си край с издатък с неправилна петоъгълна форма (инв.№ 199).

4. Кат. № 4.

Тока. Бронзова. Лята. Добре запазена. Размери: височина – 36 мм, дължина – 24,5 мм, максимална дебелина – 7,5 мм. Плътна, здрава (инв. № 514).

5. Кат. № 5.

Тока. Бронзова. Лята. Ажурна. Размери: височина – 35 мм, дължина (без ушите) – 21 мм, дебелина – 3 мм. Ажурна украса от кръст, два кръгли отвора и еднотипни листа, оформили кръста по краищата, обърнати с тясната страна диагонално. Прикрепването се е извършвало от два нита, вградени при отливането – частично е запазен единият: дължина – 3 мм, дебелина диам. 1,2 мм (инв. № 689).

6. Кат. № 6.

Апликация. Лята. Бронз. Щитовидна форма. Леко огъната в задната горна част. В единия горен край (десен) и в долния (наподобяващ триъгълен) – с издатъци (левият липсва – или не е излят, или е отчупен, но дългото използване е заличило белезите от отчупването му). Размери – 23,5 мм (основа – ширина) х 24 мм (височина), дебелина – 1,4 мм. С две уши за пришиване – вътрешен диаметър на отвора – 2 мм. С масковидна форма – в горната част с два кръгли отвора като очи, под тях – издължена уста. Изрязаните елементи (очи, уста) оформят тази масковидна форма. Очите са с диаметър от по 2,5 мм. В този си вид тя е представена в добре познато антропоморфно изображение. Пресована (инв. № 478).

7. Кат. № 7.

Апликация. Лята. Бронз. Щитовидна форма. С три издатъка – в двата горни края и в долния. Размери: 20,8 мм основа (ширина) х 22 мм височина, дебелина – между 1,4 и 1,8 мм. Леко вдлъбната в задната страна. С две уши (отчупени в горния си край) за пришиване. Масковидна форма, уширена в

долната си част, състояща се от две симетрично разположени очи от кръгли отвори с диаметър от по 3 мм, широка уста. Пресована (инв. № 517).

8. Кат. № 8.

Накрайник. Бронзов. Лят. Добре запазен. Размери: дължина – 25 мм, ширина – 14 мм, дебелина на стените по 1 мм. Жлеб в горната част, през който преминава меден нит, прикрепващ ремъка, втикван в накрайника заедно с три отвора – два по-малки, с диаметри от по 2 мм на една линия, и трети, по-голям, с диаметър почти 4 мм под тях оформят представа за антропоморфно изображение (инв. № 824).

9. Кат. № 9.

Накрайник. Сребърен. Лят. Добре запазен. Размери: 27 мм, ширина – 16 мм, дебелина – 2 мм. Ажурен. Изобразителното поле е правоъгълно в горната част, където е украсено с вертикални насечки и два хоризонтални жлеба, и е заоблено в долната си част. Върху него е гравирано масковидно изображение, състоящо се от две части. Горна, която, обърната обратно, представя лице от очи с остри краища, разширени навън, и уста; долната – от закръглени очи и издължена уста. Прикрепването – от две плътни масивни уши, разположени в двата края на накрайника с диаметри от по 2 мм (инв. № 689).

BELT DECORATIONS 5TH–7TH C. FROM THE ARCHAEOLOGICAL FUND OF KARNOBAT MUSEUM

Dimcho Momchilov

Abstract

So far I have published in various issues (proceedings, magazines, etc.) more than 50 elements of artistic metal works – clasps, appliqués and strap ends.

This paper aims at extending the information with nine unpublished by now parts of belt decorations from the archaeological fund of the Karnobat museum. All of them are from a poorly researched period – 5th–7th centuries, and mainly from 6th–7th centuries. The larger part are with clear find-spots – Markeli, Lozarevsko Gradishte, the village of Zimen, Karnobat region, Choban Punar locality between the villages of Sokolovo and Klikach. However, there are two pieces with insufficiently precisely determined origin, in a considerably larger area at that – between the territories to the north of Karnobat and to the south of Shumen.

Taking into consideration the not large number of researched belt decorations from the early Byzantine period, the author reckons that the nine pieces (5 clasps, 2 appliqués and 2 strap ends) expand the conception and rather concretely localize the possible archaeological sources of finding artistic metal works in the region of Karnobat.

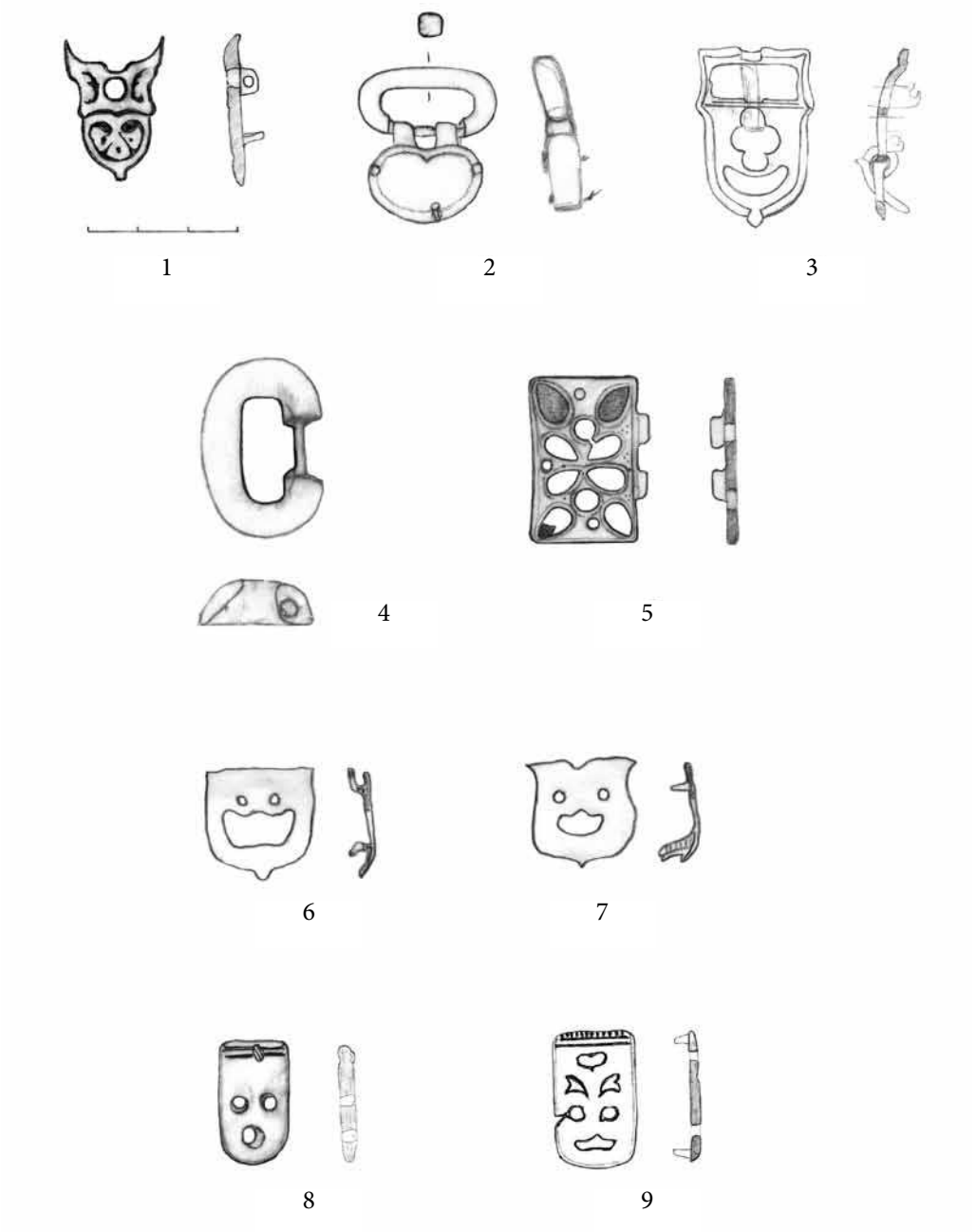

Обр. 1

Обр. 1–2. *Колании украси. 1 – Маркели; 2 – с. Зимен, Карнобатско; 3 – Лозаревско градище; 4 – м. Чобан бунар между с. Соколово и с. Кликач; 5 – Източна Стара планина; 6 – с. Зимен, Карнобатско; 7 – с. Зимен, Карнобатско; 8 – Маркели; 9 – Източна Стара планина.*

Обр. 2